

Universitat de Barcelona

Facultat de Formació del Professorat

Departament de Didàctica de les Ciències Socials

**TESI DOCTORAL: Didàctica del patrimoni. Camps de batalla
a la Tercera Guerra Carlina**

Programa de Doctorat: Didàctica de les Ciències Socials i del Patrimoni

Bienni 2003-2005

Autor: Ismael Almazán Fernández.

Llicenciat en Geografia i Història

Director: Francesc Xavier Hernández Cardona.

Catedràtic de Didàctica de les Ciències Socials.

Barcelona, 2009

“La guerra atrae a quienes no la han vivido”

Erasme de Rotterdam

Agraïments

Com sempre, són molts els deutes concrets en qualsevol treball d'aquesta mena. Els voldria concretar en els professors i professores del Departament de Didàctica de les Ciències Socials de la Universitat de Barcelona, els quals des de la primera entrevista del Programa en que s'integra aquest doctorat van acollir amb simpatia més que professional totes les meves propostes. En particular en Xavier Hernández i en Joan Santacana, i tots els companys/es del Taller de Projectes; segurament aquesta feina no hauria arribat a la seva fi sense el seu caliu i complicitat.

El mateix es pot dir dels companys i companyes dels centres educatius que han col·laborat a l'experiència. Companys/es que han estat un suport imprescindible, però amb els quals he gaudit també del plaer d'ensenyar, de debatre, de compartir. Conformen una llista ben llarga, però es que no voldria oblidar ningú: Antoni Castells, Teresa Vernet, Jordi Calvet, Josep Aixalà, Glòria Colomer, Manel Màrquez, Silvia González, Josep Garcia, Enric Cama, Rosa Duran, Silvia Lozano, Antoni Massana, Blanca Calsina, Ricard Casasayas, Rosa Molina, Mercè Bigorra, Miquel Montesinos, Joan Soto, Josep Mª Tortajada, Eugenia Rusca. Gràcies per la seva comprensió i fins i tot per la seva tolerància a una recerca que no sempre s'ha fet en les millors condicions. En aquest cas, com mai, l'ordre no diu res de la importància

I a la Maite. Aquesta tesi deu tant a ella com a mi.

INDEX

	PÀGS.
PART I – ELS CONFLICTES ARMATS A L'ENSENYAMENT SECUNDARI	
1. Introducció	15
1.1 Objectius, hipòtesi i metodologia de la recerca	18
2. Fonaments historiogràfics de l'experiència	22
2.1. La renovació de la història militar	23
2.2. Guerra i conflicte com a part integrant de la història social	25
3. El conflicte bèl·lic al currículum de l'ensenyament secundari	44
3.1. Segons les competències pròpies de la matèria	46
3.2. Aportació a les competències bàsiques	47
4. Didàctica dels conflictes i didàctica de la pau	50
PART II - REFERÈNCIES I EXPECTATIVES PRÈVIES DE L'ALUMNAT	
DE SECUNDÀRIA SOBRE CONFLICTES BÈL·LICS	
5. Interessos i referències prèvies dels futurs estudiants d'història	65
5.1. La importància del conflicte bèl·lic dins les expectatives dels estudiants d'història a la Secundària	66
5.2. Referents i coneixements previs	79
5.3. Una perspectiva femenina per a l'estudi dels conflictes bèl·lics?	88

PART III – CAMPS DE BATALLA I DIDÀCTICA DEL CONFLICTE ARMAT

6. Els camps de batalla com a paisatge patrimonial i eina didàctica	95
6.1. Patrimoni i memòria històrica	95
6.2. Conflictes, armes i espais bèl·lics com a eina de motivació i d'informació de l'alumnat	98
6.3. Necessitat d'establir una metodologia didàctica de la guerra i els camps de batalla	102
7. Metodologia didàctica de la guerra i dels camps de batalla	105
7.1. Estat de la qüestió i experiències prèvies	105
7.2. Aproximació a la didàctica general del conflicte bèl·lic	107
7.2.1. Causes i característiques generals del conflicte	107
7.2.2. Alternatives de resolució	113
7.2.3. La guerra. Les seves tipologies	116
7.2.3.1. El rostre de la batalla. La lluita entre forces armades regulars	120
7.2.3.2. El rostre de la batalla. La guerrilla	129
7.2.4. Les forces armades i el seu reclutament	131
7.2.5. Les tradicions militars	141
7.2.6. Organització i disciplina	145
7.2.7. Les armes. Implicacions de la tecnologia	149
7.2.7.1. L'evolució de les armes ofensives	151
7.2.7.2. Defensa i sistemes de fortificació	157
7.2.8. La logística. Estudi de les demandes organitzatives	164
7.2.9. Estratègia i tàctica del conflicte	170
7.2.10 Els components ideològics i morals	176

7.2.11	El paper dels grans personatges	186
7.2.12	Les víctimes del conflicte	191
7.3	El camp de batalla com a eina didàctica	202
7.3.1.	Definició de camp de batalla	202
7.3.2.	Els camps de batalla com a font i recurs en el procés d'ensenyament/aprenentatge	204
7.3.3.	El camp de batalla com a eix de la unitat didàctica	206
7.3.4.	Fonts i eines per a l'estudi de la batalla	210

PART IV - UNA EXPERIÈNCIA DIDÀCTICA A LA SECUNDÀRIA POST-OBLIGATÒRIA. EL CAMP DE BATALLA D'ALPENS

8	Les guerres carlines com a problema didàctic	221
9	El carlisme com a moviment polític	224
9.1.	Principals línies historiogràfiques sobre el carlisme	225
9.2	Implantació territorial del carlisme	230
9.3	La sociologia del carlisme	235
9.4	La ideologia carlista	253
9.4.1	Carlisme i religió	255
9.4.2	Carlisme i furs	261
9.4.3	Les evolucions ideològiques del carlisme	272
10	Organització militar carlina	285
10.1	El reclutament	285
10.2	Partides i cabdills	296
10.3	L'exèrcit reial	303
10.4	Les armes	310

10.5	Estratègia i tàctica	318
11	L'exèrcit liberal	323
11.1	Organització. La condició militar durant el segle XIX	323
11.2	Oficials i tropa. Formació i reclutament	341
11.3	Les milícies	345
11.4	Armament	348
11.5	El comandament. Estratègia i tàctica	351
12	Conseqüències de la guerra	357
13	La Tercera guerra carlina i la batalla d'Alpens	365
13.1	Els precedents de la batalla	365
13.2	Els caps de les forces enfrontades	372
13.3	Les armes	374
13.4	La batalla	375
13.5	Conseqüències de la batalla	379
14	Una experiència didàctica al camp de batalla d'Alpens	381
14.1.	Plantejament de l'experiència	381
14.2	Centres participants en l'experiència didàctica	383
14.3	Metodologia didàctica	384
14.3.1.	El tractament del carlisme als manuals docents	387
14.3.2.	Selecció dels continguts conceptuals	391
14.3.3.	Materials complementaris	394
14.3.4.	Activitats al camp de batalla	416
14.4	Proves de control	420
14.4.1.	Estructura i condicions	420
14.4.2.	Continguts de referència i criteris de validació	421

**PART I – ELS CONFLICTES ARMATS A
L'ENSENYAMENT SECUNDARI**

1. INTRODUCCIÓ

Tot allò que existeix, ha estat concebut en algun moment abans de néixer.

Aquesta tesi ho va ser en companyia de la meva esposa una tarda d'estiu al fort militar de Vaux, quan provàvem d'imaginar els interminables patiments dels soldats que varen participar a l'epopeia de Verdun. Malgrat que va ser una de les guerres menys lluïdes, la Primera Guerra Mundial havia conservat des dels quinze anys per a mi –com suposo que també per a moltes altres persones- la capacitat d'establir un lligam amb la por i l'angoixa del soldat en un estat més pur i directe que en qualsevol altre moment de la història. Ni les lectures antigues i recents amb les que vaig anticipar la visita al centenari camp de batalla ens havien preparat pel que vam veure a les destrossades galeries subterrànies de la vella fortificació. En un espai claustrofòbic, sense aigua i amb una atmosfera plena de pols, alguns centenars d'homes varen fer front a una divisió sencera de l'exèrcit alemany. Durant unes hores la nostra ment s'esforçava a reconstruir el soroll eixordador de les explosions, l'horror dels llançaflames, l'angoixa de la set, que podia ser encara més punyent que la de la mort, els gemecs de desenes de ferits entaforats en l'espai d'una petit cambra, penjats del sostre o sense lloc per estirar-se... Cap escrit, ni tan sols les memòries dels participants, podia tenir la força d'aquell contacte directe amb la terrible vivència del soldat. Les restes de trinxeres, els inabastables cementiris, la visió d'un sol encara turmentat pels milions de forats que varen produir les explosions, tot això em feia sentir partícip en una experiència que –i d'això n'era ben conscient- resultaria impossible transmetre amb les eines convencionals de l'aula als meus alumnes. Si podien, ells i elles, haurien de fer una peregrinació semblant a la nostra per compartir les mateixes sensacions.

Estava segur, però, de que podrien sentir-les. Més d'un cop havia quedat sorprès per les seves reaccions i pel seu entusiasme en sentir parlar d'històries de la guerra. Fins i tot de guerres oblidades de les que mai havien tingut notícia, com ara la de 1914. Ells també copsaven el mateix, i el nostre interès no era res extraordinari, propi d'afezionats a la matèria. És possible una intensa connexió amb conflictes que no hem viscut; només fan falta elements per a reconstruir el seu dramatisme.

No resulta molt diferent al que provem de fer respecte a tants d'altres temes. Ens fa falta sentir que el passat proporciona experiències intenses i directes, però també cal una metodologia per passar de l'empatia a la reflexió racional i coherent sobre allò que ens mobilitza. Si la història ha de fer part de la formació integral dels joves, ha de treballar amb els mètodes que li són propis. No basta amb allò que impacta l'ànima ni amb l'evocació dels paisatges humans i l'afany d'aventura. Aprendre a jutjar críticament la pròpia realitat només es pot fer desenvolupant l'anàlisi i el raonament; la història hi pot contribuir de manera decisiva amb les eines de la disciplina, mitjançant *“una investigació rigurosa i sistemàtica”*¹ que ens permeti assolir el 'coneixement'.

Hem provat sovint de recrear les mateixes sensacions a d'altres camps de batalla. Cadascú té les seves característiques, uns resulten més evocadors que d'altres, però a tots hem trobat la petja d'un passat que allà havia viscut els seus moments més terribles. La guerra ha constituït fins ara un fet cabdal del desenvolupament històric, i no podem reduir-la a un conjunt de causes i conseqüències. Aquestes venen donades sovint precisament per la seva natura, pel *“rostre de la batalla”* de que parlava J. Keegan. La vinculació de la guerra amb els

¹ Prats, J. i J. Santacana (2001) *Enseñar Historia. Notas para una didáctica renovadora*, pp. 13-16.

desenvolupaments polítics, institucionals, tecnològics, econòmics i fins i tot amb les imatges socials de la religió, de la nació, amb les mentalitats col·lectives, fa molt més difícil de comprendre els esdeveniments històrics si prescindim d'estudiar-la, que no si ho fem. I hem de fer també que els joves membres d'una cultura reflexionin sobre la guerra, si no volem que la guerra –i vivim involucrats sense adonar-nos en més d'una- imposi més endavant els seus criteris a la civilització.

Hauríem d'afegir que els/les nostres alumnes potser estan molt més preparats i interessats per rebre aquest tipus d'informació que no pas una altra. L'experiència quotidiana a les aules així ens ho havia indicat i una part d'aquesta feina d'investigació ha estat consagrada a mostrar-ho –que no potser a demostrar-ho encara-, de tal manera que tingui sentit treballar en la formulació d'una proposta didàctica que s'endinsa per aquesta via.

El camp de batalla ha estat vist com un dels molts espais patrimonials que podem fer servir per a recolzar la nostra didàctica de la història, amb un plantejament que es fa lluny de preocupacions presentistes i de la recerca de la utilitat com a justificació del coneixement històric. Volem presentar als/les alumnes una forma d'acostar-se a la història, amb les eines científiques pròpies de la disciplina, fonamentada en la historiografia més recent, l'ús de documentació primària i secundària, i amb sistemes d'aprenentatge i avaluació específics, amb una forta càrrega procedimental, però també molt ancorada en l'assoliment dels continguts que són propis de l'etapa a que va dirigida.

1.1. OBJECTIUS, HIPÒTESI I METODOLOGIA DE LA RECERCA

Com a objectiu general volem bastir una metodologia didàctica que permeti millorar la comprensió sense anacronismes dels factors que provoquen l'aparició, condicionen el desenvolupament i expliquen les conseqüències dels conflictes bèl·lics al sí de cada societat i a les relacions internacionals, dins d'un ensenyament que tingui com a fites actitudinals la prevenció dels conflictes i l'educació per a la pau, amb la convicció que això resulta motivador per a l'alumnat i afavoreix una comprensió general de les realitats polítiques, econòmiques i socials i les dinàmiques del canvi històric a les societats estudiades. Aprofitem l'interès que desvetllen més o menys naturalment en molts/es alumnes els aspectes bèl·lics de la història per induir en ells la metodologia i el raonament de la disciplina, de tal manera que puguin assolir amb rigor la comprensió dels continguts conceptuals, procedimentals i actitudinals proposats pel currículum de l'ensenyament secundari obligatori i post-obligatori. La necessitat d'un plantejament molt centrat en la metodologia es fa tant més necessari quant aquesta mena de didàctica no ha tingut una presència suficient a les aules durant els darrers decennis i pot comportar la creació d'imatges o estereotips precisament contraris als objectius que ens estem proposant.

Al mateix temps que afermem la utilitat de la història militar com a mobilitzador de l'interès i l'aprenentatge, també som conscients de les moltes dificultats que implica el seu ús a l'ensenyament. Una part de la solució del problema rau en una presentació multifocal que tenim la pretensió de transformar en model didàctic, flexible al temps que complert. D'entrada, ens cal trobar una eina mitjancera que ens acosti a la experiència de la forma més directa possible. Plantegem, doncs la

següent hipòtesi: els antics camps de batalla constitueixen un paisatge patrimonial i una eina didàctica amb capacitat d'afavorir la motivació, comprensió i capacitat de record de l'alumnat, quan actuen com a "centre d'interès" d'una determinada unitat didàctica.

Per comprovar el grau de validesa de la nostra hipòtesi, la recerca s'estructura en quatre grans apartats i una conclusió. Donada l'escassetat de referents previs, hem hagut de fer una justificació científica prèvia i un "treball de camp" entre l'alumnat de secundària, hem hagut de formular el nostre propi model didàctic i establir unes eines per mesurar l'impacte d'aquest model mitjançant una experiència didàctica amb sis centres educatius.

La primera part està consagrada a l'exposició dels fonaments historiogràfics que ens han permès fer una determinada presentació del fet bèl·lic i la història militar en el seu conjunt, així com el lloc que aquesta pot tenir en els actuals currículums de l'ensenyament secundari, obligatori i post-obligatori.

A la segona, hem inquirit entre els alumnes de dos centres educatius quin era el grau d'interès i amb quin tipus de referències prèvies s'enfrontaven a l'estudi de les diferents temàtiques que presenta la realitat històrica, per comprovar en quin punt de la seva escala es podia situar l'atracció de la història militar.

A la tercera, ens hem proposat l'elaboració d'una metodologia didàctica que serveixi de punt de partida per a l'ús de la història militar dins l'ensenyament de la història, vinculada a l'ensenyament formal, i a l'etapa de la secundària, aprofitant tota la seva potencialitat i, al mateix temps, formulant una justificació teòrica de la utilitat dels camps de batalla com a espai patrimonial i eina de treball que ens permet assolir els objectius plantejats.

La quarta, la més extensa, recull la realització, amb sis centres d'ensenyament públic, tots ells de característiques ben diferents, d'una experiència que ens ha permès observar la resposta i l'aprofitament que l'alumnat ha obtingut de la posada en pràctica d'aquesta didàctica concreta. Com a model d'estudi hem triat les guerres carlines del segle XIX, perquè malgrat la importància que varen tenir per a la història posterior de Catalunya, cada vegada es troben més allunyades en la seva formulació ideològica de la mentalitat de l'alumnat actual, la qual cosa porta sovint a un reduccionisme anacrònic de les causes i conseqüències o a menystenir el seu paper històric dins el currículum de l'ESO i el Batxillerat. Una part del nostre estudi aprofundeix precisament en el coneixement del carlisme com a moviment polític i en el dels conflictes que va provocar, ja que cal justificar plenament quina presentació s'ha fet d'aquestes guerres als alumnes i com s'han elaborat els instruments de mesura que volien comprovar el grau de comprensió assolit sobre el rol jugat pel carlisme a la història contemporània de l'Estat espanyol i de Catalunya.

L'exemple triat per aplicar la proposta didàctica va ser el camp de batalla d'Alpens, a la Tercera Guerra Carlina, una batalla fins ara relativament poc coneguda i que no ha estat objecte de cap presentació didàctica per a l'ensenyament ni formal ni informal, per la qual cosa també hem hagut de fer una descripció prèvia dels aconteixements esdevinguts a la batalla.

El present estudi conclou amb l'anàlisi dels resultats oferts per un seguit de controls que ens han permès copsar la capacitat d'aquestes propostes per produir millores en la comprensió i record de la matèria històrica, amb 630 alumnes, dividits en dos grans grups: els que van rebre informació a l'aula i van realitzar l'activitat didàctica sobre l'antic camp de batalla, i el grup de referència que només va rebre la informació a l'aula.

Els controls de la capacitat de record dels/les alumnes, es feren en dos moments diferents: unes setmanes després de les activitats a l'aula i sobre el camp de batalla, i uns tres mesos més tard, sempre sense avís previ i mitjançant qüestionaris amb diferents tipus de preguntes tancades i obertes. Aquestes preguntes incidien, no en els aspectes militars, tàctics o estratègics de la batalla, sinó el coneixement de les causes, conseqüències, ideologia, cronologia, distribució, iconografia, sociologia i desenvolupament històric del carlisme. Algunes qüestions sobre armament, fets bèl·lics o característiques de les tropes carlines, actuaven com a elements de control del grau d'atenció dels/les alumnes sobre uns i altres temes. També hem valorat el grau de satisfacció i, dins les limitades possibilitats d'aquestes proves, la mesura en que mostraven un cert grau de reflexió i crítica sobre l'opció ideològica i/o la lluita armada protagonitzada pel carlisme català.

Es pretén, doncs, integrar la didàctica dels aspectes militars del conflicte bèl·lic en el marc d'un ensenyament de la història que ens acosti a la realitat de cada època, sense oblidar la formació en valors que va annexa al coneixement de les causes i conseqüències d'aquests mateixos conflictes. També es vol contribuir a valoritzar l'espai físic dels "camps de batalla" com a part del nostre patrimoni cultural i paisatgístic, i oferir una nova eina a la didàctica de la història contemporània de Catalunya, tant a la secundària obligatòria com al Batxillerat

2. FONAMENTS HISTORIOGRÀFICS DE L'EXPERIÈNCIA

No es pot fer didàctica de la història sense un posicionament historiogràfic previ. Historiografia i didàctica de la història constitueixen disciplines científiques separades, amb objectius, metodologia i bagatge conceptual propi, però no es pot fer didàctica de les Ciències Socials en el buit. Seguint a Josep Fontana, els continguts amb els que treballa la didàctica de la història han de tenir la seva base en coneixements historiogràfics actualitzats i concrets. Pel que fa a la història militar i al paper que aquesta pot tenir en la comprensió global dels fenòmens polítics i socials, ens trobem en plena evolució, tant de la seva metodologia com dels conceptes que s'han fet servir fins ara per interpretar-la. Després d'un llarg període de florida, la historiografia de tema militar va quedar relegada per d'altres àmbits de recerca que semblaven oferir eines més potents per a la comprensió de les arrels profundes de l'evolució històrica; ara, tot això es torna a replantejar i, amb la renovació de la història narrativa, la història del poder polític i, de l'altra banda, una visió molt més social de la guerra i dels exèrcits, la història militar ha retrobat un nou lloc dins el panorama historiogràfic.

Pel que fa a aquests temes, la didàctica de la història ha seguit el mateix camí. Guerres, pronunciaments, batalles, semblaven tenir una importància crucial per marcar el destí dels estats-nació, i l'ensenyament de la història s'hi abocava en la mesura que enfortir la consciència col·lectiva i els lligams individuals amb el '*nosaltres*' que significava la pàtria constituïa un dels seus objectius fonamentals. La situació ha anat canviant. Els estats-nació han entrat en crisi, encara que poden perviure en una versió renovada, les nacions-estat, i ens cal retrobar una nova didàctica de la història que ens faciliti l'assumpció de les noves realitats i comprendre les claus del trànsit cap al futur, sense caure novament en velles mitologies i glorificacions esbiaixades: "*La Historia*

que han vendido los Estados-nación ya no sirve. Hasta ahora, esta explicaba lo referente al Estado-nación contra los otros (guerras, victorias, tratados...). Actualmente la debemos dirigir hacia aquello que nos ha unido y reflexionar críticamente acerca de lo que nos ha enfrentado”². Aquest objectiu didàctic, encara que pugui semblar aparentment contradictori, es pot assolir de forma plena mitjançant –entre d’altres opcions- una didàctica renovada de la història militar, que segueixi les passes de la nova historiografia en aquest àmbit.

2.1. La renovació de la història militar

Pot semblar també un contrasentit assenyalar en un treball d’aquesta mena –la didàctica dels camps de batalla- que precisament la historiografia de tema militar ha conegut la seva més profunda renovació quan s’ha allunyat d’allò que havia estat tradicionalment: una “*història de las batallas*”³. En general, la història militar va conèixer al llarg del segle XX una progressiva pèrdua de protagonisme, paral·lela al descrèdit sofert en general per la “*histoire événementielle*”, que va trobar el seu punt d’inflexió a les darreres dècades mitjançant l’obertura de noves línies d’investigació i nous espais acadèmics.

Després d’haver tingut una forta presència en part de la història romàntica i positivista del segle XIX, el fet bèl·lic, tot allò militar en general, va ser considerat durant un cert temps “*como una brillantes espuma en la superficie de las grandes corrientes históricas, una miriada de pequeños avatares impulsados por los verdaderos motores de la historia.*” En realitat, i com assenyala aquest mateix autor, allò que dona la

² Hernández, Francesc Xavier (1995) *Balance y perspectivas*, p. 11.

³ Espino López, Antonio (2001) *La renovación de la historia de las batallas*, p. 159.

veritable mesura de la importància del fet bèl·lic a la història no és si aquest es troba al fons o la superfície del moviment històric, sinó la gran quantitat d'aspectes que comprèn i les múltiples dimensions sobre les quals incideix. *“En suma, más allá de las modificaciones tácticas y estratégicas que habían sido casi objeto exclusivo de estudio para los historiadores militares, lo realmente importante eran tanto aquéllas como sus repercusiones sociales y políticas. En sentido contrario, igualmente los historiadores preocupados por la historia social habrían ignorado las implicaciones que los cambios en el arte de la guerra habían tenido en la sociedad europea..”*⁴

Tradicionalment, la història militar s'havia centrat en la conducció de les operacions, de les quals, la batalla constituïa el punt més àlgid i dramàtic⁵. Aquesta visió es va trencar a Europa amb l'hegemonia universitària dels corrents sorgits de la historiografia marxista i dels Annals, que posaven l'accent en tot allò que de social, econòmic, i fins i tot “mental” -de comprensió i explicació de la realitat- té la configuració de les societats i el canvi històric. Llavors, la història militar, amb retard, i molt reduïda en la seva presència acadèmica va començar a interessar-se per tot allò que acompanyava les activitats dels exèrcits: el reclutament de tropes, el seu finançament, les institucions estatals posades al seu servei, la formació dels militars, el “militarisme” com a fenomen socio-polític, les relacions amb la societat civil, etc⁶. Als Estats Units, la visió tradicional del fet militar es va conservar durant més temps, en part per conservadorisme historiogràfic i en part perquè l'exèrcit nord-americà, amb una activitat bèl·lica incessant a tot el món, havia desenvolupat uns departaments d'història militar molt aplicada a la formació professional dels seus oficials.

Però la desfeta del Vietnam va tenir també les seves conseqüències en aquest àmbit, fent veure que els components humanístics inherents a l'exercici de la professió

⁴ Andújar Castillo, Francisco (1999) *Ejércitos y militares en la Europa moderna*, p. 16.

⁵ Couteau-Bégarie, Hervé en la *Introduction* a Corvisier, André (2005) *La guerre*, p. 4.

⁶ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, pp. 14 i 32.

militar –la comprensió de la política, l'antropologia, la cultura en que es veu submergida l'acció de les forces armades i de les circumstàncies del conflicte- havien de ser incorporades en l'estudi del passat a qualsevol visió holística del paper de l'exèrcit a la història. Això va afavorir el retorn dels estudis humanístics i els tractadistes clàssics.

Aquesta va anar prenent cos amb l'aparició d'institucions acadèmiques amb capacitat de difondre una història militar renovada i molt més interessant, com ara la Comissió Internacional d'Història Militar, les quals partien del fet que "*les armées sont, en règle générale, le reflet des sociétés dans lesquelles elles évoluent... elles ont beaucoup à apporter à l'histoire sociale*"⁷. Al mateix temps, neix també una visió renovada del que s'anomenava "història de les batalles", particularment amb l'obra de John Keegan, *The Face of the Battle*, el qual va reivindicar l'estudi dels actes bèl·lics i les campanyes militars com a indestriable de la resta de l'anomenada 'New Military History', en la mesura que els exèrcits han estat creats, estructurats i sostinguts precisament per això, per combatre. Ara, a l'estudi dels fets, les condicions i els esquemes estratègics i tàctics portats a la pràctica pel comandament, s'afegeix el coneixement i comprensió de la psicologia, emocions o vivències del combatents, aprofitant tota mena de testimonis.

2.2. Guerra i conflicte com a part integrant de la història social

És en aquesta línia historiogràfica renovada que hem volgut situar el nostre interès pels camps de batalla i el fet bèl·lic en general com a eina didàctica. La història militar no és ja el conformador o motor de la història, però tampoc un àmbit exclusiu de persones aficionades a tot allò que envolta la guerra, nostàlgiques i fins i tot reaccionaries, o un reducte professional d'historiadors vinculats a les forces armades.

⁷ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, pp. 5-6

No podem oposar la guerra a la resta de dimensions de la vida en societat. Si no es cert que la guerra, com alguns han volgut veure, sigui el motor de la civilització, si la civilització es fonamentalment obra de la pau, el cert és que la guerra assumeix i expressa les diferents formes de civilització⁸. “*En sí mismo, ningún acto bélico tiene <<justificación>> moral posible; no obstante, y cosa muy distinta, sí posee <<explicación>> en el devenir del comportamiento colectivo.*”⁹Una <<explicació>> que, com en qualsevol altre procés social, correspon estudiar a la ciència històrica.

Avui no s'entén una història militar que no pari atenció en problemes bàsics del funcionament d'aquesta institució, com ara l'origen dels seus components, les motivacions que els van dur a la vida militar, les relacions amb l'estat i la manera en que han contribuït a configurar-se mútuament, la formació dels militars o la imatge dels mateixos al si de la societat, el finançament de la seva activitat, l'origen i gestió dels conflictes en que es veuen involucrades, l'adopció de noves tecnologies armamentistes i l'impacte de tot això a les activitats econòmiques, la configuració –o no- d'una mentalitat bel·licista a la comunitat ciutadana i d'un cos professional endogàmic i amb *esprit de corps* o bé obert a les influències de la resta de la societat. Aquests són només alguns exemples de fins a quin punt la correcta comprensió del '*fet militar*' pot incidir en el coneixement de tots els aspectes que configuren la realitat social.

Perquè allò que considerem com a '*militar*' ha estat indissolublement unit a la '*política*' des del mateix origen del concepte. A l'arrel del poder sempre trobem l'aparició de cossos de força armada¹⁰. Tant a les civilitzacions mesopotàmiques, com a l'antiga Xina, l'acompanyament de cossos de guerrers professionals va anar lligat estretament a l'extensió i conformació dels *imperis*'. Però la influència és mútua.

Aquests cossos, especialitzats i diferents a la resta de membres de la comunitat pel seu

⁸ Caillois, Roger (1975) *La cuesta de la guerra*, p. 14.

⁹ Cayuela, José Gregorio (1999) *La guerra de Cuba en el contexto de Ultramar*, p. 263.

¹⁰ Veure Harris, Marvin (1993) *Jefes, cabecillas y abusones*

ofici, configuren sistemes absoluts de poder. Perquè la força armada sempre ha estat sotmesa a un poder *'polític'*, sigui aquest de caire religiós, clànic, ciutadà o fins i tot ocupat directament per membres del grup militar. La forma política primitiva més usual es la monarquia –en les diferents manifestacions del terme- o la república aristocràtica, on un grup molt reduït de persones, dedicades específicament a les tasques de govern, són recolzats per un altre grup –més o menys ample- de professionals de la guerra. *“En general, las familias recién entronizadas o con pretensiones hegemónicas trataron de convertir el comando militar en una fuente de legitimación dinástica y de popularidad entre los súbditos”*¹¹

A la nostra cultura occidental la relació va ser encara més interessant. La *'polis'* grega, origen de la nostra *“política”* va veure la seva fesomia institucional fortament influïda per la realitat organitzativa de l'exèrcit i les seves tàctiques de combat. Els *'hoplites'* grecs, els guerrers que combatien coberts pels escuts dels seus companys, configuraven un cos de guerra on la igualtat i la confiança dels uns envers els altres constituïen el pilar fonamental de l'èxit. Tan es així que van ser ciutats amb estructures socials caracteritzades per un fort sentiment de comunitat, com ara Esparta, la democràcia atenenca o Tebes, les que van poder marcar amb la seva hegemonia la història de les polis gregues. Això no vol dir que un exèrcit d'*'iguals'* hagi de configurar necessàriament societats justes, igualitàries i marcades per la solidaritat. Aquesta solidaritat pot ser perfectament la d'uns pocs i enfrontar-se amb la resta de la població; això explica l'esclavisme, les polítiques de terror sistemàtic aplicades pels espartans, la formació d'oligarquies urbanes cada cop més poderoses o el domini d'una ciutat sobre les altres, fets que van donar-se en paral·lel amb el que dèiem abans.¹²

¹¹ Valladares, Rafael (1999) *El arte de la guerra y la imagen del rey*, p. 175.

¹² Veure Hornbower, Simon (1985) *El mundo griego 479-323 a.C.*

Les legions romanes semblen tenir d'inici aquest mateix sentit de “*cos armat urbà*” nodrit pels seus ciutadans, però l'eficàcia guerrera d'aquestes legions rau en altres fets complementaris que no eren tan importants al món dels primers grecs: el nombre, la disciplina i la logística. Això va permetre consolidar el règim oligàrquic de la República i anar substituint les forces de ciutadans lliures per altres de professionals, molt més adaptades a la realitat d'un autèntic imperi tal com es va configurar després de les guerres púniques. Van ser les legions, les vies obertes per tal de moure-les i abastir-les, les colònies militars esteses al llarg de tot l'imperi, el ‘*limes*’ i les seves guarnicions, elements tan fonamentals com són el dret, la llengua o les institucions republicanes i imperials per a comprendre la construcció, perdurabilitat i influència de l'imperi romà al llarg dels segles.

Aquesta connexió entre guerra i societat encara es va fer més punyent durant el feudalisme. El predomini de la cavalleria al camp de batalla durant les invasions germàniques, i el progressiu perfeccionament de l'armament ofensiu i defensiu del cavaller, constitueixen elements seminals de la formació econòmic-social –i també polític-militar- que anomenem feudalisme. El feudalisme fou una resposta a una necessitat tant econòmica com militar. Finalment, fer servir aquestes armes tan pesades i els cavalls amb armadura de combat no era possible pels ‘*amateurs*’, ni els recursos necessaris podien sortir d'una economia de subsistència. Aquesta remarcable barreja de guerrer germànic i *sacerdot* llatí –el cavaller- es troba a l'arrel de tota la cultura medieval¹³. Fins i tot es pot dir que el recurs a la guerra va ser una estricta forma de supervivència social i econòmica per a l'elit de la societat cristiana. Ells mateixos parlaven de la “*ganança maravillosa e grand*”¹⁴ que es podia aconseguir lluitant, i no ho feien només en termes honorífics. La reproducció econòmica i jeràrquica

¹³ Howard, Michael (1976) *War in European History*, pp. 2-5.

¹⁴ Moreta Velayos, Salustiano (1999) *Y el héroe tascó la hierba*, p. 22.

de la noblesa passava inevitablement pels seus èxits militars, i les repercussions d'aquest fet a l'estructura del conjunt social van ser del més llarg abast: *“Así pues, la guerra, en sus formas de agresión contra el campesinado o de lucha intraaristocrática por el control de ámbitos más amplios de poder, constituye la vía hacia la completa feudalización de la sociedad, tanto en su vertiente social y económica como política y mental”*¹⁵

Però, com a tantes altres dimensions del canvi social, el creixement demogràfic i econòmic de la plena edat mitjana també va comportar novetats fonamentals a l'art de la guerra. Els monarques van fer més nombrosos no només els cavallers de la seva pròpia casa, sinó també les forces a sou (*'soldi'* o *'soldats'*), que podien ser cavallers sense feu, disponibles en nombre creixent gràcies a l'increment de la població, i forces de cavalleria lleugera o equipades més imperfectament (*'servents'* o *'sergents'*). Mica en mica a aquestes forces mercenàries de cavalleria es van anar afegint els homes a peu (els *'xicots'* o *'infans'* de la *'infanteria'*).¹⁶ Sembla que aquests mecanismes varen ser més ràpids del que fins fa poc es pensava, i que el recurs a la contractació de mercenaris, fins i tot de mercenaris estrangers, fou un fet regular des del segle XII.¹⁷

La infanteria va demostrar la seva eficàcia a les guerres de la corona anglesa, com a força auxiliar en la conquesta de Gal·les i Irlanda, o va constituir un suport eficaç de la cavalleria a la Reconquesta de la Península Ibèrica¹⁸, però també va resultar decisiva per aturar la cavalleria pesada feudal a les guerres d'Escòcia, a les insurreccions urbanes de Flandes i en la lluita dels suïssos contra els Habsburgs alemanys. Per aconseguir vèncer l'incomparable poder de la cavalleria nobiliària, els infants plebeus només havien de formar un mur d'armes de ferro al davant del qual

¹⁵ Mínguez, José María (2007) *Sociedad feudal, guerra feudal*, p. 35.

¹⁶ Howard, Michael (1976) *War in European History*, p. 8.

¹⁷ Fernández de Larrea, Jon Andoni (1999) *Guerra y sociedad en Europa Occidental durante la Baja Edad Media*, p. 51.

¹⁸ Veure García Fitz, Francisco (2005) *Las Navas de Tolosa*, pp. 183 y ss.

s'aturessin les càrregues de les tropes a cavall. I això es podia aconseguir, però feia falta molta disciplina, confiança dels uns envers els altres i els recursos econòmics per proveir-se de les armes. Les milícies urbanes de les zones més riques, com ara Flandes, o la solidaritat local de pagesos que es coneixien bé i estaven disposats a lluitar per la seva llibertat, com ara a les muntanyes de Suïssa o Escòcia, podien aconseguir tot això. Aquests van ser els condicionaments socials que van frenar el poder de la cavalleria feudal en unes o altres zones d'Europa i van enfortir la pluralitat política. L'exercici de cohesió i solidaritat no era tan necessari en el cas d'unes altres tropes d'infanteria cada cop més demanades als camps de batalla: els arquers – especialment els anglesos- i els ballesters –sobre tot els genovesos-, forces mercenàries que també van sembrar el pànic en les files dels cavallers i els van obligar a millorar encara més la seva tecnologia per a la defensa o fins i tot a combatre a peu.¹⁹

Però va ser la introducció de les armes de foc –mosquets, artilleria...- la que va capgirar del tot la situació. En ús habitual al camp de batalla des del segle XV, la derrota de la cavalleria francesa a les campanyes d'Itàlia davant els espanyols durant la primera meitat del segle XVI, va fer evident per a tothom que un nou protagonista s'havia ensenyorit de l'art de Mars a Europa. Al capdavant, el gran beneficiat de tot aquest canvi no varen ser els infants d'arrel més o menys popular, sinó l'estat monàrquic, únic que podia fer front a la despesa que suposava el creixent nombre de tropes mercenàries d'infanteria –ja que feien falta homes amb les noves armes, els arcabussers o mosqueters, i també homes armats de llança i espasa, per aturar la cavalleria- els canons i, de retruc, les noves i costoses tècniques de fortificació que

¹⁹ Mallett, Michael, *Mercenarios*, en Keen, Maurice (2005) *Historia de la guerra en la Edad Media*, p. 279. La superioritat dels infants genovesos en la lluita amb les ballestes derivava de ser un arma molt comú des del segle XII a la guerra marítima en la qual eren uns reputats especialistes.

calien per protegir-se de la seva eficàcia.²⁰ En aquest sentit, la superioritat administrativa de la monarquia espanyola va anar de la mà de la seva superioritat tàctica, i els acurats registres de comptabilitat han permès fins i tot reconstruir al detall les primeres etapes d'aquest canvi.²¹

Els segles XVI i XVII van ser els segles de les grans formacions d'infanteria, cada cop millor armada i més nombrosa: els terços espanyols, els landsquenets alemanys, els suïssos. Tropes professionals disciplinades, però gairebé sempre mal pagades, que van estendre l'acció de l'estat monàrquic sovint lluny de les seves fronteres²². Sostenir-les en campanyes cada cop més perllongades i aconseguir forces veteranes, les úniques que podien garantir un bon resultat, va fer desenvolupar els instruments burocràtics i financers de l'estat. Primer, de la monarquia espanyola, més endavant de la sueca, la francesa i gairebé totes les altres. Apareix així, o es reforça el que serà conegut com a '*monarquia autoritària*', encara basada en els esquemes de la societat feudal, però amb el rei i l'estat consagrats com a instàncies incomparables de poder. La principal víctima va continuar essent, com sempre, la població pagesa, que a més de restar subjecta a una fiscalitat creixent, havia de patir els allotjaments i les malvestats d'unes tropes formades sovint pels elements marginals de la societat, amb permís de saqueig quan es trobaven en terres enemigues, o amotinades quan la paga –cosa gens infreqüent- arribava amb anys de retard o no arribava.²³

Aquest canvi en armament i tàctiques, perceptible també al mar –amb els nous vaixells artillats- no només va tenir fortes conseqüències a Europa, sinó també a tot el món. El segle XVI marca l'inici de la gran expansió dels europeus als altres continents, amb un èxit territorial incomparable fins aleshores des del temps de Gengis Jan, i

²⁰ Parker, Geoffrey (1990) *La revolución militar*. Cap. 1.

²¹ Quatrefages, René (1996) *La revolución militar moderna*, p. 119-139.

²² Chagniot, Jean (2001) *Guerre et société a l'époque moderne*, p. 24.

²³ *Ibidem*, p. 144

econòmicament molt superior. El triomf no es va deure només a causes econòmiques, sinó que va raure fonamentalment en la superior capacitat europea per a mantenir obertes les seves vies d'accés als territoris llunyans –amb el desenvolupament de la navegació transatlàntica- la seva capacitat de planificació i organització militar –adquirida en els segles anteriors- i el control de les operacions al camp de batalla²⁴, resultat de la nova disciplina sorgida amb les operacions de la infanteria.²⁵ No resulta estrany que fossin els imperis ibèrics i més endavant els holandesos els primers a construir un gran imperi colonial extra europeu. Tant Castella, com Portugal o els Països Baixos havien desenvolupat tècniques de navegació i construcció naval molt noves i eren mestres en el combat d'infanteria, que havien perfeccionat precisament els uns contra els altres.

Sense cap trencament decisiu, la situació va anar evolucionant a finals del segle XVII cap a unes forces armades cada cop més estables i controlades per l'estat. *“Lo que, por encima de todo, caracteriza la historia de la guerra en la modernidad, desde la perspectiva política y social es, por una parte, el proceso secular de su estatalización, en segundo lugar, la separación entre milicia y sociedad y, finalmente, la burocratización del ejército como institución estatal; es decir, la transformación de la función social de la guerra, desde el fundamento del orden social, mantenida directamente por la economía, a través de las relaciones sociales de producción en guerra como instrumento del poder central, sostenida indirectamente por la sociedad a través del sistema fiscal.”*²⁶ Els èxits dels exèrcits suecs de Gustau Adolf i del francès de Lluís XIV van proporcionar el model d'un cos militar organitzat en batallons i regiments, comandats pels seus coronels i dirigits pels seus capitans, tinents i sergents. Les progressives millores a la tàctica de combat comportaven la necessitat d'una més

²⁴ Black, Jeremy (2001) *Western Warfare*, p. 179.

²⁵ Maquiavelo, Niccolò (2005) *El arte de la guerra* Llibre segon.

²⁶ Thompson, I.A.A. (1999) *Milicia, sociedad y estado en la España moderna*, p. 115.

gran capacitat de maniobra al camp de batalla, una cohesió ritmada a l'hora de carregar les armes i fer foc. Ara més que mai, la disciplina i l'experiència distingien unes tropes de les altres i permetien el triomf a la batalla.²⁷

Disciplina i experiència només es podien garantir fent que les tropes restessin sota control –i manutenció- de l'estat tan en temps de guerra com en temps de pau. A més, a més, les tropes havien de restar degudament identificades i sotmeses a entrenament i supervisió constant. Es desenvoluparen la jerarquia militar, els rangs i símbols de la milícia, la uniformitat, els serveis de logística i la conscripció dels joves, única manera d'omplir unes files de les quals la població fugia espantada per les dures condicions de vida, però també la sanitat militar, un primitiu sistema de pensions i la creació d'establiments capaços de millorar la vida de la tropa, ja que aquests soldats tan professionals eren cada cop més cars de mantenir i substituir, per la qual cosa pagava la pena tenir una mica cura d'ells.²⁸

Aquesta evolució anava acompanyada d'innovacions institucionals de tota mena, i també d'uns components d'acció doctrinal i psicològica sobre els súbdits comparables als esforços de cohesió social que es podien fer en matèria religiosa. *“Para imponer este disciplinamiento social los gobiernos ofrecieron modelos de conducta tan sencillos de entender como difíciles de practicar. Uno de los más comunes consistió en identificar los deberes del soldado con los de cualquier súbdito, de modo que éste aceptara mirarse en el espejo de la milicia para reproducir sus virtudes: obediencia, sacrificio y entrega.”*²⁹ De tota manera, la creixent separació del cos de militars professionals de la població en general, i la freqüent incapacitat de l'estat monàrquic per a subvenir les seves necessitats van comportar una inacabable sèrie de conflictes, continuació dels que ja havien aparegut amb els mercenaris a l'edat mitjana. *“La*

²⁷ Veure Lidell Hart, B. (2007) *Stratégie*. Caps. 6 i 7.

²⁸ Corvisier, André (2005) *La guerre*, p. 221-223.

²⁹ Valladares, Rafael (1999) *El arte de la guerra y la imagen del rey*, p. 174.

*estatalización de la guerra, junto con el poco arraigo militar en la vida ordinaria, hicieron de la milicia uno de los puntos de confrontación más acusados entre la población general y la política del estado...*³⁰

No només el manteniment de la tropa i de l'esperit de combat gaudeixen de les noves atencions de l'estat monàrquic, sinó que la societat cada cop més productiva i burgesa del segle XVIII demanava que els estralls i sevícies de la guerra siguin reduïdes al mínim. Es desenvolupa un nou esperit humanista que ja no contempla les malvestats de la tropa com una mena de catàstrofe natural d'impossible control. La població civil, ara ja clarament diferenciada dels militars, veurà reduïts els seus patiments, els danys seran menys quantiosos i, fins i tot al camp de batalla, la mortaldat haurà de ser reduïda a termes acceptables per a l'opinió pública i les noves consideracions morals de la Il·lustració.

De tota manera, la diferència entre l'oficialitat i els alts comandaments, gairebé tots d'origen nobiliari, i la tropa, sotmesa a maltractament físic, generalment lligada per la vida al servei militar, mal pagada i pobrament avituallada, reflectia de manera perfecta la divisió social a l'Antic Règim, tret que, en comptes de disminuir, es va anar accentuant amb el temps. Aquesta tendència va ser portada a l'extrem per la monarquia de Brandenburg-Prússia, al temps de Frederic II, quan, en paraules de Voltaire, el seu regne no era *"un estat que tenia un exèrcit, sinó un exèrcit que tenia un estat"*. Amb Frederic II apareix un tret que es repetirà sovint més endavant: la 'militarització' de la societat³¹, entesa com l'assumpció o l'extensió a la societat dels valors, interessos, formes d'organització i prioritats polítiques de les seves forces armades. La imatge positiva de rei il·lustrat, triomfador en els conflictes armats en què es va veure involucrat no pot amagar el patiment, la rigidesa i la submissió que va

³⁰ Thompson, I.A.A. (1999) *Milicia, sociedad y estado en la España moderna*, p. 127.

³¹ Andújar Castillo, Francisco (1999) *Ejércitos y militares en la Europa moderna*, p. 62 i ss.

imposar als seus súbdits amb aquest model institucional, ni tampoc el fet de que el gran beneficiari de tota aquesta operació no va ser el conjunt de la societat prussiana, sinó la seva dinastia i els rangs més elevats d'aquest món d'Antic Règim, començant per l'aristocràcia terratinent, els '*junkers*'.

A tota Europa, aquests exèrcits permanents, disciplinats i dirigits per la noblesa, varen ser el millor suport de l'absolutisme, que, gràcies a ells i a la burocràcia estatal, podia comptar amb els mitjans necessaris per prescindir dels nombrosos poders intermedis que havien controlat la societat fins el segle XVII³². Fins i tot es va desenvolupar tota una imatge del rei i la professió militar vinculada a l'estudi i la reflexió. Imatge no només relacionada amb el desenvolupament de les acadèmies militars i el triomf de la raó, sinó perquè la guerra havia de ser fruit de la meditació i l'acció de govern, i no producte d'un atzar que sempre portava la llavor de possibles trencaments i capgiraments de l'ordre social.³³

La Revolució Francesa i el període napoleònic van posar de relleu un altre cop l'estreta connexió social en la configuració i funcionament de les forces armades. Els èxits militars francesos no van ser fruit de cap innovació decisiva en la tecnologia de l'armament –bàsicament la mateixa del segle XVIII- i ni tan sols en l'organització i comandament de la tropa -ja que la nova estructuració en divisions i les tàctiques de combat havien estat abastament discutides, i de manera pública, durant els decennis anteriors-³⁴. L'element fonamental va ser la noció revolucionària de "*la nació en armes*", les lleves en massa i una conscripció que ara, definitivament, es fa universal entre els joves mascles. Aquests joves, ara ja no professionals, han de fer la guerra, i l'han de fer en nom del concepte de moda, la '*llibertat*', malgrat que aquesta llibertat pugui tenir accepcions molt diferents segons la societat que la faci servir. Per aconseguir el grau

³² Goubert, Pierre (1971) *L'Antic Régim. Els poders*.

³³ Valladares, Rafael (1999) *El arte de la guerra y la imagen del rey*, p. 181.

³⁴ Howard, Michael (1976) *War in European History*, pp. 75-76.

de cohesió social –i militar- necessari, que ha de continuar essent molt alt, cal que ments i cors treballin a l'uníson i no dubtin de la justícia de la seva causa. Es desenvolupen així el nacionalisme, el culte de la bandera, el sentit patriòtic i romàntic de l'existència, les condecoracions i tota una estratègia de control públic de la formació i informació social que responguin a les necessitats d'una guerra cada cop més 'popular'³⁵

Un altre element important s'afegeix ara com a imprescindible en les consideracions estratègiques dels generals: el moviment i la velocitat. La nova estructura en 'divisions', en porcions d'exèrcit que poden actuar autònomament per tornar a reunir-se altre cop al camp de batalla, obliga a tenir molt presents els moviments d'aquestes unitats, la confluència i la separació de les forces, uns plans de campanya preparats al mil·límetre i un esforç per garantir el sosteniment i la logística de les tropes. Tot això es trobarà en perfecta simbiosi amb una època en que els transports –si més no a l'Europa occidental- multipliquen la seva rapidesa i capacitat, i aviat es veuran sotmesos a una revolució paral·lela amb l'aparició del ferrocarril i el telègraf. És precisament la revolució industrial la que va introduint –com arreu- els canvis més importants en la manera de fer la guerra. Ara si, la tecnologia pren novament un paper decisiu impulsant noves transformacions de l'exèrcit que, alhora, tenen fortes repercussions socials.

Si el període napoleònic ha estat el temps de "*la nació en armes*" ara es produeix un reflux. No desapareix la conscripció ni la lleva en massa, però les noves armes exigeixen, un cop més, un alt grau de professionalitat. A més a més, durant bona part de la primera meitat del segle, la societat europea no va destinar les seves forces armades a la lluita oberta entre estats, sinó a l'expansió colonial i, molt especialment, al manteniment de l'ordre públic, amenaçat per les tendències liberals i democràtiques i

³⁵ Veure Bertaud, Jean Paul (2006) *Quand les enfants parlaient de gloire*.

per l'incipient moviment obrer³⁶. S'entén així com es torna a reforçar la professionalitat dels exèrcits i com alguns d'ells –un bon exemple seria l'espanyol- hauran de concentrar-se en la seva tasca de policia a manca d'enemics externs identificables.³⁷

La introducció del fusell de pistó i ànima ratllada, i, més endavant, el rifle de retrocàrrega, o els nous canons d'acer i retrocàrrega de Krupp, van incrementar moltíssim la mortalitat al camp de batalla, ja que els comandaments militars van saber adoptar aquestes noves armes, però no desenvolupar les tàctiques requerides per treure el màxim profit i minimitzar les pèrdues. El conservadorisme militar és una constant que ha sacrificat moltes vides al llarg de la història. Tan forta va ser l'experiència que motivà la creació de la Creu Roja i els primers acords internacionals per reduir el patiment als conflictes armats.³⁸ Al mateix temps que la guerra i l'ultranacionalisme, el desenvolupament de l'exèrcit també comportava l'aparició de noves maneres de pensar i d'àmplies minories favorables al pacifisme i la cooperació internacionals.

Malgrat que els exèrcits i les guerres tendeixen a reproduir els esquemes socials, en certs moments de la història es poden convertir tantmateix en eines de transformació i mobilitat. Això va ser probablement més cert que mai als conflictes de la primera meitat del segle XIX, quan van representar una de les vies d'accés dels sectors populars –amb més freqüència pels sectors de les classes mitjanes- a certs espais de la cúspide social: <<... se comienza por el humilde grado de capitán, para correr al de coronel y ascender al de general, título que da posición social, que cualquier revuelta da, y que ninguna quita>>.³⁹

³⁶ Howard, Michael (1976) *War in European History*, pp. 92-93.

³⁷ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, p. 35.

³⁸ Black, Jeremy (2001) *Western Warfare*, p. 123.

³⁹ Posada Carbó, Eduardo (1999) *Las guerras civiles del siglo XIX en la América Hispánica*, p. 204.

Els darrers conflictes del segle van ser més aviat de caire colonial. Ara, la diferència tecnològica entre Occident i les altres formacions socials del planeta era tan gran, que les potències es van poder llençar a una cursa per adquirir territoris a l'Àfrica i Àsia que elles mateixes no haurien cregut –ni tan sols desitjat- uns decennis abans. Mai més es tornarà a donar aquesta conjuntura ni un abisme semblant en les capacitats de fer la guerra fins l'era atòmica. Només el Japó va ser prou àgil i va poder seguir el camí marcat pels estats occidentals del planeta. A Europa es va instal·lar el sentiment que una gran confrontació entre potències no resultava gaire factible donat el preu que haurien de pagar davant la capacitat destructiva d'uns armaments que no paraven de millorar i créixer.

Però es van equivocar i, un cop més, part del protagonisme recau en el paper que l'exèrcit i l'educació ultranacionalista i militarista van tenir a la societat europea. L'Imperi alemany s'havia construït en bona mesura sobre el model prussià que garantia a l'exèrcit un rol de primera línia a l'escenari social, una forta independència dels poders polítics i una relació especialment estreta amb la monarquia. Tot això van ser factors que afavoriren la política aventurera i fins i tot irresponsable de Guillem II i una part de les capes dirigents d'Alemanya, les quals van posar en qüestió l'ordre jeràrquic de les potències europees, volent aconseguir la paritat marítima amb Anglaterra, un nou repartiment colonial i fins i tot una posició més clara de predomini al continent.

Els resultats de tot això són prou coneguts. Les noves armes i l'estretor mental dels comandaments europeus van produir, no només la destrucció de tota una generació de joves brillants, també una crisi de civilització. Mai una guerra, mai una determinada manera de fer la guerra, han tingut repercussions tan àmplies al cos social, al pensament i fins i tot a l'ordenament econòmic i jeràrquic d'una cultura com les va tenir la Primera Guerra Mundial. I això no va ser per casualitat, va ser el fruit

d'unes polítiques internacionals molt errònies... i d'una manera determinada de mobilitzar, motivar la població i dur a la pràctica el conflicte bèl·lic.⁴⁰ És el que es va anomenar com a 'guerra total'. *“Las guerras totales de nuestra época tienen este carácter específico: son el fruto del encuentro mortífero y programado de la técnica, que tiene en su base el desarrollo científico, con la violencia existente en el corazón de la sociedad de masas. (...) La guerra total es como un fruto degenerado y envenenado de la transformación de la Kabinettenkrieg, propia del dieciocho, en la guerra nacional-popular...”*.⁴¹ O també, dit en paraules del general Fuller: *“En la cuarta década del siglo XX llegó a tener tan poco valor la vida humana, que la matanza de poblaciones civiles fue aceptada como objetivo estratégico, al igual que lo fueron las batallas en las guerras anteriores. En 150 años, el reclutamiento obligatorio había hecho retroceder al mundo a la barbarie”*⁴² Als enormes danys econòmics i a les esgarrifoses xifres de víctimes humanes, cal afegir una dramàtica pèrdua de confiança en les veritats i estructures socials que havien presidit la vida del continent durant la “Belle Époque”.

No cal, doncs, estranyar-se que la Primera Guerra Mundial hagi tingut conseqüències revolucionàries. Constituiria el millor exemple de la '*Militari Participation Ratio*' de Andreski, teoria segons la qual hi ha una forta relació entre el grau de participació d'una societat en la guerra i el nivell de distribució de conseqüències, beneficis, status i prestigi social⁴³. Això no només es refereix als graus militars, sinó a les conseqüències de tot tipus que te per a l'estructura social, des del reconeixement del nou paper jugat per les dones després de la Segona Revolució Industrial, fins el predomini social de la “gent corrent” que havia sostingut l'esforç de guerra, havia patit i havia mort a les trinxeres. Aquest predomini es percep en l'aparició o increment de forces polítiques aparentment contradictòries però que comparteixen la mateixa arrel

⁴⁰ Liddell Hart, Basil (2007) *Stratégie*, p. 598.

⁴¹ Pavone, Claudio (1999) *La guerra en la historia*, pp. 255-256.

⁴² Fuller, J.F.C. (1965) *La dirección de la guerra*, p. 27.

⁴³ Mackay, Angus (1979) *La guerra como oficio*, p. 50.

d'inseguretat, insatisfacció i reivindicació popular que va estendre la guerra: la demanda d'una plenitud democràtica que es va donar a França o Anglaterra, la revolució bolxevic o el posterior triomf del feixisme a Itàlia i Alemanya.⁴⁴ La Primera Guerra Mundial va situar l'esquerra (entesa com a força transformadora de l'ordre existent) i el canvi al centre de la política europea durant els decennis següents.⁴⁵

A la Segona Guerra Mundial, les concepcions estratègiques i tàctiques del comandament nazi i l'Estat Major alemany van permetre una victòria aclaparadora a l'est i l'oest que no s'havia aconseguit trenta anys abans. La bogeria nazi no és un producte de la guerra, més aviat a l'inrevés; amb tot, és clar que l'èxit militar va permetre a Hitler portar el seu programa genocida fins les darreres conseqüències i que els greus errors polítics i estratègics que va anar encadenant des de 1941 van permetre també el sorgiment de les noves dues superpotències: l'URSS i els Estats Units, capgirant el panorama geoestratègic que tothom havia contemplat des de feia segles. A més a més, la necessitat d'assegurar-se la victòria va impulsar la cursa per obtenir el nou armament atòmic, cursa que, com bé sap tothom, van guanyar els nord-americans. El món entrava en una nova era.

De la mateixa manera que la societat es tornava cada cop més depenent de la tecnologia, també ho feien –i amb escreix– els exèrcits. *“La munición gastada anualmente en la guerra de Vietnam fue 26 veces mayor que la utilizada durante toda la Segunda guerra Mundial. Prescindiendo de las cuestiones financieras y éticas, por sí mismos los modernos sistemas armamentísticos tienden a poner a los militares a merced de los expertos civiles...En consecuencia, los militares siguieron perdiendo su autoridad sobre la guerra, y finalmente tuvieron que limitarse a ejecutar los planes que*

⁴⁴ Antón, Joan i Esteban, M. (2006) *Pensamiento contrarrevolucionario*, pp. 199-200.

⁴⁵ Kolko, Gabriel (2005) *El siglo de las guerras*, p. 21.

*expertos y políticos trazaron sobre el tablero.*⁴⁶ En aquest context era normal que la societat anés oblidant progressivament la identificació amb uns valors del militarisme aristocràtic –el coratge, la disciplina, la jerarquia...- que s’arrossegaven des del segle XVIII i que cada cop eren menys necessaris fins i tot a les mateixes Forces Armades, si més no, als estats més desenvolupats. Tot això ha acabar per provocar un retorn a l’exèrcit professional i un final provisional per a la lleva en masa instaurada durant la Revolució Francesa, procés de reducció i tecnificació els exèrcits els resultats del qual encara s’han de veure.

Aquest apressat recorregut per la història militar d’Occident només vol posar de relleu que, si la guerra no és, com deia Heràclit, el pare –o la mare- de totes les coses (*“Polemos pater panton”*), les múltiples dimensions del fet militar guarden una estreta relació amb les principals fites i canvis de la nostra civilització, amb tot allò que ens identifica com a occidentals, i el mateix es podria dir per els altres desenvolupaments culturals i socio-econòmics coneguts al món que no hem tingut temps d’explicar: les guerres poden redissenyar els espais geogràfics⁴⁷, com ha passat sovint als territoris de frontera, poden desplaçar comunitats humanes senceres, poden capgirar les relacions socials i redistribuir inversions, teixit industrial o xarxes de comunicació. Tampoc no podem dir que tot segueix igual i que l’utilització de la guerra a les diferents societats o la valoració que en fan de la mateixa no canviïn amb el temps; el cert és que no perden importància, ni quantitativa ni qualitativa. *“Se critica hoy a los gobiernos cuando sus gastos de defensa alcanzan el 17 por cien (Francia), el 29 por cien (los EE.UU.) o el 41 por cien (Israel) del gasto público total. Sin embargo, los gastos militares eran mucho más elevados a comienzos de los tiempos modernos. En el decenio de 1700, parece ser que Luis XIV dedicaba a la guerra el 75 por cien de sus*

⁴⁶ Kolko, Gabriel (2005) *El siglo de las guerras*, p. 79

⁴⁷ Cunha, Rui (1999) *La frontera medieval hispano-portuguesa (el punto de vista de la guerra)*, pp.95 i ss.

ingresos, mientras que Pedro el Grande gastaba el 85 por cien. Era todavía más extremada al situación de la República inglesa durante el decenio de 1650, donde, al parecer, no menos del 90 por cien del gasto público se dirigía al ejército y la marina y todavía esto no era suficiente.”⁴⁸ Aquestes dades, però, no ens han de fer oblidar que “los cien años transcurridos a partir de 1900 constituyeron sin duda el período más sangriento de la historia moderna, mucho más violento tanto en términos relativos como absolutos, que cualquier época anterior. En las dos guerras mundiales que dominaron el siglo murió un porcentaje de la población mundial significativamente mayor que el de cualquier conflicto anterior de magnitud geopolítica comparable (...) No hubo un solo año, antes, durante o después de la guerras mundiales, que no presenciara una violencia organizada a gran escala en una u otra parte del mundo”.⁴⁹

Conèixer-ho, analitzar històricament –críticament i raonada- la seva realitat, ens il·lustra, ens explica i ens fa reflexionar sobre el que han estat aquestes dinàmiques històriques i com s’han produït. La història militar no constitueix cap afegit ni cap aspecte particular de la ‘gran història’. Rau al cor de la mateixa, profundament implicada, i afecta gairebé tots els sectors socials i camps d’activitat.

Els militars impulsen i es beneficien dels canvis tecnològics, poden propiciar o posar fre a les transformacions socials, fins i tot imposen la seva voluntat al conjunt quan es dona la conjuntura propícia per a fer-ho. No cal proclamar un estat d’emergència per què els militars es facin amb el control d’un sistema constitucional més o menys democràtic. Espanya va viure un llarg estat de setge durant prop de quaranta anys, els polítics del Japó van veure la seva voluntat directament condicionada per l’exèrcit durant gairebé tota l’era Meiji, els cabdills militars sud-americans van donar forma als estats sorgits de les independències al segle XIX, un

⁴⁸ Parker, Geoffrey (1990) *La revolución militar*, p. 92.

⁴⁹ Ferguson, Niall (2007) *La guerra del mundo*, p. 36

estat avançat com Alemanya es va llençar a una guerra mundial en mig de l'entusiasme dels seus militars que van saber transmetre a d'altres sectors socials. Desconèixer aquest paper es privar-nos, i privar el nostre alumnat d'un factor important per a comprendre la història, i d'una potent eina didàctica capaç d'atreure la seva atenció i explicar de manera transversal tot un seguit de conceptes i dinàmiques que abasten aspectes fonamentals de les transformacions esdevingudes al si de les nostres societats.

3. EL CONFLICTE BÈL·LIC AL CURRÍCULUM DE L'ENSENYAMENT SECUNDARI

Tradicionalment, l'ensenyament de la història havia prestat un alt grau d'atenció al fet militar i als conflictes armats. La guerra havia estat un element fonamental en el coneixement del passat. L'ensenyament, positivista i altament marcat per la construcció dels estats-nació i l'educació moral dels seus ciutadans, veia en les guerres que havien contribuït a la forja d'aquesta identitat nacional un element essencial per a la formació dels futurs membres de la comunitat. Els comportaments heroics d'homes i dones a la guerra es convertien en miralls on tothom s'havia de sentir reflectit; els èxits o desfets dels exèrcits eren símptomes de la potència o la decadència de la pàtria. I, si no es podia guanyar sempre, calia, si més no, salvar l'honor. Encara que aquesta pugui semblar una visió de la dreta conservadora, en realitat va ser fortament impulsat també per l'esquerra liberal i progressista. Els primers d'una manera més essencialista, i els segons, com a propaganda d'un projecte alliberador i regeneracionista en el que tota la societat hauria de sentir-se reflectida: *“el proyecto del nacionalismo liberal exige promocionar una memoria colectiva activamente conminatoria, capaz no sólo de asegurar la cohesión nacional sino también de impulsar, orientar y dar sentido a la actividad del conjunto social. Es, por lo tanto, una memoria concentrada en la tarea de forjar la voluntad o el carácter colectivo. Que a nadie escape que estas últimas categorías son sólo trasuntos del viejo Volkgeist”*⁵⁰

Però, com dèiem abans, la influència dels nous paradigmes historiogràfics i, a molts països, l'apropiació progressiva d'aquest missatge pels sectors més conservadors de la societat, van portar a un allunyament de la història militar del món de la didàctica. A l'Estat espanyol i Catalunya, juntament amb el fort impacte acadèmic

⁵⁰ Castro, J. i Blanco F. (2006) *La trama regeneracionista: sobre el valor civilizatorio de la historia y otros cuentos*, p. 247.

del marxisme i l'escola dels Annals durant els anys seixanta i setanta, es van afegir els plantejaments renovadors hereus de l'Escola Nova, la estreta identificació entre exèrcit i franquisme i la tradició antimilitarista de molts sectors de la societat catalana que havia anat creixent durant els segles XIX i XX. Tenim, doncs, una consideració social –i didàctica- del fet militar com quelcom aliè, desconegut i segurament perillós, clarament contraposat a la construcció d'una societat civil forta i una cultura de la pau. Sovint, fins i tot els escrits teòrics que volen recollir tot l'ampli ventall de possibilitats que ofereixen les ciències socials, obliden que hi es present, consubstancialment present, a la nostra matèria⁵¹

Les finalitats que acomplia abans aquesta formació militar han estat esborrades –com a mínim de forma explícita- dels objectius de l'ensenyament secundari, tal com queden recollits tant a la *Ley Orgánica de Educación* com al desenvolupament curricular del Departament d'Educació per a les Ciències Socials. Això no vol dir que l'estudi del conflicte bèl·lic no tingui ja cabuda en el nostre ensenyament secundari. Més aviat a l'inrevés, hi es present a bona part dels continguts conceptuals proposats.

I el fet que la guerra aparegui esmentada només com a contingut conceptual, no vol dir que el seu paper a l'ensenyament s'hagi de limitar a un repetit conjunt d'informacions sobre fets històrics que han de ser adquirides com a bagatge cultural per l'alumnat. Ben al contrari, s'insereix plenament dins la línia del Reial Decret 1631/2006 del Ministeri d'Educació i Ciència, del 7 de desembre, pel qual s'estableixen els ensenyaments mínims de l'Educació Secundària Obligatòria, i en el Decret 143/2007 de la Conselleria d'Educació de la Generalitat de Catalunya, de 26 de juny, que plantegen en l'assoliment de les competències bàsiques, un model d'ensenyament-

⁵¹ Abadía Sanz, Tomás J. (1999) *Investigar con los Talleres de Ciencias Sociales*, pp. 207-208. Ofereix exemples d'una àmplia varietat de temes tractats per les ciències Socials, però només proposa treballar un document que tingui alguna cosa a veure amb la història militar, el relat de "la conquesta de Sarakusta per Carlomagno", i encara considerant-lo dins al taller d'Antropologia cultural, perquè analitza el text per a valorar els seus aspectes llegendaris.

aprenentatge comprensiu que s'emmarca dins el paradigma de l'educació universal (global o integral) que ha de preparar tots els ciutadans per tenir èxit a la vida. Per competències s'entén, en un sentit ampli, la concatenació de sabers que articulen una concepció del ser, del saber, del saber fer i del saber conviure. El paper de la història militar dins un ensenyament universal i obligatori queda emmarcat sense dificultat dins de les competències pròpies de les Ciències Socials, dins l'aportació d'aquestes a les competències bàsiques generals i dins dels objectius propis de la matèria assenyalats al professorat per la Generalitat de Catalunya.

3.1. Segons les competències pròpies de la matèria

Entre les competències pròpies de la matèria indicats per als departaments de Ciències Socials pel decret 143/2007 publicat al Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya, podem destacar que, amb el grup d'activitats previstes a la present tesi, un model metodològic com el nostre permetria desenvolupar les següents:

1. Percebre, comprendre, representar i interpretar l'espai real i virtual, per situar-s'hi, orientar-s'hi i desplaçar-s'hi utilitzant croquis, plànols, mapes i d'altres representacions cartogràfiques.
2. Analitzar i valorar diferents realitats i sistemes d'organització social, política i econòmica passats i presents, per contribuir a la construcció d'una societat més justa, solidària i democràtica.
3. Analitzar i interpretar la interacció que es produeix entre l'entorn i l'activitat humana, per percebre els canvis socioambientals com a resultat de la utilització del medi i els seus recursos per part de les societats.

4. Comprendre la interrelació i interdependència dels agents, els fets i els fenòmens socials, per conviure en un món global, complex, plural, desigual i en conflicte.
5. Produir textos orals i escrits, en diferents suports, per comunicar i compartir idees i coneixements relatius a les ciències socials i
8. Desenvolupar un pensament crític i creatiu, analitzant els problemes socials rellevants i proposant solucions i alternatives a través del diàleg, l'empatia i la cooperació.

3.2. Aportació a les competències bàsiques

També, pel que fa a les aportacions que les Ciències Socials poden fer a les competències bàsiques de l'alumnat i que s'assenyalen al mateix decret, podríem destacar:

Competències comunicatives

- Elaborar el discurs propi de les ciències socials a partir de les competències lingüístiques (descripció, explicació, justificació interpretació i argumentació), per donar sentit a la informació i construir coneixement.
- Descodificar i utilitzar diferents tipus de llenguatges (icònics, simbòlics, cartogràfics, audiovisuals, informàtics, etc per comprendre i interpretar la realitat.
- Utilitzar adequadament el vocabulari propi de les ciències socials per a la construcció d'un discurs científic, precís i rigorós,
- Desenvolupar una actitud activa en relació a la conservació i preservació del patrimoni natural i cultural, contribuint a donar-lo a conèixer.

Competències metodològiques

- Buscar, obtenir, seleccionar, organitzar i interpretar la informació a partir de fonts diverses (directes i indirectes, escrites, gràfiques, audiovisuals, i amb diferents suports, especialment els relacionats amb les TIC).
- Utilitzar els nombres i el càlcul (la proporcionalitat, els percentatges, les taxes, els índexs, etc.), aplicats a la cronologia i anàlisi de fenòmens.
- Utilitzar amb propietat instruments i tècniques per dibuixar, mesurar i calcular.
- Recollir, interpretar i comunicar informació de taules i gràfics.
- Plantejar-se preguntes per desenvolupar un pensament complex, crític, creatiu i amb capacitat de presentar alternatives.
- Desenvolupar estratègies en la resolució de problemes.
- Utilitzar i dominar tècniques i estratègies per organitzar i sistematitzar la informació (resums, esquemes, mapes conceptuals, bases d'orientació, etc.).

Competències personals

- Configurar la pròpia identitat personal, social i cultural, amb els referents culturals i històrics disponibles del seu entorn.
- Posar-se en contacte amb universos de coneixement variats, per tal de replantejar-se idees prèvies.
- Desenvolupar estratègies de planificació i execució en les tasques quotidianes.

Una de les característiques fonamentals als nostres llibres de text rau en presentar el conflicte com un conjunt de causes i conseqüències, habitualment de caire polític, econòmic i social, però no relacionades directament amb la institució militar i el fet bèl·lic; com a molt, es parla d'esdeveniments exposats de manera narrativa, però sense una valoració crítica de quins són els factors que van propiciar que anessin

d'aquesta manera. L'alumne pot treure, per tant, la conclusió que el futur estava ja, d'alguna manera decidit, o bé, al contrari, que les coses van anar així però podien haver anat perfectament de la manera contrària sense explicacions causals. Cap d'aquestes dues lògiques aporta res al coneixement històric ni a la funció formativa que hauria de tenir. Treballar la història militar i fer servir els camps de batalla com a eina didàctica ens permet assolir aquestes competències bàsiques acostant els alumnes a experiències del passat, però pròximes i reals, i fer-ho també amb una certa actitud lúdica i participativa, pròpia del treball en espais i amb temes que tenen un potencial d'atreure fins i tot el gran públic.

4. DIDÀCTICA DELS CONFLICTES I DIDÀCTICA DE LA PAU

Guerra i pau no constitueixen tampoc una *contradictio in terminis*. L'èmfasi posat per la legislació en assenyalar l'educació per la convivència i la pau com un dels objectius fonamentals i propis de les Ciències Socials a l'ensenyament secundari, pot quedar perfectament servit des d'una didàctica del conflicte bèl·lic i amb una utilització dels camps de batalla com a recurs educatiu.

Hem vist la importància que el fet bèl·lic pot tenir per a la comprensió de la història. La seva presentació i anàlisi no pot ser mediatitzada per una pretesa voluntat d'educació en valors, però aquesta educació en valors constitueix un eix fonamental de la formació de l'alumnat com a ciutadans crítics i actius, per la qual cosa el coneixement històric, i el de la història militar amb més motiu, ha de dur obligatòriament a una reflexió sobre la natura, alternatives de resolució i cost dels conflictes armats.

Cal dir, de tota manera, que la didàctica de la pau abasta molt més que una valoració dels exemples històrics. Ha de ser integral i fonamentar-se en l'àmbit de l'experiència pràctica en la resolució de conflictes quotidians que ens dugui a una autèntica 'cultura de la pau' que no exclou de cap manera la presència, consciència i gestió dels conflictes.⁵² Aquesta 'gestió' de la pau s'aprèn. De la pràctica, i també amb el foment de la pròpia reflexió. El problema és que "(...) *no solamente carecemos de imágenes de la paz... sino que, además, las que tenemos son irreales (...) a nivel popular, la paz como concepto es demasiado vago, emocional y manipulable, aunque, a la vez, nos*

⁵² En paraules d'Alfons Banda, "*entenc per <<educació per la pau>> el conjunt d'accions que s'exerceixen amb la finalitat de crear, en la societat, una opinió pública favorable a una pau positiva i, en cada ciutadà, una predisposició al treball, interior i exterior, necessari per a la implantació d'una cultura de pau (...)* Aquesta opinió pública és una opinió pública que no amaga els conflictes sinó que els enfronta, que no encén guerres ni les alimenta... és una opinió pública que en la seva recerca i exigència de solucions justes dissol tensions que són, d'altra manera, origen de violències terroristes, socials, racials o nacionalistes." Banda i Tarradellas, Alfons (1991) *Educació per la pau*. Barcelona: Barcanova., pp. 55-56.

*suscita a todos un ideal, una ilusión y un presentimiento de una condición de vida y convivencia deseable y digna de nuestro esfuerzo y entrega.*⁵³ En realitat, tenim una imatge negativa de la pau, la idea de que la pau es la “no-guerra (...) hasta el extremo de que, fuera de su contraste con la guerra, la paz carece de contenido palpable... Esta concepción de la paz ha sido potenciada y propagada por la educación (...) tenemos que ampliar nuestra comprensión de la paz considerando los aspectos positivos; por otra, hemos de objetivarla, concretando los elementos, dinámicas y condiciones que forman parte de una visión multidimensional de ella.”⁵⁴

D'aquí neix una mena d'obsessió per negar la guerra com si això comportés aconseguir la pau. La nostra mentalitat nega la guerra com nega la mort pensant que així aconseguix més vida. A més a més, focalitza la negativitat en la ‘violència directa’, i no pas tant en la ‘violència estructural’ que nega els drets de poder viure efectivament en pau⁵⁵. En canvi, posar a sobre de la taula les raons, característiques i resultats del conflicte violent pot fer-nos copsar, de manera reflexiva, la multidimensionalitat d'una contesa, les seves arrels més profundes, els costos d'aquesta manera de resoldre el problema i les possibles alternatives per a trobar una solució al o als conflictes de fons d'una manera provisional o definitiva.

Però aquesta presentació del conflicte armat no es pot fer de qualsevol manera. Hi ha el risc, molt evident, de tornar a repetir els errors de judici que el van provocar, errors individuals i col·lectius. Aquest risc és evidentment més gran quan l'alumne/a es veu condicionat, d'alguna manera, a identificar-se amb un dels dos bàndols, a veure el conflicte com un ‘nosaltres’ contra ‘ells’. La raça, la religió, la pàtria, el grup social... poden afavorir aquestes actituds. Didàcticament, no constitueix un fet negatiu, en la mesura que mobilitza l'interès i provoca empatia, però caldrà una presentació,

⁵³ Lederach, John Paul (1984) *Educación para la paz*, pp. 16-17.

⁵⁴ *Ibidem*, pp. 21 i 23

⁵⁵ *Ibidem*, p. 27

informació i una seqüència d'activitats d'aprenentatge molt acurades per induir no només a la sensibilització amb el problema plantejat sinó també a una reflexió crítica i un cert distanciament que afavoreixi la maduresa intel·lectual.

Precisament, la història narrativa del segle XIX prevalia la didàctica dels conflictes armats i aquesta mena d'empatia, per tal de construir l'estat-nació per mitjà del sentiment i l'emulació dels seus aspectes més heroics. Riccardo Neri, en defensar que l'escola media ha de desenvolupar en l'alumnat una proclivitat a la cooperació i no pas al conflicte recordava que, *“per raggiungere tale obiettivo va ovviamente superata un'impostazione storica in cui la supremazia della propria nazione sulle altre è continuamente riaffermata ed in cui guerre e battaglie continuano ad essere presentate come momenti gloriosi, che hanno contribuito alla grandezza del paese”*⁵⁶. Una didàctica de la pau també es fonamenta en la visió crítica del propi passat, en una imatge de la pròpia col·lectivitat que no passi pels referents mítics propis d'un nacionalisme malaltís com la que denuncia Juan Carles Losada: *“A esta cohesión, que todos conocemos con el nombre de nacionalismo, se llega mediante ejercicios que afirmen una identidad común, unos objetivos comunes y, por supuesto, una historia común, que despierte unos sentimientos de adhesión entre la población, una historia sentimental y trágica que alimente esa faceta irracional que necesitan los seres humano para moverse en las diversas facetas de la vida. En la construcción de esa historia se destaca la diferencia con otras comunidades, y la mejor manera de evidenciarlo son los enfrentamientos con “el otro”, con “el extranjero”, al que se le atribuyen todos los males, los vicios y peligros, estando en el otro bando nosotros, “los nuestros”, donde sólo hay virtud y bondad. Una historia, la nuestra, plagada de héroes, de santos, y casi exenta de cobardes y traidores, mientras que la de ellos, la de los “otros”, está sembrada de vilezas y crueldades. Este esquema maniqueo es válido para*

⁵⁶ Neri, Riccardo (1998) *Insegnare la storia nella scuola media: una proposta*, pp. 12-13.

*todo nacionalismo, y en toda "historia nacional" tienen un valor indiscutible las hazañas bélicas, las legendarias gestas heroicas y los mitos guerreros; tanto da que sean más o menos veraces, si sirven para configurar los estados nacionales en el sentido concreto de otorgar ese sentimiento de identidad colectiva, de orgullo patrio. No en vano de la mano del nacionalismo siempre ha marchado el militarismo, aunque esté referenciado únicamente a una añoranza u orgullo de glorias militares del pasado.”*⁵⁷ Aquesta imatge constitueix una veritable ‘construcció’ del passat i prova d’oblidar la complexitat de les relacions dins i entre les comunitats humanes. *“In realtà le relazioni tra i popoli sono molto complesse ed è importante presentarne tutta la vasta gamma, affrontando anche (e non solo) il problema della nascita e della risoluzione (non necessariamente bellica) dei conflitti. E vanno ovviamente messi in evidenza i costi delle diverse soluzioni realizzate, ivi compresa la guerra”*⁵⁸ Darrera la consecució d’aquests objectius, la història no ha dubtat a manllevar de la literatura els recursos estilístics necessaris. *“De la epopeya proceden: el empleo sin previo análisis de una entidad englobante (<<el pueblo>>); la adhesión implícita del autor al concepto igualmente totalizador de nacionalidad española (de ahí el carácter nacional y no clasista o regional o, de cualquier manera que sea, fraccionario de la naciente gesta); la insistencia en lo desigual de una lucha que, sin embargo, se ganará; el postulado de la supina ignorancia del pueblo (da igual que sea analfabeto), ignorancia que permite o, mejor aún, fortifica un saber irracional y congénito, soporte y garantía de una fe pura (en la Providencia, la Patria); el abandono de toda reserva por parte del historiador que vaticina y da en el lirismo; y, por fin, el recurso a la retórica (crescendo en el tono, identificación momentánea del autor con los protagonistas, remate enfático...).*⁵⁹

⁵⁷ Losada, Juan Carlos (2005) *Los mitos militares en España*, pp. 13-14.

⁵⁸ Neri, Ricardo (1998) *Insegnare la storia nella scuola media: una proposta*, p. 13.

⁵⁹ Aymes, Jean-René (1976) *Héroes y rufianes frente a Napoleón*, p. 45.

Una presentació asèptica dels fet bèl·lic pot falsejar la realitat tant com un ben intencionat excés de moralisme. De fet, *“los historiadores -incluyendo a los autores de manuales escolares-, con la garantía que parecen ofrecer de un acercamiento al pasado más impersonal y circunspecto, graban, finalmente, en las memorias de los lectores unas huellas mucho más difíciles de borrar.”*⁶⁰ L'admiració per l'èxit militar pot portar l'alumne/a a una valoració equivocada del paper històric jugat per la confrontació armada si no va acompanyada de la comprensió de tot un seguit de factors. És possible que es vegi arrossegat pels exemples d'Esparta, Napoleó o el nazisme, sense copsar les arrels més profundes –i potser no més pregones- del conflicte, i sense parar atenció que el cost de sostenir aquestes maquinàries bèl·liques va convertir als seus pobles en subjectes, i víctimes, dels enfrontaments. Fins i tot, es molt possible que no s'adonin que tots aquests exemples van acabar en desfetes. Hi ha una tendència molt humana, i molt present en els joves –que disposen de menys informació que els adults- a retenir només els aspectes cridaners en les imatges del passat.

En tot cas, no es pot donar una visió teleològica de la història, com no es pot donar un judici anacrònic del fet bèl·lic: *“No se puede (...) analizar el fenómeno de la guerra, manifestación de violencia colectiva en la historia, a partir de nuestras sensibilidades y de nuestros juicios morales de hoy”*⁶¹. Però això no vol dir de cap manera inhibir-se o situar-se en un terreny neutral o estèril. *“El rechazo al adoctrinamiento no debería conllevar una actitud refractaria hacia la necesaria educación en valores en el área de ciencias sociales (...) Es más, la sociedad contemporánea (...) frente a la crisis ideológica y de valores, exige a los aparatos escolares más beligerancia educativa para conjurar el déficit. En la actualidad, cuando se está hablando de educación en valores, no se hace referencia a adoctrinamientos*

⁶⁰ Aymes, Jean-René (1976) *Héroes y rufianes frente a Napoleón*, p. 44.

⁶¹ Chaliand, Gerard (1990) *Anthologie mondiale de l'estratégie*, p. XII.

*arbitrarios, sino a educar desde una perspectiva democrática y a partir de referentes claros, como la justicia o los derechos humanos. Se pretende una educación en la cual la autonomía moral del alumnado sea el último referente y donde el observar, reflexionar, comprender o cuestionar las situaciones propias y ajenas, individuales y sociales, el ponerse en lugar de otro... se conviertan en actitudes individuales y grupales. Obviamente la opción escogida, congruente con las ideas mayoritarias, no es neutra, ya que aunque rechaza marcar ideologías definidas, opciones cerradas o adoctrinar al alumnado, también intenta potenciar ciudadanos participativos y responsables de su propia trayectoria, en conformidad con los valores democráticos, que son los dominantes en los sistemas ideáticos de nuestra sociedad.*⁶²

Els recursos per a fer front a aquesta demanda no poden sorgir, doncs, de cap altre lloc que dels components disciplinars que potencien determinades capacitats de l'individu i afavoreixen la seva maduresa intel·lectual. Capacitats com ara, la de localitzar, classificar, interpretar i criticar fonts d'informació, la de saber sistematitzar i ordenar les dades obtingudes, la d'identificar les causes principals que incideixen en una determinada conjuntura històrica, així com les conseqüències que poden derivar-se d'una situació, acció o fet determinat, la capacitat per entendre que les característiques i dinàmiques socials son el resultat de processos amb múltiples factors i que cada situació històrica en té de propis, i, particularment, la capacitat per *“descentrar el propio punto de vista, intentando interpretar en una perspectiva histórica, geográfica, social o cultural formas de vida y códigos morales distintos de los comunes en el presente del área cultural occidental, relativizando diferencias y valorando (positiva o negativamente) las aportaciones que puedan hacerse desde otras perspectivas...”*⁶³. La comprensió del que significa la pau, de la pròpia imatge que es té de la pau, dels

⁶² Hernández Cardona, Francesc Xavier (2002) *Didáctica de las Ciencias Sociales*, p. 56.

⁶³ *Ibidem*, p. 57.

mitjans per aconseguir-la, de la comprensió de l'altre que és necessària per trobar sortides enriquidores als conflictes, ha de forjar-se, no amb un discurs preestablert sinó amb el creixement personal i l'ús rigorós de la lògica, la qual cosa no exclou l'empatia ni les emocions.

El més important és que els valors objectes de reflexió no apareguin davant l'alumne com a un mer objecte extern que els ve donat per un consens artificial i aliè. En primer lloc, perquè això no afavoreix gens la seva pròpia autonomia, perquè pot pensar que li donem les conclusions de la seva feina fetes i tancades⁶⁴, però també perquè és possible que el consens amagui, en el fons, una desnaturalització i una neutralització dels propis valors que es diu defensar, convertint-los en lletra socialment acceptable – políticament correcta- i també morta. Com bé assenyala Juan Mainer, els currículums actuals, que tant parlen de valors *“...no sólo reproducen una visión mitificadora y autosatisfecha de las llamadas sociedades occidentales, sino que privilegian un modelo de ciudadanía que encaja perfectamente con el imaginario colectivo del chico o chica ilustrado, civilizado, tolerante, demócrata, capaz de abrazar causas justas en la medida de sus posibilidades, crítico dentro de unos límites correctos y, muy fundamentalmente, individualista. En el fondo se trata de una suma de lugares comunes vacíos de contenido -tolerancia, democracia, solidaridad, igualdad, libertad- presentados de manera inconexa, ahistórica y -lo que es aún peor- tramposa, pues se exhiben como productos del consenso y como signos definitorios y específicos de las sociedades democráticas occidentales (...) podríamos afirmar no sólo que el esquema de funcionamiento de la actual sociedad capitalista es incompatible con la educación en valores, sino que resulta un contrasentido instar al sistema escolar para que eduque en unos valores que la sociedad no practica; de ahí que cualquier propuesta rigurosa y*

⁶⁴ Sobre aquest aspecte, es pot veure l'interessant reflexió de Lis Cercadillo (2006) en *Maybe the haven't decided yet what is right*, p. 8.

*alternativa de educación histórica, ha de saberse embarcada en una travesía azarosa por los océanos de la contrasocialización individual y colectiva (...) Del mismo modo, los valores no pueden pensarse al margen de la Historia que se enseña, de los contenidos históricos que se seleccionan y, sobre todo, de las interpretaciones que ofrecemos de los hechos y procesos históricos contemplados*⁶⁵

Exercir la crítica i la desmitificació no impedeix el reconeixement dels heroïsmes individuals i col·lectius, ni la presentació d'exemples positius. Només s'intenta que aquests responguin a una avaluació dels fets realitzada de forma rigorosa d'acord amb el mètode històric, que no lliguin el pensament sinó que l'alliberin, que no esmussin la capacitat crítica sino que li donin més fil, i que aquests exemples es converteixin en una referència personal, aliena a la necessitat imperiosa d'una acceptació del grup per a convertir-se en valors. La pròpia matèria historiogràfica ens ofereix exemples de cóm, amb l'existència i dins la dinàmica del mateix conflicte, el reconeixement mutu dels mèrits i l'anàlisi de les conductes pot acostar les societats i cultures, en la mesura que impliquen el reconeixement de la condició humana, la qual cosa impedeix la demonització i les imatges tancades, unidimensionals, pròpies dels prejudicis nascuts de la ideologia i el desconeixement.⁶⁶

Els mites bèl·lics catalans existeixen, i comparteixen la mateixa visió sagnant i martirial. De tota manera, s'han centrat a la història política més que a la pròpiament militar, potser pel talant civil que fins ara han impulsat el sentiment nacional i el brou antimilitarista en que va néixer el catalanisme, veí del federalisme i l'anarquisme en el seu rebuig a les formes autoritàries i l'aparell de poder. D'aquesta manera, s'ha pogut desenvolupar un cert mite que lloa una 'Catalunya pacífica', del tot aliè a la realitat, on

⁶⁵ Mainer Baqué, Juan (1998) *La educación histórica como proyecto de contrasocialización*, pp. 76-77.

⁶⁶ Barkai, Ron (2007) *El enemigo en el espejo*, pp. 273 i ss.

Catalunya ha estat escenari de tots els conflictes que han sotragat la Península, i alguns altres de propis.

Més enllà del qüestionament del mite o dels criteris pels quals podem mesurar el paper jugat per les lluites armades, convé desenvolupar la capacitat dels alumnes per analitzar i comprendre les circumstàncies en que aquestes s'han donat en cada moment de la història, per a veure com la mateixa existència del conflicte bèl·lic es un fet vinculat a l'entorn social i cultural en que es produeix. La legitimitat de les causes per les quals es pot arribar a la guerra, la manera en que aquesta es presentada, la relació que s'estableix amb la recerca de la pau, són elements que es poden i s'han de posar a la consideració dels/les nostres alumnes. De la mateixa manera, la pau també ha estat entesa de maneres diferents. Abans parlàvem de les dificultats actuals per a definir la pau, i com sovint aquesta s'enten només mitjançant l'antinomia, com a no-guerra. Amb el transcurs del temps, la noció de pau s'ha anat transformant també, i ha incorporat múltiples consideracions jurídiques, o ha servit per a justificar una determinada concepció de l'estructura social, vinculant-se a la noció d'ordre⁶⁷, concepció sempre present i novament en curs avui dia, quan la guerra es presenta sovint com a lluita contra la 'subversió' i el 'terrorisme'. En el context de l'estudi de la guerra és important que la pau no sigui vista com una situació que s'aconsegueix pasivament mitjançant l'eliminació o negació del conflicte. A totes les èpoques, la recerca de la pau ha estat un dels arguments esgrimits per a fer la guerra; això, malgrat que pugui ser sovint només una coartada, reflecteix també una realitat: que la pau és el resultat de la confrontació, de l'equilibri o de l'entesa de forces enfrontades, que a la pau s'arriba no amb l'absència, sinó amb el plantejament i la realitat del conflicte, que hem de veure *"... el problema de la paz como un trabajo. Y también como un vocabulario. (...) En realidad, ambas cosas están ya en la definición de paz que San*

⁶⁷ Rodríguez-Velasco, Jesús (2007) *Pax. Hablar de paz en la Edad Media*, p. 414.

*Isidoro hubo escrito en sus Etymologiae. También Isidoro, como nuestro propio mundo, ve la paz como un contrato, un pacto. Paz y pacto tendrían, según Isidoro, la misma raíz. La paz es un contrato jurídico. Y, como tal, algo que puede rescindirse, protestarse o, sencillamente, incumplirse.*⁶⁸

Hem parlat de pau, i de guerra, però avui dia també és important adonar-se que sovint no es tracta de situacions absolutes. Convé que l'alumne/a senti parlar dels aspectes legals a les situacions bèl·liques. Guerra, neutralitat armada, bel·ligerància, cursa o control d'armaments, atacs preventius, etc. són termes utilitzats amb freqüència i sovint manipulats pels mitjans de comunicació. Introduir una reflexió sobre aquests aspectes, contribueix tanmateix a reforçar la capacitat d'anàlisi i a percebre els matisos de qualsevol conjuntura política en una situació de conflicte armat.

Ja hem dit que durant molt de temps la història militar ha produït material de primera classe per a la formació en valors, en els valors que havien de guarnir un ciutadà-soldat com els que propugnava l'ensenyament patriòtic del segle XIX: valor, honor, patriotisme, fidelitat, disciplina... Això ha fet també veure l'ús didàctic d'aquest tipus d'història com una font de pensament ultraconservador i escassament útil per la societat del nostre temps. En canvi, l'educació en valors pot aprofitar perfectament la història militar fent una altra mena de reflexions: pot ser un bon exemple de com la pràctica o no de determinats criteris vinculats a les decisions personals poden tenir un resultat positiu o negatiu a la vida personal i col·lectiva, en un context de situacions reals i que resulten atractives per l'alumnat: moltes confrontacions bèl·liques s'han perdut pel menyspreu a les capacitats de l'adversari, o per prejudicis racials o religiosos que afectaven de la mateixa manera, o per l'arrogància dels comandaments, o per una inadequada valoració dels mitjans que calia posar en pràctica o una deficient

⁶⁸ Rodríguez-Velasco, Jesús (2007) *Pax. Hablar de paz en la Edad Media*, pp. 433-434. També veure Ruiz Gómez, Francisco (2007) *Paisaje después de la batalla. El precio de la paz*, pp. 390 y ss.

preparació tècnica o motivació de les persones.⁶⁹ Fins i tot judicis crítics sobre favoritisme en les polítiques d'ascens al comandament, l'avaluació de les prioritats i objectius en el moment de plantejar una guerra o una campanya, la confiança en els subordinats i col·laboradors poden contribuir a fonamentar una sòlida capacitat de reflexió intel·lectual i moral. En positiu tenim molts exemples de com persones de les quals no s'esperava res han resultat excel·lents companys d'armes, o excel·lents pacificadors de les situacions, o exemples d'abnegació en el servei als altres... Al passat podem trobar exemples molt vàlids per jutjar sobre situacions contemporànies, com ara les agressions entre estats, el tracte als civils i als presoners, el dret a fer servir o no armes de destrucció massiva, la millor política per preveure i prevenir els conflictes... No hi ha pitjors consellers per a qualsevol responsable polític o militar que l'arrogància, l'immobilisme o la mesquinesa, temptacions greus a les nostres societats occidentals. Per vacunar-se en contra d'elles haurien de bastar les paraules d'un mariscal de Saxonia en 1732: *"Es difícil para una nación aprender de otra, a causa del orgullo, la pereza o la estupidez. Las innovaciones tardan mucho tiempo en ser aceptadas (y, en ocasiones, aunque todo el mundo esté de acuerdo en su utilidad, son abandonadas, a pesar de todo, a favor de la tradición y la rutina)..."*⁷⁰ Evidentment, aquesta mena de didàctica es pot fer de forma transversal i associar-la a molts diversos temes. La història militar té, per la seva banda, l'avantatge de que crida l'atenció dels/les alumnes, que els obliga a situar-se en moments dramàtics i decisius, i que fa referència a temes que potser els motiven més a la seva edat que no pas l'economia, la psicologia o la sociologia.

En relació a la guerra, i a la introducció de la guerra com a objecte important de la didàctica de la història, podem concloure que formar en valors i especialment formar

⁶⁹ Regan, Geoffrey (2001) *Historia de la incompetencia militar*, Cap. I

⁷⁰ Saxe, marechal de Réveries. Cf. Parker, Geoffrey (1990) *La revolución militar*, p. 175

en la consecució d'una societat més pacífica no ha de ser “...una coartada para no afrontar rigurosamente la función docente, que en otros actúa como un bálsamo para conciencias “agustiasdas” y que, las más de las veces, es un divertimento u ornato tras el que se viene a realizar lo que siempre se ha hecho”⁷¹ Ben al contrari, hem de combinar rigor científic i reflexió sobre els valors, racionalitat i emoció, d'una manera nova, i mobilitzant els recursos propis de la disciplina al nostre abast: “Pupils should feel as well as think, then way through history lessons. We should encourage them to feel outraged, inspired and moved by events in the past, and to develop their own ideas of right and wrong from this experience. In turn, this approach can enhance pupils’ understanding of the discipline of history itself. A study of values leads inevitably to interpretations of history”⁷²

⁷¹ Peña, José Vicente (1998) *¿Enseñar valores a través de las Ciencias Sociales?* p. 87.

⁷² Illingworth, Steven (2000) *Hearths, minds and souls: exploring values through history*, p. 20.

**PART II - REFERÈNCIES I EXPECTATIVES PRÈVIES
DE L'ALUMNAT DE SECUNDÀRIA SOBRE
CONFLICTES BÈL·LICS**

5. Interessos i referències prèvies dels futurs estudiants d'història

Com ja hem assenyalat a la introducció, la nostra experiència a les aules ens indicava que l'alumnat es mostrava molt receptiu cap a la història quan aquesta se'ls presentava des d'aspectes sovint no tractats amb suficient profunditat als nostres currículums, com ara la història de la ciència, la de les mentalitats o els conflictes bèl·lics. Sense cap pretensió de representativitat, hem volgut acompanyar aquesta proposta metodològica sobre les guerres carlines amb una petita recerca sobre el grau d'interès que poden tenir els/les alumnes quan se'ls parla d'història militar i de camps de batalla, i el nivell de les seves referències prèvies a l'hora de rebre aquesta informació. Els resultats ens marquen unes possibles característiques de l'alumnat, l'estudi de les quals obriria noves possibilitats de treball en el desenvolupament d'aquesta mateixa metodologia.

Hem demanat a 850 alumnes de dos centres educatius públics, en tots els nivells de l'ensenyament secundari, quins eren els temes que trobaven més interessants en història, quin grau de coneixement previ tenien d'un conjunt de personatges històrics, quina mena de notícies havien rebut darrerament, i quines eren les seves preferències en el consum de productes culturals, cinema, televisió o jocs virtuals⁷³. Les respostes –808 aprofitables, en total- han estat prou interessants i ens obren pistes de treball per valorar el possible impacte d'una didàctica d'aquesta mena.

⁷³ Veure Annex 1

5.1. La importància del conflicte bèl·lic dins les expectatives dels estudiants d'història a la Secundària

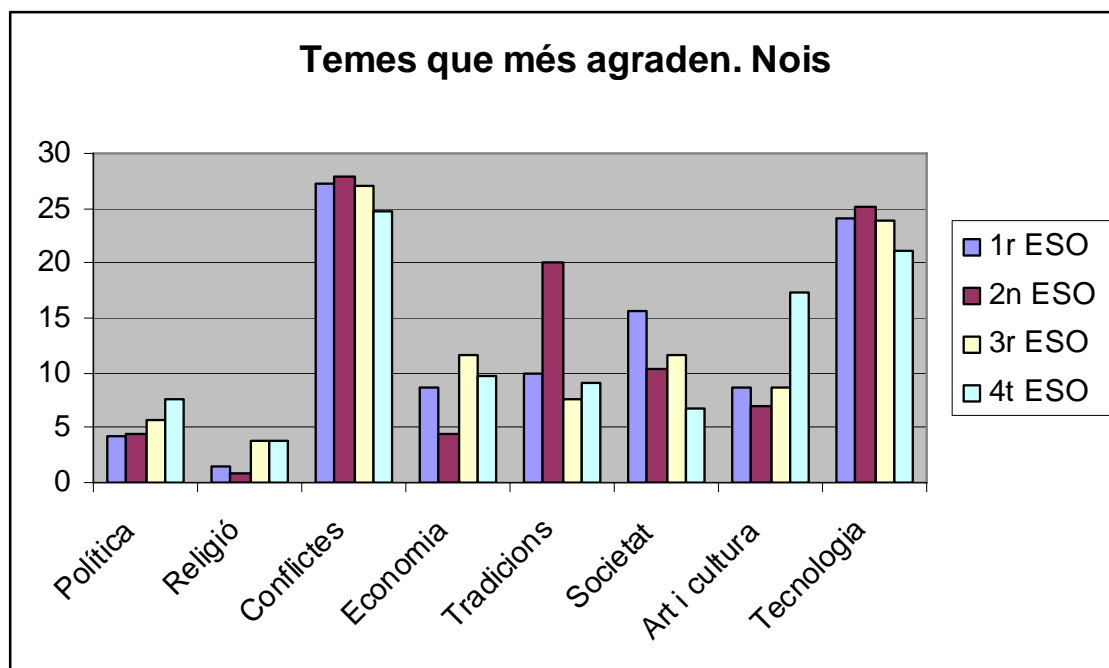
Un dels aspectes fonamentals que volíem inquirir és el de si els/les nostres alumnes sentien cap mena d'atracció pels temes de caire militar quan s'havien de confrontar amb les experiències del passat. També volíem obtenir un cert coneixement respecte a d'altres possibilitats, per saber si eren més o menys valorades que la nostra i en quina mesura.

Per això, a les enquestes van poder triar entre vuit opcions possibles:

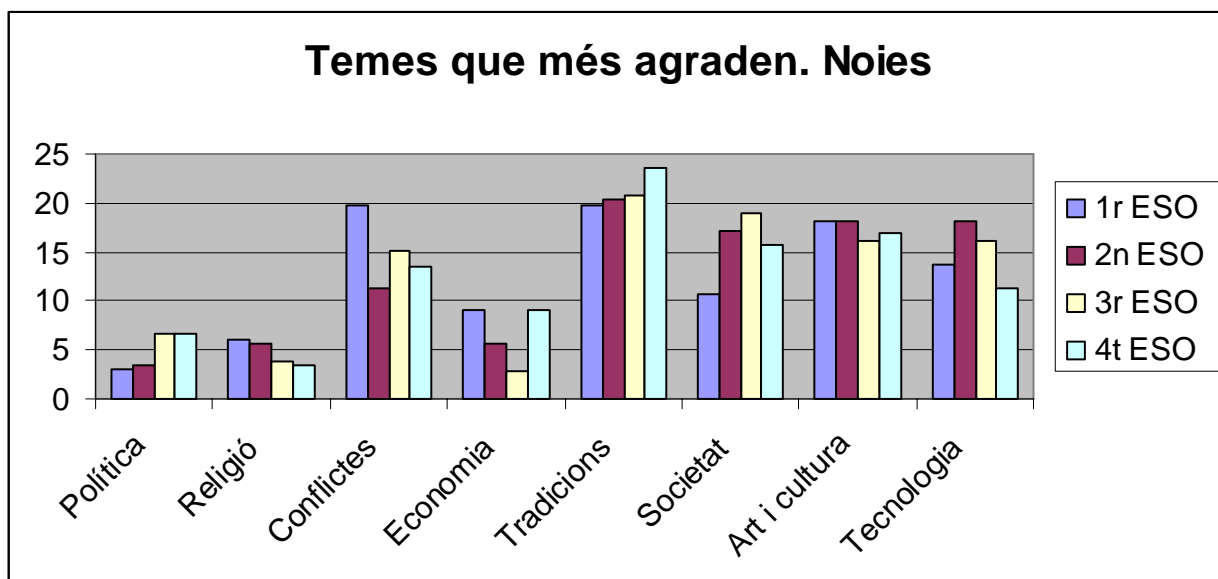
1	Política	
2	Religió	
3	Conflictes i batalles	
4	Economia	
5	Costums i tradicions	
6	Població i societat	
7	Art i cultura	
8	Tecnologia i descobriments	

Els resultats han estat suficientment aclaridors. D'entrada, hem de distingir les proporcionades pels nois de les respostes de les noies, que no mostren els mateixos paràmetres. Si considerem els percentatges dels nivells d'ESO corresponents a cada opció obtenim les següents taules:

Nois	1r ESO	2n ESO	3r ESO	4t ESO
Política	4,29	4,35	5,77	7,52
Religió	1,43	0,87	3,85	3,76
Conflictes i batalles	27,29	27,96	27,08	24,81
Economia	8,57	4,35	11,54	9,77
Costums i tradicions	10	20	7,69	9,02
Societat	15,71	10,42	11,54	6,77
Art i cultura	8,57	6,96	8,65	17,29
Tecnologia i descobriments	24,14	25,09	23,88	21,06

Noies	1r ESO	2n ESO	3r ESO	4t ESO
Política	3,03	3,41	6,6	6,74
Religió	6,06	5,68	3,77	3,37
Conflictes i batalles	19,7	11,36	15,09	13,48
Economia	9,09	5,68	2,83	8,99
Costums i tradicions	19,7	20,46	20,76	23,6
Societat	10,6	17,05	18,87	15,73
Art i cultura	18,18	18,18	16,04	16,85
Tecnologia i descobriments	13,64	18,18	16,04	11,24

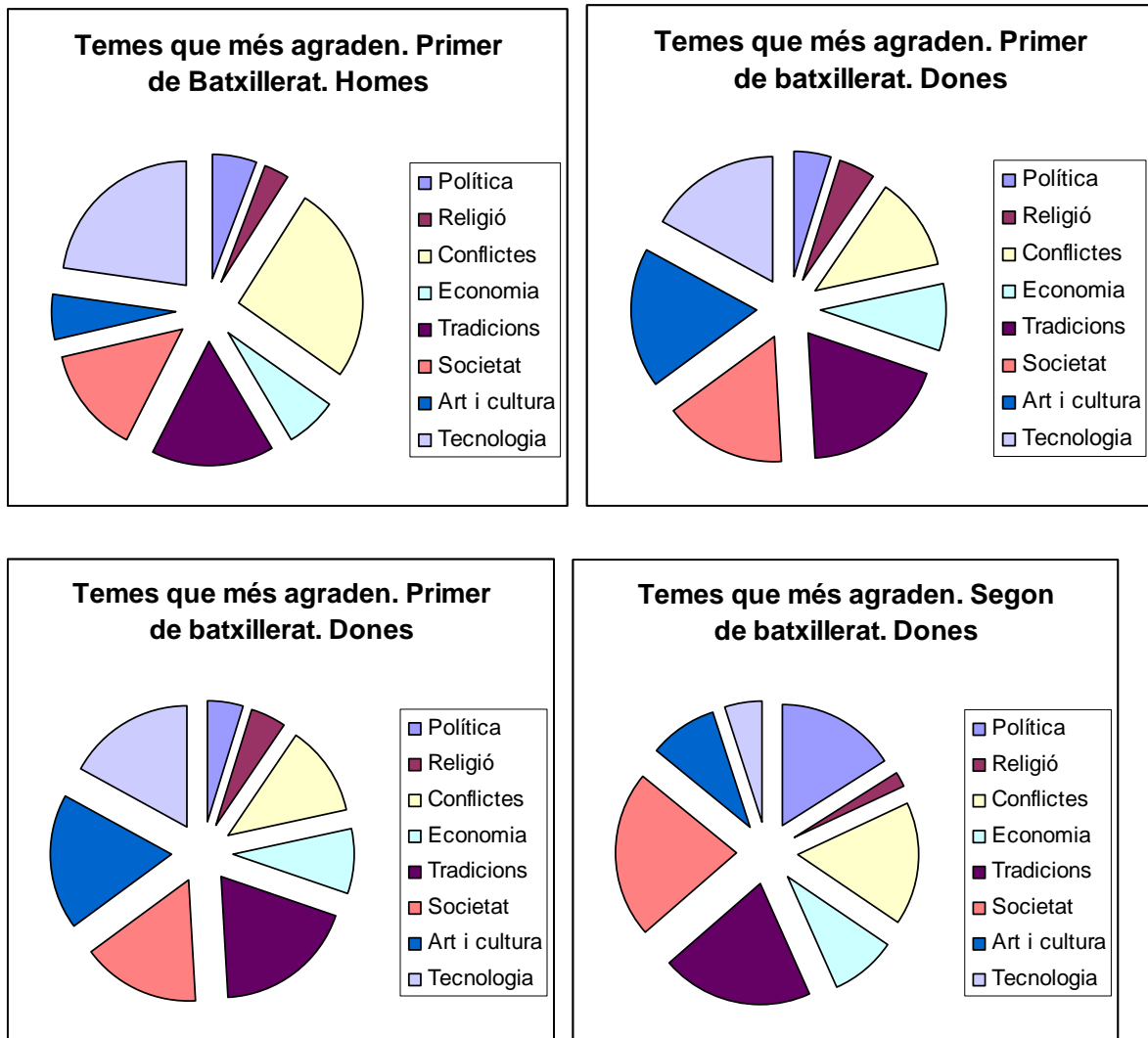
Tenim, doncs, una forta concentració dels interessos dels barons en dues línies fonamentals: conflictes i batalles, i els aspectes tecnològics i científics, preferències que es veuran confirmades pels resultats de les preguntes següents. Les noies mostren, en canvi una certa preferència, gens exclusiva, per temes referents a costums i tradicions

dels pobles a les èpoques treballades. En canvi, els més estudiats al nostre currículum, com ara la política o l'economia, semblen desvetllar un mínim d'interès, tant en els uns com en els altres, particularment en els primers nivells d'ESO. Pel que fa al Batxillerat, trobem les mateixes característiques encara que una mica menys marcades, expressades també en percentatges:

	1BATX Homes	1BATX Dones	2BATX Homes	2BATX Dones
Política	5,94	4,72	13,15	16,16
Religió	2,97	4,72	0	2,02
Conflictes i batalles	25,75	12,26	27,27	16,16
Economia	6,93	8,49	15,15	9,09
Costums i tradicions	15,85	18,87	6,06	20,2
Població i societat	13,86	16,04	15,15	22,22
Art i cultura	5,94	17,92	9,09	9,09
Tecnologia i descobriments	22,76	16,98	14,13	5,06

Aquí es fa de nou evident la diferència en les respostes entre gèneres. Les preferències es diversifiquen una mica, però la dels homes es continuen concentrant en els conflictes i la tecnologia, substituïda aquesta pels temes socials i econòmics al segon de batxillerat, potser per la influència dels batxillerat de Ciències Socials, que té els millors resultats en aquestes opcions, però el nombre específic d'alumnes consultats/des no és prou ampli com per a treure conclusions definitives. També podem percebre un altre tarannà entre les dones que, tot plegat, manifesten una continuïtat notable a tots els nivells consultats. La política continua essent minoritària i la tecnologia sembla interessar-les poc. En tot cas, el nivell extremadament baix de la demanda de tecnologia a segon de batxillerat en les nostres enquestes,

s'hauria de comprovar amb noves recerques si es relaciona amb l'escàs nombre de noies matriculades a l'especialitat tecnològica o amb algun biaix d'aquesta consulta.

Ens havíem plantejat si aquesta preferència pels conflictes bèl·lics podria tenir el seu origen en una actitud particularment favorable als espectacles violents, el gust per la força o per tot allò que envolta la milícia. Si en el seu temps de lleure, són aquests els interessos que conreen, particularment els nois, i si la tirada que mostren quan se'ls parla d'història, s'estén a d'altres dominis. En aquesta línia, els/les alumnes han respost a una altra pregunta, de caire més genèric, que demanava pel seu consum de productes culturals; la qüestió volia cobrir l'interès per aspectes vinculats als conflictes

armats, com ara el gust per la “militaria” (estudi i col·leccionisme de les armes, vehicles militars, etc.) terreny molt a l’abast del públic i que compta amb un ampli ventall de noves publicacions, convocatòries, botigues especialitzades, etc. Per si de cas eren raons econòmiques les que influïen a les seves decisions, no hem demanat als alumnes per les seves pràctiques de consum, i per tant de despesa, sino novament pel seu interès i per la seva voluntat de saber-ne més. Havien de triar entre vuit opcions, algunes tant evidentment relacionades amb el lleure del jovent com ara la música o el món de la imatge.

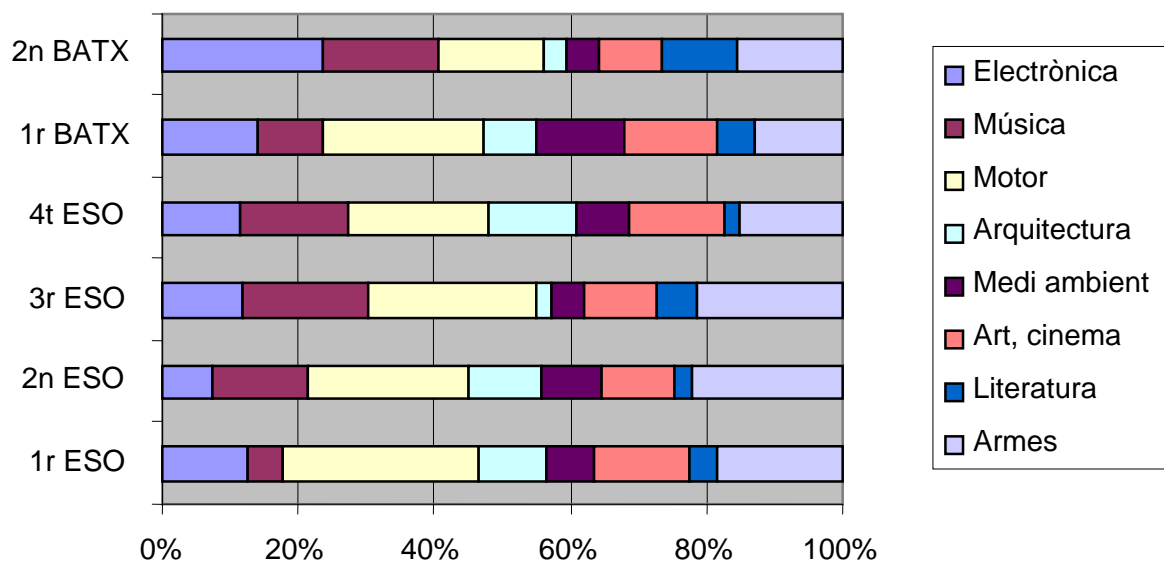
Quins són els productes socials i culturals que desperten el teu interès per saber-ne més?		
1	Tecnologia industrial, mecànica i electrònica	
2	Música	
3	Motor, aviació i vehicles civils	
4	Arquitectura i urbanisme	
5	Medi ambient, biologia, medicina	
6	Art, cinema, imatges	
7	Literatura, relats, ficció	
8	Armes i vehicles militars	

Les respostes han estat molt en la línia de la qüestió anterior, i han proporcionat els següents resultats:

PREFERÈNCIES EN EL CONSUM DE PRODUCTES CULTURALS. Nois

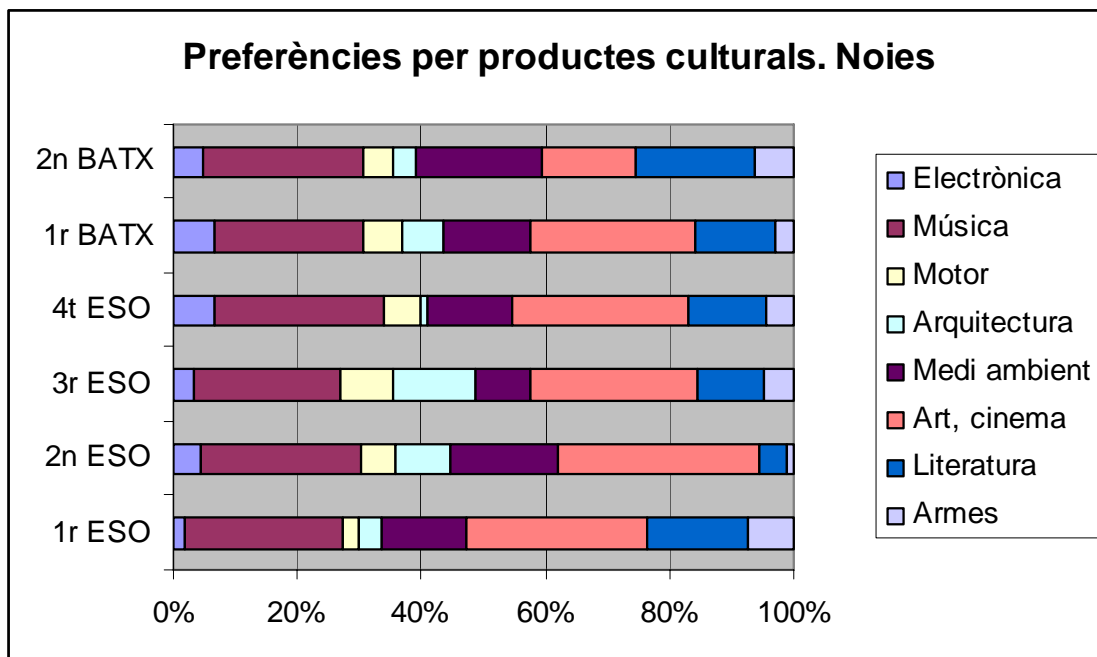
	Electrònica	Música	Motor	Arquitectura	Medi ambient	Art, cinema	Literatura	Armes
1r ESO	18	7	41	14	10	20	6	26
2n ESO	18	34	58	26	22	26	6	54
3r ESO	24	38	51	5	10	22	12	44
4t ESO	30	42	54	34	20	37	5	40
1r BATX	26	18	44	14	24	26	10	24
2n BATX	15	11	10	2	3	6	7	10

Preferències per productes culturals. Nois

PREFERÈNCIES EN EL CONSUM DE PRODUCTES CULTURALS. Noies

Noies	Electrònica	Música	Motor	Arquitectura	Medi ambient	Art, cinema	Literatura	Armes
1r ESO	2	28	3	4	15	32	18	8
2n ESO	8	48	10	16	32	60	8	2
3r ESO	7	51	18	28	19	58	23	10
4t ESO	12	48	10	2	24	50	22	8
1r BATX	14	52	14	14	30	58	28	6
2n BATX	6	34	6	5	26	20	25	8

Veiem que tot allò relacionat amb el motor i les armes desvetlla l'interès dels nois i molt poc el de les noies. Aquestes s'inclinen clarament per tot allò que te a veure amb la imatge i la música, productes que queden en segon lloc en el cas contrari.

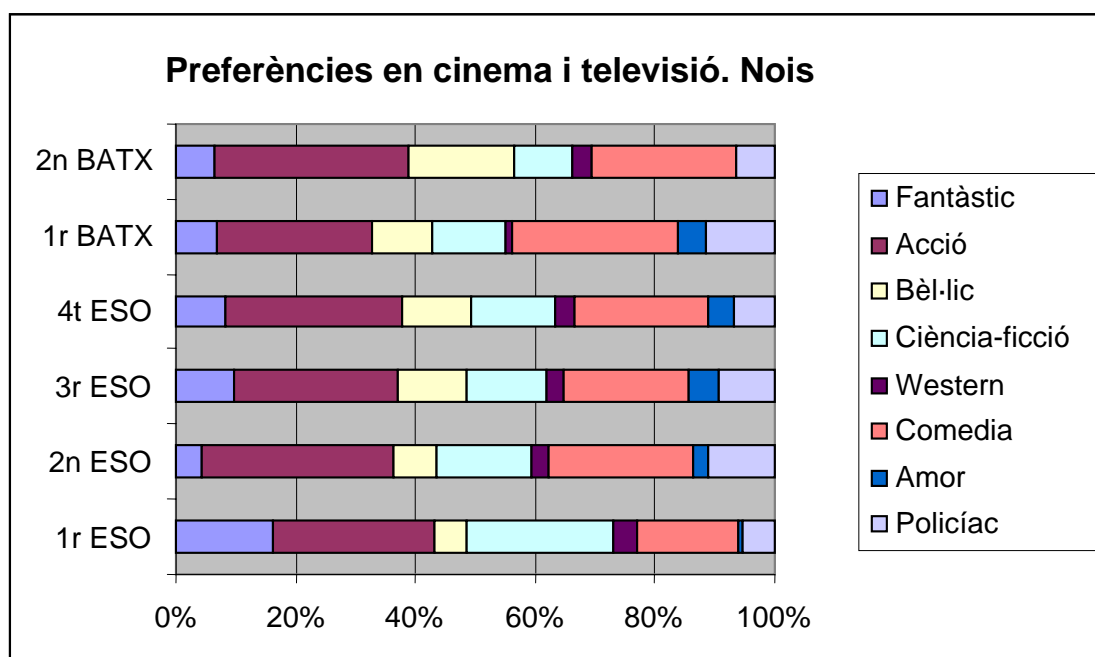
La resta de preguntes havien de confirmar aquesta impressió i veure si els/les alumnes manifestaven certa voluntat d'incloure aquesta mena de preferències en el seu lleure. La primera qüestió feia referència al cinema o la televisió, i la tria dels diferents gèneres que podem trobar en obres de ficció.

Al cinema o la TV, quin tipus de films t'agraden més?		
1	Fantàstic	
2	Acció	
3	Bèl·lic	
4	Ciència-ficció	
5	Western	
6	Comèdia	
7	Amor	
8	Policíac	

Les respostes van marcar aquí un clar contrast amb les obtingudes a les preguntes anteriors i, ni tan sols entre els nois, no va existir en molts casos una afecció pels temes vinculats amb conflictes armats.

PREFERÈNCIES EN CINEMA I TELEVISIÓ. Nois

Nois	Fantàstic	Acció	Bèl·lic	Ciència-ficció	Western	Comedia	Amor	Policíac
1r ESO	24	40	8	36	6	25	1	8
2n ESO	11	79	18	39	7	60	6	28
3r ESO	23	65	28	31	7	50	12	22
4t ESO	22	80	31	38	9	60	12	18
1r BATX	13	50	19	24	2	53	9	22
2n BATX	4	20	11	6	2	15	0	4

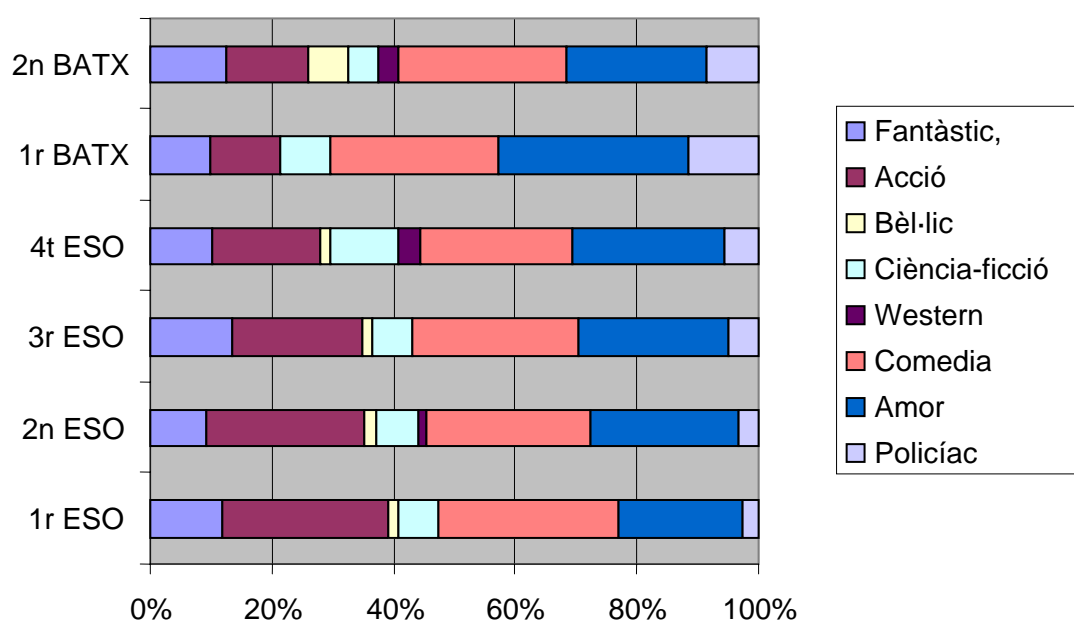

Les preferències es decanten clarament per tot allò que correspon al cinema d'acció, la ciència-ficció o la comèdia, però resten poc marcades per l'especificitat del tema bèl·lic, encara que aquesta es va incrementant amb el temps, segurament, en créixer el nombre de referències històriques i d'actualitat que permeten als alumnes situar i interpretar correctament aquesta mena de films.

Pel que fa a les noies:

Noies	Fantàstic	Acció	Bèl·lic	Ciència-ficció	Western	Comedia	Amor	Policíac
1r ESO	14	32	2	8	0	35	24	3
2n ESO	20	56	4	15	3	58	53	7
3r ESO	32	50	4	16	0	64	58	12
4t ESO	18	31	3	20	6	44	44	10
1r BATX	24	28	0	20	0	68	76	28
2n BATX	23	25	12	9	6	51	42	16

Preferències en cinema i televisió. Noies

Juntament amb el cinema d'acció, que continua entre els favorits, però que te menys tirada segons pugem en edat, la comèdia i els films 'd'amor' romanen les preferències associades amb el gènere femení. Crida l'atenció, en tots dos casos, la pràctica desaparició del western a la seva tria i el poc espai que va tenint el cinema i les sèries de ciència-ficció, molt a la baixa en els darrers anys, i que contrasta amb l'interès per la tecnologia. El cert és que els mitjans de comunicació han reduït aquestes gèneres als seus aspectes d'acció i amb un caire pseudofilosòfic allunyat de les especulacions tecnològiques i de les expectatives més immediates d'un alumnat jove, la

qual cosa també podem pensar, de retruc, dels films bèl·lics, on les referències als aspectes històrics i militars han anat desapareixent en benefici de l'exercici de la pura violència i els anomenats 'efectes especials'.

Estretament relacionada amb aquesta pregunta hi havia una de molt semblant pel que feia als jocs virtuals que solen practicar.

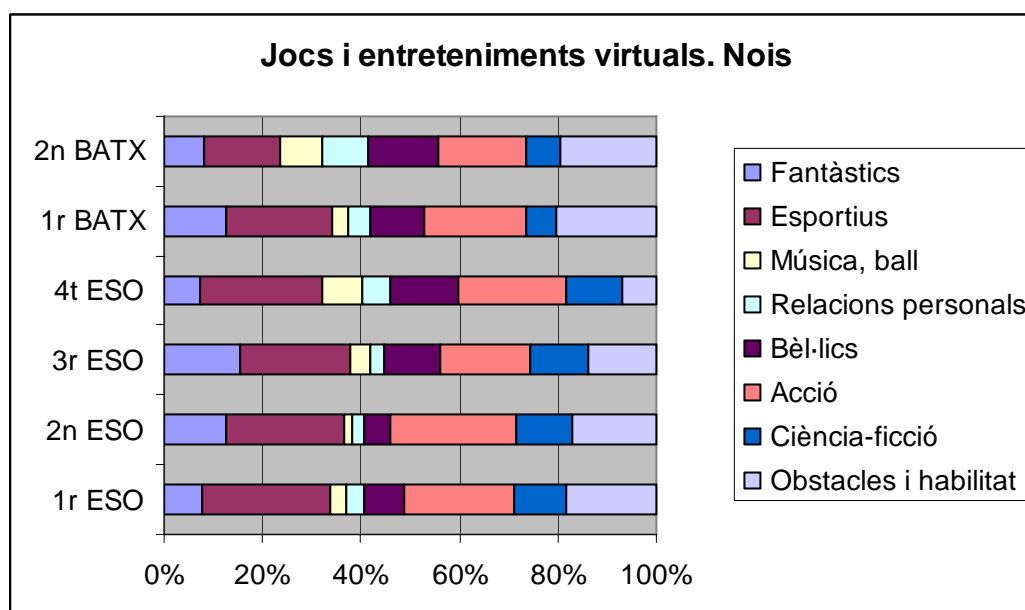
Als jocs o entreteniments virtuals que sols fer servir, els teus temes favorits són:		
1	Fantàstics	
2	Esportius	
3	Música, ball	
4	Relacions personals	
5	Bèl·lics	
6	Acció	
7	Ciència-ficció	
8	Obstacles i habilitat	

Tenim compte de l'ampli ventall que podem trobar al mercat de jocs relacionats amb armes, tècniques de combat o episodis de la història bèl·lica mundial, caldria suposar que aquí la guerra tindria un espai més ampli per a les seves preferències. No només pel que fa a aquells jocs bèl·lics que mostren tàctiques de combat individual, batalles o campanyes senceres, sinó també aquells altres on elements de vida política, comerç i civilització es barretgen amb la lluita per l'hegemonia en espais geogràfics d'abast regional o mundial. Fonamentalment, ens referiem a aquells que inclouen referències històriques i no romanen ancorats al terreny de la pura fantasia, encara que alguns d'aquests també comporten elements interessants de tàctica i estratègia.

Els resultats han estat els següents:

PREFERÈNCIES EN JOCS I ENTRETENIMENTS VIRTUALS. Nois

Nois	Fantàstics	Esportius	Música ball	Relacions personals	Bèl·lics	Acció	Ciència- ficció	Obstacles i habilitat
1r ESO	12	39	5	6	12	34	16	28
2n ESO	31	59	4	6	13	63	28	42
3r ESO	33	48	9	6	24	39	25	30
4t ESO	19	64	21	14	36	57	29	18
1r BATX	24	40	6	9	20	39	12	38
2n BATX	6	11	6	7	10	13	5	14

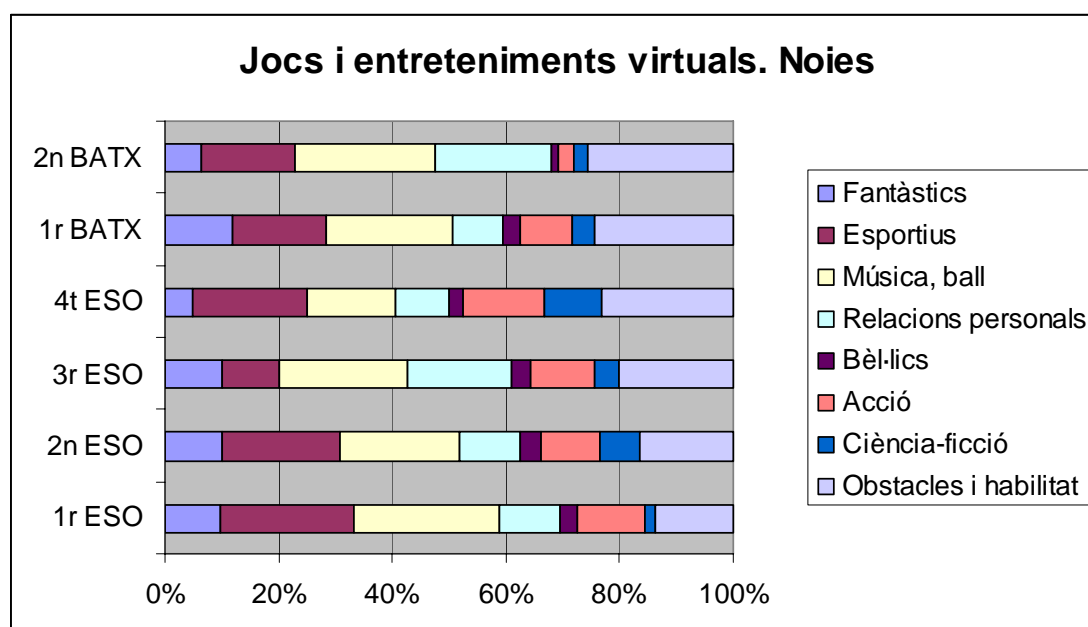
Aquí, el tema bèl·lic perd també la seva importància en benefici dels jocs purament d'acció, esportius o d'habilitat. Possiblement, un dels elements que hi juga és, com dèiem, la manca de coneixement de les mateixes situacions històriques, per molt que aquestes es presenten simplificades i fins i tot mitificades, la qual cosa afavoriria el predomini de l'acció per l'acció, en comptes de l'acció contextualitzada, i

vindria a explicar l'increment de l'atenció pels jocs bèl·lics en relació directa amb l'edat.

Pel que fa a les noies:

PREFERÈNCIES EN JOCS I ENTRETENIMENTS VIRTUALS. Noies

Noies	Fantàstics	Esportius	Música, ball	Relacions personals	Bèl·lics	Acció	Ciència-ficció	Obstacles i habilitat
1r ESO	9	24	26	11	5	12	2	14
2n ESO	22	45	46	23	8	23	15	36
3r ESO	18	18	41	33	6	20	8	36
4t ESO	8	34	26	16	4	24	17	39
1r BATX	24	33	45	18	6	19	8	49
2n BATX	10	25	38	31	2	4	4	39

Aquesta vegada, com calia esperar, l'element bèl·lic juga un paper encara més petit i, a sobre, aquest no s'incrementa amb l'edat sino que disminueix amb la

mateixa, com també ho fan els d'acció, en benefici dels purament d'habilitat, una especialitat en certa manera vinculada, que semblen preferir les noies. La música i el ball, o les relacions personals, juntament amb l'acció conciten la seva atenció. En resum, un ventall bastant més ampli que el dels nois.

5.2. Referents i coneixements previs

De tots és ben sabut que al moment d'incorporar coneixements nous a la formació dels/les alumnes, l'existència de referents previs que cridin la seva atenció i permetin estructurar el paper que jugaran els nous dins el raonament personal, té una importància fonamental. Hem volgut mesurar d'alguna manera l'existència d'aquests referents previs vinculats amb el tema bèl·lic per mitjà de dos indicadors simples: les notícies que els alumnes reben sobre l'actualitat que els envolta i el tipus de personatges que recorden a diferents etapes de la història.

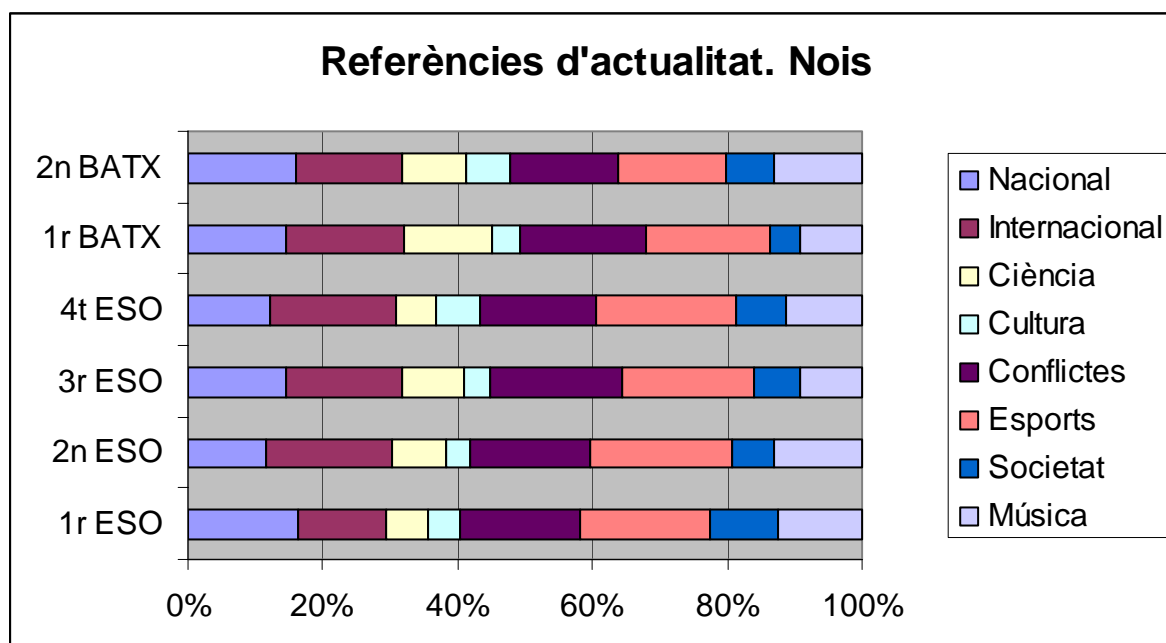
Pel que fa a les notícies recents conegudes pels alumnes i que poden permetre, juntament amb les preferències personals, afavorir la comprensió i motivació de l'alumnat mitjançant els punts d'ancoratge cultural que ens permeten construir un aprenentatge significatiu, els resultats han estat molt en la línia que revel·len les respostes anteriors.

Novament, s'oferien als/les alumnes, vuit opcions possibles:

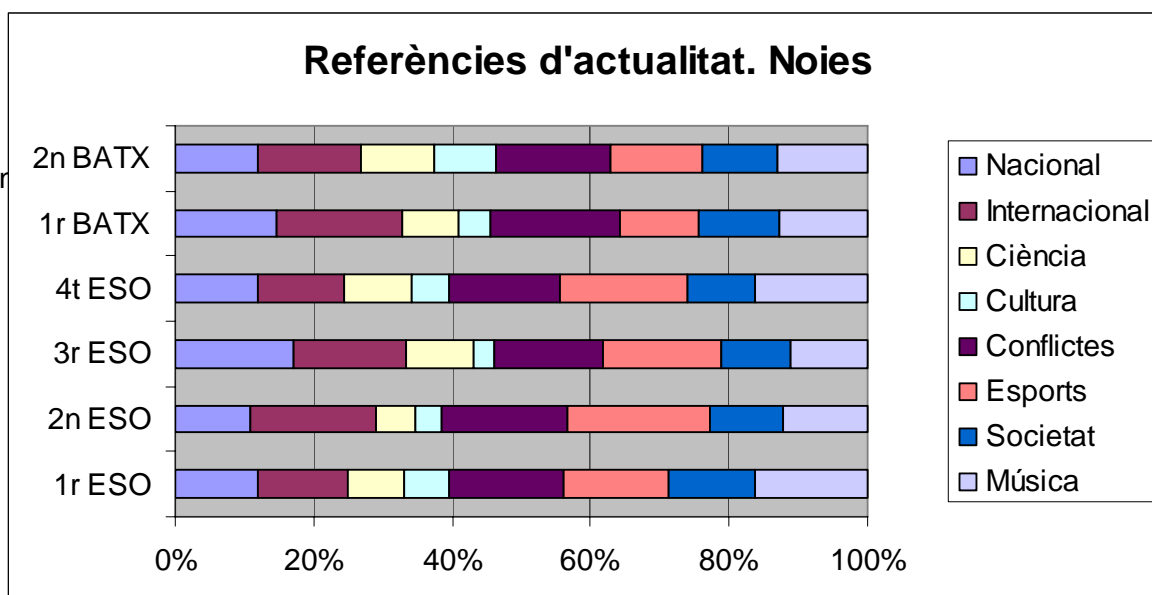
1	Política nacional	
2	Política internacional	
3	Ciència, medecina	
4	Cultura	
5	Conflictes, guerra	
6	Esports	
7	Societat, gent popular	
8	Música	

Volem fer-nos conscients de les referències dels/les alumnes respecte a la realitat que els envolta. Aquestes referències tant poden venir donades pels seus interessos com per la informació més o menys passiva que reben. Evidentment, també a les aules, a unes i d'altres assignatures, s'esmenta l'actualitat relacionada amb elles, o com a tema pràctic de debat. En aquest sentit, la didàctica de la història pot i hauria de plantejar-se des d'una perspectiva interdisciplinària pel que fa a l'aprofitament dels coneixements previs de l'alumnat. Malauradament, quan és possible portar aquesta interdisciplinarietat a la pràctica es parteix sovint més de consideracions relatives als continguts que es vol impartir des d'ara, o dels elements procedimentals, que no de la realitat prèvia amb que l'alumne arriba a l'aula i la qual ha de resultar evidentment decisiva al moment de construir un aprenentatge significatiu. Davant la realitat diferencial per gèneres copsada a la primera pregunta, hem fet la consegüent separació per sexes en l'anàlisi de les respostes.

Nois	Nacional	Internacional	Ciència	Cultura	Conflictes	Esports	Societat	Música
1r ESO	34	27	13	10	37	40	21	26
2n ESO	42	67	28	13	64	76	22	47
3r ESO	40	48	25	11	54	54	19	25
4t ESO	42	64	20	22	59	71	25	39
1r BATX	38	46	34	11	49	48	12	24
2n BATX	22	22	13	9	22	22	10	18

Noies	Nacional	Internacional	Ciència	Cultura	Conflictes	Esports	Societat	Música
1r ESO	22	24	15	12	31	28	23	30
2n ESO	32	54	17	11	54	61	31	36
3r ESO	54	52	31	9	50	54	32	35
4t ESO	32	34	26	15	43	50	26	44
1r BATX	38	47	21	12	48	30	30	33
2n BATX	39	49	35	29	54	44	35	43

Els/les alumnes, i en aquest cas gairebé tant pel que fa als nois com a les noies, tenen molta informació actual sobre conflictes i batalles, semblant al que respecta a d'altres notícies internacionals i només per sota dels esports. En aquest cas, les notícies internacionals es centraven fonamentalment en un únic succés –les eleccions nord-americanes i la campanya d'Obama- mentre que les referències a conflictes eren més plurals, i abastaven tant a l'Iraq, com al Pakistan, als conflictes amb els palestins, el terrorisme internacional, ETA, etc.

El tema dels personatges plantejava alguna dificultat més per mesurar el significat de la seva presència o absència al record dels/les alumnes. El que hem fet ha estat presentar tres blocs de personatges molt coneguts, tant de la història de Catalunya com d'arreu, segons aquests han destacat per tres tipus de paper històric: militar, polític o científic-tecnològic, inclòs en aquest últim domini també el paper dels viatgers i cosmògrafs, considerats com a 'descobridors'. D'aquesta manera, es plantejava als/les alumnes una taula com la següent, amb vuit noms a cadascun dels blocs, alternats cronològicament de manera expressa:

Quins d'aquests personatges et resulten familiars?				
		No en se res	N'he sentit parlar	En se alguna cosa
1	Cèsar			
2	Alexandre el Gran			
3	Hitler			
4	Napoleó			
5	Rommel			
6	Ricard "Cor de Lleó"			
7	Gengis Jan			
8	Lleònides			
9	Robespierre			
10	Marx			
11	Bakunin			
12	Pericles			
13	Ferran el Catòlic			
14	Guifré el Pilòs			
15	Companyys			
16	Lenin			
17	Pasteur			
18	Colon			
19	Magallanes			
20	Galileu			
21	Copèrnic			
22	Aristòtil			
23	Edison			
24	Newton			

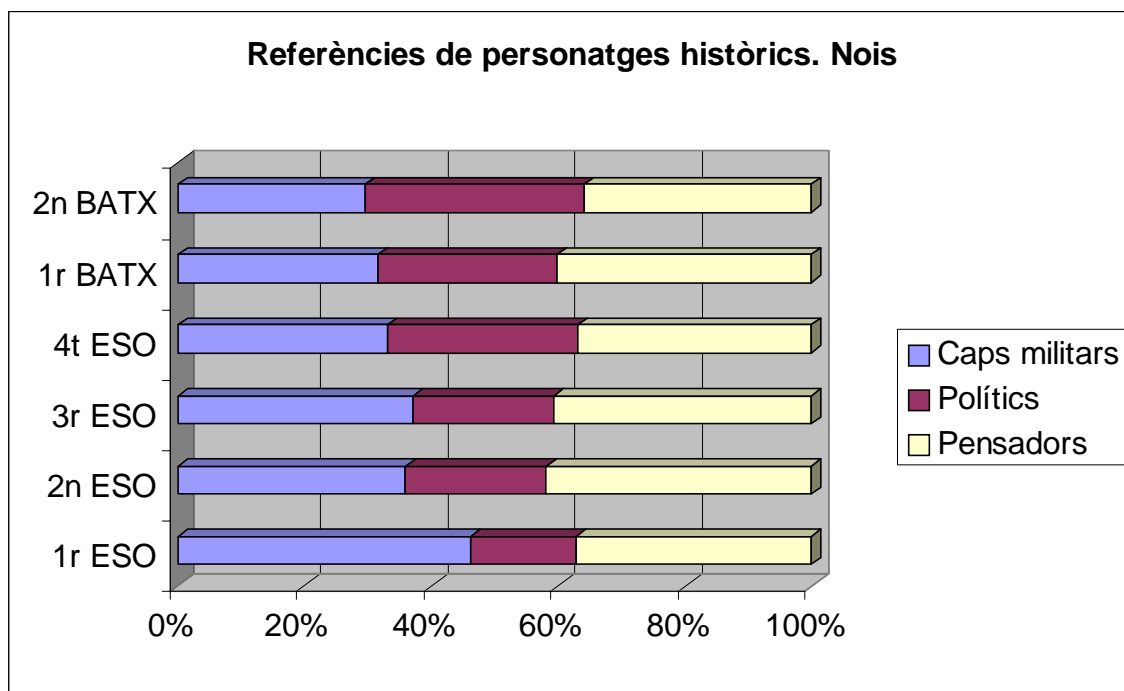
Ha estat un dels punts més interessants pel que fa a les respostes, perquè ens pot indicar –encara que sigui molt per sobre- algunes característiques de la formació prèvia amb que arriba el nostre alumnat. Aquests referents poden provenir de les

lectures infantils, el cinema més actual, les series televisives –malgrat que aquestes cada cop s'ocupen menys de temes del passat-, els videojocs, la premsa, els comentaris i recomanacions dels companys/nyes, etc. Haver sentit parlar no representa en cap moment un coneixement suficient i exacte del personatge o les circumstàncies històriques que l'envoltaren. És només un punt de partida sobre el que caldria construir un raonament personal sòlid mitjançant el discurs científic de la història. També hem procurat veure si respecte d'això hi havia diferències entre gèneres. S'han tingut en compte tots els resultats positius, tant els dels que han sentit parlar com els que podrien explicar coses dels personatges, en la mesura que, com dèiem, ens interessa més conèixer l'existència d'uns referents previs que no pas el grau de profunditat d'aquests referents.

Evidentment, dins de cada grup els desequilibris podien ser grans, des de personatges universalment coneguts, com ara Colom, a d'altres dels quals només alguns/es alumnes havien tingut referències, com ara Bakunin o el general Rommel. En aquest sentit, era el promedi el que proporcionava significació a l'exercici en la mesura que la tria, per molt que volgués ésser acurada, sempre hauria de tenir un component arbitrari impossible de quantificar abans de fer la consulta, i que comentarem tot seguit veient els resultats.

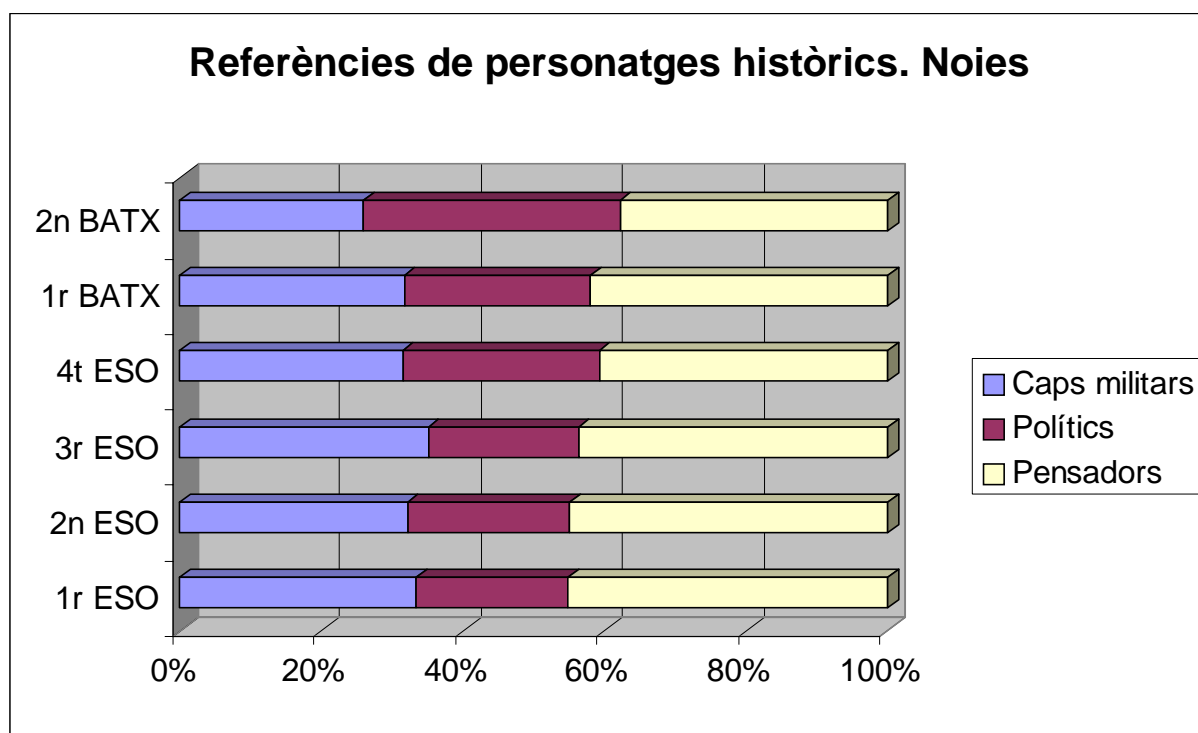
PERCENTATGE DE CONEIXEMENT DELS PERSONATGES HISTÒRICS. Nois

Curs	Caps militars	Polítics	Pensadors
1r ESO	46,18	16,7	37,12
2n ESO	36,02	22,17	41,81
3r ESO	37,13	22,24	40,63
4t ESO	33,2	29,8	37
1r BATX	31,7	28,22	40,08
2n BATX	29,68	34,47	35,85

PERCENTATGE DE CONEIXEMENT DELS PERSONATGES HISTÒRICS. Noies

Curs	Caps militars	Polítics	Pensadors
1r ESO	33,43	21,47	45,1
2n ESO	32,18	22,9	44,92
3r ESO	35,06	21,25	43,69
4t ESO	31,5	27,75	40,75
1r BATX	31,65	26,42	41,93
2n BATX	25,98	36,18	37,84

Les respostes són molt aclaridores. Ells tenen alguna notícia més dels personatges militars, però el que destaca particularment en tots dos casos, es que pensadors

científics i tecnòlegs, juntament amb els caps militars, estan molt per sobre dels coneguts fonamentalment per la seva acció política, encara que, tant pel que fa als nois com les noies, el coneixement d'aquests últims augmenta amb el temps, fet segurament vinculat amb la feina escolar, donada la primacia que els aspectes polítics tenen al nostre currículum. Els científico-tecnològics també són millor coneguts amb el temps, i les respostes es diversifiquen i passen de la menció al coneixement, mentre que els caps militars mantenen el mateix nivell malgrat l'edat i cap dels menys assenyalats –Rommel, Gengis Jan, Lleònides- incrementa la seva presència més endavant⁷⁴, fet que també podríem relacionar amb l'absència d'aquests personatges a les explicacions històriques que s'ofereixen a les aules i a una manca d'interès específic per incrementar els coneixements personals per aquesta banda.

Veiem, doncs, que interès pels temes militars no té per què ésser sinònim de bel·licisme o militarisme. Els joves fan servir la informació de que disposen, i els agraden uns certs temes, però no miren d'aprofundir voluntàriament en aquest interès. Si disposen d'una contextualització correcta, poden fer servir la guerra com a entreteniment o camp d'atenció, però si no en disposen, els seus interessos es dirigeixen cap a moltes altres possibilitats que proporcionen impactes similars. Com a conclusió, podem dir que, tant pel que fa a les preferències personals, com a les referències prèvies, els/les nostres alumnes assenyalen molt clarament dominis que habitualment no tenim presents com a prioritaris quan plantegem alternatives per a la didàctica de la història. L'aprofitament del seu interès pel món científic i tecnològic, o pels aspectes militars de la història és quelcom que no s'hauria de posposar. Els adults, i particularment el professionals de la matèria, prioritzem altres aspectes que ens semblen més trascendentals, però que probablement no ofereixen cap mena de contacte amb la realitat dels/les alumnes, particularment dels més joves, no poden

⁷⁴ Veure annex 1

servir com a exemples vitals, i no incidiran fàcilment en les seves inquietuts intel·lectuals. Caldria obrir els nostres procediments i satisfer d'alguna manera les seves demandes, de forma que poguem assolir els objectius propis de la disciplina però sense imposar el camí per aconseguir-ho.

5.3. Una perspectiva femenina per als coneixements bèl·lics?

D'aquestes enquestes també podem treure més interrogants i més desllorigadors dels nostres dubtes sobre les eines didàctiques que podríem fer servir per afavorir la comprensió de la història i el compromís cívic. Un dels punts fonamentals rau en la idea, generalment acceptada, i comprovada un cop més als nostres qüestionaris, de l'absència d'interès de les noies pels aspectes militars de la història. Es podria argumentar que, si en el cas dels nois es tracta d'aprofitar aquest mateix interès per millorar els resultats a l'ensenyament de la història, la seva absència podria fer d'una didàctica d'aquesta mena quelcom contraproductiu per a les noies. D'entrada, hauríem de respondre que no aniria malament disposar d'una eina –de cap manera exclusiva, i perfectament complementària amb d'altres- per motivar el col·lectiu que actualment presenta uns resultats més problemàtics, però, particularment, s'ha de dir que la creixent presència de dones a les forces armades i en situacions de combat nega el fet que aquestes no puguin interessar-se per aquests temes o que no estiguin en situació de mostrar empatia en qualsevol dels seus aspectes. El més important és que l'establiment d'una metodologia didàctica per a incidir en aquestes dimensions de la història ha de contribuir a corregir el biaix de gènere i molts altres problemes que es poden produir en la transmissió del coneixement.

Pel que fa a la relació entre les dones i la guerra existeix, com a tants d'altres aspectes de l'evolució històrica, un problema de 'visibilitat'. Tradicionalment, la composició de les forces armades ha estat monopolitzada pels homes, de la mateixa manera que han imposat la seva presència gairebé exclusiva a tots els altres àmbits de poder social. Però això no vol dir que les dones no hagin estat implicades, i de moltes maneres, en els conflictes armats. De bell antuvi, es coneix la presència de dones amb voluntat guerrera, però el preu que sovint han pagat ha estat la negació de la seva femineïtat. Des de les 'amazones' que s'amputaven un pit per a poder fer servir millor l'arc a la batalla, sont nombrosos –encara que sempre excepcionals- els exemples de dones que han servit a les forces armades, amagant la seva pròpia condició, como la "monja alférez" o d'altres que es van distingir al servei de les corones francesa i britànica; fins i tot consta un oficial metge d'infanteria, el doctor James Miranda Barry, el sexe del qual no es va saber fins la seva mort⁷⁵. D'altres casos ben coneguts, com ara Maria Pita o Agustina Saragossa i Domènech, la inefable "Agustina de Aragón", no deixen sino veure que el servei armat de les dones sempre s'havia considerat com un comportament excepcional, breu en el temps i heròic, allunyat dels deures que tradicionalment incombeixen al sexe femení.

Però es que la presència de la dona va molt més enllà d'aquests casos. No pel simple fet de parlar sobre dones, s'interessaran les nostres alumnes pel fet bèl·lic; més aviat és tracta que una comprensió certa d'aquest és fa imposible sense referències a la implicació del gènere femení en moltes de les seves dimensions.

Les dones han estat particularment víctimes i elements passius dels conflictes. Malgrat la repetidament pretesa caballerositat de la '*gent d'armes*', des de les dones mortes de gana mentre els soldats acaparaven els aliments als setges medievals, fins les violacions massives de la Segona Guerra Mundial, totes les crueltats possibles han

⁷⁵ Holmes, Richard (2004) *Casacas rojas*, p. 176

tingut com a objectius també les dones, i algunes de manera preferent. A part d'això, elles han hagut de soportar l'estructura social, fer-se càrrec de l'economia i sovint reconstruir bona part de les destruccions causades.

Però el seu paper ha estat també molt més actiu. Han carregat amb l'atenció als malalts, han estat cantineres, prostitutes... D'entre aquestes auxiliars algunes van assolir la fama, com Florence Nightingale, i la gran majoria, com la tropa, van romandre a l'obscuritat. La suposada humilitat dels seus serveis no te gaire a veure amb la importància real de la tasca que acomplien. De les cantineres de l'exèrcit mexicà s'ha arribat a dir que constituïen el veritable suport logístic que va permetre les campanyes de la Revolució. Elles s'encarregaven d'alimentar, vestir, rentar, guarir i mantenir les condicions generals de vida dels soldats. Les dones també han estat fonamentals pel que fa a la ideologia i publicística de la guerra. Moltes vegades de manera informal, però tant decisives a l'hora d'animar i contagiar l'esperit bèl·lic als soldats, com al moment de confortar i oferir consol, fent alhora de madrines de campanya, mares, artistes de varietats o animadores de l'esforç de guerra. Si sovint han estat lluitadores contra la lògica masclista de la violència, al mateix temps a la família, l'escola, a la societat, una bona proporció de les mateixes han estat transmissores i fervents partidaries de les ideologies religioses, nacionals, militaristes o imperialistes que han provocat l'aparició de nombrosos conflictes i han fet tot el possible per mantenir l'esperit de combat i l'esperança en la victòria. Fins i tot s'han arribat a oferir com a possibles tropes auxiliars i no necessàriament en situacions d'emergència. Durant les guerres napoleòniques, *“en 1795... a las damas inglesas les dio por vestidos de terciopelo del color <<verde fusilero>> y las mujeres de Neath elevaron una petición al primer ministro para que les permitiera formar su propio regimiento de defensa nacional: <<En esta ciudad hay unas doscientas mujeres acostumbradas a trabajar duro todos los días de su vida en las minas de carbón, en la carretera, cultivando la tierra, etc. Si usted nos*

*concediera armas, es decir, picas ligeras... le garantizamos que en poco tiempo podríamos aprender los ejercicios... Le aseguro que no estamos jugando con usted, sino que nuestra propuesta es seria...>>*⁷⁶. Va ser un batalló de dones l'última defensa del Palau d'Hivern durant la revolució d'octubre, i les dones han tingut una participació destacada en conflictes més recents, com ara les guerres de l'estat d'Israel.

També, de la mateixa manera, es pot estudiar la seva manca de participació en d'altres conflictes. La complexitat de les actituds de les dones tant al front de batalla com a la reraguarda, al mateix temps equiparables en responsabilitat i coratge amb les dels homes i al mateix temps diferents, amb una comprensió potser més global de les moltes implicacions del conflicte, es pot percebre de manera molt destacada en la lluita de les mateixes a la guerra civil espanyola, particularment a la Catalunya republicana i revolucionària, on, malgrat les moltes resistències, durant un temps van poder trencar els motllos del paper tradicional que les havien reservat i van tenir protagonisme a molts àmbits, tant del combat a primera línia de front com a l'organització de la producció, els serveis socials o l'activitat política i sindical⁷⁷.

En tot cas, la guerra ha influït a la vida de les dones tant a nivell individual com col·lectiu. La guerra de masses va comportar canvis fonamentals a la seva condició social⁷⁸; la I Guerra Mundial va fer triomfar el sufragisme i, amb els millions de dones que va mobilitzar laboralment, va ser a l'arrel de l'aparició del modern feminisme. Per valorar correctament la influència de la lluita armada a la vida de les dones, com a les dels homes, el més interessant es poder observar la violència i les seves raons des d'una perspectiva holística que compregui els múltiples punts de vida de tots i totes les implicades. I la comprensió de que la guerra, en definitiva, com deia Rousseau, no és una lluita entre homes, sino entre poders. El que compte són les relacions, directes o

⁷⁶ Holmes, Richard (2004) *Casacas rojas*, p. 65.

⁷⁷ Un interessant ventall de les seves actituds i el seu compromís es pot veure a Olesti, Isabel (2005) *Nou dones i una guerra*.

⁷⁸ Corvisier, André (2005) *La guerre*, p. 291.

indirectes, de participació o de submissió respecte d'aquests poders. Observar el 'rostre de la batalla' i analitzar els usos i tàctiques militars no pot ser una simple qüestió tècnica o una imitació dels 'jocs de la guerra', sinó que ha de tendir a la humanització de la mateixa, a la comprensió de les seves implicacions i conseqüències, recuperant per a la guerra les seves dimensions personals i socials tal com van ser viscudes, un camí que ve precisament a coincidir amb altres preferències expressades al qüestionari per les alumnes. Potser el problema rau en el que denunciava George Sand parlant del record de les guerres napoleòniques: *"Pim, pam, pouf, patatra! En avant! Sonne la charge! En retraite, en batterie! Nous sommes perdus! Victoire! Sauve qui peut! Courez a droite, a gauche, au milieu! Revenez, restez, partez, dépêchons-nous! Gare l'obus! Au galop! Baisse la tête, voilà un boulet qui ricoche [...]: voilà, mon bon et aimable oncle, en deux mots, l'aperçu clair et net de la bataille de Marengo"*⁷⁹. Una determinada forma d'establir la narració dels fets bèl·lics, una determinada comprensió del fet militar, plena de valors 'masculins', una manca d'atenció a les múltiples dimensions humanes del conflicte, ha allunyat les dones d'uns aconteixements en els quals la seva capacitat de decidir era molt minsa i les seves aptituds no eren valorades. Això no ens pot fer descartar els conflictes armats com a base per a una didàctica de la història motivadora tant per a homes com per a dones, sinó que ens ha de fer veure la necessitat de posar fi a un reduccionisme absurd que, en definitiva, empobreix la comprensió històrica tant dels uns com de les altres.

⁷⁹ Sand, George *Histoire de ma vie*. Cf. Drévilon, Hervé (2005) *Batailles*, p. 253.

**PART III – CAMPS DE BATALLA I DIDÀCTICA DEL
CONFLICTE ARMAT**

6. ELS CAMPS DE BATALLA COM A PAISATGE PATRIMONIAL I EINA DIDÀCTICA

6.1. Patrimoni i memòria històrica

Assenyalem al títol d'aquesta proposta didàctica que es tracta de treballar el paisatge i el patrimoni, perquè considerem els camps de batalla com un element important dels nostres paisatges patrimonials, al mateix temps que un valuós element per a les activitats d'ensenyament/aprenentatge, a la vegada font d'informació i recurs didàctic.

El concepte de 'patrimoni' remet al llegat de les generacions anteriors, aquelles que són subjecte del estudis històrics. Aquesta idea de patrimoni, "*como entidad portadora de valores estéticos y como documento para la Historia, es tan vieja –o tan nueva, según se mire- como el Renacimiento*"⁸⁰ Avui dia aquest concepte supera amb escreix els estrets límits de la Història de l'art (el 'monument') i l'Arqueologia (les 'restes') dins els quals va néixer i, més enllà de l'emoció estètica i l'efectisme de les troballes, ens parla de tot allò que pot transmetre individualment i col·lectiva, una vivència o una informació del passat. En resum, són '*llocs i objectes de la memòria*' i, com a tals, susceptibles de potenciació o d'oblit, llocs de consens o llocs de debat i discussió sobre el passat. El record pot ser vibrant i unificador, o bé dolorós i amb capacitat de promoure divisions. Per això el poder polític sempre ha tingut interès en potenciar alguns d'aquests espais i ha amagat o s'ha desentès d'uns altres. Clarament, una catedral gòtica ens parla de la capacitat, elegància i recursos de tota mena dels nostres avantpassats, i paga la pena cridar l'atenció del públic per admirar-la. D'altra

⁸⁰ Ruiz Pérez, Ricardo (1997) *El patrimonio histórico como propuesta didáctica*, p. 360.

banda, una batalla victoriosa contra un exèrcit invasor o el gest heròic d'una persona que simbolitza aquesta lluita també sol merèixer alguna mena de record. Ben al contrari, les desfetes, els escenaris de guerres civils, o de revoltes populars contra el poder generalment són deixats de banda. Fins i tot, quan s'ha pogut arribar a un consens sobre l'utilitat social de commemorar determinats fets històrics o preservar les seves restes, els experts i una part de l'opinió poden discutir quina és la millor manera de mantenir aquesta memòria i de fer-la efectiva entre el públic, com és el cas de certs testimonis del genocidi nazi, de les restes de l'assalt a Barcelona en 1714 o bé dels bombardejos aliats durant la Segona Guerra Mundial a Alemanya.⁸¹ En aquest sentit, es clar que les restes de guerres i conflictes es troben entre els més susceptibles de provocar debats i fer reviure algunes ferides.

Tenir cura dels espais que han estat camp de batalla no constitueix fins a cert punt cap novetat. Les societats han commemorat de manera similar els seus caiguts i els sacrificis fets per elles com una necessitat bastant unànime des de l'inici de la història. El natural impuls de solidaritat amb els que han donat la vida per defensar una comunitat determinada, i el record de les seves famílies va acabar adquirint motivacions clarament polítiques. La presentació del record va de la simple emoció, a la reivindicació i fins i tot pot arribar a ser una eina d'alienació, si aquesta presentació impedeix la reflexió o encobreix la veritat històrica.⁸²

Hi ha un patrimoni immoble, un patrimoni mobiliar i també un patrimoni immaterial. Els camps de batalla no han estat tradicionalment reconeguts com a element patrimonial, encara que poden ser-ho perfectament ja que s'adeqüen molt bé a la categoria de 'llocs històrics' i poden ser objecte de troballes arqueològiques. Menys sensibilitat hi ha hagut fins ara per a considerar com a patrimoni un altre element

⁸¹ Iñiguez, David (2008) *Memoria y desmemoria histórica*, p. 211.

⁸² Bradford, James C. (2006) *International Encyclopedia of Military History*, p. 859

essencial per a comprendre bona part dels camps de batalla: l'entorn, el paisatge. A la cultura mediterrània contemporània, més que no pas a d'altres més desenvolupades, el paisatge és un recurs cultural i patrimonial menyspreable, sovint objecte de transacció econòmica o, com a molt, element secundari i provisional de les característiques d'un determinat indret. I un dels punts importants per aquesta proposta didàctica és adonar-se que un camp de batalla és també un espai marcat per a la seva lectura com a paisatge.

Es ben cert que l'espai on es produeix una batalla pot semblar inicialment aleatori⁸³ ja que poques vegades està predeterminat pels contendents el punt de trobada. De tota manera, tampoc resulta habitual que una batalla pugui transcórrer a 'qualsevol' indret. La gran majoria d'aquestes topades entre forces rivals tenen lloc a punts estratègics, sigui perquè es tracta de ciutats i fortaleses, sigui perquè són punts sensibles de les comunicacions terrestres o marítimes, sigui perquè són portes d'entrada a regions naturals o circumscripcions polítiques, o sigui perquè marquen punts sensibles en el control d'un determinat territori. De vegades, han estat triades per un dels dos comandaments perquè la seva configuració afavoreix l'atac o la defensa o l'ús de determinades armes o tàctiques de combat. A més a més, la vegetació, el clima, el traçat de les vies de comunicació, poden haver tingut una incidència important i, encara que aquestes variables canvien amb el pas del temps, el respecte per l'espai permet fer una reconstrucció o, si més no, imaginar-la.

Quan a més a més es tracta de conflictes on es troba involucrada la població local, les característiques d'aquest paisatge adquireixen un relleu encara més important, ja que es converteixen en una font d'informació sobre el seu estil de vida, l'economia, les relacions amb el món exterior, el marc de la seva sociabilitat i la seva cultura, las posibles raons de la seva implicació en el conflicte armat, etc., etc. Tot això

⁸³ Hernández, F. Xavier (2007) *Espacios de guerra y campos de batalla*, p. 9.

demanaria una protecció especial per a l'espai físic dels llocs escenari de batalles que formen part de la memòria històrica, i també del seu entorn, protecció que malauradament encara no existeix o és manifestament millorable.

I com que el mateix concepte de patrimoni, de conservació del patrimoni i del valor d'aquest patrimoni evolucionen amb el temps, ja no es tracta només de garantir la identificació i pervivència d'aquests espais, sinó d'aconseguir que s'estableixi una comprensió adequada i plural del seu significat en termes culturals, socials i històrics. L'accès a aquesta mena de recursos s'ha anat democratitzant progressivament, i l'interès per incloure el patrimoni no només en la formació sinó també en el lleure dels ciutadans i les ciutadanes constitueix un tret característic de les societats més avançades⁸⁴. Bona part d'aquest públic no ha adquirit previament els coneixements necessaris per a 'interpretar' el patrimoni, i és per això que cal incloure els elements – senyalitzacions, informacions, guies, centres...- que acostin el patrimoni als destinataris de l'acció cultural de les associacions cíviques i les institucions públiques

6.2. Conflictes, armes i espais bèl·lics com a eina de motivació i d'informació de l'alumnat

Tots hem pogut copsar a les aules que una part de l'alumnat de Ciències Socials sent una especial motivació quan es parla de conflictes bèl·lics, armes o episodis històrics de caire heroic; també els castells i les fortaleses són un element patrimonial que desvetlla el seu interès. Sovint aquests elements es desaprofiten o es menystenen a les programacions d'aula per por de caure en l'anecdoticisme o l'apologia de la violència; de vegades, el mateix professorat que imparteix aquestes assignatures no té

⁸⁴ Veure un reflexió completa sobre aquest procés en Hernández Cardona, F. Xavier (2002) *Sociedad, patrimonio y enseñanza. Estrategias para el siglo XXI*.

cap formació prèvia en temes militars o no ha sentit parlar mai que hi pugui haver una didàctica específica. Això ens porta a desaprofitar unes eines que poden transformar la curiositat, l'interès i la motivació de l'alumnat en coneixement històric i en un resultat positiu del procés d'aprenentatge. A més a més, estem deixant de banda les emocions, les vivències comunitàries i tot un seguit d'aspectes, molt interessants, que han configurat els nostres avatars col·lectius

Encara que no se'n parli a l'escola, l'alumnat no es aliè al conflicte bèl·lic. L'atractiu de la guerra ja va ser posat de relleu pels mitjans de comunicació des dels inicis del periodisme, especialment si es tracta d'una "*breu, llunyana i victoriosa guerra*", com va ser pels Estats Units la de Cuba el 1898, conflicte que contribuï de manera decisiva a la creació de l'imperi Hearst a la premsa nord-americana. El mateix es podria dir de la de Crimea o de la guerra dels bòers. Avui dia, els moderns mitjans audiovisuals multipliquen aquesta possibilitat d'accedir, fins i tot en directe, al conflicte bèl·lic, sense que, per això, hàgim de veure'ns personalment implicats ni hàgim de patir directament les seves conseqüències. D'aquesta manera, l'estrateg de saló o de cafè del segle XIX i principis del XX ha estat substituït per l'"espectador"; els nostres alumnes són espectadors/es i participen als conflictes bèl·lics del món, entesos com a notícies o fins i tot espectacle.⁸⁵ En aquest sentit, manca clarament a les nostres aules un espai de formació per a comprendre les guerres del món actual i la transmissió que fan de les mateixes els mitjans de comunicació. D'altra banda, el cinema, els jocs d'ordinador, els jocs de taula, la publicitat, tot un seguit de mitjans ens acosten contínuament imatges o versions de la violència armada que de vegades es recolzen a la història i de vegades

⁸⁵ Bradford, James C. (2006) *International Encyclopedia of Military History*, pp. 845-846

són pura fantasia⁸⁶, però no deixen de tenir implicacions a la nostra construcció d'imatges de la realitat.

Aquesta familiaritat, gran o petita, pot ser aprofitada didàcticament. Ha de ser confrontada amb una informació veraç, que pugui contribuir a construir un coneixement significatiu amb les pedres dels coneixements imperfectes anteriors. Dins d'aquesta línia, el camp de batalla, rutes, casernes, magatzems, refugis, museus militars etc. poden actuar com a eixos d'interès, com a 'llocs de memòria', no només com a mera il·lustració d'allò que pretenem transmetre, d'allò que volem practicar i de tot allò que volem que els/les alumnes reflexionin.

El camp de batalla, els objectes relacionats amb les forces armades (o "militaria"), el coneixement de les armes i la forma en que van ser utilitzades al llarg de la història, constitueixen una font d'informació i un recurs didàctic. *"Emprant una definició curta però completa, les fonts són restes o testimonis deixats per les societats humanes i que ens permeten la reconstrucció d'aquestes societats. És a dir, les fonts constitueixen un mitjà importantíssim a través del qual podem conèixer i comprendre les societats humanes, ja que en són un producte."*⁸⁷ A efectes del nostre estudi, les fonts resulten fonamentals, no només com a eines d'informació per a la disciplina de referència –la historiografia de qualsevol període–, sinó com a element consubstancial a la didàctica de la història, ja que *"el modelo didáctico que de forma inevitable se establece para la enseñanza de la historia debe partir de las fuentes de conocimiento de la historia"*⁸⁸

⁸⁶ Muro Munilla, M. A. (2007) *Guerras de celuloide y digitalización: la imagen de la guerra en el cine ambientado en la Edad Media (rasgos de un subgénero)*, pp. 221-245.

⁸⁷ Iturrate, G.A. Bardavio, N. Bou, X. Pérez (1996) *Les fonts en les Ciències Socials*, p. 5.

⁸⁸ Hernández, F.Xavier Lluís Pibernat i Joan Santacana (1998) *La historia que se aprende*, p. 32

Com a estratègia didàctica, l'estudi de batalla es revela com a pluridimensional, en la mesura que podem fer servir conjuntament diferents classes de recursos⁸⁹. Podem fer viure l'experiència del territori en una sortida al camp de batalla –un recurs en sí mateix-, potser acompanyada de dramatitzacions del succés –si tenim ocasió-, d'entrevistes amb persones de localitat que hagin viscut a la seva família el record dels fets, podem acompanyar-lo d'altres elements icònic-figuratiu, com ara gravats, pintures, fotografies, mapes, plànols, gravacions audiovisuals, i, evidentment, amb textos, documentació, relats, tradicions, peces musicals, etc. que s'hagin pogut incorporar a l'experiència històrica de la batalla.

El camp de batalla competeix avantatjosament amb els museus i altres espais o construccions de caire militar en la mesura que ens remet a un moment punyent i dramàtic del conflicte, de vegades decisiu i que, en la mesura que demana una reconstrucció del que va succeir, l'alumnat no el troba tancat` o mort com un producte ja fet. Es fa possible, amb més facilitat que amb d'altres fonts i recursos, oferir un tractament didàctic obert a la participació dels/les alumnes i a l'aplicació de la metodologia de la ciència història en el seu estudi.

El camp de batalla pot formar part del descobriment de l'entorn de l'alumne, si es vincula a la seva història local o comarcal, o si manté algun tipus de relació amb d'altres elements patrimonials que tinguin a veure amb el context més immediat⁹⁰, però això no és estrictament necessari. El camp de batalla pot constituir una sortida de descoberta fora del seu entorn i formar part del tractament didàctic de temes d'ampli abast com ara la guerra civil espanyola, la Primera o Segona Guerres Mundials, la Reconquesta, etc.

⁸⁹ Rodríguez Rodríguez, Jesús (1997) *Materiales y recursos*, p. 235

⁹⁰ No cal que ens estenguem aquí sobre les virtuts didàctiques de l'estudi de l'entorn. Consideracions adients es poden trobar a Prats, Joaquim i Joan Santacàn (2001) a *Enseñar historia*, pp. 71 i ss.

El mateix paper podem assignar a la recerca i coneixement de tot allò que apareix vinculat a la batalla. L'estudi de l'armament ofensiu o defensiu, per exemple, pot anar lligat a un aprofundiment de l'estudi de la tecnologia contemporània, la iconografia –sovint vinculada amb formes d'expressió artístiques, la representació i commemoració de la batalla...- o la geografia dels centres de producció.⁹¹

6.3. Necessitat d'establir una metodologia didàctica de la guerra i els camps de batalla

El cert és que el recurs a aquests elements no es pot fer de qualsevol manera. Com assenyalàvem abans, l'anecdoticisme, la pluralitat de significats inherent a l'objecte, les visions preconcebudes, poden convertir tot allò relacionat amb la guerra en una eina de doble tall que pot provocar en l'alumnat efectes contraris als objectius que ens hàgim pogut fixar.

Aquesta metodologia ha de tenir com a elements més importants:

- la voluntat de donar una visió acurada del conflicte bèl·lic d'acord amb els seus referents historiogràfics coneguts.
- La mateixa voluntat de donar una visió complexa, amb la inclusió de tots els factors que hagin pogut confluïr en l'esclat, desenvolupament i decisió d'aquest conflicte
- L'aportació d'elements que afavoreixen una participació activa, reflexiva i crítica dels/les alumnes

⁹¹ Soler del Campo, Álvaro (2007) *El equipamiento militar en el medievo*, pp. 147-150

- La inclusió dels continguts conceptuals i procedimentals que contribueixin a l'acompliment dels objectius marcats per a les ciències socials al final de l'etapa.

Resulta estrictament necessari tornar als militars la seva condició d'éssers humans, fal·libles i limitats. Un cert cinema i una escala de valors conservadora – particularment desenvolupada als països anglosaxons, exportadors d'una bona part dels productes audiovisuals que consumim- els presenta sovint com homes entregats al seu deure, imparcials, moguts només per anhels patriòtics i que no comparteixen les febleses pròpies dels 'civils'. No només hem de posar en qüestió els estereotips sobre la guerra i la pau, sobre l'ús de la violència i sobre els avantatges dels més forts, hem de fer que l'alumnat sigui conscient de la funció social dels militars, i també que siguin capaços de fer una ullada crítica sobre la seva feina i sobre la realitat de la seva conducta.

Hem de ser conscients que, en aquest moment, el concepte, la sociologia i els elements que configuren la vida dels militars constitueixen un món desconegut per bona part dels joves, com ho són, d'altra banda, la gran majoria dels mons professionals dels adults. Des del mateix vocabulari tècnic, fins la idea de disciplina o els valors que han acompanyat la milícia avui i en el passat, els alumnes han de trobar també referències per poder situar-se i comprendre tot allò que han de valorar sobre la vida dels soldats, el reclutament, etc. Encara que això pugui semblar un entrebanc per a l'aprofitament d'aquesta eina didàctica no resulta més difícil per al professor/a d'història que introduir els conceptes referents a la condició nobiliària, les peculiaritats de la vida religiosa, les complexitats del món financer, o la feina dels obrers a les primeres etapes de la Europa industrial.

En tot cas, treballar amb història militar i fer servir com a font i recurs els camps de batalla no implica haver dedicat més temps ni més atenció a aquests aspectes que a qualsevol altre del passat que ens resulti significatiu. *“No es en modo alguno necesario expresar todas las condiciones para explicar un hecho”*⁹². Només haurem d’aturar la nostra atenció i la dels/les alumnes en allò que estimem significatiu per a la comprensió del contingut històric de la unitat didàctica i per a les reflexions que volem suscitar al seu voltant.

⁹² Hernández, F.Xavier, Lluís Pibernat i Joan Santacana (1998) *La historia y su método. Fundamentación epistemológica de una Didáctica del Patrimonio*, p. 30

7. METODOLOGIA DIDÀCTICA DE LA GUERRA I DELS CAMPS DE BATALLA

7.1. Estat de la qüestió i experiències prèvies

Els camps de batalla han estat fins ara objecte d'unes poques experiències didàctiques i gairebé totes vinculades al lleure i a l'ensenyament informal. Com a patrimoni històric alguns camps de batalla han estat museitzats i dotats de centres d'interpretació o d'alguna mena d'elements que facilitin la comprensió dels fets històrics ocorreguts. En certs casos això s'acompanya de recorreguts pel camp de batalla o pels escenaris de les campanyes relacionades. Exemples de tot això poden ésser el camp de batalla de Gettysburg, als Estats Units, els d'Azincourt o Poitiers, a França, Culloden a Escòcia i, particularment, els escenaris de la Primera i Segona Guerra Mundial a la Champagne, Normandia o Yprès i Waterloo, a Flàndes. Amb tot, només algunes d'aquestes iniciatives han desenvolupat centres i materials destinats a l'ús didàctic com a espais patrimonials històrics i encara menys presentacions i materials que facilitin la didàctica dels conflictes i de la pau. En aquest sentit són interessants experiències com la del Centre de la Pau a Verdun o el de Caen, a Normandia. Malgrat això, camps de batalla molt importants per a la història europea com ara els de Crécy, Marston Moor, Stamford Bridge, o Las Navas de Tolosa, encara no han estat objecte de cap intervenció mínima que els posi a l'abast del gran públic i pugui preservar-los com a patrimoni

A l'Estat espanyol aquestes experiències són molt minses. Iniciatives pioneres sobre camps de batalla han estat les del camp de batalla de l'Ebre, les línies defensives republicanes a Aragó o al Pallars, el camp de batalla de Los Arapiles, a la guerra del Francès, els centres d'interpretació –molt recents- de La Albuera o Bailén, les

recreacions històriques de batalles com la de La Corunya, la celebració de la batalla d'Alegria-Dulantzi al País Basc, el Centre de la Pau destinat al record del bombardeig de Guernica, etc. Veiem en tot cas, que representen una proporció gairebé insignificant del total de patrimoni que es podria posar en valor i que es refereix a molt pocs conflictes (bàsicament la guerra civil de 1936-1939) i la guerra del Francès. Hi ha commemoracions d'algunes altres guerres o batalles més o menys vinculades a iniciatives turístiques concretes, com la lluita contra els romans a Cantàbria, el desembarcament dels víkings a Astúries, la batalla d'Atapuerca a Burgos o les representacions de la guerra de Successió a Moià –aquesta darrera amb un contingut cultural molt més evident-, sense oblidar peculiars formes de didàctica de la història, com la tradició llevantina de les festes de “moros i cristians” relacionades generalment amb la celebració local de la conquesta cristiana al segle XIII o els “alardes” del País Basc, vinculats a les milícies forals i els diferents conflictes, fonamentalment amb tropes franceses. Difícilment, aquesta política pot ajudar a entendre el passat militar de la Península i la dinàmica global dels conflictes interns i externs que s’hi han donat.

Algunes idees de treball didàctic a l’ensenyament formal sobre aquests temes no han passat fins ara d’iniciatives aïllades, que encara no tenen un espai acadèmic per desenvolupar-se. A la frontera hispano-portuguesa s’han fet treballs conjunts amb alumnes d’escoles vinculades a les localitats fortificades de Ciudad-Rodrigo i Almeida, certes propostes de treball sobre el 2 de maig de 1808 i els aixecaments associats o la presentació de recorreguts didàctics a les trinxeres del front d’Aragó vinculades a l’anomenada “Ruta Orwell”

7.2. Aproximació a la didàctica general del conflicte bèl·lic

La guerra és un fet complex, amb múltiples dimensions, i una didàctica dels conflictes que faci servir aquests exemples històrics no pot basar-se únicament en la narració del fet bèl·lic i la comprensió de l'armament, les estratègies o la més gran o més petita habilitat dels comandaments militars. Nosaltres provarem ara d'oferir uns exemples de la diversitat d'aproximacions que pot tenir per afavorir la comprensió de l'alumnat. Això no vol dir que tots aquests ítems siguin necessaris per a una correcta comprensió de cada conflicte armat en concret ni que tots hagin de formar part de les activitats didàctiques associades. Ens proposem tan sols fer un desplegament del ventall de possibilitats i fer veure com cadascuna d'aquestes dimensions s'il·lustra amb exemples històrics, encara que els responsables de les activitats d'ensenyament/aprenentatge han d'adequar, evidentment, la seva proposta a cada camp de batalla, o cada espai de campanya, en concret. Nosaltres oferirem un exemple particular en el nostre estudi sobre el camp de batalla d'Alpens dins el qual varem tenir la voluntat d'incloure algunes –no totes- d'aquestes possibles dimensions didàctiques.

7.2.1. Causes i característiques generals del conflicte

Un dels més coneguts problemes per encarar una didàctica dels conflictes és la general tendència a considerar-los com un fet negatiu de la vida. A la nostra mateixa experiència sabem que ens obliguen a esmerçar grans esforços, a desviar la nostra atenció d'allò que realment ens agrada fer, i que podem sortir perdent del nostre dret per afavorir un altre. Això ens impedeix adonar-nos *“que el conflicto es consustancial al ser humano como ser social que interacciona con otras personas con las que va a*

*discrepar, y a tener intereses y necesidades contrapuestas*⁹³ Fins i tot el conflicte pot resultar positiu en la mesura que ens fa anar endavant i que, només mitjançant el conflicte, es poden trencar velles estructures o situacions personals i socials injustes. Ara bé, el conflicte, fins i tot el conflicte alliberador, no ha de ser obligatòriament violent. Aprendre a gestionar-ho constitueix la garantia del creixement personal i col·lectiu i de la reducció dels perjudicis que el conflicte, mal comprés, comporta. En tot cas, la didàctica de la història ha de contemplar-lo per sí mateix, en la mesura que constitueix un dels camps fonamentals de representació social dels nens/es i els/les adolescents.⁹⁴

Bona part dels conflictes que abasten amplis sectors socials estan relacionats, d'una manera o d'una altra amb el poder. El poder es sosté tradicionalment sobre les dues potes del consens social i de la repressió, contra els possibles enemics interns i els externs. La repressió respon al conflicte però també el genera. No es poden establir reflexions ni classificacions només en funció de la seva forma; això ens portaria cap a una mena de "fenomenologia" del conflicte que treuria al nostre coneixement tota possibilitat transformadora. Quan parlem de guerres entre estats, quan parlem de revoltes internes, el més freqüent es que estiguem parlant d'hegemonies i de poder, siguin geoestratègiques, socials o econòmiques. Per això, per parlar de lluites, i particularment de lluites armades, s'ha de parlar del poder, i llavors "*...se deben explicitar los mecanismos, las condiciones y las consecuencias de su ejercicio. Para ello habría que considerar aspectos esenciales del poder: su origen, los medios que utiliza, las implicaciones individuales y sociales, los beneficios que produce a los que lo ejercen, las condiciones para su desarrollo, es decir la organización, el tipo de normas y valores que precisa, y los conflictos que genera*"⁹⁵. Inevitablement, per a la correcta comprensió d'un conflicte, haurem de fer referència a la condició monàrquica,

⁹³ Cascón Soriano, Paco (2000) *¿Qué es bueno saber sobre el conflicto?*, p. 57

⁹⁴ Hernández Cardona, F.Xavier (2002) *Didáctica de las Ciencias Sociales*, p. 42

⁹⁵ Veure Albacete, C., I. Cárdenas, C. Delgado (1999) *El concepto de poder en la enseñanza de las Ciencias Sociales*

democràtica o dictatorial, per exemple, dels estats implicats en el mateix, el grau d'articulació social d'aquesta formació, el compromís en el conflicte que implica entre els seus membres, les persones en que recau la capacitat, i possibilitat, de prendre decisions, etc.

Inicialment, la guerra destaca com una activitat definitivament irracional, ja que els riscos de pèrdua, i de pèrdues importants, superen en molt les expectatives de benefici. Per això, els motors i els desencadenants, emocionals o no, haurien de trobar-se en altres factors: la por a l'agressió externa sol ésser el més important, però també actuen els càlculs erronis que no prenen en consideració les possibles pèrdues, segons el principi de "esperar sempre el millor" -conegut popularment com a "conte de la lletera"-, el sentiment de superioritat col·lectiu o la necessitat de compensar el d'inferioritat, la por dels governants a perdre el poder si no es segueix l'opinió pública o la de la majoria dels dirigents polítics, el convenciment ideològic de lluitar per la veritat i la justícia i la necessitat d'imposar-la més enllà de les pròpies fronteres, l'ambició, la voluntat de provocar el conflicte per a refermar solidaritats internes i justificar l'exercici del poder, la voluntat de fer-se un lloc entre possibles rivals al govern o al comandament de la força armada, etc. D'alguna manera, la possibilitat, matemàtica o no, de guanyar alguna cosa no és tan important com la satisfacció de les suposades necessitats que comporta participar en el conflicte⁹⁶. Només d'aquesta manera s'explicaria, per exemple, l'entusiasme per la guerra mostrat en 1914 per l'Estat Major de l'Imperi alemany, malgrat les profètiques paraules de von Moltke qui, al 1906 advertia que un conflicte entre les grans potències europees anava a ser una lluita llarga i esgotadora, que deixaria totalment exhaust el seu poble encara que poguessin

⁹⁶ Es podria relacionar aquesta mena de projeccions amb el que el matemàtic Daniel Bernouilli qualificava ja al segle XVIII com a "expectatives morals" o recentment Leonard Hurwicz anomenava com a "unitats de satisfacció" a *Teoría de juegos y decisiones*, pp. 206-208

sortir victoriosos.⁹⁷ De fet, consideracions com el respecte merescut –per unes persones, un grup de dirigents, una societat...- l'honor, el manteniment de les aliances, han tingut a veure en els més grans conflictes que ha conegut la humanitat, des dels temps de l'antiga Grècia, fins als cataclismes del segle passat.⁹⁸

A més a més, la conducta dels contendents es pot veure modificada al llarg del conflicte d'acord amb les expectatives creades durant al mateix. D'una banda, quant més dur i transcendental resulti aquest conflicte més poden tendir les posicions a radicalitzar-se mentre n'hi hagi alguna expectativa de victòria i/o supervivència. De l'altra, ambdues parts o una d'elles poden arribar a creure que l'objectiu fonamental consisteix a minimitzar el possible perjudici, com va ser la posició de la monarquia espanyola a la pau dels Pirineus o bé acontentar-se amb un cert nombre dels objectius proposats inicialment, com la Gran Bretanya a la pau d'Utrecht. També es pot donar el cas que, fins i tot amb dificultats afegides, l'ambició d'una victòria total vagi creixent al llarg del conflicte, com van creure els responsables polítics i militars d'Alemanya en determinades fases de la Primera i Segona Guerres Mundials.

Molts conflictes interns incorporen o amaguen greus fractures socials que esclaten en forma de guerra civil. En aquests casos els prejudicis, l'ambició i les pors juguen un paper tant o més rellevant que en els anteriorment comentats. Malgrat que hi puguin haver d'altres interessos, sense prejudicis de caire ètnic no s'hagués pogut arribar a moltes de les guerres que es van desencadenar al llarg de la història, incloses algunes de les més recents, com els darrers conflictes als Balcans o al Caucas. Sense l'ambició, Cèsar, Pompei i els seus successors no haurien portat la república romana a un final sagnant. Sense la por a la persecució per part dels 'altres' les guerres de religió

⁹⁷ Ferguson, Niall (2007) *La guerra del mundo*, p. 182

⁹⁸ Kagan, Donald (1995) *Sobre las causas de la guerra y la preservación de la paz*, pp. 70 i ss.

potser haurien estat molt més breus o la mateixa guerra civil espanyola no hauria assolit el grau de brutalitat que va comportar.

Les guerres ideològiques o religioses, com ara l'expansió de l'Islam o la Segona Guerra Mundial, incorporen un punt de virulència que no pot amagar una lluita descarnada pel poder, d'àmbit nacional o internacional. Darrera de cada opció, s'amaga una classe dirigent –partit, clergat, deixebles i seguidors d'una idea...- que deriva el seu dret al comandament del mateix projecte ideològic i religiós que defensa, i que vol desplaçar qualsevol altra oligarquia en el seu benefici, al·legant que no comparteix el projecte. Si aquestes oligarquies rivals no es revelen incompatibles amb el mateix projecte d'estat, se les pot incorporar, afegint el seu prestigi tradicional al de la nova causa –com va succeir a molts territoris durant la conquesta islàmica-; si la incompatibilitat és total, se'ls elimina completament –com, per exemple, a la Revolució Russa.

Les ambicions territorials solen ser les que els nostres alumnes consideren com a més pròpies dels conflictes armats entre exèrcits estatals; són pròpies de guerres formalitzades on es tracta d'ampliar les fronteres i conquerir nous territoris, com a reflex de la puixança i la grandesa de les forces guanyadores. No s'equivoquen, perquè molts conflictes han tingut una traducció final en aquest tipus de guanys o pèrdues espacials i demogràfiques. Però, com a causa, sorprèn que el percentatge ha estat sempre molt menor. Les rectificacions definitives de fronteres, particularment en l'època contemporània, han estat minses si les comparem amb l'alt grau d'estabilitat de la majoria de demarcacions –fora del fenomen del colonialisme a mitjans del segle XIX, en tot cas, també relativament breu-. En realitat, els canvis en el mapa mundial han estat induïts de manera més important per la difusió de principis ideològics, com ara el dret a l'autodeterminació, que per la simple ambició del guany territorial.

Avui observem la revifalla d'un altre tipus de conflicte territorial prou conegut en el passat: la lluita per l'accés als recursos. Tant si parlem de petroli, com de l'aigua o les terres de conreu, el problema dels recursos el trobem darrera de tensions tan arrelades com les del Caucas, el conflicte àrab-israelià o les lluites a l'Àfrica Central. Cal superposar-hi les fomentades per l'interès per productes concrets i escassos – diamants, or, cadmi...-. Per poderosos que siguin, representen interessos menors i normalment es juguen per mitjà de persones interposades -exèrcits mercenaris, petits estats, etc.- i no per les grans potències.

Aquestes es veuen involucrades en altra mena de conflictes, molt més generals, i en els quals el que es cerca és la lluita per l'hegemonia –mundial o en un àmbit geogràfic determinat-. Una política semblant, pot coincidir o no amb el que anomenem 'imperialisme'. El 'prestigi' o la 'reputació' internacional han actuat sovint com a poderós element desencadenant de grans i petits conflictes. Darrera d'aquesta idea s'amaga sempre la por de que una petita màcula en aquest prestigi pugui actuar com agent provocador de futures i més perilloses agressions per part dels rivals.

I mai es poden descartar –encara que rarament actuen com a causa única o principal- els interessos particulars que intervenen a la guerra, com ara els dels fabricants d'armaments, la corrupció dels dirigents, o la recerca de glòria personal.

La valoració i justificació del conflicte ha estat present durant molt de temps als manuals d'història, amb molta més freqüència que les anàlisis ponderades i la reflexió crítica. Com a historiadors no podem dir que totes les violències siguin condemnables, però resulta evident que els abundants judicis favorables han partit normalment dels interessos del poder o de les opcions polítiques prèvies dels responsables de la didàctica, més que no pas de les conclusions derivades de la ciència històrica. Això afecta a cada conflicte presentat individualment i també a les actituds globals davant la

guerra, la conquesta o el militarisme. A l'època franquista, *“la conquista de América se entiende como <<epopeya>>, como <<obra del pueblo español>>, lo mismo que la Guerra de la Independencia>>. Las virtudes del pueblo se personalizan en el conquistador, un <<tipo humano>>, el <<hidalgo>>, con <<virtudes>> (honor, religiosidad) y <<defectos>> (olvido de la economía). Es el hidalgo (castellano) ensalzado por R. de Maeztu”*. Els manuals d'història entenen *“el Imperio como <<destino>> y síntoma del <<exceso de energías acumuladas>> en la <<Reconquista>>. Imperio es <<rectoría>>, <<revolución política, económica y moral>>, y supremacía de <<los valores espirituales>>”*⁹⁹. Exemples de tot això es podrien multiplicar *ad infinitum*, i no només amb didàctiques aplicades sota situacions dictatorials. He triat aquesta cita perquè descriu molt bé com aquesta identificació de l'exercici de la violència amb un “destí” nacional comporta, en el fons, una determinada lectura d'aquest ésser nacional i de les característiques que haurien de tenir-ne els seus components. La guerra apareix com una mena de forja que configura i, al mateix temps, expressa el millor de l'anomenat ‘esperit’ nacional. I això, malgrat s’ha demostrat repetidament, que la historiografia per si mateixa, i una determinada didàctica de la història rarament han aconseguit configurar una consciència singular d'identitat nacional¹⁰⁰ o, com a mínim, el tipus de consciència i d'uniformitat que pretenia el poder.

7.2.2. Alternatives de resolució

Un dels problemes per fer de l'estudi de les confrontacions violentes una eina per a l'aprenentatge de la gestió dels conflictes i la didàctica de la pau, és que difícilment

⁹⁹ Castillejo Cambra, Emilio (2008) *Mito, legitimación y violencia simbólica en los manuales escolares*, p. 364

¹⁰⁰ Pagès Blanch, Joan (1998) *La aportación de la didáctica de las Ciencias Sociales...*, p. 103

trobem explicitades quines haurien estat les alternatives que les parts tenien a la mà per no arribar a l'esclat de la guerra: *"...nunca se plantea las guerras desde una perspectiva de una paz posible. De esta manera, siguiendo un razonamiento, equivalente al que podrían realizar los estudiantes, se concluiría que las discrepancias ideológicas conllevan enfrentamientos violentos, lo que equivale a decir que el conflicto es una situación social negativa y de graves consecuencias."*¹⁰¹ Això no només conceptua negativament fets inevitables, i sovint positius, de la vida social, com hem dit que són el conflicte i la diversitat, sinó que ofereix la resolució violenta com a sortida 'natural' davant les causes que han motivat el conflicte.

I n'hi ha, de sortides. Si el conflicte és una realitat, la violència és una opció, a la que es pot arribar, això sí, per diferents vies, i generalment amb la sensació, sovint falsa, d'haver estat obligats a implicar-s'hi. Sabem que per als conflictes religiosos o ideològics hi ha polítiques possibles de tolerància; que la superació dels conflictes territorials o nacionals seria el respecte, l'aprofitament conjunt i l'enriquiment mutu; que la sortida als conflictes socials radica en la justícia i els mecanismes de concertació. Per això cal també fer una anàlisi rigorosa i aprofundida -de vegades, fins al nivell de les opcions personals- per explicar què fa que aquestes opcions més raonables no siguin sempre les escollides.

A la guerra es busca solucionar el conflicte mitjançant guanyadors i perdedors, quan en molts casos tothom podria anar darrera el benefici d'una part compartint els guanys totals que es poden percebre en el motiu de la disputa. Explorar d'altres possibilitats constitueix molt més que un exercici d'història virtual. Es tracta d'analitzar racionalment fins a quin punt els participants van assolir o no els seus objectius mitjançant la lluita armada, si van fer correctament o no el càlcul dels riscos en que podien caure, i si aquest càlcul incloïa la possibilitat de minimitzar les pèrdues

¹⁰¹ Batllori Obiols, Roser (1999) *Conflicto, colaboración y consenso*, pp. 13-14

màximes, trobant un punt d'equilibri satisfactori amb els interessos de l'enemic¹⁰², o si, con sol succeir, van decidir que pagava la pena el risc d'una pèrdua màxima si, a canvi, es podia vèncer i aconseguir un benefici molt més rendible.

Aquesta mena de raonaments poden ajudar-nos a treure conclusions per a la gestió dels conflictes personals i col·lectius i per valorar fins a quin punt una ideologia, uns prejudicis o una informació incorrecta poden provocar errors greus de judici que arrossegueu societats senceres. Evidentment, les possibles alternatives haurien de ser realistes, emmarcades correctament en el context socio-polític del moment i prendre també compte dels sacrificis, pèrdues o canvis que haurien pogut comportar. S'afegeix que, d'acord amb la teoria de Piaget, el raonament aplicat a la resolució de conflictes és un mitjà poderós per fer avançar el procés cognitiu, fonamentalment en el individu menys dotats amb eines intel·lectuals. *“En un proceso de enseñanza aprendizaje basado en la comprensión de conflictos sociales relevantes, el conflicto no es sólo un mecanismo de influencia educativa sino también y principalmente objeto de conocimiento. Como objeto de conocimiento es un concepto que explica determinadas situaciones de desacuerdo, es también un procedimiento que se vehicula a través de la colaboración y la argumentación...”*¹⁰³.

En tot cas, convé fer veure que la guerra no és l'estat natural de les societats humanes, mentre que els motius de discrepància si que ho són. Això vol dir que la major part del temps trobem la manera de conviure, i fins i tot d'anar canviant les coses, sense que això impliqui necessàriament l'ús de la violència.¹⁰⁴

¹⁰² Morgensten, Oskar (2001) *La teoría de juegos*, p. 193. Els matemàtics que estudien la teoria dels jocs, defensen que sempre existeix la possibilitat d'un "punt d'encavalcament" en el que ambdós contendents poden minimitzar les seves expectatives màximes de pèrdua en cas de conflicte, i que això resulta sempre una opció realista per garantir l'equilibri dels resultats per tots dos.

¹⁰³ Batllori Obiols, Roser (1999) *Conflicto, colaboración y consenso*, p. 17

¹⁰⁴ Sobre aspectes pràctics per treballar a l'aula i educar en el coneixement del conflicte, la prevenció i resolució del mateix, veure Judson, Stephanie (ed) (1986) *Aprendiendo a resolver conflictos. Manual de educación para la paz y la No violencia*.

7.2.3. La guerra, les seves tipologies

La guerra, com a forma de resolució dels conflictes, resulta tan antiga com qualsevol forma d'organització social; des de la prehistòria podem veure uns éssers humans organitzats per combatre d'altres éssers humans, i generant cultura al voltant d'aquest fet¹⁰⁵. Tampoc no podem extreure la conclusió que totes les societats s'hagin organitzat primàriament al voltant de les seves necessitats bèl·liques o que aquestes hagin estat cap mena de 'motor' de la història. Sabem que això últim ha estat una opció entre d'altres.

El grau d'implicació social i les forces que cal fer actuar depèn també de l'origen i formes del conflicte armat. Hem dit abans que no podem caure en una 'fenomenologia del conflicte', i es cert. Però, un cop establertes les raons últimes i el contexte històric de les guerres, l'estudi de la forma constitueix quelcom més que l'elaboració d'unes tipologies anecdòtiques. Ens remet al tema de les causes i les conseqüències de la lluita, i a la forma en que es produirà el seu impacte sobre l'entorn. Segons Gérard Chaliand podem trobar sis tipus fonamentals de guerra:

- les guerres florides
- les guerres ritualitzades
- les guerres amb objectius limitats
- les guerres de conquesta clàssiques
- les guerres de masses
- les guerres totals o guerres d'opinió¹⁰⁶

Les primeres guerres constitueixen un grup específic ben conegut en el cas de la cultura asteca, però que podem trobar a d'altres indrets del planeta; són guerres

¹⁰⁵ Veure Santacana Mestre, Joan (2007) *El redescubrimiento de la guerra en la prehistoria*

¹⁰⁶ Chaliand, Gérard (1990) *Anthologie mondiale de l' strategie*, pp. XVI-XVII

iniciades amb un propòsit religiós o polític en les que es tracta d'imposar a d'altres societats un preu –la captura de presoners, de dones, de nens, de riqueses- que manifesta la superioritat bèl·lica de la cultura pròpia i satisfà necessitats de tipus religiós –com alimentar els deus amb el la sang o els cors dels presoners- o cultural.

Les guerres ritualitzades abastarien un ampli espectre de conflictes en que la guerra es converteix en una pràctica en certa manera consensuada entre societats properes, que comparteixen unes determinades pràctiques i que busquen limitar els efectes del conflicte o fer de la guerra una eina més de confrontació periòdica amb límits ben establerts.

Les guerres amb objectius limitats, ens remetent ja al tipus de guerra més conegut, però abastaria totes aquelles que s'enceten amb la finalitat d'aconseguir una fita concreta que no implicaria d'altres aspectes o el recurs a tota la força disponible per part dels contendents.

Les guerres de conquesta clàssiques, ben al contrari, impliquen la substitució d'un determinat ordre estatal per un altre, o fins i tot la substitució del conjunt sencer d'una de les poblacions implicades, els vençuts, per part dels seus vencedors, que poden implantar bé la seva pròpia, bé poblacions portades de la resta del territori que controlen o comunitats aliades.

Les guerres de masses corresponen fonamentalment a les societats occidentals des del moment en que la guerra deixa de ser l'activitat bèl·lica dels súbdits d'un poder sobirà per implicar el conjunt de forces de la 'nació' i comporta la mobilització dels seus ciutadans, encara que aquesta tipologia podria tenir precedents molt propers a d'altres moments de la història. La lleva en massa, l'exèrcit permanent i el servei militar –sigui dels barons, sigui d'homes i dones- constitueixen les eines tradicionals per l'aixecament d'un poder militar coherent amb aquest tipus de guerra.

Les guerres totals o guerres d'opinió constituïrien, al nostre entendre, una categoria una mica difusa però de la que podem trobar molts exemples a la història. Correspondria als conflictes on l'enemic s'identifica amb una determinada opció ideològica que es considera que no pot conviure a la mateixa societat o al mateix espai geogràfic amb la ideologia o el model propis. Per aconseguir la seva derrota –i eliminació si això resulta possible- es mobilitzen tots els recursos –militars, culturals, institucionals...- de tal manera que la guerra esdevé total, sense límit en l'abocament de forces per aconseguir la victòria i sense objectius parcials, la consecució dels quals pugui suposar una fi definitiva de les hostilitats. Aquesta només arriba per la victòria d'un dels contendents o l'esgotament de les parts, que porta a definir en uns nous termes la confrontació ideològica i a permetre la convivència.

Com qualsevol classificació tipològica d'abast universal, resulta poc precisa i discutible, però ens serveix per anar introduint un cert ordre en aquest concepte massa ampli com és el de la 'guerra'. Bé es podrien considerar altres criteris per establir la diferenciació, com ara el de les guerres entre estats o les guerres civils. La consideració de guerra civil no resideix en la forma que revesteixen les operacions, ni en l'abast o les motivacions, sinó en el fet de donar-se dins de les fronteres estatals, entre els membres de la mateixa comunitat política. Pot ser un reflex de conflictes o tensions internacionals, però d'entrada mereix la consideració d'un conflicte veritablement intern. Ens interessa particularment perquè té a veure amb l'objecte de la nostra experiència didàctica, les guerres carlines a l'Estat espanyol. *“Las múltiples reglas del derecho de guerra no le son aplicables en pleno derecho: los insurrectos no son beligerantes, sino simples criminales políticos; el gobierno legal del Estado presa del conflicto es el único juez de los procedimientos represivos a los que debe recurrir. El gobierno legal, sin embargo, puede asimilar a sus adversarios a beligerantes regulares,*

<<reconocerlos como beligerantes>>. Este reconocimiento implica la aplicación de la mayor parte de las leyes de guerra al conflicto”¹⁰⁷

Un altre concepte referent a la guerra s’ha anat introduint darrerament fins i tot al llenguatge vulgar gràcies als mitjans de comunicació. Ens referim a la idea de la ‘guerra preventiva’. Malgrat que el sistema occidental d’estats s’ha anat estenent a tot el planeta, que la democràcia ha progressat notablement en la major part d’ells i suposadament també ho han fet el paper dels Parlaments i les garanties ciutadanes, que comptem amb organismes internacionals capaços d’establir, si més no teòricament, la legalitat o il·legalitat d’una acció bèl·lica, el cert és que els executius han anat reforçant les seves competències, que els formalismes en la declaració de les situacions de conflicte i en l’acabament de les hostilitats cada cop son més qüestionats o, com a mínim, menys practicats, i que, en els darrers cinquanta anys, s’ha multiplicat el recurs a justificar l’atac als estats rivals amb l’argument de la ‘guerra preventiva’, presentant-la com a necessària abans de ser atacats per algú altre. *“El principio de defensa propia de los Estados no es discutido. El debate gira en torno a su aplicación y a los mecanismos que legitiman las acciones militares preventivas. Surgen las suspicacias sobre qué ocurrirá si los Estados quedan en libertad para emplear la fuerza al mero arbitrio del gobierno de turno. De allí el clamor por canalizar los debates en estas materias a través de las Naciones Unidas. Los ataques preventivos aplicados en forma unilateral por una potencia sin contrapeso militar podrían proyectarse como la base del orden internacional. Pero ello generará resistencias que ponen en peligro el propio orden que se intenta proteger. Cada intervención militar por parte de un país requiere de una explicación creíble.”¹⁰⁸*

¹⁰⁷ Zorgbibe, Charles (1975) *La guerra civil*, p. 13

¹⁰⁸ Sohr, Raúl (2003) *Claves para entender las guerras*, p. 23

7.2.3.1. El rostre de la batalla. La lluita entre forces armades regulars

Pel que fa als nostres interessos didàctics podem considerar com a molt útil la distinció formal i legal entre els conflictes quan introduïm al mateix temps una certa reflexió sobre els agents protagonistes. En el fons són moltes les guerres que podem considerar com de 'conquesta', sigui o no explícit aquest objectiu quan es declaren. El fet es que al parlar de 'conquesta clàssica', parlem del procés que va portar a la constitució dels primers 'imperis' i ens marca el pas de les estructures de poder comunitari o urbà ('caps', 'magistrats'...) als estats constituïts al voltant d'un poder monàrquic o republicà (oligarquies). Per a la constitució d'aquest poder cal el recurs a l'exèrcit, entès com a força de mercenaris o com a transformació de l'exèrcit més o menys popular en una força autènticament professional, amb un sistema de jerarquies perfectament imbricat amb les estructures d'aquest estat. La constitució i el paper de la força armada a l'Antic Egipte, a les civilitzacions mesopotàmiques o de l'Orient, a les 'polis' de Grècia o a l'estat romà, ens pot indicar moltes coses de la dinàmica evolutiva de les diferents construccions polítiques i al mateix temps ens informa tant de la circulació i acumulació dels recursos econòmics com del funcionament de les seves institucions, de les que ja diem que l'exèrcit permanent constitueix un element indestruïble.

A l'edat mitjana occidental podem entreveure un nou tipus de guerra, corresponent a l'organització feudal. Un tipus de guerra molt generalitzat, diferent en bona mesura dels models clàssics i que respon a diferents nivells de conflictivitat: *"las grandes confrontaciones, es decir, las guerras llevadas a cabo bajo la autoridad de los papas, los reyes y los príncipes"*, conviven amb *"un sinnúmero de pequeños enfrentamientos, que, en muchas ocasiones, no eran más que luchas entre familias,*

*reinos o señores feudales, pero que no por ello eran menos devastadoras para el bienestar del pueblo que las grandes confrontaciones*¹⁰⁹. Aquesta manera de fer la guerra es corresponia amb l'atomització del poder polític i amb el monopoli de la violència no per l'estat, sinó per una ampla classe social dins de la qual cada membre actuava en funció dels interessos propis. Només la política de pactes i l'establiment d'una xarxa d'aliances contínuament renovades podia cohesionar aquesta mena de brou bullent de força armada i conduir-lo a l'enfrontament amb forces armades de rang superior. Aquí tenim l'origen del feudalisme com a 'ordre' social –amb profundes conseqüències, es clar, tan polítiques com econòmiques- consolidat pel triomf de la cavalleria com eina bèl·lica fonamental a Europa des del segle VIIIè.¹¹⁰ En aquest context, la guerra esdevé necessària no només per a la conquesta de nous territoris o el rebuig de les invasions enemigues –les campanyes carolíngies, la 'Reconquesta' hispànica, la lluita contra els magjars, etc.- sinó una imprescindible forma d'aconseguir els objectius territorials, dinàstics o econòmics tan dels monarques com de qualsevol família noble que pugui disposar d'una força armada al seu servei. S'estén la noció de 'guerra privada', que serà possible fins i tot jurídicament a Europa fins al segle XVII i més enllà¹¹¹; a Catalunya aquest concepte es perllongarà durant tota l'època daurada del bandolerisme, als segles XVI i XVII. Fins i tot l'acció bèl·lica es contagia d'aquest caràcter privat, i malgrat que els exèrcits medievals con constitueixen les masses amorfes, carents d'organització i disciplina que s'ha volgut presentar, el cert és que durant molt de temps, una batalla medieval va consistir sovint en un seguit de duels individuals, que reflectien aquest caràcter aristocràtic de la guerra¹¹²

¹⁰⁹ Keen, Maurice (2005) *La guerra en la edad media*, pp. 16-17

¹¹⁰ Hernández Cardona, F.Xavier (2002) *Història militar de Catalunya*, vol. I, pp. 216 i ss.

¹¹¹ Malgrat que l'exercici legal de la guerra privada resultava, a la pràctica, molt difícil des del s. XVI, no deixem de trobar exemples dins els territoris catalans als s. XVI, XVII, i fins el XVIII. Veure Torres, Xavier (1991) *Els bandolers*, Cap. II i Sales, Núria (2002) *De Tuïr a Catarroja*, p. 16

¹¹² Oliva Manso, Gonzalo (2007) *Pugna duorum: de la defensa del honor personal a la salvaguarda del Reino y de la Cristiandad*, p. 50

Quan els responsables de la didàctica de la història s'enfronten a aquest tipus de conflicte generalitzat, hi ha el risc de creure que el nombre treu importància a la cosa. Que un estat permanent de lluita armada provoca que la gent s'acostumi o que s'impliqui menys en unes guerres que serien fonamentalment epidèmiques i només afectarien –com actors- una part petita de l'ordre social; la resta només serien víctimes passives i gens implicades. Llavors, només parlem dels nobles, o no parlem de la guerra. L'evidència documental desmunta completament aquesta idea. Els conflictes civils medievals –com ara la lluita entre armagnacs i borgonyons a França, o la guerra civil catalana del segle XV- podien desvetllar passions polítiques incontestables, fins al punt que persones amb posició social poc destacada –artesans o jornalers- sortien de casa seva amb petites insígnies que marcaven el partit al qual pertanyien. El fet que aquest compromís anés vinculat a formes de participació diferents a les actuals –el patronatge, la solidaritat ciutadana o de barri, el vassallatge...- no ens ha de fer creure que les implicacions personals fossin menys intenses. De la mateixa manera, el cost humà podia ser molt elevat, no només per a la població desarmada, que va considerar la guerra com una de les grans plagues de la humanitat, sinó també pels mateixos combatents. La esfereïdora mortaldat de la noblesa occidental a la Guerra dels Cent Anys o a la guerra de las Dues Roses, s'ha d'afegir a la dels mercenaris que anaven poblant els exèrcits o a les malalties que escombraven els campaments militars on tots ells havien de fer-hi vida. Per tant, parlar de la guerra en el passat com un fenomen aliè a la comprensió actual i la valoració que nosaltres mateixos podem fer de la guerra, resulta en un empobriment de la història com a eina de comprensió i reflexió del món que ens envolta.

De la mateixa manera que anaven variant les formes del conflicte armat, també ho feien les formes i la mateixa comprensió de la batalla. Més endavant tornarem sobre

el dramatisme d'aquest moment, considerat durant un temps com l'aparador i cim de la guerra. En realitat, la imatge de la batalla també ha estat pluridimensional i no sempre ha estat ni l'element fonamental ni el més considerat de la guerra. *“Para los hombres de todas las épocas, especialmente del mundo antiguo y medieval, el encuentro armado de dos ejércitos dispuestos representaba un momento decisivo, una ordalía en la que se invocaba la protección divina, ocasión cargada de tan alto contenido simbólico, que el general vencedor adquiriría el carácter de elegido de dios –o de los dioses-, pasando a engrosar el número de los paladines ensalzados en los cantares de gesta”*¹¹³. Però la batalla és un risc evident, risc molt elevat de mort o de ferides per aquells que hi participen, i greu risc de derrota per al conjunt de la seva força. D'alguna manera, sempre constitueix una jugada a tot o res, i això explica perquè durant moltes etapes, i en particular durant l'edat mitjana, els caps de les forces armades preferien sempre evitar-la i s'inclinaven per altres formes de fer la guerra –cavalgades, setges, etc.- amb una intervenció molt menys aleatòria de la fortuna.

La reconstrucció del poder estatal –monàrquic- a finals de l'Edat Mèdia a Europa va ser a la vegada causa i efecte de modificacions profundes en la manera de fer la guerra, com ja hem explicat més amunt. El rostre de la guerra es transforma i *“les guerres résultaient en général des rivalités entre ce qu'on appelait les couronnes, les maisons (ou dynasties), plus tard les cours. Le privilège de faire la guerre ou au moins de participer à une coalition était un attribut essentiel de la souveraineté, au point que Vauban estimait qu'un prince risquerait d'être déconsidéré à l'étranger et de voir son autorité contestée per ses sujets s'il restait en marge des conflits”*¹¹⁴. Si el restabliment del poder monàrquic havia provocat una pacificació progressiva dels conflictes al si de la societat feudal, i que havien tingut moments de clímax precisament als segles XIV i

¹¹³ Torres, Margarita (2003) *Las batallas legendarias y el oficio de la guerra*, p. 17.

¹¹⁴ Chagniot, Jean (2001) *Guerre et société à l'époque moderne*, p. 76.

XV, el cert es que això no va suposar en absolut una disminució del paper de la guerra a la societat europea. Només que ara es traslladava fonamentalment al camp de les relacions internacionals.

El recurs a la guerra era considerat com inevitable i acceptat amb normalitat, al pensament polític europeu dels segles XVI-XVIII. “*Les moindres differendes devenaient des casus belli*”¹¹⁵. Les successions principesques varen esdevenir els motius de conflicte més greus, ja que en un panorama polític tan poc canviant com el de l'Europa moderna, i en un món on les idees polítiques giraven al voltant de la legitimitat dinàstica, constituïen una de les migrades ocasions per aconseguir un triomf geoestratègic rellevant. La tensió entre les cases de Valois-Borbó i Habsbourg, va omplir aquest llarg període fins la fi de la guerra de Successió d'Àustria (1740-1748) i la subsegüent pau d'Aquisgrà, quan la tensió va desplaçar-se per primera vegada dels elements dinàstics als elements econòmics i colonials obrint un altre cicle d'enfrontaments aquesta vegada entre França i Anglaterra i els seus respectius aliats. El món estava canviant i el rostre de la guerra començaria a fer-ho ben aviat.

La guerra a l'edat moderna hauria d'haver estat un tipus de guerra 'racionalista', ja que els motius de l'enfrontament es situaven al domini de la geoestratègia i la raó d'estat, eren portats endavant per tropes professionals i per oficials vinculats personalment al servei del rei, sense gaires connotacions patriòtiques. Tot això es va complicar des del moment que va entrar en joc la divisió religiosa d'Europa, conseqüència de la Reforma. Els monarques i poders sobirans van veure en aquesta escissió un element de mobilització social que no calia menysprear i l'entrada en el joc bèl·lic de Déu i la salvació de les ànimes va portar la guerra a un paroxisme que assolirà els cims més alts a Flandes, les guerres de religió franceses i la guerra dels Trenta Anys. Però també és en aquesta època quan apareixen els primers teòrics del

¹¹⁵ Ibidem, p. 17

pacifisme. Només després de Westfalia veurem néixer un tipus de guerra portada més 'racionalment', vinculada també al creixement de les idees de l'humanitarisme. Una guerra de tropes professionals amb menys repercussions per a la població civil, amb pactes entre els contendents i progressiu respecte de les vides dels presoners, tan d'oficials com de la tropa.

També al segle XVIII, amb els canvis de tàctica i estratègia que hem vist a l'apartat 2.2. la batalla es fa més freqüent, "*en una época anterior en la que se tendía a evitarla, entre Mühlberg (1547) y Breitenfeld (1631). Durante más de un siglo las dos únicas batallas de envergadura en Europa occidental son las de Nieuport (1602) y la de la Montaña Blanca (1621)*"¹¹⁶. Les guerres del segle XVI i XVII anaven a la recerca de l'esgotament dels recursos econòmics de l'adversari, i per això resultaven més cruels. Ara el perfeccionament de l'exèrcit com a eina de xoc permet una guerra de maniobres que fa de la batalla el seu moment decisiu.

Aquests conceptes van trobar continuïtat al segle XIX. El nou model de guerra de masses, vinculat a l'aparició dels estats nacionals va portar a un increment fora de mida en el volum de tropes, i la Revolució Industrial va proporcionar eines de destrucció més potents. Això, juntament amb el conservadorisme dels comandaments militars incrementà tant el nombre de baixes al camp de batalla que motivà, com ja hem dit, l'aparició d'organismes internacionals de salvaguarda dels ferits i presoners, com ara la Creu Roja. Per primera vegada a la història, la principal víctima dels combats eren les mateixes forces armades.

El més interessant de veure és que l'estat va afegir ràpidament a la seva panòpia de recursos militars les innovacions tecnològiques de la Revolució Industrial, però no va fer el mateix pel que fa a les necessitats logístiques o sanitàries de la tropa.

¹¹⁶ Chaliand, Gérard (1990) *Anthologie mondiale de la strategie*, p. XVIII

El menyspreu de la burgesia pels seus servidors no va ser gaire diferent al que havia sentit la noblessa de l'Antic Règim. La teoria napoleònica de que els exèrcits havien de viure sobre el terreny es va mantenir durant bona part del segle XIX. Aquesta manca de previsió va afegir una gran quantitat de patiments als membres de les forces armades, singularment als dels seus rengles més baixos, atrapats en una lògica infame segons la qual la guerra demanava tota mena de sacrificis, mentre que els responsables del comandament no feien gairebé res per alleugerir-los. El fet que les campanyes ja no es tanquessin a la tardor, sinó que es mantinguessin durant tot l'any, fossin quines fossin les condicions climatològiques que havia de patir el soldat, juntament amb el desplaçament de la lluita a dominis colonials, que comportaven l'exposició a noves malalties i un deficient subministrament d'elements materials provinents d'Europa no podia fer sinó agreujar aquesta mena de situacions. La lluita dels soldats napoleònics als boscos infectats de febre groga d'Haití (1801-1802)¹¹⁷, la de les tropes espanyoles a Cuba durant la Guerra Gran (1868-1878)¹¹⁸ o els horrors de la guerra de Crimea¹¹⁹ constitueixen només alguns testimonis esfereïdors d'aquest '*décalage*'. Quan la coalició europea que va anar a combatre a Rússia en 1854 va desembarcar les seves tropes a la península de Crimea, ningú no va preveure que, en un conflicte tan important i llunyà s'havien de mobilitzar recursos molt diferents als que havien abastit les tropes durant les guerres napoleòniques¹²⁰. Es va obligar als regiments a mantenir el setge de Sebastopol durant l'hivern i mentre els soldats britànics i francesos, i les seves bèsties, morien per milers en el fang, per malalties derivades de la humitat i una alimentació basada únicament en carn salada i galetes, milers també de peces de roba, de litres de suc de llima i de sacs d'arròs es podrien als ports i magatzems per manca de competència, de personal i de mitjans de transport.

¹¹⁷ Mézière, Henri (1990) *Le general Leclerc et l'expédition de Saint-Domingue*, Cap. X

¹¹⁸ Piqueras Arenas, José A.(2002) *La cuestión cubana*, p. 166

¹¹⁹ Losada, Juan Carlos (2006) *Crimea, un conflicto antiguo en un mundo moderno*, pp. 62 i ss.

¹²⁰ Regan, Geoffrey (2001) *Historia de la incompetencia militar*, pp. 259 i ss.

Aquesta incapacitat d'adaptació als nous temps va arribar al seu paroxisme amb les grans massacres de combatents a la Primera Guerra Mundial, potser la més absurda de totes les grans guerres. Els interminables patiments dels soldats a les trinxeres han provocat un allau de testimonis que fan visible el veritable rostre de la batalla. Cartes, memòries, novel·les, fotografies, filmacions... ens faciliten –i permeten als/les nostres alumnes- reconstruir unes condicions de vida que es van veure dramàticament empitjorades per la incorporació de noves armes –aviació, submarins, gasos, tancs...- i que tenen la seva màxima expressió a la guerra de trinxeres, on es van enfangar milions de combatents durant prop de quatre anys, exponent indubtable de la incompetència militar contemporània. Per això, els més forts corrents pacifistes van aparèixer després d'aquest conflicte.

La batalla va perdre el seu paper d'element decisiu per a la victòria. Va canviar totalment d'aspecte i a l'enfrontament campal d'unes forces molt concretes, en una o poques jornades, la van substituir els interminables combats perllongats durant mesos, en fronts molt amples (Verdun, el Somme...) i on les tropes es renovaven contínuament afegint nova carn de canó a una foguera que consumia els relleus a gran velocitat.

La Segona Guerra Mundial va ser clarament una 'guerra de moviments', on les grans campanyes dels anys 1940-1942 van produir les espectaculars conquestes territorials del nazisme i les de 1943-45 l'enfonsament igualment ràpid d'aquest 'imperi' feixista. La incorporació, amb gran efectivitat, de les armes que havien nascut al bressol de la primera guerra, va convertir les noves batalles en un conglomerat d'elements –terrestres, aeris, marítims...- on el 'camp de batalla' es va transformar en quelcom tan complex com les planures de Stalingrad, les platges del Pacífic, el cel de la Gran Bretanya o les aigües de l'oceà Atlàntic. De la mateixa manera que la guerra havia estat Mundial, i que qualsevol racó del món quedava a l'abast del poderós

armament occidental, tots els espais possibles del planeta podien esdevenir ara camps de batalla.

Els conflictes posteriors a la Segona Guerra Mundial han fet disminuir novament la importància de la batalla com a element decisiu i dramàtic del conflicte. Sovint es tracta de guerres no declarades o de conflictes insurreccionals, sovint involucren forces armades reduïdes, de països pobres o sense una preparació adient, en unitats formals i completament jerarquizades –com s'ha vist a certs conflictes africans-, sovint, finalment, enfronten exèrcits amb capacitats de combat molt allunyades –com ara l'exemple de la guerra del Vietnam o les del Irak-, per la qual cosa un dels bàndols ha de recórrer a tàctiques de lluita informals o de desgast. Tot això fa que la batalla, plantejada en els seus termes clàssics hagi gairebé desaparegut de la pràctica militar i ara rebin aquest nom simples episodis en el desenvolupament de les campanyes, com la pressa d'un ciutat o l'assetjament d'unes posicions clau. De la mateixa manera, la forma de fer la guerra també ha canviat substancialment. La capacitat de destrucció de les forces armades s'ha multiplicat de manera exponencial, i ara són els militars els que miren de precavir-se a si mateixos desencadenant contra l'enemic tota la seva força d'atac, basada fonamentalment en la tecnologia. Aquest ús de les armes comporta necessàriament greus perjudicis, no només contra les propietats i el mitjà ambient que envolta la lluita armada, sinó contra qualsevol que es pugui creuar al seu camí. El cínic concepte de 'danys col·laterals' no constitueix un accident, una mena d'afegit inevitable als estralls que es vol causar a l'enemic; avui dia es part inherent de la guerra i de les tàctiques de combat; nou de cada deu víctimes de les accions armades són civils. Acompanya altres estratègies molt antigues com el terror que es vol provocar a la població, el genocidi dels que fan nosa –i que hem vist i veiem molt recentment, tant a Europa, durant les guerres de l'ex-Iugoslàvia, com al Sudan- o la destrucció de la base econòmica del rival que es vol sotmetre.

7.2.3.2. El rostre de la batalla. La guerrilla

En aquesta línia, no podem oblidar que els enfrontaments bèl·lics no sempre s'han desenvolupat entre tropes organitzades d'acord amb els patrons clàssics de cada època. La Bíblia ja ens parla d'aixecaments populars i de combats on una part de la societat –les forces dels Macabeus- s'enfronta a l'exèrcit regular, del propi país o d'una potència estrangera amb tàctiques de 'guerrilla'. Aquest mot va néixer a la península Ibèrica durant la guerra del Francès. Descriu el combat de les partides irregulars contra l'ocupació del territori per l'exèrcit napoleònic. En aquesta mena de tàctiques els catalans van excel·lir des del principi fins al final de la guerra, hereus d'una llarga tradició que els vinculava als miquelets de muntanya dels segles XVI i XVIII i que es va perllongar al segle XIX amb les guerres carlines¹²¹.

La noció de 'guerrilla' va néixer envoltada d'un halo romàntic que sovint ens confon i confon als nostres alumnes. La guerrilla és sempre la tàctica del feble contra el fort, i això atrau immediatament les simpaties de totes les persones que creuen en el legítim dret de defensar-se que tenen aquells que són agredits per una força superior. Ara bé, també hem de tenir present, que la guerrilla, o les lluites subversives, constitueixen un dels riscos més grans per la població civil, fins i tot per aquella que els guerrillers diuen defensar, i que són el camp abonat per tota mena de conductes alienes a la causa que ha motivat el conflicte.

Juan Carles Losada ha posat de relleu com, sota l'heroica figura del guerriller antinapoleònic, s'amagava una realitat molt més fosca, que va enfonsar la vida dels pagesos espanyols en un permanent cicle de revenges, traïcions, represàlies, bandolerisme, fam i destruccions que potser van causar més mal a la mateixa Espanya que a l'estratègia europea de Napoleó. En tot cas, els guerrillers van ser un ajut més o

¹²¹ Hernández Cardona, F.Xavier (2003-2004) *Història militar de Catalunya*, vol. III i IV

menys importat a la victòria, però mai decisiu. De la mateixa manera, ningú no pot negar el mèrit de tots aquells que es van aixecar, en condicions terriblement difícils contra el domini nazi al continent durant la Segona Guerra Mundial, però cada cop coneixem millor fins a quin punt sota la guerra contra el nazisme –guerra guanyada a les campanyes dels exèrcits aliats, no pels resistents- s’amagaven d’altres de civils, on les conductes de molts suposats combatents –francesos, grecs, iugoslaus...- varen deixar sovint de banda els interessos de l’alliberament i la democràcia per aprofitar les situacions polítiques inestables creades pel mateix ocupant¹²².

Les lluites anticolonials i revolucionàries del segle XX van permetre un rejueniment de la tàctica i la imatge de les guerrilles. En aquest cas, els resultats van ser novament tan irregulars com el mateix tipus de lluita. Si la guerrilla –amb una llarga tradició a la història cubana- va conduir Fidel Castro al poder, i la seva acció, combinada amb la de l’exèrcit regular i el suport de la URSS i Xina, van provocar finalment la retirada de les tropes nord-americanes del Vietnam, el cert es que gairebé a tot arreu aquest tipus de forces no va ser capaç de trencar militarment la solidesa de l’estat, sigui o no colonial, i que van provocar, de retruc, l’establiment de polítiques i règims terriblement repressius. Aquesta doble vessant del conflicte armat no pot ser amagada si es vol fer conèixer als alumnes el paper històric de les guerrilles i el mite polític i historiogràfic que sovint encobreix la realitat de les mateixes.

¹²² Veure per exemple, Amouroux, Henri (1998-1991) *La grande histoire des Français sous l'occupation*, vol. 8, cap. 9 i vol. 9, caps. 1-4.

7.2.4. Les forces armades i el seu reclutament

Segons Borreguero Bertran, la Milícia és “*el arte de hacer la guerra y de disciplinar los soldados a ella*”¹²³. Veiem, doncs, que el reclutament i ensinistrament de les tropes forma part consubstancial a la mateixa noció d'exèrcit i vida militar, eina essencial per fer la guerra des que es va comprovar que aquesta mena de 'soldats', d'homes particularment dedicats a la lluita, resultaven molt més eficaços pel poder que la mobilització dels homes de la tribu o qualsevol mena de milícia improvisada.

L'exèrcit, aconsegueix diverses funcions dins de l'aparell de poder estatal. D'una banda, garanteix la inviolabilitat de les fronteres i és l'eina de protecció del territori i la població d'aquest estat; d'altra banda, pot ser també protagonista de polítiques d'agressió o engrandiment de la força i capacitat d'intervenció dels gerents de l'estat a l'exterior del mateix. També serveix per mantenir l'ordre públic, o sigui, com a força de policia contra els que vulguin subvertir l'ordre jurídic imposat per l'estat, i també de referent simbòlic del mateix i de la idea de nació, encarnant la força i ordre que ha de regnar dins les fronteres o -en el cas de l'exèrcit de lleua- la participació de tots els ciutadans a la defensa de la pàtria. A més a més pot acomplir tasques de protecció civil, pot garantir la presència de l'estat indrets on no arriben els serveis ni la burocràcia administrativa. Pot també ser una eina de desenvolupament, construint carreteres, ponts, ports o aeròdroms que poden tenir un ús civil.

De la mateixa manera, aquestes funcions es poden convertir en d'altres. Les tasques de manteniment de l'ordre públic poden justificar l'existència de l'exèrcit com aparell repressiu, el seu paper com a sostenidor d'obres i mitjans necessaris a la defensa de la nació pot absorbir molta recursos de l'estat i convertir-se en un greu problema pel desenvolupament econòmic, o l'exèrcit pot transformar el seu simbolisme

¹²³ Borreguero Bertran, Cristina (2000) *Diccionario de historia militar*, p. 223

nacional en adoctrinament polític al servei d'una determinada concepció de la nació o l'estat. Tota aquesta diversitat de funcions ja es va donar des dels temps més antics, però va adquirir les seves formes contemporànies durant la Revolució francesa i el període napoleònic.

El reclutament dels soldats ha estat sempre un dels components essencials de qualsevol sistema militar i un dels aspectes que més ha marcat el seu impacte social. Ja hem parlat del component tècnic que existeix en la necessitat de professionalitzar les tropes, però també hi ha un altre de polític. Concentrat l'activitat militar en un grup determinat de persones, es desarma una altra part de la població, que ha de sostenir –i obeir– als components de les forces armades. D'aquesta manera els homes varen monopolitzar l'activitat guerrera en detriment de les dones, els guerrers millor armats van fer que els pagesos més humils haguessin d'abandonar la lluita, i els clans nobiliaris o els prínceps es varen rodejar, des de l'antiguitat, de col·laboradors que limitaven el nombre de súbdits en possessió del millor armament i als quals es dotava d'un salari, avantatges i privilegis respecte a la resta de la població sempre que romanguessin fidels al poder.

Tota aquesta evolució assolirà el seu cim a l'edat moderna i la reconstrucció de l'aparell de l'estat sota la monarquia autoritària. La guerra va esdevenir un afer de professionals, però la dura vida de campanya, la mortaldat en combat, l'allunyament geogràfic dels conflictes i la manca d'un component ideològic clar en molts dels casos, provocava un distanciament progressiu de la població general envers l'ofici de la guerra. Per alguns, la recerca de glòria i honor podia ser un incentiu prou suficient per enrolar-se, per d'altres, la fugida d'una problemàtica familiar determinada, la voluntat de veure món o la sed d'aventures també podien trobar una sortida en la carrera de les

armes. Però, tot sovint, només la misèria i la marginalitat social es revelaven com els veritables motius per adoptar una vida tan incerta i plena de perills.

Un cas totalment diferent era el dels nobles que servien com oficials –a la infanteria espanyola també podien fer-ho com a tropa-. Una determinada concepció del seu paper social, de l'honor masculí i de la seva vinculació personal amb la Majestat, mitjançant el servei, els empenyien, vulguis que no, a acostar-se a la guerra amb una mena d'instint natural. El clar que les condicions en que ells vivien la milícia i les recompenses que podien aspirar a obtenir no tenien res a veure amb la massa de plebeus.

Com que l'estat no gaudia encara de l'aparell burocràtic suficient per encarregar-se per si mateix del reclutament de la tropa, pagava perquè d'això se n'ocupessin d'altres. Les ciutats italianes varen obrir el camí amb la contractació dels '*condottieri*'. J. Hale distingeix tres tipus de contractistes o intermediaris militars que es podien trobar a l'Europa del segle XVI. *"El primero, herencia de la tradición medieval, era el formado por un grupo armado –compañía- que suscribían un contrato con un capitán ofreciendo sus servicios al mercado militar; el segundo, era el hombre que firmaba un contrato y a partir de ahí procedía a reclutar los hombres para cumplirlo; por último, el intermediario pleno, es decir, aquel que negociaba para que se le asignara tener un número de hombres para reclutar sin que él se pusiera al frente sino a través de un delegado. Cualquier escala de la organización de un ejército podía contar con un propietario, de tal modo que lo mismo que hubo militares-empresario que disponían de auténticos ejércitos, hubo coroneles propietarios de regimientos y capitanes que disponían de compañías"*¹²⁴

¹²⁴ Andújar Castillo, Francisco (1999) *Ejércitos y militares en la Europa moderna*, p. 75

Aquest sistema de reclutament, i el benefici que els reclutadors esperaven obtenir-ne propiciaven tota mena d'abusos i unes tropes generalment d'escassa qualitat. No resultava infreqüent trobar-se amb homes amb una sola mà o amb una cama més curta que l'altra, vells, cecs, alcohòlics o imbècils. Això va ser fins i tot més freqüent quan, davant la manca de voluntaris, es va obligar als ajuntaments a proporcionar un determinat contingent d'homes de lleva. El 1694 el terç de la ciutat de Barcelona havia de donar 241 homes com a baixes (prop del 25% del total) per manifesta inutilitat per al servei.¹²⁵ Només els suïssos, els landsquenets dels sud d'Alemanya i els terços castellans escapaven una mica a aquest perfil gràcies a la cohesió nacional i la seva provada professionalitat.

Un costum encara més estès va ser el de reclutar presidiaris com a tropa a canvi de l'indult o el retallament de la condemna. Fins i tot el famós bandoler Perot Rocaguinarda va engruixir d'aquesta manera els terços espanyols a Itàlia, fent-se perdonar tota una vida dedicada a la violència en terres catalanes¹²⁶. A l'exèrcit va acabar arribant així el més humil i el pitjor de la societat. Mantenir disciplinada aquesta caterva de ganàpies, veure que fossin capaços d'un cert ordre al propi país i una certa capacitat de combat només podia aconseguir-se mitjançant una política extremadament dura de càstigs i una distància social entre tropa i oficials que els situava en dos mons completament diferents, reflex de l'ordre social imperant¹²⁷.

¹²⁵ Espino, Antonio (1993) *Los tercios de Barcelona durante la guerra de los Nueve Años*, p. 328

¹²⁶ Torres, Xavier (1991) *Els bandolers*, p. 183

¹²⁷ A tall d'exemple dels mètodes que es feien servir a l'època moderna, val la següent anècdota. Durant les campanyes de Flandes, les forces d'Alexandre Farnesi, el comandant en cap de Felip II, havien de ser desmovilitzats i no es comptava amb diners pels sous endarrerits de feia molt temps. *“Ante la dilación de los pagos pronto comenzaron los motines, que Farnesio tuvo que atajar con dureza extrema. En una ocasión, al entrar en Namur, un soldado, mientras los demás saludaban batiendo las picas, se le acercó con una bolsa vacía colgando de la punta de la lanza. El mensaje era claro y todos tenían la vista puesta en aquella escena. Farnesio desnudó su espada, le hirió en el rostro y dijo: <<Aprende a inclinarme la lanza con más respeto, y no levantar bandera con este linaje de burlas para alborotar a los que están quietos>>, tras lo que le hizo ahorcar”* Losada, Juan Carlos (2007) *Los generales de Flandes*, p. 121

Els militars van gaudir durant segles d'una jurisdicció especial, separada de la resta de la societat. Sovint, d'aquest fet només s'ha vist les conseqüències que podia comportar per als civils, la impunitat que patien davant dels abusos de la soldadesca i els conflictes de tota mena que podia comportar la confrontació amb les altres jurisdiccions, tal com va quedar molt ben reflexat al clàssic de l'*Alcalde de Zalamea*, o com podem trobar a la memòria col·lectiva catalana plasmada al *Cant dels Segadors*, però, "*pese a las reclamaciones lanzadas en su contra, su existencia se explica perfectamente en un mundo donde la cobertura estamental lo era todo. Los soldados y sus oficiales, alejados de sus paises, precisaban de un manto protector capaz de suplir la orfandad jurídica y mental causada por el enrolamiento. A su vez, este sistema dotaba a la corona de un instrumento exclusivamente suyo para controlar las tropas*"¹²⁸, element necessari en una època en que la jurisdicció reial es veia confrontada continuament amb les jurisdiccions laïques o eclesiàstiques o amb el mateix exercici diferencial de la justícia que podien aplicar les èlits locals que servien la monarquia¹²⁹

Mica en mica, hom es va adonar que només un cert sentiment d'unitat compartida i un llarg ensinistrament millorava el rendiment de les tropes. Els tres casos mencionats més amunt, el de l'exèrcit suec de Gustau Adolf i, finalment, el model prussià de Frederic Guillem II van anar marcant la pauta, a la recerca d'una força cada vegada més impregnada de motius per lluitar, construïda sobre una succinta base identitària –nacional o religiosa- i sota l'estricta comandament d'un cos d'oficials jeràrquicament molt estructurat. La uniformitat, la marxa al mateix pas, les desfilades, les insígnies de les unitats i 'l'*esprit de corps*' havien de configurar una imatge de l'exèrcit que ha arribat fins al món actual.

¹²⁸ Valladares, Rafael (1999) *El arte de la guerra y la imagen del rey...* pp. 177-178

¹²⁹ Veure Almazán, Ismael (2000) *Els camins de la justícia*

Tanmateix, un dels trets característics de la milícia fins al segle XVIII va ser el seu caràcter multinacional. El fet que es tractessin de tropes mercenàries o de nobles que es consideraven al servei personal del senyor a qui servien, juntament amb el gust cortesà per les unitats exòtiques, o la preferència per tropes estrangeres a qui es considerava de més fiabilitat política que les pròpies, contribuïen a donar als exèrcits de tot arreu –no només d'Europa- l'aspecte d'una Babel on es podien trobar des dels omnipresents regiments dels suïssos, fins les guàrdies valones del rei espanyol Carles III o els irlandesos al servei del rei de França. Durant la guerra de Successió espanyola, el millor comandant de l'exèrcit austríac era un francès, el príncep Eugeni de Savoia, el cap militar de les tropes franceses al servei de Felip Vè, un anglès, el duc de Berwick, i el cap de les forces angleses que varen lluitar a Catalunya, un hugonot francès, el marquès de Galway.

Tot aquest panorama va canviar radicalment amb les revolucions americana i francesa i els seus pressupostos idealistes sobre la necessitat de defensar les conquestes revolucionàries de la intervenció estrangera convocant "la nació en armes" en front dels invasors. S'imposa llavors el reclutament de tots els barons en edat militar mitjançant un sistema de lleva, gestionat per les municipalitats i els mateixos serveis de l'exèrcit. Això havia de posar fi a l'exèrcit mercenari, garantir el caràcter democràtic de les seves forces armades, impedir l'absolutisme, el centralisme i el poder dictatorial; les armes de l'estat eren encomanades als ciutadans, o bé es convocava als mateixos ciutadans amb les seves pròpies armes. Els resultats no varen ser concloents. Si als Estats Units –i a Suïssa- foren molt propers al que s'esperava d'ells, col·laborant al manteniment d'un sistema de poder federal i democràtic, a França i a d'altres estats europeus no varen ser tan reeixits. Si els voluntaris federals varen salvar la Revolució el 1791, aquesta noció de "la nació en armes" va desenvolupar finalment un militarisme agressiu i la dictadura napoleònica francesa.

Malgrat això, la necessitat d'unes forces armades cada cop més voluminoses va mantenir l'existència d'un cert sistema de lleva al llarg del segle XIX. No tots els estats s'hi van mantenir fidels després de les experiències napoleòniques. França i la Gran Bretanya van sostenir a mitjans del segle XIX la seva preferència per unes forces armades totalment professionals, mentre que a d'altres potències, com ara Rússia, es mantenien sistemes de lleva pràcticament feudals. La professionalitat s'adeia millor amb un tipus d'estat poc agressiu en el continent europeu però fortament implicat en l'expansió colonial. Aquesta mena de guerres, lluny de casa i en condicions exòtiques, produïa una profunda desmoralització en el combatent de lleva, com es va poder veure a les lluites espanyoles a Cuba i Filipines. En canvi, el servei militar universal, amb la constitució de unes àmplies reserves fàcilment mobilitzables era més aviat propi d'estats que consideraven Europa i la lluita contra la resta de potències europees com el seu principal teatre d'operacions. L'avantatge per aquells que preferien el servei militar universal era la possibilitat de constituir unes poderoses reserves, formades per aquells que ja havien acomplert el seu servei militar actiu, que es varen demostrar vitals en cas de conflicte, com a les guerres liderades per Prússia entre 1860 i 1870; *"...la guerra franco-prusiana demostrará sin lugar a dudas la eficacia de reservistas y reclutas. Hasta entonces, el modelo habitual consistía en un núcleo de profesionales, que se completaba en caso necesario mediante levadas selectivas. (...) la tendencia durante todo el siglo va a consistir en aumentar la importancia de la movilización previa a la apertura de hostilidades. La eficacia y rapidez de la movilización prusiana de reservistas en 1866 y 1870 van a sorprender a toda Europa (...)a partir de este momento, el servicio militar obligatorio se convierte en el modelo generalizado en Europa, a excepción de Gran Bretaña (...). El sistema se acoplaba a demás perfectamente a las nuevas ideas nacionalistas y al concepto de que la soberanía*

residía en el pueblo; por consiguiente, éste era también el principal responsable de su defensa...

El nuevo modelo exigía poner en marcha un complejo sistema de instrucción y equipamiento, pero a cambio ofrecía la posibilidad de movilizar fuerzas inmensas, de millones de hombres en caso necesario. El problema del equipamiento se solventó en gran parte con los avances de la segunda Revolución Industrial y la introducción de la fabricación en serie”¹³⁰

El més interessant és que la burgesia europea només va acceptar aquest sistema de reclutament perquè anava acompanyat de tot un seguit de mesures que limitaven els seus efectes a les classes altes de la societat. L'exempció per diners serà la garantia de que el pes del servei d'armes només recaurà sobre els sectors proletaris de la societat, siguin pagesos o urbans. La petita burgesia té accés a sistemes menys segurs de protecció com ara la recerca de substituïts o les societats d'assegurances, que poden abonar les quantitats necessàries per estalviar la presentació final a l'exèrcit.

El sistema de lleva o de 'quintes' no exclou la participació sistemàtica de voluntaris a la formació dels exèrcits. L'espanyol va mantenir un sistema de primes d'enganxament que permetia l'atracció d'aquest tipus de soldats i reduïa el volum dels conscrits. Particularment en època de guerra s'animava aquest d'allistament, quan més falta feia i menys atractiu resultava; un dels exemples més coneguts, varen ser els cossos de voluntaris creats per a la guerra d'Àfrica en 1859, on van excel·lir els voluntaris catalans. *“Les províncies catalanes i basques es varen distingir formant, sufragats de la seva butxaca, terços de voluntaris i enviant-los al conflicte. La Universitat de Barcelona va fer també donatius i va oferir un estendard per al primer*

¹³⁰ Martínez Teixidó, Antonio (2001) *Enciclopedia del arte de la guerra*, pp. 251-252

*batalló de voluntaris catalans que marxés cap a l'Àfrica*¹³¹. Un cop més, era la misèria la que empenyia als voluntaris, com es va constatar al formar el dit cos dels Voluntaris Catalans, per molt que el sentiment patriòtic s'hagués apoderat de la societat en aquell moment. La rapidesa en que es va constituir el va ser resultat de *“la situació econòmica del país, que va fer que molts dels voluntaris s'allistessin per la manca de feina, ja que ni la indústria tèxtil, ni el plantat del ferrocarril, ni la construcció, ni les obres d'ampliació del port no podien absorbir l'oferta de mà d'obra existent. La Diputació de Barcelona era l'encarregada de gestionar tot el que tenia a veure amb el cos de voluntaris catalans.*¹³²

Els oficials també veuran canviat el seu sistema de reclutament. Mentre que abans de la Revolució els comandaments es compraven o s'adquirien per llinatge i influències, l'accés de les classes mitjanes a l'oficialitat durant el període napoleònic comportà a tota Europa la necessitat d'establir l'ascens per antiguitat i mèrits. Mica en mica, el desenvolupament tecnològic de l'exèrcit va fer necessària l'extensió de la formació intel·lectual dels oficials, que havia començat pels cossos facultatius d'artilleria i enginyers. A cada estat el ritme d'implantació d'aquestes reformes va ser diferent, però cap a finals del segle XIX la formació prèvia en acadèmies especialitzades ja constituïa un element indispensable en qualsevol exèrcit modern d'Europa i Amèrica.¹³³

Aquest procés es va mantenir i amplificar progressivament al llarg del segle XX. Els avenços democràtics van propiciar la fi de les exempcions per riquesa, encara que aquestes es van disfressar d'altres formes, com ara les pròrrogues d'estudi i les exempcions justificades per l'acompliment de tasques d'interès nacional. No podem

¹³¹ Redondo Penas, Alfredo (2008) *Guerra d'Àfrica*, p. 22. Destaquem aquest cas perquè evidencia la disponibilitat d'una mà d'obra militar en aquests territoris poc abans de l'inici de la Tercera Guerra carlina, i el costum de les Diputacions a intervenir en els afers militars.

¹³² Ibidem, p. 55

¹³³ Ver Andújar Castillo, Francisco (1999) *Ejércitos y militares en la edad moderna*, pp. 125 i ss., i Black, Jeremy (2001) *Western Warfare*, p. 181

oblidar que quan, a la guerra del Vietnam, les autoritats nord-americanes varen voler fer el sistema de conscripció més igualitari i que també afectés als joves universitaris de classe mitja-alta i raça blanca, els campus d'Estats Units varen esclatar en un crit pacifista contra la guerra.

Malgrat el caràcter compulsiu i fortament contrari al sentiment popular que va tenir el servei militar durant molt de temps, mai podem excloure elements d'atracció en la vida militar per a certes capes de la societat, particularment les classes mitjanes i altes –pel que fa a l'oficialitat- i fins i tot per a certs sectors de la pagesia o les capes urbanes més inquietes, *“aunque era largo y sus condiciones duras, con ‘miseria, pelaos y pescozones’, la masa campesina no se sentía especialmente incómoda y, con los años, recordaba nostálgicamente dos anécdotas de unos tiempos juveniles en los que la ‘mili’ fue su gran aventura”*¹³⁴ el cert es que la progressiva incorporació a files d'un percentatge cada cop més alt de la població anava a tot arreu acompanyat d'una reducció del temps de servei.

La fi del servei militar obligatori ha arribat a Occident de la ma dels avenços tecnològics i la necessitat creixent de comptar amb unes forces armades reduïdes però molt preparades, cosa que difícilment es pot assolir amb soldats de lleva que només presten servei durant uns mesos. Per això, i per les protestes cíviques d'uns joves cada cop més informats i amb menys vocació de servei a l'estat¹³⁵, gairebé tots els països desenvolupats han optat a finals del segle XX per retornar a models basats en el soldat professional i voluntari, que tot sovint troben en els sectors més humils de la societat, en els immigrants recents o fins i tot voluntaris de fora del territori de l'estat, a canvi de la concessió de nacionalitat o permisos de residència després dels anys de servei. Al

¹³⁴ Busquets, Julio (1995) *Servicio militar: historia y problema*, p. 11

¹³⁵ Sobre la història de l'objecció de consciència a l'estat espanyol, un dels temes que mereixerien d'aquí a poc un espai als nostres currículums, però que malauradament no sabem si el trobaran, de la mateixa manera que encara costamolt parlar de la lluita pel vot de la dona i els avenços del feminisme, es pot consultar l'article de Gabriel Cardona (1995) *Los precursores de la objección*.

mateix temps, les nissagues que tradicionalment proveïen l'oficialitat i els alts comandaments, han anat trencant-se i la sociologia dels quadres de l'exèrcit ha anat mica en mica acostant-se a la del conjunt de la societat. Cada cop es fa més difícil no només reclutar la tropa i els quadres tècnics necessaris per a la complexitat de les forces actuals, sinó també retenir-los. Es calcula, per exemple, que el 21 per cent dels voluntaris anglesos no arriba ni tan sols a finalitzar el seu compromís amb les forces armades¹³⁶. Tot això pot ser un bon element de debat i formació per a un alumnat que desconeix no tan sols el passat, sinó també el reptes de futur de la defensa en la societat on viu. Un dels problemes més greus sempre ha estat, i encara ho es, la reconversió dels soldats a la societat civil, en la mesura que aquesta activitat no preparava la majoria per al món del treball i en canvi exigia alguns dels millors anys de la joventut. D'altra banda, com diem, aquells que gaudien de la possibilitat d'assolir una formació professional adequada, com ara els mecànics, pilots, experts en comunicacions, cuiners, etc., tenien, i tenen, una marcada tendència a abandonar la vida militar tan bon punt se'ls presenten ofertes laborals més còmodes o millor retribuïdes.

7.2.5. Les tradicions militars.

Al món dels que no som militars la major part de les seves tradicions són perfectament ignorades, com també ho són bona part de tradicions d'altres cossos professionals. Succeeix que, pel que fa a les primeres, resulten particularment abundants, i de vegades, objecte de menyspreu per part dels civils. Però les tradicions formen part indestriable de la formació i l'esperit militar. Els himnes, les banderes, les dates especials, les mascotes dels regiments o d'altres unitats, els crits d'ordenança,

¹³⁶ Buquets, Julio (1995) *Servicio militar: historia y problema*, p. 17

un tipus especial de pas de marxa o d'altres, certament curioses, com el culte a la ma morta del capità que va manar les forces de la Legió Estrangera francesa a l'acció de Cameron duran la guerra de Intervenció a Mèxic en 1863, poden passar per infantilismes d'un cos professional poc marcat de vegades pels interessos intel·lectuals. De fet, aquesta mena d'actes o tradicions, ha servir sempre per cohesionar i mantenir l'*esprit de corps* necessari per enfortir la disciplina i obeir ordres que no han de fer-se passar per la raó. *“Los militares trabajan duro en la construcción del mito de su invencibilidad. Se convencen de que nada puede detenerlos y de que la historia prueba su superioridad... Ello explica la cultura autolaudatoria castrense. Ninguna otra institución pasa más tiempo en ceremonias, condecorándose mutuamente y recordando los hitos históricos. Algunos pensarán que es el resultado de un ego subvalorado en tiempos de paz. La verdad es que es necesaria bastante mística para someterse a la disciplina y rigores del régimen castrense. Ningún otro segmento de la sociedad jura morir en el cumplimiento del deber. Y tampoco ninguna otra institución glorifica la exigencia física, mucha veces al límite de la mortificación, como lo hacen los militares.”*¹³⁷

Per mantenir l'esforç de guerra, medalles, premis i condecoracions han estat un recurs molt difós que vol encoratjar les actituds individuals i col·lectives. En aquest sentit, el gran mestre va ser, un cop més, Napoleó. Invencions seves, com la Legió d'Honor, oferien el mirall d'un exèrcit on el valor i el patriotisme conduïen a la glòria sense distinció de classes. Perquè això sigui realment motivador, l'estat, l'exèrcit i la població en general han de col·laborar en la glorificació dels herois que reben aquestes distincions. J-R. Coignet, primer cavaller de la Legió d'Honor ens relata aquesta primera cerimònia que fa explícites molt bé les pautes que haurien de repetir-se sovint

¹³⁷ Sohr, Raúl (2003) *Claves para entender las guerras*, p. 37. Aquesta mena de conducta es observable des dels temps més reculats: *“Las victorias fueron proclamadas y las derrotas silenciadas, porque nada podía perturbar la confianza del legionario [romano] en su superioridad, que le hacía superar todos los contratiempos hasta ganar la partida final”*. Gimeno González, Andrés (2002) *El hombre y la guerra*, p. 61

en el temps: “Le 14 juin 1804 eut lieu, dans l’église des Invalides, la grande cérémonie des décorations. A droite, en entrant sous le dôme, les soldats de la garde impériale nommés chevaliers de la Légion d’honneur étaient rangés dans des galeries disposées (...) A gauche, dans des galeries semblables, les soldats de l’armée, et au-dessus de l’armée comme au-dessus de la garde, tout autour de la rotonde, les invalides.

Les officiers de tous grades et de toute arme étaient debout au milieu, sur les dalles. Bonaparte, récemment nommé empereur, vint se placer sur un trône (...) Vis-à-vis, entre l’autel et les gradins de l’armée, on avait disposé une simple loge où Joséphine s’assit avec toutes ses dames d’honneur.

(...) Immédiatement après, j’entendis appeler Jean-Roch Coignet; j’étais dans la deuxième galerie de la garde, je passai devant mes camarades. J’arrivai au parterre et, traversant tout le corps des officiers, je me présentai au pied du trône (...) [Eugenie de Beauharnais, fill adoptiu de l’emperador] sachant aussi que beaucoup d’officiers n’étaient pas encore décorés, s’étonna d’apercevoir tout à coup un simple soldat. – Halte-là, dit-il, on ne passe pas. Mais Murat lui répondit: <<Mon prince, tous les dignitaires sont déjà décorés, et tous les légionnaires sont égaux entre eux. Il est appelé, il peut passer>>. Je monte alors les degrés du trône et je me présente droit comme un piquet devant l’empereur; il me dit que j’étais un brave défenseur de la patrie et que j’en avais donné des preuves. Accepte, ajouta-t-il, la croix de ton empereur”.

Com dèiem, Napoleó no es va conformar amb aquest reconeixement purament castrense. Després de la cerimònia hi va haver jocs d’artifici per tot Paris i, des d’aquell moment, a qualsevol lloc públic on aquests valents soldats hi entressin, havien de ser rebuts dempeus i entre aplaudiments per tots els presents; el mateix emperador i la seva cort es van ocupar de donar exemple aquella nit al teatre. Al café, “le maître de l’établissement s’approcha de nous et nous dit que nous pouvions demander tout ce

que nous voudrions, que les membres de la Légion d'honneur étaient traités gratis (...)
*Le punch fut allumé, les curieux allaient toujours grossissant, nous fûmes fêtés par tout le monde; j'en étais véritablement confus. Quelle belle soirée pour moi!"*¹³⁸. Després d'això qualsevol altre programa de concessió de distincions empal·lideix davant el geni napoleònic. Aquest pagès, gairebé analfabet, viurà els següents anys de la seva vida només per defensar la glòria imperial –que és també la seva- i ho recordarà d'aquesta manera molts anys després de desaparèixer les raons de les guerres que va haver de combatre. El cinisme de tot plegat es comprova a les paraules del mateix Napoleó, que en una ocasió va declarar al seu germà Josep, “*amb aquestes ‘xapes’ compro la sang dels francesos*”. Heus ací un altre motiu de reflexió i de didàctica de la pau que pot anar estretament relacionat amb l'experiència d'un camp de batalla.

Durant molt de temps, la part principal d'aquestes tradicions anaven lligades a celebracions religioses o festes patriòtiques. Amb el procés de secularització han anat adquirint noves formes, algunes de ben banals, com els dinars de germanor o les trobades de les diferents promocions. Adonar-se de la simbologia que envolta aquest món professional, el sentit que por haver-hi darrera, però també el component de mitologia, de mixtificació i fins i tot de manipulació que sovint resta amagat sota un cerimonial pretesament patriòtic i honorable forma part també d'un tipus de reflexió crítica i de formació cívica que difícilment es dona a les nostres aules per manca de temps o per manca de coneixement del tema.

¹³⁸ Coignet, Jean-Roc. (1996) *Vingt ans de grogne et de gloire avec l'empereur*, pp. 58-60

7.2.6. Organització i disciplina

Un dels problemes és que els/les alumnes no coneixen les característiques del comandament, les unitats i l'organització de la vida militar. Raonar amb ells i elles la lògica de l'assignació de graus, quina diferència i importància pot tenir el fet de pertànyer a les classes de tropa, suboficials, oficialitat o comandament, així com els diferents cossos i armes, pot ser interessant, segons els propòsits i necessitats de cada unitat didàctica, per a comprendre els esdeveniments estudiats i, particularment, per endinsar-se a la lògica o il·lògica –que també en podem trobar- del món militar.

La disciplina constitueix un element fonamental de la vida del soldat. Va molt més enllà de l'obediència a la jerarquia i la superació de la por al combat. La disciplina intenta garantir la cohesió interna de les unitats des del moment que la guerra és quelcom més que el combat individual; intenta també controlar la convivència de moltes persones en espais reduïts i desenvolupant tasques comunes. Els orígens socials i fins i tot nacionals dels soldats podien ser molt diversos, la qual cosa donava peu a freqüents enfrontaments. Els soldats han estat també sovint elements procedents de capes poc sotmeses o decididament refractàries a les convencions socials i el respecte de la llei.

Aquesta disciplina pot tenir components brutals i resulta molt reveladora de les categories i el context en que es desenvolupa la vida dels militars. Poden constituir una imatge vivent, i molt comprensible per a l'alumnat del funcionament de la jerarquia als diferents models d'estructura social. A l'Antic Règim, el menyspreu aristocràtic pels plebeus, i la necessitat de controlar els mercenaris podia prendre formes molt violentes, com vam poder comprovar el homes d'Alexandre Farnesi a Flandes: *“En una ocasió, al entrar en Namur, un soldado, mientras los demás saludaban batiendo las picas, se le*

acercó con una bolsa vacía colgando de la punta de la lanza. El mensaje era claro y todos tenían la vista puesta en aquella escena. Farnesio desnudó su espada, le hirió el rostro y dijo: <<Aprende a inclinarme la lanza con más respeto, y no levantar bandera con este linaje de burlas para alborotar a los que están quietos>>, tras lo que le hizo ahorcar.¹³⁹ Al segle XVIII, la disciplina prussiana i les condicions de vida dels soldats a l'exèrcit del 'Rei sargent', transparenten les condicions de les societats de l'est d'Europa, on regnava encara la servitut. La necessitat d'una disciplina de ferro es va veure incrementada també per les noves tàctiques de combat, que exigien una coordinació perfecta entre els companys d'unitat, i que en definitiva es basava en la confiança de que els altres no trencarien les files davant el foc enemic. Absentes la ideologia, la solidaritat nacional o local i fins i tot les apel·lacions a la guerra justa, el compromís amb la unitat i la motivació per no defugir el combat només podia arribar de la professionalitat i d'una coacció reforçada.¹⁴⁰

Més endavant, amb la instauració dels estats liberals i el reconeixement dels drets dels ciutadans, el manteniment de la disciplina va adoptar formes més mitigades. Malgrat això, a l'exèrcit anglès, famós d'altra banda pel seu arcaïsmes i format exclusivament per professionals, el càstig físic es va mantenir durant molt de temps, fins a transformar-se en un tret d'identitat. *“Un castigo infinitamente más común eran los azotes. Se infligían por múltiples delitos, desde la infracción capital que no había sido objeto de una sentencia de muerte, pasando por ofensas menos graves como la embriaguez, hasta faltas relativamente más triviales como recortar el extremo del gorjal de cuero o, en un caso vergonzoso, exigir de forma persistente el dinero que se le había prestado a un oficial (...) los azotes satisfacían la exigencia militar de un castigo*

¹³⁹ Losada, Juan Carlos (2007) *Los generales de Flandes*, p. 121

¹⁴⁰ *“Es necesario que los hombres interioricen que no deben disparar hasta que se les ordene... los comandantes de los regimientos han de vigilar que el pelotón abra fuego de una manera ordenada”* Frederic el Gran a les seves *Instruccions militars*. Cf. Jäorgensen, Christer et al. (2007) *Técnicas bélicas del mundo moderno*, p. 65

que era rápido, que servía de ejemplo y que, puesto que lo infligían los compañeros del propio soldado, era colectivo. Normalmente no impedía que la víctima pudiera seguir formando parte de su regimiento y, a diferencia del encarcelamiento, no permitía que ésta se librara del servicio militar que con frecuencia había sido la causa de su delito para empezar.”¹⁴¹. El component classista que s’amagava darrera aquestes pràctiques i el menyspreu que les suposades característiques dels soldats provocaven en el comandament, es pot deduir de les paraules del mateix duc de Wellington quan va esclatar per primera vegada el debat sobre els aços: “La gente dice que se han alistado debido a su fuerte sentimiento militar: ¡puro cuento! No existe tal cosa. Algunos de nuestros soldados se alistan porque tienen hijos bastardos, otros por delitos menores y muchos mas por la bebida; pero cuesta imaginar junta a semejante colección y resulta realmente increíble que hayamos hecho de ellos los tipos estupendos que son.”¹⁴². Aquesta pràctica podia resultar terriblement cruel i passava amb alguna freqüència que els soldats morissin durant o després de la impartició dels aços, malgrat la presència d’un metge amb poders per interrompre el càstig. A les prisons militars van poder ser aplicats fins al 1907.

Mica en mica es va anar imposant a tot arreu un altra mena de penes disciplinàries, bàsicament l’arrest i la sanció. L’arrest es podia complir a la mateixa unitat o, en els casos més greus, mitjançant condemna en un penal militar.¹⁴³ En tots els casos, el compliment es feia per separat dins les diferents categories jeràrquiques: tropa, suboficials, oficials i caps. En temps de guerra, l’afusellament per participació en un motí va se aplicat de manera més o menys generalitzada segons els exèrcits, també en alguns casos per covardia davant l’enemic –es van fer famoses per la seva freqüència aquestes pràctiques en els casos rus i alemany- i per als delictes comuns i

¹⁴¹ Holmes, Richard (2004) *Casacas rojas*, p. 494

¹⁴² Ibidem, p. 247.

¹⁴³ La descripció d’una d’aquestes instal·lacions penals es pot trobar a l’article de Gabriel Cardona (1995) *Los precursores de la objección*.

les faltes menors de disciplina s'aplicava, i encara s'aplica, la incorporació als batallons de càstig, on les condicions de vida eren encara pitjors que les comunes de la tropa i l'exposició al risc dels combats molt més gran.

La disciplina te molt a veure amb la política respecte a les desercions. Aquest ha estat un comportament molt més freqüent del que les fonts o les tradicions militars deixen entreveure, ja que es considera la conducta més reprobable de totes les possibles en el soldat, associada constantment amb el deshonor i la vergonya. De fet, no només la fugida de l'exèrcit ha estat normal, sino també el canvi d'uniforme, per mitjà de la incorporació a l'enemic, i les motivacions poden ser múltiples.

Redimensionar el fenòmen i exposar-ho com un component habitual de la vida militar pot ser una eina essencial per a la desmitificació de la ideologia militarista i per a comprendre les presions a que viu sotmesa la tropa tant en temps de guerra com en temps de pau.

Mai es pot perdre de vista que una bona part de les tropes triaven aquest ofici mogudes per la misèria i el desclassament, però les difícils condicions de vida de una part de la població permetien que precisament aquests homes es convertissin en els garants del mateix ordinament social que els expulsava. Aquí rau un dels elements importants de l'anàlisi que, amb les seves condicions pròpies, es pot extrapolar a moltes altres èpoques de la història. Elements com la motivació o l'anomenat '*esprit de corps*' han de ser presents en qualsevol exposició sobre la natura dels conflictes i els seus participants. Richard Holmes, parlant de la infanteria britànica del segle XVIII ens ofereix un bon exemple dels diferents factors que poden entrar en joc: *"Por encima de todo se trataba de un ejército nacido de la paradoja. Combatía duramente, y en general con éxito, en defensa de un orden por el que la mayoría de sus miembros tenían escaso interés personal y que mostraba la misma falta de consideración hacia ellos una*

vez habían egresado a la vida civil que antes de que se pusieran la casaca roja por primera vez. Aunque no era inmune al sentimiento político y al fervor patriótico genuino, ese ejército combatía por emulación de sus compañeros, por agresividad de luchadores de los bajos fondos, por orgullo de regimiento y valeroso liderzgo, todo ello unido a una propensión hacia la bebida y el saqueo y respaldado por un severo código disciplinario”¹⁴⁴

7.2.7. Les armes. Implicacions de la tecnologia

El tractament de la tecnologia i les característiques de l'armament dins de l'estudi i la didàctica de la història militar resulta un element indestriable, però al mateix temps dels més perillosos pel que fa a la correcta comprensió de la multicausalitat dels fenòmens històrics i la multifuncionalitat dels diversos elements. En un temps on els avenços tecnològics s'han convertit en protagonistes de la vida quotidiana dels joves i sant i senya del progrés a la cultura occidental, hi ha l'evident risc de fer pivotar tota mena d'explicació sobre el desenvolupament dels conflictes al voltant de les armes i l'ús que se'n feia.

La primera cosa que cal tenir present és que l'adopció d'una determinada tecnologia militar no depèn només de la seva disponibilitat, sinó de raons polítiques, econòmiques, socials i cultural. L'imperi xinès hauria pogut imitar molts dels aspectes de la més avançada tecnologia occidental i no ho va fer per diverses raons, la més important de les quals era la seva estructura de poder, basada en el tradicionalisme, el centralisme i la por de la dinastia governant a que qualsevol poder local pogués encapçalar una revolta nacional xinesa que fes fora del tron als manxús. A més a més, la seva concepció geoestratègica seguia considerant la Xina com el centre del món, el poder

¹⁴⁴ Gabriel Cardona (1995) *Los precursores de la objeción*, p. 142

dels seus emperadors com inigualable i els estrangers com a bàrbars, la qual cosa feu molt difícil l'acceptació de la tecnologia forana. Quan es posa el Japó com a exemple contrari de conducta respecte a l'adopció de la tecnologia occidental, veiem que també estem parlant d'una conjuntura diferent a la jerarquia governant. Aquí hi va haver tantes resistències tradicionalistes com a la Xina però, en aquest cas, la bandera de la modernització va ser arborada pels mateixos emperadors, els Meiji, que van fer servir la necessitat d'introduir la revolució industrial per a provocar una altra revolució, aquesta vegada política, contra els seus primers ministres, els *shoguns*, que des de feia vuit segles els havien privat del poder.

Fins i tot, com molt bé assenayala R. Sohr, *"...no basta con tener una tecnología superior. Recordemos lo ocurrido en Vietnam. Washington fue derrotado en 1975 por sus adversarios asiáticos, pese a las inmensas ventajas estadounidenses. Esta anécdota satiriza lo ocurrido: cuando Nixon llegó al gobierno, en 1969, mandó introducir en un computador todos los datos disponibles sobre Vietnam del Norte y Estados Unidos: la población, el producto nacional bruto, la capacidad industrial, los arsenales y otra información clave. Luego digitó la pregunta que consumía el alma de muchos norteamericanos: ¿Cuándo ganaremos? La máquina tardó unos segundos en responder "Ustedes ganaron en 1964" (año en que los norteamericanos ingresaron en Vietnam)"*¹⁴⁵

¹⁴⁵ Sohr, Raúl (2003) *Claves para entender las guerras*, pp. 17-18

7.2.7.1. L'evolució de les armes ofensives

Algunes cultures han pogut obtenir avantatges militars gràcies a la introducció de noves armes, com potser va succeir a l'era dels metalls¹⁴⁶, però moltes vegades, qualsevol avantatge tecnològic amaga d'altres més importants, de caire organitzatiu o cultural, tal com comprovaren els pobles amerindis i asiàtics durant l'expansió colonial europea dels XVI i XVII. Certament, les armes de foc, les cuirasses i el ferro donaven als europeus un gran avantatge sobre els nadius americans en el combat individual a principis del segle XVI, però difícilment aquesta superioritat hagués pogut compensar la diferència en nombre, fora de tota mesura. El mateix es pot dir quan els europeus es van introduir a l'Àsia, fins i tot quan parlem del segle XVIII i principis del segle XIX. En realitat, *“en las tierras fuera de Europa, la derrota de los ejércitos no occidentales en el campo de batalla tuvo más que ver con el mando jerárquico superior y con el control de los ejércitos que con la superioridad del armamento, a pesar de que la manufactura de armas, precisión y estandarización había aumentado con el tiempo. El caos aparecía usualmente en cuanto comenzaba la batalla, pero los occidentales tendían a mantener la cohesión más tiempo que sus adversarios. Eran capaces de tácticas más sofisticadas y efectivas moviendo o retirando unidades en el campo de batalla, incluyendo el uso crucial de las reservas. Estas ventajas estaban ligadas a sus mayores capacidades administrativas y políticas”*.¹⁴⁷ A la mateixa Europa aquests factors resultaven de la mateixa manera importants per marcar la diferència entre els estats rivals: *“Hasta la innovación y sobre todo el perfeccionamiento y generalización de las armas de fuego, es decir hasta Federico II de Prusia, la superioridad de los ejércitos no se debía sobre todo al armamento. Lo que provocaba la decisión, más allá*

¹⁴⁶ Gimeno González, Andrés (2002) *El hombre y la guerra*, p. 13

¹⁴⁷ Black, Jeremy (2001) *Western Warfare*, p. 12

del genio eventual del jefe, es casi siempre la organización, la capacidad de maniobra, la cohesión y la moral de la tropa.”¹⁴⁸

Tot sovint, han estat les mateixes tradicions i interessos professionals dins les forces armades les que han dificultat els canvis i les adquisicions de nova tecnologia. És prou conegut l'exemple del que va succeir a les forces armades occidentals amb l'ús de la cavalleria que, ja des de la guerra de Crimea, s'havia revelat incapaç de fer front a les permanents millores en la precisió i abast de les armes de foc.¹⁴⁹ Malgrat això, els oficials de cavalleria van aconseguir convèncer tothom de l'efectivitat de la seva arma, desitjosos de no perdre la superior dignitat social que pensaven els conferia l'ús del cavall, identificat des d'els temps més antics amb l'estatus de l'aristocràcia. La primera guerra mundial encara va sorprendre tots els exèrcits occidentals amb divisions senceres de cavalleria, moltes de les quals ni tan sols van poder entrar mai en combat. Fins i tot a la Segona Guerra Mundial, i en un exèrcit que es preuava de posar l'accent en la manera pràctica de fer les coses més que no pas en les tradicions, *“en 1941, el Departamento de Guerra de los Estados Unidos anunció con satisfacción que el ejército acababa de adquirir 20.000 caballos, la mayor cantidad desde la Guerra Civil, (...) la Primera División de Caballería de los Estados Unidos, que en ese momento se adiestraba en Fort Bliss, Texas (...) más de la mitad de sus 11.600 hombres eran jinetes, en tanto el resto se movilizaba en carros acorazados, jeeps y motocicletas”*. No era un cas aïllat, en absolut. *“En Inglaterra (...) el regimiento John Verney's Yeomanry (es decir, la caballería) no se mecanizó hasta el verano de 1941. Hasta entonces se había preparado exclusivamente para pelear con lanzas y sables. (...) Durante la desbandada de los británicos en la Península Malaya, a comienzos de 1942, un coronel golpeó la mesa y aseguró: <<Maldita sea, jamás recuperarán un metro cuadrado de*

¹⁴⁸ Chaliand, Gerard (2002) *Anthologie mondiale de l'estrategie*, p. XXVII

¹⁴⁹ Losada, Juan Carlos (2006) *Crimea, un conflicto antiguo en un mundo moderno*, p. 69

*tierra hasta que no envíen allí a nuestros hombres con sus caballos y sus mulas>>>*¹⁵⁰.

Tot això malgrat prou s'havia constatat el 1939 que les forces de cavalleria a l'est d'Europa –les millors del continent- no havien tingut cap oportunitat contra els nous enginys motoritzats de les Panzerdivisionen.

De vegades, l'aparent modernitat de determinats avenços ens pot fer creure que el rostre de la batalla o de la guerra canviava d'immediat i la relació no resulta tan directa. Els militars poden servir-se de la tecnologia fins a un cert punt, per limitacions de la tecnologia mateixa, o perquè unes innovacions han d'anar acompanyades d'altres que apareixen més tard, o perquè es requereix un cert temps per desenvolupar les estratègies i tàctiques necessàries per treure profit de tot plegat. *“Los ferrocarriles proporcionaban transporte al campo de batalla pero no en él. El mando y control de las posibilidades proporcionado por el telégrafo tampoco se aplicaba en el campo de batalla. En batalla, la potencia incrementada de artillería e infantería no coincidió con la cooperación entre ambas”*¹⁵¹

Un altre tema de reflexió és la manera en que es vinculen tecnologia civil i militar. És molt possible que els/les nostres alumnes treguin com a conclusió d'una explicació apressada que la guerra i la tecnologia militar han estat grans benefactors de la tecnologia civil, en la mesura que sempre han anat un pas per davant dels usos pacífics de les mateixes tecnologies. Això trobaria diversos exemples a la història, com l'aplicació per primera vegada de la producció en sèrie industrial a la fabricació d'armes de foc als Estats Units de mitjans del segle XIX, o als usos de l'energia atòmica a mitjans del segle XX.

Hem de dir que la relació sempre ha estat complexa. Abans del Renaixement, el rebuig als avenços tecnològics era gran en la mesura que questionava l'ordre social, la

¹⁵⁰ Fussell, Paul (2003) *Tiempo de guerra*, p. 15.

¹⁵¹ Black, Jeremy (2001) *Western Warfare*, p. 185

qual cosa no vol dir que no fossin finalment acceptats. Blais de Monluc va expressar amb molta nitidesa la rabia que provocava en l'esperit dels cavallers la introducció de les armes de foc, quan escrivia *“Rogaria a Dios que este maldito ingenio no se hubiera inventado jamás... tantos fueron los hombres valerosos muertos sin piedad por los mayores cobardes; pusilánimes que no habrían osado mirarlos a la cara y que, desde lejos, les abatieron con sus endemoniadas balas...”*¹⁵² Certament, a partir del segle XVI, l'estat va anar donant suport a la investigació tècnica i científica, en bona mesura, per obtenir avantatges en el domini de la tecnologia militar. D'altra banda, aquestes innovacions eren, a voltes, difícils de fer passar als exèrcits perquè la condició noble dels oficials i la seva minsa preparació intel·lectual no els preparaven per acceptar la necessitat o les millores que reportaven aquests canvis, com ja hem vist. Per això les noves descobertes podien quedar –o no- a l'abast dels emprenedors civils. I també resulta difícil mesurar fins a quin punt la polarització d'esforços en uns aspectes concrets ha pogut perjudicar la investigació dirigida a d'altres objectius d'interès molt més general. *“Es evidente que la derrota, las destrucciones masivas, la ruina de la economía, han detenido las investigaciones en curso en ciertos paises, como las investigaciones nucleares en Francia en 1940 o en Alemania en 1945”*¹⁵³

Quan parlem de tecnologia militar no parlem només d'armes. També podem fer referència a la sanitat militar, molt important en les seves aportacions des de l'època romana. Sempre per darrera de les necessitats d'una tropa sotmesa a tota mena de ferides, epidèmies, malalties derivades de l'esgotament o la mala alimentació, etc., la sanitat militar anava, en canvi, un pas per davant de la civil. Segons l'entrenament de les tropes es feia més lent i car, i segons aquest anava progressivament a càrrec de l'estat, els governants van tenir més interès en afavorir la recuperació dels ferits i

¹⁵² Cf. Jörgensen, Christer et al. (2007) *Técnicas bélicas del mundo moderno*, p. 70

¹⁵³ Corvisier, André (2005) *La guerre*, pp. 104-105

malalts millorant els serveis sanitaris dels seus exèrcits, fins a finals del segle XIX molt primaris. El desenvolupament de la medecina colonial, per guarir l'elevat nombre d'uropeus malalts pel clima i les noves amenaces microbianes, també va aportar un cert alleugeriment, molt més endavant, a les poblacions d'aquests països. El mateix va succeir amb la veterinària.¹⁵⁴ Sempre resta formular als alumnes la pregunta si no hagués estat molt més profitós invertir els recursos de l'estat en el foment d'aquestes investigacions sense que anessin acompanyades d'un importantíssim volum de despesa militar i el patiment subsegüent a les guerres.

Encara que molts dels avenços tecnològics s'han fet en el domini de la guerra defensiva, els primers i els més freqüents han estat sempre relacionats amb l'ofensiva, buscant un avantatge afegit sobre els rivals.¹⁵⁵ Novament ens referim a la metal·lúrgia i als explosius, però també a dominis més generals de la física i la química. L'aerodinàmica i la hidrodinàmica es van beneficiar de la recerca d'avions i vaixells més potents i ràpids, de la mateixa manera que la carrera espacial es va beneficiar de les recerques per al llançament de coets durant la Segona Guerra Mundial. Ara bé, la relació pot resultar –de fet resulta majoritàriament- inversa, i la indústria tèxtil va proporcionar nous materials per a la confecció de paracaigudes que van permetre les grans operacions aerotransportades, o l'òptica va oferir també els elements necessaris per a l'exploració aèria i l'assenyalament d'objectius. La radio, el telègraf, el ferrocarril, són exemples de tecnologies no creades per a l'ús estricte dels militars però a les quals es va trobar de seguida aplicacions en el camp de batalla.

Ja hem parlat de les implicacions socials d'aquests canvis tecnològics de l'aparell militar. L'armament demana uns requisits pel que fa al finançament de la producció, la formació i el manteniment de les tropes, que poden produir canvis

¹⁵⁴ Corvisier (2005) *La guerre*, pp. 107-109

¹⁵⁵ Ibidem, p. 67. Veure també. Gimeno González, Andrés (2002) *El hombre y la guerra*, p. 13

importants en la relació entre estat, societat i forces armades. La introducció de l'estrep va tenir molt a veure en la configuració de la cavalleria feudal¹⁵⁶, de la mateixa manera que la de les armes de foc hem vist que va contribuir a transformar el paper de la noblesa, i que els nous exèrcits mercenaris professionals, amb una costosa artilleria i nous sistemes de fortificació van desenvolupar l'aparell burocràtic de l'estat. Però la complexitat del desenvolupament històric es manifesta un cop més en el fet que armaments i sistemes de lluita existents i d'ampli abast, com la cavalleria lleugera dels àrabs, van donar un resultat militar completament diferent quan varen ser utilitzats sota l'impuls de noves creences religioses –l'Islam- i noves institucions polítiques –el califat¹⁵⁷.

Queda també per establir la relació entre la força de la tecnologia militar i les relacions entre els poders que en fan ús. No necessàriament es produeix l'equació de que una nova forma de fer la guerra o una determinada superioritat militar pugui desencadenar d'immediat el conflicte. Recentment, hem estat testimonis de como la superioritat atòmica que van gaudir els Estats Units durant uns anys no va ser transformada en una actitud agressiva contra l'URSS, malgrat que l'hostilitat en les relacions ja havia estat prèviament establerta i que la capacitat destructiva de la nova arma va portat a una cursa d'armaments, tal com havia succeït amb molta freqüència a la història, però també a converses per al seu control. Això no era pas cap novetat. La revolució tecnològica dels *dreadnoughts* o nous vaixells cuirassats a finals del segle XIX va promoure també una autèntica cursa de construccions navals i converses de limitació d'armaments abans i després de la Primera Guerra Mundial. La mateixa por a les noves armes ha retingut més d'una vegada el seu ús generalitzat. Això és el que va succeir amb els gasos asfixiants, protagonistes a les trinxeres de la Primera Guerra

¹⁵⁶ Hernández Cardona, F. Xavier. (2002) *Història militar de Catalunya*, vol. I, p. 218

¹⁵⁷ Gimeno González, Andrés (2002) *El hombre y la guerra*, p. 160

però que es van fer servir molt poc a la Segona o, tornem al mateix exemple, amb les armes atòmiques després dels llançaments d'Hiroshima i Nagasaki.¹⁵⁸

7.2.7.2. Defensa i sistemes de fortificació

La construcció d'obres per protegir les tropes o la població en general de l'agressió externa (poliorcètica), ha estat també gairebé tan antiga com l'aparició de la guerra. Ha calgut, prèviament, la conformació de societats organitzades, sedentàries i prou riques com per finançar i mantenir la seva construcció, però des dels primers testimonis de centres de poder, els veiem acompanyats d'aquesta mena de realitzacions. A Catal Huyuk, un dels grans assentaments del Neolític, la població no apareix envoltada de muralles, però les cases no tenen obertures a l'alçada del carrer; només s'hi pot accedir a l'interior mitjançant escales i per obertures realitzades al sostre, la qual cosa demostra que miraven de protegir-se de possibles invasors.¹⁵⁹ A les primeres cultures mesopotàmiques i a les etapes antigues i mitjanes de l'Egipte faraònic tenim ja constatada l'existència, no només de muralles, sinó també de fortaleses exemptes i xarxes de posicions fortificades, que acomplien diversos objectius estratègics, com ara la protecció de les fronteres. *“Esta política, a todas luces defensiva, se caracterizaba por un estricto control aduanero y administrativo que velaba por el tráfico fluvial y terrestre, al tiempo que organizaba la intendencia de los soldados en las líneas fronterizas del Estado. Los grandes parapetos, perfectamente coordinados, permitían que vastas zonas pudieran ser defendidas por un número relativamente reducido de soldados. Desde estos enclaves se organizaban patrullas*

¹⁵⁸ Corvisier, André (2005) *La guerre*, p. 113

¹⁵⁹ Garelli, Paul (1980) *El próximo oriente asiático*, p. 14

*policiales que recorrían el desierto con el fin de vigilar el territorio y evitar filtraciones de bandas armadas.*¹⁶⁰

L'evolució de les tècniques de fortificació sol ésser una resposta a l'evolució de les armes ofensives, i viceversa. Si per a fer front a uns infants armats amb llances i espases només resulta necessària una muralla, quan aquests es proveeixen de diferents artefactes per escalar-les, la muralla es va complicant amb torres, posicions fortificades, dobles portes, etc. Sabem que a la mateixa època, a Egipte, els atacants ja feien servir escales, torres mòbils i arietes¹⁶¹. L'exemple més conegut per l'alumnat d'aquesta interacció entre armes defensives i ofensives el constitueix el castell medieval, un dels pocs objectes patrimonials que fins ara ha portat a l'estudi de la història militar a molts grups de secundària, i dels quals tenim propostes didàctiques interessants.¹⁶²

Un castell es defineix "*como un edificio exento y de proporciones regulares, en cuyas estructuras predomina la seguridad sobre la habitabilidad, presentando profusión de elementos defensivos, tanto activos como pasivos, que acogen vida doméstica no estrictamente castrense*".¹⁶³ Hem introduït aquesta definició perquè, de la mateixa manera que ho fa Eloy Biosca, incideix en el fet que el castell no és una construcció estrictament militar, sinó que s'hi fa estada permanent, s'hi viu, siguin unes o altres persones, dins aquesta barreja social entre el que és militar i el que no ho es pròpia de l'edat mitjana. No entrarem ara a descriure els elements que componen un castell, prou coneguts per als/les docents de secundària, ni de la seva evolució. Només volem

¹⁶⁰ Martínez Babón, Javier (2003) *Historia militar del antiguo Egipto*, p. 113

¹⁶¹ Ibidem, p. 114

¹⁶² Veure el magnífic treball d'Eloi Biosca, Marta Sancho i Teresa Vinyoles a "Viure en un castell de frontera", <http://www.xtec.net/~ebiosca/cast.htm>

¹⁶³ Cuenca López, José M^a (2007) *Las fortificaciones andaluzías. La enseñanza de la historia a través de los castillos*, p. 51

referir-nos a alguns elements importants de la didàctica de la història que es pot fer mitjançant aquestes construccions.

Les funcions d'un castell medieval solen ser diverses:

- exercir com a centre de defensa, control i administració d'un determinat territori encomanat, sovint però no sempre, al responsable militar del castell
- la vigilància de rutes comercials i de comunicació a punts de particular interès
- constitueixen sovint el centre o una etapa dins una xarxa de comunicacions visuals que permet controlar el territori
- pot ésser la residència d'un senyor feudal o de les persones d'un rang social sempre alt a qui té encomanada la guarda del castell i el territori que en depèn.
- *“No se puede olvidar el valor propagandístico y simbólico de los castillos, como demostración de poder del gobernante capaz de construir este tipo de edificios”¹⁶⁴*

Des d'aquest punt de vista, l'explotació didàctica del castell ofereix un ampli ventall de possibilitats. El castell no ha de ser vist des del punt estrictament arquitectònic, com a objecte singular i aïllat. Cal fer un estudi previ del seu entorn, del territori en que se implanta i de la relació que manté amb les altres fortificacions del voltant. Aquesta mena d'observacions pot abastar l'actual xarxa de comunicacions i els espais d'aprofitament econòmic d'aquest territori. És freqüent poder veure com les necessitats estratègiques de segles enrera segueixen resultant lògiques avui dia,

¹⁶⁴ Cuenca López, José M^a (2007) *Las fortificaciones andaluzas*, p. 52

només situant la ubicació dels castells en un mapa topogràfic o fins i tot un de carreteres.

Els sistemes constructius i les tipologies dels castells també ens poden ajudar en aquesta mena de reflexions. No és el mateix un gran castell comtal o la fortalesa sota la qual s'arrecera una població important, que una torre de guaita o un petit castell encinglerat damunt la muntanya com un niu d'àligues. El fet que molts castells hagin estat fet i refets durant molt de temps, malgrat que hagin estat possessió de diferents senyors i/o cultures –un cas molt freqüent a la Península Ibèrica- també pot servir als/les alumnes, per adonar-se de les raons permanents que existien per bastir aquell espai amb aquesta mena de construccions militars.

Un dels errors de comprensió més freqüents que tenim respecte als castells és pensar que havien estat construïts per resistir un setge, i que la presa del castell significava la victòria o la derrota de les forces assetjants. En general, les coses no anaven així. Els castells, com qualsevol mena de fortificació fixa de la història, no pot actuar separatament de les forces mòbils. Tot castell podia caure a les mans dels atacants; això només depenia de la força de l'atacant, l'obstinació del mateix i el temps. Per això els castells miraven d'acumular tants sistemes defensius com fos possible, per aconseguir allargar aquest termini i poder rebre ajut d'una força externa, o bé permetre que aquesta força es pogués constituir i plantejar batalla en un altre indret més adient.

En relació amb això hem de parar atenció en un element important, l'ètica en la defensa de les posicions fortificades. Mal que bé, a totes les èpoques han existit certes normes per a fer la guerra; generalment, si es respecten es perquè aquestes convenen a totes dues parts. En el cas de l'atac a les forteses, s'entenia que el defensor havia de fer una resistència honorable, però si no existia esperança de socors per part del seu senyor feudal o dels seus aliats, constituïa una bogeria entossudir-se a mantenir

una posició que no tenia sortida possible. A l'atacant tampoc no li convenia perllongar massa una situació que comportava despeses, allunyament d'altres centres de poder i la possibilitat de qualsevol incident, malaltia, etc. que pogués fer malbé tota l'operació. Llavors, hi havia un acord, trencat molt poques vegades, que si els defensors abandonaven la fortalesa al cap de tres dies, això es podia considerar una defensa honorable i, al mateix temps, se'ls respectava la vida i els bens que poguessin endur-se del castell. Cas que no fos així, i que no s'haguessin establert per mutu acord d'altres terminis posteriorment, les forces atacants tenien tot el dret a entrar-hi dins el recinte amb violència desfermada i dret al pillatge. De vegades, es podia arribar a suspendre les hostilitats fins l'arribada d'una força de socors dins d'un termini pactat. *“En estos casos, las normas eran muy estrictas: a los sitiadores no se les estaba permitido traer más hombres o máquinas de asedio a su posición, mientras que los sitiados tenían prohibido realizar obras de reparación de los muros o murallas afectadas. Con la entrega de rehenes se buscaba fortalecer cualquier tregua de este tipo. Sin embargo, los términos de la tregua podían romperse en cualquier momento y los rehenes eran sacrificados. En el supuesto de que apareciese un ejército para socorrer a los sitiados, a éste también se le obligaba a cumplir determinadas condiciones para entrar en la batalla, normalmente, una hora y lugar establecidos por el sitiador.”*¹⁶⁵

Ja tindrem temps d'ocupar-nos el que succeïa en cas de saqueig amb els defensors d'una població o fortalesa assetjada. Anem ara a veure el que va succeir quan als enginys tradicionals per atacar una posició fortificada s'hi van afegir les noves armes de foc. Encara que les tàctiques de setge van trigar molt de temps a modificar-se, la introducció del canó va reduir a una cinquena o una sisena part el temps necessari per a fer caure els gruixuts murs de pedra dels antics castells, la qual cosa

¹⁶⁵ Jones, R.L.C. (2005) *Fortalezas y asedios en Europa occidental* en Keen, M. *Historia de la guerra en la edad media*, p. 235

indicava clarament el final d'aquests tipus de fortificació. Això no va suposar, de cap manera, que les fortaleses i els recintes emmurallats haguessin arribat a la fi del seu esplendor. Només volia dir que s'havien de construir d'una altra manera.

La resposta va arribar d'Itàlia, escenari de violents i múltiples conflictes al llarg del segle XV. L'arquitecte i humanista Leon Battista Alberti va ser el primer a adonar-se que la resposta havia de procedir de canvis a la planta, substituint el tradicional recinte amb panys rectes i torres rodones per una planta trencada, i fins i tot amb forma d'estel.¹⁶⁶ Arquitectes posteriors van anar afegint nous principis fonamentals, com la construcció de murs baixos i cada vegada més gruixuts, amb formes arrodonides a la part alta i protegits als extrems per bastions amb formes angulars. Com que el cost de fer tot això en pedra va esdevenir insuportable –com es va poder comprovar a la imponent construcció feta a Salses per a protegir la frontera catalana, -“*un cul-de-sac; un magnífic neanderthal, però una via morta en l'evolució poliorcètica*”¹⁶⁷ - es va anar substituint la pedra pels talussos de terra, fins arribar a un gruix molt difícil de desfer fins i tot per l'artilleria. Fossars, revequins, grans troneres, es van anar afegint per tornar a convertir la fortalesa en una dificultat gairebé insalvable pels exèrcits moderns.

Aquesta, doncs, va ser també una gran època per a les grans fortificacions fixes, que protegien tant les ciutats com els principals punts estratègics. En didàctica de la història, resulta de gran interès comprovar les aplicacions poliorcètiques de la tecnologia existent, les condicions de vida de la tropa i, particularment, els elements simbòlics i pràctics de control del territori que transmet aquest tipus de fortaleses. La imatge d'aquests grans recintes a l'interior de les mateixes ciutats (ciutadelles), o envoltant tot el perímetre urbà, i rodejades d'un *glacis* -espai descobert que separa el centre de poder de la resta de la població o de l'entorn proper a les muralles- expressa

¹⁶⁶ Parker, Geoffrey (1990) *La revolución militar*, p. 27.

¹⁶⁷ Hernández Cardona, F. Xavier (2003) *Història militar de Catalunya*, vol. III, p. 68.

millor que qualsevol altra imatge l'aïllament i la prepotència del poder absolut que s'anava implantant a Europa al llarg d'aquests segles.

L'expressió més coneguda d'aquest nou sistema és, i no per casualitat- el cinturó de posicions fortificades construït per al "Rei Sol" per Vauban i el seu equip d'enginyers. Vauban tradueix en pedra el que s'havia convertit en principi fonamental de la geoestratègia a finals del segle XVII. La preocupació bàsica dels sobirans no és ja la projecció cap a l'exterior –tret de les forassenyades campanyes del rei suec Carles XII- sinó la defensa aferrissada del territori nacional. El "*pré carré*" de Vauban defensa i tanca. L'autoritat il·limitada del seu sobirà s'exerceix a dins, i els súbdits haurien de restar intangibles dins aquesta imitació discontinua de la "Gran Muralla". És la superioritat de l'estratègia defensiva.¹⁶⁸ Amb tot, una de les sorpreses més interessants derivades de l'estudi sistemàtic dels sistemes de fortificació i la seva projecció sobre la trama urbana dins l'evolució de les ciutats, resideix en comprovar que, encara que les necessitats de la defensa varen ser sempre una consideració rellevant, només ocasionalment i en moment particulars va assolir una importància crítica pel que fa a la planificació i desenvolupament dels grans nuclis urbans.¹⁶⁹

El període napoleònic i els anys immediatament posteriors van veure una certa pèrdua d'importància de la poliorcètica com a element decisiu a les campanyes. Com més valor adquiria la batalla campal, menys es considerava el paper de les fortificacions fixes. Les heroiques resistències de Saragossa, Girona o Tarragona van deure més al valor gairebé suïcida de les seves poblacions i a un entramat urbà particularment favorable que als murs i altres defenses que les protegien.

L'increment en la capacitat de foc de la infanteria va donar peu a l'aparició d'un altre tipus de defensa fixa, les trinxeres, única manera que la tropa pogués protegir-se

¹⁶⁸ Chagniot, Jean (2001) *Guerre et société à l'époque moderne*, p. 80.

¹⁶⁹ Ashworth, G.J. (1991) *War and the city*, p. 10.

amb eficàcia de la precisió i l'abast dels nous fusells amb bales Minnié, ànima ratllada i percutor d'agulla. Les trinxeres s'utilitzaven inicialment durant els setges a posicions fortificades i van fer les seves primeres proves a la guerra de Crimea, la guerra de Secessió nord-americana i la Tercera Guerra carlina. Amb el temps, les trinxeres s'estendrien al camp obert, fins l'adopció de fronts continus que van tenir la seva millor expressió a la Primera Guerra Mundial. Tots els avenços estratègics del període d'entreguerres es van centrar a trobar la manera de superar aquest nou i, aparentment, insalvable obstacle als moviments de la infanteria. L'aparició de les forces mecanitzades, i les tàctiques d'encerclament posades en pràctica a la Segona Guerra Mundial van aportar la solució.

El fracàs de la resta de sistemes de fortificació fixa, tant els forts de finals del segle XIX, o línees fortificades d'alta tecnologia a la seva època, com ara la "Línia Maginot" o la "Línia Sigfried" no varen fer sinó confirmar allò que ja es coneixia des de l'edat mitjana: en una guerra entre forces que disposen de tecnologia militar semblant, les fortificacions de caràcter fix només poden tenir un caràcter auxiliar respecte a l'element fonamental de la defensa que són les forces de caràcter mòbil.

7.2.8. La logística. Estudi de les demandes organitzatives

Qualsevol estudi de l'evolució dels sistemes bèl·lics no pot ignorar les complexitats d'una part fonamental de l'art de la guerra: la logística. Aquest element conté unes potencialitats didàctiques molt importants, per a fer veure als/les alumnes, que els conflictes es desenvolupen molt més enllà del món de les personalitats, les armes o les tàctiques, i abasten un conjunt d'elements que converteixen o no un estat en potencia militar i marquen clarament els seus límits. La planificació, el rigor en

l'execució i la capacitat de mantenir l'esforç bèl·lic parlen molt de la manera en que una societat s'organitza, de com funcionen les seves institucions i de les capacitats que té per impulsar el seu desenvolupament més enllà dels conflictes armats.

La logística és la *“parte del arte militar que atiende al movimiento y avituallamiento de las tropas en campaña.(...) Se ocupa de los pormenores materiales de las marchas y formaciones, y del establecimiento de los campamentos y acantonamientos sin atrincherar.”*¹⁷⁰ Aquesta definició, que pretén ser vàlida per a tota la història militar, no permet copsar, evidentment, tota la importància que la logística ha anat adquirint al llarg del darrer segle. Avui dia es considera que qualsevol exèrcit occidental mobilitza nou persones per cada combatent efectiu, donada la importància creixent dels serveis de planificació, informació i avituallament de les tropes en primera línia de foc.

Aquest element es pot estudiar amb els alumnes a qualsevol moment de la història, però destaca particularment la seva importància a l'imperi romà, per exemple. Els romans mai es van vantar de ser els guerrers més ardits o els més coratjosos en el combat, però n'estaven molt, de la seva capacitat com a administradors i planificadors de les campanyes, de la seva capacitat per bastir amb rapidesa campaments perfectament protegits de l'enemic, de la seva capacitat per subministrar les tropes de tots aquells elements que els situaven en una posició de superioritat incontestable. Quan l'emperador Trajà va fer esculpir el relat de les seves triomfants campanyes a la Dàcia recentment conquerida, la part dels relleus dedicada a les accions armades resulta minúscula si la comparem amb la construcció de ponts, el transport de vitualles o els treballs de fortificació realitzats pel seu exèrcit.

¹⁷⁰ Borreguero Beltrán, Cristina (2000) *Diccionario de historia militar*, p. 205.

Aquest predomini de la logística va tornar a aparèixer amb la multiplicació en el nombre de combatents que es va produir a finals del segle XVII. Amb un volum creixent d'homes que havien de ser armats, vestits i alimentats, amb campanyes arreu d'Europa i amb la necessitat de combatre sovint fora de les èpoques en que hi havia aliments disponibles als camps per homes i bèsties, els ministres i intendants de Lluís XIV van desenvolupar nous sistemes de proveïment. *“Con la aparición de los transportes y comunicaciones modernas, el factor tiempo ha tomado un lugar preponderante. Louvois [ministro de la guerra del Rei Sol] comprendió que había que comenzar las campañas el primero y constituyó en las fronteras almacenes de forraje para que la caballería pudiera operar antes que creciera la hierba”*.¹⁷¹ Fins llavors, i encara durant molt de temps, el costum de 'viure sobre el país' que trepitjaven les tropes constituïa un axioma en la manera de fer la guerra. Això no resultava obstacle per a que determinats bastiments s'haguessin de portar de casa, fins i tot de distàncies molt llunyanes. Les guerres dels Habsburgs varen fer la fortuna de Milà com a centre d'abastiment d'armes i cuirasses per a les guerres de Flandes o d'Alemanya. La burocràcia hispànica va proporcionar als terços una capacitat administrativa molt superior a la de les altres potències de la mateixa època, però tot això va ser objecte d'una planificació encara molt més curosa un segle més tard. Colbert, Le Tellier, Louvois, els màxims responsables de la política bèl·lica de Lluís XIV van fer esforços per controlar fins al mínim detalla la producció, distribució i finançament de tot allò que els exèrcits de França haurien de menester per poder assolir el somni inabastable de l'hegemonia europea.

Les grans campanyes de Napoleó també exigien considerables elements de planificació logística, però no se'ls ha donat tradicionalment la importància que varen tenir eclipsats pel lema napoleònic de que *“la guerra havia de pagar la guerra”* i les

¹⁷¹ Corvisier, André (2005) *La guerre*, p. 119.

seves tropes havien de viure sobre el país que travessaven, recurs que li va donar el triomf a la primera i segona campanyes d'Itàlia. Això ja va ser impossible de sostenir durant les guerres de mitjans del segle XIX i molt més encara a les del segle XX. El ferrocarril i les flotes varen esdevenir elements de primer ordre per establir els criteris estratègics pel que fa al desplegament de les tropes i les línies d'avançament, ja que el forniment dels materials necessaris només podia arribar per aquestes vies¹⁷². És ben conegut que, a la guerra de Seccessió americana, va ser la superior capacitat productiva del Nord el que va portar indefectiblement la victòria sobre el Sud, per sobre de l'habilitat estratègica dels comandaments unionistes, i en detriment de la evident superioritat com a tropa de les forces sudistes.

La Primera Guerra mundial ja va tenir totes les característiques d'una gran guerra econòmica, on tots els recursos de la producció havien de ser posats al servei de l'esforç bèl·lic i on la victòria depenia no tant dels resultats de les batalles com de la capacitat de provocar el col·lapse en els recursos estratègics del rival. Com assenyalava profèticament un capità anglès ja a l'octubre de 1914, *“ésta es de verdad una guerra de ‘desgaste’, como ha dicho alguien por aquí el otro día, es decir, resistir más tiempo que los de enfrente y seguir produciendo hombres, dinero y material hasta que ellos digan basta ya, y de eso es de lo que entiendo que se trata.”*¹⁷³ Hitler va comprendre perfectament aquest caràcter de la guerra moderna, i durant tota la Segona Guerra mundial va restar particularment obsessionat pel component econòmic del conflicte. L'esforç bèl·lic d'Alemanya hauria estat impossible sense el suport d'una intendència militar i d'una administració civil que varen fer miracles per proveir les

¹⁷² Veure Liddell Hart, Basil H. (2007) *Stratégie*, Cap. 9.

¹⁷³ Fussell, Paul (2006) *La gran guerra y la memoria moderna*, p. 23.

seves tropes de tot allò que fos necessari fins i tot en condicions que semblaven impossibles, com les del Reich brutalment bombardejat dels anys 1944-1945¹⁷⁴.

De tota manera, les altres potències varen haver de demostrar amb escreix que la seva posició no es devia únicament a la capacitat d'aplegar homes i produir materials. La voluntat de proporcionar als seus una situació el més acceptable que fos possible com a persones a la vegada que com a combatents va distingir els exèrcits de França, la Gran Bretanya i els estats de la primera línia, particularment els democràtics, respecte al que era corrent a d'altres amb menys tradició d'eficàcia administrativa com ara Rússia, Itàlia, Sèrbia o el mateix Japó. Resulta sorprenent saber que *“el servicio postal entre el hogar y las trincheras era tan rápido y eficaz que suponía otra sátira de la situación miserable de las tropas encerradas en su irónico destino. Al escribir el 18 de julio de 1916, durante uno de los peores momentos en el Somme, un oficial [británico] observa: <<Es extraordinario cómo se las ingenia el correo para llegar hasta aquí. El oro día estuvimos desplazándonos constantemente hacia las trincheras y vuelta atrás, y cuando aún no llevábamos sentados ni una hora, llegó el correo. Como siempre ocurre, nos llegó la prensa de Londres con un día de retraso”*¹⁷⁵ Només caldria a l'alumnat comparar això amb l'abandonament que van patir els soldats espanyols que varen fer la guerra a Cuba només vint anys abans¹⁷⁶, per adonar-se de les diferències d'ordre logístic, i polític, entre tots dos estats, i la consideració que els seus ciutadans mereixien als governants.

Qui s'ha endut la palma en aquesta capacitat de planificar i fer les coses al llarg del segle XX, han estat els militars dels Estats Units. Després d'uns inicis deplorables a la mateixa guerra hispano-nord-americana a Cuba, on van ser víctimes de la manca

¹⁷⁴ Veure Beevor, Antony (2006) *Berlín. La caída: 1945*, 2006.

¹⁷⁵ Fussell, Paul (2006) *La gran guerra y la memoria moderna*, p. 91.

¹⁷⁶ Balfour, Sebastian (1997) *El fin del imperio español*, Cap. 1.

d'experiència bèl·lica¹⁷⁷, el seu exèrcit es va redimir a la Primera i, particularment, a la Segona Guerra Mundial, on van ser capaços de posar en peu unes forces armades perfectament abastides pràcticament en qüestió de mesos, amb una capacitat de producció en sèrie que va deixar en ridícul la suposada capacitat de planificació de l'Alemanya nazi; *“los factores que poco a poco inclinaron la balanza de los recursos a favor de los Aliados fueron dos: la celeridad y magnitud del rearme estadounidense – que superó con creces cuanto alemanes, japoneses e incluso británicos creían posible- y la rápida recuperación de la economía soviética tras el descalabro de 1941..”*¹⁷⁸. La diferència rau en que mentre que els soviètics bolcaven tot el seu potencial productiu en la fabricació d'armament i altre equipament bèl·lic, els soldats nord-americans gaudien de licors, tabac i fins i tot mitges de seda per compartir amb les dones dels països ocupats. El sistema nazi de gestió del poder i l'administració, i la tradicional confiança dipositada en els militars per la societat alemanya varen conspirar perquè els seus innegables assoliments quedessin per darrera dels dels aliats, *“en un momento dado de la guerra, había no menos de 425 modelos diferentes de avión con las consiguientes variantes en la producción. Hacia la mitad del conflicto, el ejército alemán utilizaba 151 marcas distintas de camión y 150 motos diferentes”*. En aquell moment, els nord-americans havien reduït els seus models de vehicles de transport a només set.¹⁷⁹

A aquests exemples s'hi podrien afegir molts d'altres. Analitzar aquests sistemes de producció i parar una mica d'atenció a l'eficàcia administrativa pot ensenyar als alumnes –i mitjançant exemples més interessants que unes àrides dades econòmiques- perquè uns estats han pogut oferir un ventall de serveis i infraestructures

¹⁷⁷ Barr Chidsey, Donald (1973) *La guerra hispano-americana*, Cap. 9.

¹⁷⁸ Overy, Richard (2005) *Por qué ganaron los aliados*, p. 23.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 269.

més favorables al desenvolupament de les seves societats un cop finalitzats els conflictes.

7.2.9. Estratègia i tàctica del conflicte

Durant molt de temps, això ha constituït el camp d'estudi privilegiat per la història militar. La mobilització, disposició i moviment de les tropes fins arribar al moment culminant de la batalla semblava ser l'essència mateixa de l'art de la guerra i la preocupació màxima d'aquells que s'hi dedicaven. Per aquesta mena d'estudis clàssics, la distinció entre estratègia i tàctica resultava fonamental, en la mesura que distribuïa el quefer dels militars entre les grans disposicions dels elements de combat (estratègia) i el combat per ell mateix (on s'aplicaria la tàctica). En realitat, aquesta divisió del treball resulta bastant artificiosa. Fins a mitjans del segle XIX estratègia i tàctica involucraven sovint el mateix comandament, ja que la ment rectora de les grans campanyes es feia càrrec també de la direcció dels combats (batalles) més importants. La progressiva complexitat dels exèrcits va relegar la direcció estratègica als Estats Majors Centrals i la tàctica al comandament de les unitats de combat. Liddell Hart va proposar com a definicions, acceptables fins i tot avui dia, que l'estratègia seria l'art de distribuir i de posar en obra els mitjans militars per acomplir les finalitats marcades per la direcció política, mentre que la tàctica serien les disposicions prèvies a l'acció de combat que tenen com a finalitat dirigir-la i aconseguir la màxima efectivitat d'armament i tropa.¹⁸⁰

El més important en la didàctica d'aquestes qüestions no es tant la formació en conceptes militars com estratègia o tàctica, ni molt menys conèixer quines van ser les

¹⁸⁰ Liddell Hart, Basil H. (2007) *Strategie*, pp. 516-517.

opcions més practicades pels exèrcits en els diferents moments de la història. Això són només eines per desvetllar, i comprendre, el raonament subjacent al conflicte armat, i la mena de reflexions que van portar a disposar d'una o altra manera els mitjans abans de cada combat. L'anàlisi crític de les mesures preses ens informa sobre l'època, els homes, la natura del conflicte i la lògica que ells van fer servir i la que podem fer servir nosaltres, enriquint el procés cognitiu de l'alumne, afavorint l'ús de diversos procediments, i millorant la seva capacitat de raonar.

Convindria, abans de treballar les qüestions d'estratègia i tàctica, recordar que no sempre és la violència, i la batalla com el seu exponent més dramàtic, la millor manera, no ja de plantejar, sinó fins i tot de vèncer en un conflicte; caldria recordar els consells de Sun Tzu, ja fa més de 2.500 anys –consells molt més sofisticats que els dels teòrics de la guerra occidentals de la nostra època- quan deia que *“combatir y vencer en todas las batallas no es el mèrito máximo; el mèrito máximo consiste en quebrar la resistencia del enemigo sin combatir (...) cada operación militar debe estar dirigida hacia un objetivo claramente definido, decisivo y alcanzable”*¹⁸¹

En aquest sentit, i ja que no ens convertirem en experts sobre qüestions estratègiques convindria introduir en els/les alumnes la reflexió sobre opcions senzilles, com ara les de l'aproximació directa o indirecta a la consecució d'un objectiu bèl·lic. Una estratègia com la preconitzada per Clausewitz¹⁸², que cercava la batalla com a culminant de la guerra es podria qualificar com a estratègia d'aproximació directa. Cerca concentrar la màxima quantitat i qualitat possible de mitjans de combat per garantir que en l'enfrontament contra les forces enemigues es converteixi en una batalla victoriosa i, si resulta possible, decisiva. Aquesta forma de comprendre la guerra

¹⁸¹ Sohr, Raúl (2003) *Claves para entender las guerras*, p. 19.

¹⁸² Teòric prussià de la estratègia, l'obra incompleta del qual *De la guerra*, va constituir una de les peces teòriques fonamentals sobre l'art de la guerra al segle XIX; els seus pressupòsits estratègics han estat molt contestats al segle XX, però algunes de les seves màximes ha passat al domini públic dins altres àmbits de l'acció social, com la política o l'economia.

situaria l'acció violenta com a màxima expressió i mitjà més resolutiu del conflicte armat. Si Clausewitz va substituir en importància la instrucció de la tropa i els moviments geomètrics de les unitats per l'estudi de la psicologia del combat i la moral dels combatents, no es menys cert que tot això abocava inevitablement a una confrontació al més violenta possible, tal com ell entenia que devia ser la guerra i tal com van exagerar encara més els seus deixebles: *“Molts esperits inclinats a la filantropia podrien fàcilment imaginar que existeix una manera artística de desarmar o abatre l'adversari sense un excessiu vessament de sang, i que això seria la veritable tendència de l'art de la guerra. Es tracta d'una concepció falsa que ha de ser rebutjada, malgrat que pugui resultar agradable. En temes tan perillosos com el de la guerra, les falses idees sorgides del sentimentalisme són precisament les pitjors. Essent així que l'ús de la força física en la seva màxima extensió no exclou de cap manera la cooperació de la intel·ligència, qui es serveixi d'aquesta força sense miraments davant el vessament de sang haurà d'obtenir aventatge sobre l'adversari, sempre que aquest no faci de la mateixa manera.”*¹⁸³

Una forma semblant de raonar i entendre el conflicte va tenir molts adeptes fins la Primera Guerra Mundial i molts detractors posteriorment. Ja deia el mateix Clausewitz que la clau de la victòria no resideix en matar l'enemic sinó en desarmar-lo, però el fet és que la seva proposta, i el seu decidit entusiasme per no estalviar costos en la consecució de la victòria, anaven lligats al poc preu que ara tenia la sang humana. La substitució del soldat professional pel del lleia va comportar un ràpid creixement de la mortandat en els exèrcits. *“El reclutamiento cambió los fundamentos del arte militar. Hasta entonces los soldados habían sido muy costosos, ahora resultaban baratos; las batallas, evitadas hasta aquel momento, eran ahora buscadas,*

¹⁸³ Clausewitz, K. von *De la guerra*, Llibre I, cap. 1, apartat 3.

*ya que, por muy elevadas que pudieran ser las bajas, eran rápidamente compensadas mediante las listas de recluta...*¹⁸⁴

Altres teòrics han passat a defensar que per aconseguir aquest objectiu, una estratègia d'aproximació indirecta es revela sovint com a molt més eficaç. D'alguna manera, la aproximació directa permet a l'enemic conèixer amb bastant aproximació les intencions pròpies –ja que el ventall de possibilitats per l'atacant resulta molt limitat- i ell també pot concentrar les seves forces en el punt de màxima resistència davant el rival. En canvi, una estratègia d'aproximació indirecta, que consistiria en l'atac als seus aliats, les seves vies de comunicació i aprovisionament, els centres secundaris de resistència, els punts que poden afectar la seva moral, etc. cercant sempre les línies de mínima resistència¹⁸⁵, permeten dispersar les forces enemigues i concentrar les pròpies en objectius inesperats, buscant el desequilibri del rival i el col·lapse de la seva força principal malgrat no haver-se enfrontat directament amb la mateixa. Ja al segle XVIII, un dels més coneguts tratadistes militars, el mariscal de Saxonia, establia la superioritat d'una estratègia de desgast, amb estalvi de l'atzar que sempre és present en el desenllaç de les batalles: “<< aunque he hecho tanto hincapié en el tema de las batallas, no puedo, sin embargo, aprobarlas en la práctica, especialmente al comienzo de una guerra, estando convencido de que un general hábil puede evitarlas y prolongar la guerra el tiempo deseado. Nada consume tanto al enemigo como tal medio de llevar la guerra, ni produce igual número de ventajas>>”¹⁸⁶

Altres possibilitats de raonament i discussió es poden establir sobre els principis bàsics de l'estratègia, com ara el principi de conservació fins al final de l'objectiu. Tant a petits com a grans conflictes, molts esforços s'han dilapidat per canviar de plans en el decurs de l'acció o quan la victòria era a l'abast de la mà i l'ambició ha portat a nous i

¹⁸⁴ Fuller, J.F.C. (1965) *La dirección de la guerra*, p. 29.

¹⁸⁵ Liddel Hart, Basil H. (2007) *Stratégie*, pp. 523 i ss.

¹⁸⁶ Fuller, J.F.C. (1965) *La dirección de la guerra*, p. 19.

arriscats objectius. La direcció de l'exèrcit alemany va ser culpable de nombroses errades d'aquesta mena a la Primera i a la Segona Guerres Mundials. O el principi de protecció durant l'acció, que ens remet a la necessitat de preveure les accions del contrari i els riscos potencials de qualsevol decisió que prenem a la vida. O el principi d'economia i concentració de forces, que crida l'atenció sobre la necessitat d'administrar els recursos propis amb saviesa. O el valor de la iniciativa i la sorpresa, complementari dels altres i que, juntament amb les virtuts de la defensiva, ens permet veure les possibilitats que ofereixen la creativitat i l'assumpció dels riscos raonables.

Iniciar la reflexió de les opcions estratègiques amb aquest tipus de raonament ens introdueix al món de la maniobra bèl·lica i ens duu als aspectes tàctics que tenen connexió directa amb l'estudi dels camps de batalla. Però, a més a més, té conseqüències clares pel que fa a la formació personal i la capacitat de gestionar la pròpia vida i els conflictes. De la mateixa manera, plantejar amb claredat la relació entre els objectius inicials d'una guerra, els mitjans disponibles per a fer-la i les accions dirigides a la victòria introdueix en la reflexió de l'alumnat elements com la previsió, l'adequació i el balanç entre les expectatives pròpies i les alienes, que tenen molt a veure amb la maduresa intel·lectual i el procés de socialització.

En aquest sentit, endinsar-se en l'estudi dels moviments de les tropes i les fases prèvies de la batalla pren una dimensió que supera l'anècdota o l'exemple moral en que fins ara s'havia situat aquesta mena d'història bèl·lica, per portar-nos al coneixement d'unes altres ments, que van confrontar determinades dificultats i van oferir exemples de capacitat, d'imprevisió, d'infortuni o directament d'incompetència, però que sempre operaven dins un marc determinat i a les quals nosaltres podem acompanyar en els seus raonaments i en la valoració d'alternatives.

El mateix es pot dir pel que fa als moviments al camp de batalla. En aquest cas, a l'element racional i analític s'afegeix l'empatia emocional pel dramatisme del moment, les profundes vivències dels protagonistes i la comprensió dels sentiments que podien arribar a submergir-los. Un dels fets més importants pel que fa a l'avaluació d'una situació tàctica consisteix en entendre que tota la formació del soldat pot esdevenir inútil en mig del caos de la batalla i de les emocions desfermades per l'experiència d'estar sotmès al foc de l'enemic. John Keegan assenyalava que la formació dels militars als exèrcits dels estats més importants es caracteritza per *"the use of simulation techniques to a far greater extent than that for any other profession; and the justification, which is a sound justification, for the time and effort and thought put into these not very exciting routines is that it is only thus that an army can be sure –hopeful would be more accurate- of its machinery operating smoothly under extreme stress."*¹⁸⁷

Fins i tot les forces més entrenades poden caure sotmeses al pànic o a fenòmens de psicologia col·lectiva, la qual cosa constitueix una resposta molt més humana que no pas la estricta disciplina i un comportament racional sota condicions en que una persona pot resultar morta o greument ferida en qüestió de segons, i aquestes condicions poden prolongar-se durant hores o dies sencers. El mateix Keegan ho explica en una anècdota prou gràfica com per reproduir-la aquí: *"Christopher Duffy, who was lucky enough to spend some weeks teaching Yugoslav militia the elements of Napoleonic drill for a film enactment of War and Peace, described to me the thrill of comprehension he experienced in failing to manoeuvre his troops successfully across country 'in line' and of the comparative ease with which he managed it 'in column', thus proving to his own satisfaction that Napoleon preferred the latter formation to the former not because it more effectively harnessed the revolutionary ardour of his troops (the traditional 'glamorous' explanation) but because anything more complicated was simply*

¹⁸⁷ Keegan, John (1976) *The face of battle*, p. 21.

impracticable.”¹⁸⁸ Els elegants moviments de la instrucció, la cohesió de les unitats que expliquen els plànols i reconstruccions militars, els heroics fets d’armes que culminen les descripcions de les batalles, han de ser considerats com a abstraccions del que succeeix en la realitat d’un combat.

7.2.10. Els components ideològics i morals

Ja Sun Tzu col·locava la moral *“a la cabeza de las condiciones que determinan el destino en los campos de batalla pues <<hace que el pueblo esté completamente de acuerdo con su gobernante, de manera que lo seguirá sin temer por su vida, sin arredrarse frente a ningún peligro>> (...) Napoleón dejó una frase para el bronce al sentenciar que <<la moral es el factor principal en una batalla”*¹⁸⁹

Evidentment, la moral del combatent depèn de molts factors; de manera fonamental fa referència a la confiança que els soldats tinguin en si mateixos, en els seus superiors, en la tecnologia de que disposen, etc. Però aquí ens referim a la moral que neix de les pròpies conviccions sobre la justícia de la causa defensada, tal com remarcaven les paraules de Sun Tzu, ja que *“un pueblo está más motivado cuando comprende y se identifica con los objetivos por los que lucha”*¹⁹⁰

Quan s’estudien els conflictes bèl·lics, les motivacions dels contendents han de ser considerades com a element essencial per jutjar les característiques i efectes de la guerra. A tota lluita armada, la ideologia i els sentiments de justícia no han estat sempre presents, però la voluntat de justificació mai ha estat deixada completament de banda. Fins i tot les guerres encetades pels motius més egoistes han mirat de guanyar-

¹⁸⁸Keegan, John (1976) *The face of battle*, p. 34.

¹⁸⁹ Sohr, Raúl (2003) *Claves para entender las guerras*, p. 26.

¹⁹⁰ Íbidem, p. 27.

se d'alguna manera l'opinió del bàndol propi i la dels altres. Per això, a qualsevol conflicte, els/les alumnes han d'aprendre a distingir entre causes, motivacions i justificacions de la contesa. Tot això no deixa d'anar lligat a la propaganda i a la imatge que tots volem donar de nosaltres mateixos.

Certament, a l'antiguitat calien poques justificacions de tipus moral per emprendre una guerra de conquesta, però de vegades sorprèn la modernitat dels arguments que es podien arribar a fer servir. Tucídides ja va recollir —o imaginar— un discurs de Pèricles a la guerra del Peloponès on deia que: *“antes de honrar a los muertos, querría indicar por qué principios de acción accedimos al poder, y bajo qué instituciones y mediante qué forma de vida se hizo grande nuestro imperio. Nuestra forma de gobierno no rivaliza con las instituciones de otros (...). Es cierto que nos llamamos una democracia, pues la administración está en manos de muchos y no de unos pocos (...) La ley garantiza una justicia igual para todos (...) Tampoco la pobreza es motivo de exclusión (...) No hay exclusividad en nuestra vida pública (...) El estilo de vida de nuestra ciudad es refinado (...) Y como resultado de la grandeza de nuestra ciudad, los frutos de toda la Tierra fluyen hacia nosotros (...) Y aunque nuestros oponentes luchen por sus hogares y nosotros lo hagamos en tierras extrañas, raramente tenemos dificultades para derrotarles (...) He hablado hasta ahora de la grandeza de Atenas porque quiero mostraros que luchamos por un premio mucho mayor al de aquellos que no disfrutaban de ninguno de estos privilegios.”*¹⁹¹. Alexandre el Gran va presentar als seus macedonis la conquesta de Pèrsia, una empresa totalment personal moguda únicament per l'ambició, com l'alliberament definitiu de l'amenaça d'aquest imperi i la revenja de la submissió que el nord de Grècia havia patit durant molt de temps.

¹⁹¹ Cf. Zinn, Howard (2007) *Sobre la guerra*, p. 276.

Més endavant, serien les motivacions religioses, o la defensa d'uns drets feudals vulnerats, els motius patriòtics o racials els que aniran impulsant, vulguis que no, la consciència pròpia dels qui participen a les accions bèl·liques. Això sembla una norma gairebé universal, perquè resulta evident pels responsables polítics de qualsevol acció militar, que els seus dependents, aquells que han de prendre part a la batalla, mostren molt més entusiasme, cohesió i capacitat de resistència si creuen que els motius pels quals fan la guerra tenen un sentit determinat i són millors que els que mouen als seus enemics¹⁹².

Resulta evident per a qualsevol persona que consideracions d'aquesta mena apareixen lligades a dos conceptes sovint esmentats juntament amb la paraula 'guerra': el concepte de 'guerra justa' i el de 'guerra santa', conceptes que s'han volgut en ocasions confondre però que ens remeten a problemàtiques ben diferents. Ambdós, tanmateix, resulten sorprenents i contradictoris amb la idea de guerra. Totes les religions més conegudes proclamen uns valors ben allunyats de la violència interpersonal i, pel que fa a la justícia, com diu Michael Welzer, "*los que nos dedicamos a estudiar lo bueno y lo malo de la guerra coincidimos en que la justicia, en sentido fuerte, tal como se emplea en la sociedad nacional y en la vida cotidiana, desaparece en el momento en que se inicia el combate. La guerra es una zona de coerción radical, en la que la justicia está siempre ensombrecida*"¹⁹³. Però els homes sempre han aspirat a justificar-se a si mateixos sentint-se del costat de la justícia, en qualsevol circumstància. L'abús de termes actuals com els de "guerra total" o "guerra sense condicions", no pot fer oblidar que totes les societats estableixen límits teòrics al

¹⁹² "La noción de las armas morales, puesta de moda por la expresión del "rearme moral" es una necesidad tan vieja como la guerra. Los ejércitos, dice Gaston Bouthoul, no valen gran cosa salvo que los hombres piensen que tienen algo a defender: su tierra, su modo de vida, su forma de pensar, su civilización, lo que invita a movilizar los espíritus por el desarrollo de fuerzas morales desde el tiempo de paz y a preparar la guerra psicológica." Corvisier, André (2003) *La guerre*, p. 306.

¹⁹³ Welzer, Michael (2004) *Reflexiones sobre la guerra*, p. 16.

que estan disposats a acceptar i infringir en el decurs d'un conflicte; *“de ahí que las condiciones sociales e históricas que <<modifican>> la guerra ya no puedan considerarse como accidentales o externas a la propia guerra, ya que la guerra es una creación social (...) Tanto las explicaciones antropológicas como las explicaciones históricas sugieren que la gente (...) ha concebido cierto número de nociones respecto a quién puede combatir, qué tácticas son aceptables, cuándo debe suspenderse una batalla y cuáles son las prerrogativas que deben acompañar a la victoria cuando se profundiza en la propia idea de la guerra.”*¹⁹⁴. Curiosament, quan la democràcia ha introduït la idea de que la guerra és un fet sempre negatiu i injust, també ha assimilat que només la victòria total sobre l'enemic justifica els sacrificis fets durant el conflicte i accepta un elevat cost en vides humanes i patiments, particularment si són de l'enemic, associant aquest amb facilitat a la idea de mal absolut.

D'aquesta manera s'ha de distingir entre el *'ius in bellum'*, aquelles normes que fan més humà l'exercici de les confrontacions violentes col·lectives¹⁹⁵, del *'ius ad bellum'*, el que defineix per se el caràcter justicier d'un dels bàndols en la guerra. En la mesura que els poders polítics van voler usar de la 'guerra justa' per a donar bona premsa al caràcter de les seves accions militars, es va arribar amb facilitat a

¹⁹⁴ Walzer, Michael (2001) *Guerras justas e injustas*, p. 55.

¹⁹⁵ Raúl Sohr (2003) assenyala amb encert que *“la guerra es la fair play lo que el agua es al fuego. En el campo de batalla no hay sentido deportivo” Claves para entender las guerras*, p. 13. En efecte, les mesures que limiten o equilibren l'ús de la violència o les conseqüències dels conflictes no s'estableixen per garantir la igualtat d'oportunitats entre el combatents o per assegurar-ne una sortida honorable pels perdedors. Però no resulta tampoc infreqüent l'establiment d'alguna mena de límits que puguin resultar mútuament beneficiosos i fins i tot controlar els danys per a terceres parts. Els antecedents més directes es poden trobar a l'edat mitjana amb l'establiment de la pau i treva de Deu. De tota manera, tenim bons exemples de comportaments cavallerescos que han arribat a posar en perill la consecució de la victòria, i que desmenteixen la norma general considerada per Sohr. *“En una batalla entre los estados rivales Cehu y Song, en el año 683 a.C.; el duque del ministro de la guerra Song pidió dos veces permiso para atacar al enemigo antes de que adoptara la formación de combate, alegando muy razonablemente que <<ellos son muchos y nosotros pocos>>, pero se le negó. Una vez derrotado Song y el duque herido, se justificó de este modo: <<el caballero no inflige una segunda herida ni toma prisioneros canosos... aunque soy el indigno vestigio de una dinastía derrocada no redoblaré mis tambores para atacar a un enemigo que no haya adoptado la formación de combate>>”* Giméno González, Andrés ((2002) *El hombre y la guerra*, p. 87.

l'encobriment de la veritat: “*en la práctica una guerra justa i una guerra pública eran lo mismo*” ja des de l'edat mitjana¹⁹⁶

Pel que fa al caràcter ‘sant’ dels conflictes bèl·lics, aquí no podem entrar en l’anàlisi del que constitueix l’essència de la ‘*jihad*’ islàmica, tan recordada durant segles per totes les faccions de l’islamisme militant. Cenyint-nos al concepte occidental de ‘guerra santa’, va trigar una mica més a forjar-se, en la mesura que el primer cristianisme semblava totalment contrari a qualsevol exercici de violència¹⁹⁷. A.P. Bronisch distingeix quatre moments crucials en l’acceptació de la guerra com a acció justa i fins i tot meritòria per l’església¹⁹⁸. La primera seria la identificació entre Església i Imperi, que feia legítim el recurs a la violència del primer per a defensa la ‘Cristiandat’; s’inicia molt tempranament, ja al concili d’Arlès de l’any 314, en que es decreta l’excomunió contra tots els que defugin el servei militar¹⁹⁹. Això va se teoritzat pels ‘pares’ Ambrosi de Milà i Agustí d’Hipona. El segon, l’imperi carolingi, quan “*el papa Gregorio I fue el primer representante de la Iglesia oficial que asignó a la guerra una función relacionada con la expansión de la religión...*”. El tercer, el creixent domini del Papat a la vida de l’Església, que va fer identificar com a meritòria tota guerra conduïda pel clergat en defensa de l’autoritat jeràrquica i els interessos del cristianisme que ella mateixa definia: “*desde Gregorio Magno, hubo una y otra vez papas que tuvieron una actitud positiva ante la guerra. León Ivdio un paso decisivo al poner la vida eterna al alcance de los que caían en una lucha contra los paganos*”. El quart, el moviment de la pau de Déu, per molt contradictori que novament pugui semblar. “*Los Papas reformadores vieron en los guerreros cristianos un importante instrumento para la consecución de sus intereses*”, i no varen dubtar a ‘santificar’ qualsevol conflicte on

¹⁹⁶ Keen, Maurice (2005) *Historia de la guerra en la edad media*, p. 162.

¹⁹⁷ Veure Blázquez, José Maria (1989) *Los cristianos contra la milicia imperial. La objeción de conciencia en el cristianismo primitivo*.

¹⁹⁸ Bronisch, Alexander Pierre (2006) *Reconquista y guerra santa*, pp. 55 i ss.

¹⁹⁹ Alvarado, Javier (2007) *Del pacifismo a la guerra santa...*, p. 308.

s'hagués lluitat 'per amor de Déu'. La protecció de les esglésies i monestirs, 'llocs sants' en definitiva, va servir molt més per a justificar la guerra que la mateixa protecció de l'església como a comunitat universal²⁰⁰. Després d'això, a finals del segle XI, la teoria i la pràctica de les Creuades ja tenia unes arrels ben afermades.

Això no treu que a la cultura cristiana occidental no s'hagin desenvolupat, de la mateixa manera els corrents pacifistes que neguen, total o parcialment, la validesa de totes aquestes justificacions, i qualsevol didàctica de la guerra pot contraposar-les per fer veure que totes dues visions poden conviure al si de les cultures i que el predomini d'una o l'altra s'ha d'analitzar en funció dels factors sociopolítics imperants. Un dels exemples més entenedors d'aquest debat el podem trobar a l'obra d'Erasme de Rotterdam, el qual, no només va combatre la crueltat i la necessitat de la guerra, sinó que va discutir els arguments que s'havien fet servir per justificar-la, tant a l'antigüitat com a la teologia cristiana: "*... merece ya la pena que escuchemos las razones con la que justificamos nuestra desmedida locura. Argumentan que 'si en ningún caso fuese lícito hacer la guerra Dios no habría incitado a los judíos a guerrear contra sus enemigos'. Lo admito, pero has de añadir que los judíos apenas guerrearón entre sí, lo hicieron más bien contra extranjeros e ídólatras. Nosotros los cristianos combatimos contra cristianos... Ellos combatían por mandato divino, nosotros empuñamos la espada por un trastorno emocional. Aunque si tanto nos agrada el ejemplo de los judíos ¿por qué, de la misma manera, no nos cortamos el prepucio? ¿Por qué no nos abstenemos de la carne porcina? ¿Por qué cada uno de nosotros no contrae matrimonio con varias esposas? ¿por qué, precisamente en esto, nos sometemos a <<la letra que mata>>?... Pero después de que Cristo ordenase envainar la espada no es digno de cristianos hacer la guerra, a excepción de aquella hermosísima contienda contra los enemigos más terribles de la Iglesia: contra el afán de dinero, contra la ira,*

²⁰⁰ Flori, Jean (2003) *La guerra santa*, p. 13.

contra la ambición, contra el miedo a la muerte."²⁰¹ Els desastres de les guerres de religió varen reforçar aquesta línia de pensament, malgrat que sempre es va mantenir com a minoritària.

Els exèrcits mercenaris de l'edat moderna mostraven una evident tendència a abandonar el combat i desbandar-se en quant tenien ocasió de defugir la disciplina. Només aquelles unitats amb un cert '*esprit de corps*' es mantenien cohesionades en la lluita. Però, en canvi, les tropes del Parlament a la guerra civil anglesa varen demostrar en diverses ocasions la força que donava l'esperit religiós i fins i tot democràtic de que estaven imbuïts bona part dels seus membres.²⁰² Aquest esperit va ser mantingut pels seus successors, orgullosos del sistema parlamentari que presidia Anglaterra. Quan el príncep Eugeni de Saboya, líder militar de l'Imperi dels Habsburg, va veure les tropes de Marlborough, manifestà: "*Mi Señor, nunca vi mejores caballos, magníficas vestimentas, finos cinturones y arreos; pero el dinero (...) que compra las mejores ropas y los más diestros caballos, nunca comprará ese aire de libertad que veo en los rostros de cada uno de los soldados*".²⁰³ Quan la guerra era només un conjunt d'ambicions dinàstiques, no hem de deixar de banda també l'existència d'un component ideològic en la tropa. L'església s'encarregava de recordar els deures dels súbdits, que incloïen

²⁰¹ Rotterdam, Erasme de (2008) *Adagios del poder y de la guerra*, pp. 229-230.

²⁰² "*El Coronel Cromwell no elige para sus oficiales a soldados profesionales o a hombres de calidad, sino a gente común, pobre y de humilde extracción, y sólo a ellos les querría dar el título de piadosos y amados; y aún más, era frecuente que dejara sin empleo a caballeros honestos y a veteranos que eran útiles para la causa... A menudo le he odído... decir que esta tarea no la debían llevar a cabo ni los soldados ni los escoceses, sino los hombres piadosos. Cada vez que apareció algún nuevo inglés o algún Independiente [miembro de las iglesias protestantes independientes, o puritanos] advenedizo, hubo que hacerle un hueco, desplazando a otros, a algún honrado comandante o a alguien de su clase, y puso como jefes a esta sucia gentuza... Si os fijáis en vuestro propio regimiento de caballería podréis daros cuenta de que en él hay un número muy elevado de esos que se autodenominan devotos, algunos de los cuales confiesan haber tenido visiones y revelaciones.... Pero para con el Independiente puro se muestra inmisericordemente cruel y codicioso sin medida.*" Smith, David L. (1999) *Oliver Cromwell. Política y religión en la revolución inglesa*, pp. 28-29

²⁰³ Jørgensen, Christer et al. (2007) *Técnicas bélicas del mundo moderno*, p. 107

l'obediència cega i la necessitat de donar la vida pel rei i el regne, que havien rebut de Déu l'encàrrec de dirigir la societat i coneixien el motiu profund d'aquelles guerres²⁰⁴.

Per aconseguir aquesta confiança en el governant i un sistema de valors procliu a la participació en el sistema bèl·lic, les institucions educatives han jugat un paper fonamental, tan important com l'església, els mitjans de comunicació o la propaganda. Si l'entusiasme revolucionari va mantenir durant un temps l'esforç bèl·lic de França, Napoleó es va encarregar que no hi haguessin defalliments i que la Revolució s'identifiqués amb les guerres que varen omplir el temps de la seva dictadura, mitjançant un control ferri i al temps imaginatiu de tots aquests elements.²⁰⁵

No caldria insistir en la importància didàctica de l'anàlisi dels documents que proporcionen els mitjans de comunicació o la propaganda de guerra com a element d'informació, reflexió i crítica per a la formació de l'alumnat. En els diaris de temps de guerra, en filmacions i gravacions per a la radio, en cartells i pel·lícules de propaganda es concentren poderosos missatges que contribueixen a explicar per què quan algú declara una guerra milions de persones hi van al darrera. És interessant observar fins a quin punt el missatge s'adequa als propòsits dels responsables polítics i militars, a la conjuntura històrica o a les tradicions històrico-culturals de la societat a que van dirigides, freqüentment els tres factors es conjunquen i observar-lo constitueix un excel·lent exercici d'aprofundiment en el domini de la societat i les mentalitats, tal com va fer-se evident a la guerra civil espanyola, on el clergat va recuperar el vell concepte de Croada en un evident anacronisme, discutit fins i tot per molts intel·lectuals catòlics²⁰⁶, però que, malgrat això, va resultar d'una indubtable eficàcia dins del seu bàndol.²⁰⁷

²⁰⁴ Corvisier, André (2005) *La guerre*, p. 309

²⁰⁵ Veure Bertaud, Jean-Paul (2006) *Quand les enfants parlaient de gloire*.

²⁰⁶ Ginesta, Jean-Marie (1979) *Todos contra la "guerra santa"*, pp. 64 i ss.

²⁰⁷ Veure Southworth, Herbert R. (1979) *La propaganda catòlica y la guerra civil española*.

Juntament amb la propaganda també hi sol haver un component repressiu. Imposar el silenci a les veus contràries a la guerra no és pas cap privilegi de les dictadures. Les democràcies també hi són implicades. Tots els llibres de text de secundària repeteixen que els Estats Units varen entrar a la Primera Guerra Mundial per l'enfonsament del vaixell "Lusitania"; en realitat, ben poca cosa hi va tenir a veure. Només cal parar atenció en que aquest episodi es va donar l'any 1915 i els Estats Units només es van comprometre contra Alemanya l'any 1917. La bel·ligerància d'Estats Units va tenir més a veure amb els crèdits de guerra i la por a un col·lapse dels aliats que no amb el sentit d'orgull ferit al país. Després de tres anys rebent notícies de les massacres viscudes als camps de batalla europeus l'opinió pacifista es trobava molt estesa entre el públic nord-americà. *"El presidente Woodrow Wilson trató de arengar a la nación con el lenguaje de las cruzadas. Era una guerra, dijo, <<para terminar con todas las guerras>>. Pero un gran número de estadounidenses se resistían a participar en ella. Se necesitaban un millón de hombres, pero en las seis primeras semanas después de la declaración de guerra sólo se presentaron 73.000 voluntarios. Al parecer, había que arrastrarlos al combate con la amenaza de la cárcel, de modo que el Congreso promulgó una ley de reclutamiento.*

(...) Un día después de que el Congreso declarara la guerra, el Partido Socialista celebró un congreso extraordinario y calificó la declaración de <<crimen contra el pueblo estadounidense>>. Se realizaron mítines contra la guerra por todo el país. En las elecciones locales de 1917, los socialistas hicieron grandes avances (...) En 1915, el Partido Socialista había obtenido el 3,6 por ciento de los votos en Chicago, mientras que en 1917 obtuvo el 34,7 por ciento. Con la llegada de la guerra, sin embargo, hablar

*contra ella se convirtió en un crimen; Debs y cientos de socialistas como él fueron a la cárcel.*²⁰⁸

Malgrat que ja hem dit que la propaganda de guerra ha existit sempre, ha multiplicat els seus mitjans amb la democratització de finals del segle XIX i del segle XX. En realitat, la propaganda tracta d'unificar els sentiments entre el front i la rereguarda, que de vegades viuen realitats ben diferents. En d'altres ocasions, el mateix enemic, amb les seves accions contra la població civil, s'encarrega de fer aquesta tasca.²⁰⁹ També hi ha una altra mena de propaganda, que s'exerceix sobre l'adversari, i no només durant el període bèl·lic. Resulta molt més freqüent, i eficaç, la propaganda dissuasòria en els períodes prebèl·lics, que mira d'arribar a la moral del contrari i no descarta les amenaces ni el terror.

La vida militar comporta molts aspectes positius, que són presents a les memòries d'aquells que han viscut una guerra: la cohesió de la tropa, la camaraderia, la reconstrucció dels lligams socials com si d'una veritable família es tractés, es poden donar al si de les unitats de l'exèrcit. Com tot té dues cares, també es donen la traïció, la covardia, l'abandonament dels soldats pels seus comandaments, el maltracte, la convivència amb sàdics i delinqüents. Tot això provoca fenòmens divergents, com a qualsevol altre activitat important de la vida. La por sol anar acompanyada del sentiment de no abandonar mai els camarades que són, o es poden veure, en perill, però també resulten freqüents els casos de revoltes, motins i desercions. Que alguns dels nostres alumnes manifestin entusiasme pels aspectes bèl·lics i tinguin una visió positiva o romàntica del conflicte armat no constitueix cap mena d'anomalia derivada de la ignorància. Aquesta característica ha estat sempre present i configura un dels aspectes sociològics permanents de la guerra. Sempre hi ha hagut voluntaris per a

²⁰⁸ Zinn, Howard (2007) *Sobre la guerra*, pp. 280-281

²⁰⁹ Chaliand, Gerard (1990) *Anthologie mondiale de la stratégie*, p. XIV

l'exèrcit i fins i tot pels aspectes més perillosos de la lluita: *"Podemos vislumbrar cómo es el talante del guerrero feliz en una carta que Rupert Brooke escribió a una migo nada más començar la Primera Guerra Mundial, antes de saber cómo se desarrollaría: <<Ven a morir, lo pasaremos en grande>>²¹⁰*. Estudiar les causes d'aquests comportaments, penetrar en les raons individuals per anar a la guerra i per mantenir-s'hi, o per abandonar-la, pot generar autèntics exercicis d'empatia entre l'alumnat i acostar-nos al més profund de les experiències humanes.

7.2.11. El paper dels grans personatges

En la didàctica de la història militar, un dels riscos més grans per a la correcta comprensió del fenomen bèl·lic rau en el protagonisme dels comandaments. Tothom identifica la batalla de Waterloo amb Wellington i Napoleó, darrera la Segona Guerra Mundial veiem el rostre de Hitler, la independència americana té la imatge dels èxits militars de George Washington. Estudiar la guerra, i més encara fer servir un camp de batalla pot conduir-nos a la glorificació del comandament, a destacar fonamentalment el paper d'aquells que han de prendre les decisions i que es fan responsables de la direcció de la campanya.

Aquesta mena d'aproximació seria contrària a la preocupació per introduir la multicausalitat i multifuncionalitat dels aspectes bèl·lics. Un exèrcit és, abans que res, un equip de persones que treballen d'acord amb un sistema d'actuació i estructurades sota una jerarquia, que no exclou abundants elements de cooperació. D'aquesta manera, qualsevol reflexió sobre l'adequació de la seva feina als objectius prefixats pot ser aplicada després a d'altres àmbits d'actuació que es regeixen amb pautes

²¹⁰ Walzer, Michael (2001) *Guerras justas e injustas*, p. 57

semblants, com ara el món de l'empresa. En el còmput global de la guerra, *“lo que importa, de hecho, es la organización y la cohesión de la fuerza combatiente y la combinación de las armas de alcance con las de choque. El talento y a menudo el genio del jefe son evidentemente determinantes...”* en la batalla, on la sort d'un exèrcit s'ha de definir en un espai molt curt de temps sota les ordres d'un comandament concret.²¹¹

Una característica de l'acció militar és que sempre ha d'estar sotmesa als objectius i l'alta direcció del poder polític. Tant és que aquesta direcció política sigui exercida per militars o civils, el fet es que s'hagi constituït com autoritat política. Un dels elements clau en tot aquest procés és l'anàlisi del joc d'intromissions que es poden donar entre uns i altres. La incapacitat de Felip II per delegar responsabilitats –fossin aquestes militars, polítiques o administratives, tant se val- va ser un dels orígens dels greus problemes que l'imperi hispànic va patir durant el seu regnat²¹². De la banda contrària, el control polític que van exercir els militars alemanys durant la Primera Guerra Mundial o els japonesos durant la Segona van ser també causa de una rigidesa diplomàtica que va imposar només dues possibles sortides a la seva participació als conflictes respectius: la victòria o la derrota totals.²¹³

En aquest cas, el plantejament didàctic ha de ser el mateix per als responsables militars i per als civils. La guerra, tractada amb la metodologia de la història-problema, introdueix de seguida la reflexió sobre l'origen i responsabilitat dels conflictes. *“Atribuir la responsabilidad de las guerras a un puñado de hombres dementes o malvados equivale a repetir el error que ya ridiculizara Tolstói en Guerra y Paz. Puede que un megalómano ordene a sus hombres que invadan Rusia, pero ¿por qué estos le*

²¹¹ Chaliand, Gérard (1990) *Anthologie mondiale de la stratégie...* p. XXXI

²¹² Parker, Geoffrey (1998) *La gran estrategia de Felipe II*, pp. 461 i ss.

²¹³ Haffner, Sebastian (2006) *Los siete pecados capitales del Imperio alemán en la Primera Guerra mundial*; Martínez Carreras, José U. (1983) *El imperialismo japonés*.

*obedecen?*²¹⁴ Qualsevol conclusió sobre la natura, origen o culpabilitat d'un conflicte violent ha de partir del jocs de interaccions entre política i milícia, governants i governats, comandaments, estructures i components dels exèrcits.

Els grans líders militars han pogut inspirar uns sentiments devocionals`' més enllà de tota lògica, molt propers al cabdillisme, que han tingut la capacitat de motivar les seves tropes amb molta més eficàcia del que no ho han fet la ideologia, el patriotisme, la necessitat o qualsevol altra raó ordinària. *“Conocido en la antigüedad como lealismo, truco entonces con hálito de la <<devotio>> con un sentido espiritual, se convierte durante la Edad Media en el eje vertebral de la organización feudal, no exento tampoco de un barniz religioso, y su incumplimiento acarrea la deshonra del caballero felón.”*²¹⁵ Un dels exemples més coneguts del carisma que acompanya els grans líders militars ha estat el de Napoleó. Les seves tropes van haver de fer front a patiments indescriptibles durant la retirada de Moscou en 1812, patiments que, certament, li són imputables, per la seva maldestra conducció de la campanya. A més a més, els va abandonar després de creuar el riu Beresina, quan encara mancava prop de la meitat del camí fins la salvació en arribar a Alemanya. Malgrat això, els que havien estat a les seves ordres i havien quedat presoners no li van retreure la seva condició i *“sorprendentemente, parece que la mayoría de los oficiales y soldados alemanes [no francesos] que habían servido bajo Napoleón le eran leales en la adversidad, y los prisioneros alemanes de toda Rusia celebraron solemnemente el cumpleaños del emperador el 15 de agosto de 1813”*²¹⁶

I com bé sabien els responsables polítics de l'estat des d'antic, res no hi ha més perillós per al poder governamental que els caps militars victoriosos i carismàtics. Els romans s'encarregaven de fer passar sota uns arcs de branques les tropes que

²¹⁴ Ferguson, Niall (2007) *La guerra del mundo*, p. 46

²¹⁵ Gimeno González, Andrés (2002) *El hombre y la guerra*, p. 297.

²¹⁶ Zamoyiski, Adam (2005) *1812. La trágica marcha de Napoleón sobre Moscú*, p. 553

retornaven triomfants a la seva ciutat –l’origen dels posteriors arcs del triomf- en una cerimònia religiosa que els volia fer perdre el terrible poder adquirit davant de l’enemic i que no es tornés contra els seus conciutadans; l’emperador Justinià va encomanar als seus generals Belisari i Narsès tasques per a les quals els regatejava constantment els mitjans, a fi i efecte que els seus èxits no fossin aclaparadors; el Parlament britànic sospitava de qualsevol concentració de tropes a la metròpoli i dels militars massa populars per por al perill que representaven per al sistema liberal. Malgrat això, la història en va plena, de caps militars convertir-se en dictadors –Cèsar, Napoleó, Franco...- o fins i tot en caps de govern legalment escollits, com ara el duc de Wellington.

El més important és situar els/les alumnes davant el fet que el comandament militar generalment no només implica una persona, i que no només té a veure amb la tàctica, la disposició de les unitats i l’ús de l’armament, sinó que implica també la moral i motivació dels subordinats, la feina d’equip i la delegació de responsabilitats, la planificació de les campanyes, els control dels avituallaments o els serveis a la tropa, la política disciplinària i els premis, l’aprofitament del terreny i el clima, i la necessària flexibilitat per adaptar-se a les circumstàncies canviants, el processament de la informació... Un conjunt d’habilitats que poden ser traslladades a d’altres àmbits de decisió i que formen part de la maduresa personal²¹⁷. La capacitat o no de treballar en equip explica la consecució no tant de victòries o derrotes en una determinada batalla, sinó la resolució d’un conflicte a mitjà o llarg termini. Resulta proverbial, per exemple, l’obsessió de Napoleó per no donar cap marge a les accions dels seus mariscals, la qual cosa va resultar una de les claus de la fi de l’Imperi²¹⁸. O, ben al contrari, les

²¹⁷ Aquesta comprensió de lideratge, la estratègia i la tàctica ja es fa servir en moltes obres que traslladen aquesta mena de procediments a la presa de decisions dins l’àmbit personal, corporatiu o social. Veure (2004) *Napoleón. El arte de la guerra. Técnicas no convencionales para el mundo de los negocios y la política*. Buenos Aires: Distal.

²¹⁸ Fuller, J.F.C. (1965) *La dirección de la guerra*, p. 46

habilitats diplomàtiques d'Eisenhower per convertir la forta personalitat dels seus subordinats en aportacions positives a la feina de conjunt, durant la II Guerra Mundial.

Al mateix temps, cal indicar que els grans líders militars no surten sempre victoriosos, ni sempre són genials, ni mantenen el mateix grau d'habilitat com a comandants durant tota la seva carrera. A més a més del declivi personal, de la competència dels altres generals, hi ha sempre un factor de sort que depèn de les circumstàncies, de les capacitats dels subordinats, de les intromissions dels altres polítics o de la mateixa jerarquia militar, etc. Frederic el Gran de Prússia, a les seves *"Instruccions militars"*, afirmava que *"cuando un general se conduce con prudencia, puede acosarle la mala fortuna... El tiempo, la cosecha, los oficiales, la salud o la enfermedad de sus tropas, los errores... la acción de los espías... y, por último, la traición, se aparecerán de continuo ante sus ojos, con lo que es preciso prepararse contra ellos y no dejarse cegar por la buena suerte"*²¹⁹ Acceptar que el triomf i la derrota poden arribar en qualsevol moment i que no tot depèn d'un mateix també forma part de la maduresa personal i de la capacitat de lideratge.

I juntament amb les habilitats, també cal posar de relleu que el comandament militar es caracteritza sovint per la ineptitud, la covardia, la submissió als interessos particulars –individuals o de grup-, el menyspreu més cruel pels subordinats, la incomprensió de les dificultats de la tropa, la ignorància, la mesquinesa, les gelosies professionals i un nombre gairebé infinit de raons que poden fer posar en perill la vida dels soldats de manera gratuïta i/o inútil, fins al punt de que no han estat les armes, ni les confrontacions armades el que de vegades ha provocat les pitjors hecatombes a les guerres, sinó precisament la manca de capacitat del responsables jeràrquics.²²⁰

²¹⁹ Cf. Jörgensen, Christen et al. (2007) *Técnicas bélicas del mundo moderno*, p. 165

²²⁰ Veure Regan, Geoffrey (2001) *Historia de la incompetencia militar*

7.2.12. Les víctimes del conflicte

Es sol dir que la primera víctima de la guerra és la veritat, però n'hi ha moltes més. Cap estudi d'un conflicte bèl·lic pot obviar les seves conseqüències i, particularment, els costos personals. Malauradament, durant molt de temps, aquesta dimensió de la guerra s'ha volgut amagar o bé s'ha posat de manifest mitjançant unes fredes i sempre parcials dades sobre morts i ferits que difícilment ens permeten detectar el que aquesta mena de violència organitzada representa: una interminable successió de patiments. Les paraules de l'aventurer Simplicius Simplicissimus, personatge picaresc de l'Alemanya del segle XVII resumeixen perfectament el que ha estat la vida dels militars en campanya:

“Hambre y sed, y calor y frío.

Trabajo, o miseria, como llegue

Injusticia y violencia

He aquí nuestra vida, lasquetetes”²²¹

Cal assenyalar, d'entrada, que ni la mort en combat resulta necessàriament igualitària al si dels exèrcits. Al llarg de la història no tots els components de la tropa han portat el mateix armament ni la mateixa protecció davant l'enemic. Als imperis més antics, els membres de la noblesa combatien en carros i els mercenaris populars anaven a peu. Els soldats professionals comptaven amb bones armes metàl·liques i escuts de fusta i cuir i els conscrits de lleva moltes vegades anaven al combat amb una simple maça. A l'edat mitjana, no cal parlar de la diferència entre la cavalleria feudal i els auxiliars de la infanteria.²²² Però fins i tot als temps moderns, quan suposadament parlem d'exèrcits nacionals on regna la igualtat de la ciutadania, la

²²¹ Grimmelhausen, *Las aventuras de Simplicius Simplicissimus*. Llibre I, cap. XVI.

²²² Veure Martínez Babón, Javier (2003) *Historia militar de Egipto...*, pp. 161 i ss. i Hernández Cardona, F. X. (2002) *Història militar de Catalunya*, vol. II, pp. 167 i ss.

guerra pot ser especialment cruel amb certes capes de la població. Durant la Primera Guerra Mundial, la pagesia va patir particularment, ja que constituïa una gran part de la població i els seus membres no podien al·legar capacitats especials per al servei que els allunyessin de la primera línia de front. Però no són només els més humils els que poden ser víctimes prioritàries al camp de batalla. També la Primera Guerra Mundial va significar una autèntica hecatombe per als universitaris europeus de classe mitjana-alta, els quals, en ser cridats a files, ompliren els rangs inferiors de l'oficialitat, la primera en sortir de les trinxeres i enfrontar-se a l'enemic sovint armats d'una simple pistola i ben identificables pel seu uniforme. "*Proporcionalmente las pérdidas fueron más elevadas entre los oficiales hasta el rango de capitán que entre los hombres de tropa. 107 alumnos de la Escuela Normal Superior [francesa] sobre 211, y especialmente entre los universitarios de letras, que servían generalmente en la infantería*".²²³ (p. 175)

Altra de les raons d'aquesta mortalitat diferencial és que el comportament dels exèrcits depen en gran mesura de l'enemic que tinguin al davant. El racisme, la xenofòbia, l'odi polític o qualsevol mena de prejudici, pot fer variar radicalment la crueltat de la guerra. Sabem que la conducta en batalla dels cavallers cristians de la Península no era la mateixa si s'enfrontaven a d'altres tropes feudals o a les forces musulmanes²²⁴, ni tampoc la dels exèrcits hitlerians quan lluitaven al front occidental o a l'oriental o als Balcans.

Una de les causes de l'elevada mortaldat a la guerra va ser durant molt de temps la increïble precarietat dels serveis de sanitat militar. Els romans varen desenvolupar

²²³ Corvisier, André (2005) *La guerre*, p. 175

²²⁴ Moreta Velayos, Sebastián (1999) *Y el héroe tascó la hierba*, p. 40

una medicina militar particularment avançada i eficient²²⁵, però aquest llegat es va perdre a la caiguda de l'imperi. A l'edat moderna, varen ser els terços espanyols, particularment amoïnats per recuperar els seus veterans ferits, els primers que varen crear un autèntic cos de cirurgians militars²²⁶, però fins i tot en aquest cas hi havia divuit clergues en cada terç i només cinc practicants de la medecina. I no tothom tenia dret a les mateixes cures. Sovint, després de les grans batalles napoleòniques, *“dado el poco tiempo que podían dedicar a cada hombre, el tratamiento más sencillo para cualquier herida en un brazo o una pierna era la amputación. En lo alto de una mesa amarraban o sujetaban al herido (...) Había heridos que se revolvían y daban gritos, basfemando o llamando a sus madres, pero muchos otros mostraban un estoicismo inimaginable. Después de la operación tendían al herido en el suelo, donde permanecía destendido mientras los miembros cercenados se iban amontonando”*²²⁷. En aquestes circumstàncies, i per disminuir una mica l'insuportable dolor, els oficials tenien dret sovint a una ampolla de licor, el suboficials a un got de vi i els soldats el més corrent és que només poguessin mossegar un tros de fusta o de roba. Només després dels desastres de la guerra de Crimea, l'exèrcit britànic es va plantejar la creació d'un cos d'infermeria per atendre als malalts que jeien als hospitals sense que ningú els acostés de vegades durant dies ni un got d'aigua ni un plat de sopa.

I pitjor era la situació quan aquests soldats retornaven del servei. Vells, cansats, malalts, mutilats, sense gaire experiència laboral concreta, podien passar fàcilment a engruixir les miríades de marginats que pul-lulaven per ciutats i pobles. Els primers serveis importants per atendre als soldats retirats o en desgràcia varen ser instituïts a la

²²⁵ Ja Hipòcrates havia recomanat als seus deixebles, al segle V a.C. que anessin com a infermers a la guerra per tal d'aprendre el seu ofici. Bradford, James C. (2006) *International Encyclopedia of Military History*, p. 846.

²²⁶ Chagniot, Jean (2001) *Guerre et société a l'époque moderne*, p. 42. Els metges pròpiament dit eren teòrics de la medecina per la qual cosa la cura dels soldats quedava a les mans de barbers i cirurgians normalment sense títol universitari.

²²⁷ Zamoyski, Adam (2005) *1812. La trágica marcha de Napoleón sobre Moscú*, p. 297

França de Lluís XIV, com a mitjà de compensar el creixent nombre de persones cridades a files i l'estat constant de guerra en que va submergir el regne. La Marina va ser capdavantera en aquest sentit, com també a la Gran Bretanya, i l'edifici dels Invàlids, el gran asil parisenc construït pel rei es va convertir en tot un símbol d'aquesta nova política que, de tota manera, només va arribar a pal·liar la situació d'una petita part dels contingents.²²⁸

El tracte reservat als vençuts encara va ser pitjor, es clar. Variava des de l'extermini gairebé total, com feien els assiris o els mongols de Tamerlà, a la destrucció parcial acompanyada de l'esclavitud pels supervivents –tractament molt habitual a l'edat antiga-, o la destrucció parcial seguida de cohabitació. Tot depenia del projecte polític del vencedor, el nombre dels vençuts o les prioritats militars.²²⁹ De vegades, els vençuts podien fins i tot ésser incorporats als exèrcits vencedors, en qualitat d'auxiliars o de cossos lleugers. Els musulmans varen fer servir abastament aquest sistema en la construcció del seu imperi califal i amb la inclusió a l'exèrcit d'esclaus turcs o esclaus.

Durant l'alta edat mitjana, *“hacer la guerra era equivalente a dedicarse al saqueo. Amenazar con hacer la guerra era forzar a los oponentes a someterse al robo para hacer frente al pago de tributos (...) Si se trataba de oponentes con pocos recursos, se les tomaba como esclavos”*²³⁰ Amb el temps, la situació va anar evolucionant i *“allí donde las guerras eran endémicas y el dominio de un castillo llevaba a campañas prolongadas con asedios que acababa en rendiciones negociadas, tenía sentido que se desarrollase una convención por la que los ricos (es decir, aquellos con activos negociables) debieran ser tomados como prisioneros en vez de –como ocurría muy a menudo- se ejecutados o mutilados (...) Así, cuando Enrique II capturó el castillo*

²²⁸ “El antiguo soldado representaba entonces un peligro, a la vez como mendigo violento y como transmisor de enfermedades, pero era también una víctima digna de compasión a la que había que asegurar un fin decente”. Corvisier, André (2005) *La guerre*, p. 223

²²⁹ Chaliand, Gerard (1990) *Anthologie de la stratégie*, p. XXXII

²³⁰ Keen, Maurice (2005) *La guerra en la edad media*, p. 51

de Stephen en Crowmarsch, en 1153, perdonó a los caballeros pero ejecutó a 60 arqueros.”²³¹ . Això, amb tot, depenia sempre de les prioritats polítiques i sabem de reis que després d’una batalla o un setge varen fer executar amb crueltat a nobles que oferien una particular resistència als seus designis polítics. “*Il arrivait qu’un chef de guerre interdise de faire des prisonniers, dans la crainte de voir ses troupes se débander, chacun partant à la recherche d’un belle prise*”.²³² La cosa resultava encara més cruel quan s’enfrontaven exèrcits de categoria social desigual, com a les revoltes de Flandes. Els cavallers massacraven els plebeus i aquests, sense dret tampoc a plantejar el cobrament de rescat per no pertànyer a la classe dirigent, feien els mateix amb els nobles.²³³

Malgrat que aquesta mena d’usatges varen continuar durant el segle XVI, una evolució es va anar imposant al mateix temps.” *Las guerras de religión habían marcado un retorno a la barbarie: heridos rematados, hombres desarmados masacrados cuando no podían ofrecer un rescate. Pero la eficacia creciente de los armamentos y la profesionalización de los ejércitos reducen seguidamente los actos de barbarie. Parece que fue durante la guerra de los 30 años cuando el número de heridos sobrepasó al de muertos y durante la guerra de la Liga de Augsburgo el número de prisioneros igualó al de muertos en el campo de batalla.(...) Aumentan muchísimo los heridos, que suelen morir después. Es necesario multiplicar por dos el número de muertos en el campo de batalla para tener una idea de las pérdidas totales, mientras que en el XVII era necesario multiplicar por tres*²³⁴ . És durant la Primera Guerra

²³¹ Keen, Maurice (2005) *La guerra en la edad media*, p. 116

²³² Autrand, Françoise (1998) *La rançon, premier enjeu de la bataille*, p. 32

²³³ Fins i tot entre els nobles els presoners havien de quedar a les mans de gents del seu mateix rang. “*Un simple écuyer, un pauvre chevalier n’ont pas les moyens d’héberger un grand seigneur, ni de le traiter selon son rang, ni même de négocier un contrat avec lui*”. Llavors, entregaven el presoner als seus superiors mitjançant una recompensa per la seva acció. Ibidem, p. 33.

²³⁴ Corvisier, André (2005) *La guerre*, p. 167

Mundial quan la relació entre els morts en combat i els morts per malaltia o ferides s'inverteix i els segons representen ja només el 15% del total²³⁵.

El tracte rebut pels presoners semblava haver-se humanitzat definitivament quan les convencions de L'Haia van establir que la mort dels presoners constituïa un crim de guerra i que aquests havien de rebre un tracte correcte per part dels seus captors. La realitat, com sempre, va ser molt diferent. Els estats van descobrir que la vida dels presoners podia tenir efectes positius importants, particularment pel que fa a la propaganda i la desmoralització de l'adversari, però molts oficials i combatents no compartien aquesta opinió. Una part dels comandaments considerava que les instruccions de 'guerra a mort' i sense cap presoner enardien la tropa i la feien lluitar amb una moral superior. En d'altres casos era l'efecte de la propaganda, que difonia –i exagerava– les malvestats de l'enemic. En d'altres, simplement, l'enardiment del combat, el gust per la violència, la solidaritat amb les brutalitats dels propis camarades, o la voluntat d'exercir represàlies per les brutalitats de l'enemic, es conjuminaven per donar a la guerra tot el caràcter sagnant que pot arribar a tenir. Fins i tot a la Primera Guerra Mundial, que no va ésser una guerra ideològica, i al front occidental, on les diferències culturals, religioses o socials entre els combatents eren mínimes, les atrocitats es varen arribar a succeir gairebé com a fets, no generalitzats, però si rutinaris. *“Algunos [alemanes que se rendían] se hincaban de rodillas –recordaba un soldado británico-, mientras sujetaban la foto de una mujer o un niño en la mano por encima de la cabeza, pero a todos se les mataba. La emoción había desaparecido. Los matábamos a sangre fría porque era nuestro deber matar a tantos como pudiéramos (...) el escultor vanguardista Henri Gaudier-Brzeska escribía a Ezra Pound desde el frente occidental, y describía una reciente escramuza con los alemanes: <<También hicimos un puñado de prisioneros, diez, y como acabábamos de enterarnos*

²³⁵ Corvisier, André (2005) *La guerre*, p. 168

*de la pérdida del Lusitania, fueron ejecutados con las culatas [de los fusiles] después de una disertación de diez minutos entre los suboficiales y los hombres”*²³⁶

Ara mateix, si parlem de combatents, la diferència ja no s'estableix entre vencedors i vençuts, sinó entre els exèrcits dels pobles més desenvolupats i els altres. Les diferències en la mortalitat entre els soldats de les grans potències i els dels països del Tercer Món quan s'enfronten poden arribar a proporcions de més d'1 a 100 o fins i tot ara ja d'1 a 500. Això no significa que les grans potències guanyin sempre aquesta mena de conflictes, com bé es va poder comprovar al Vietnam o Afganistan, però hem de tenir clar que el cost de la guerra pot no tenir res d'equilibrat i que els patiments per aconseguir la victòria poden ser similars individual, però no col·lectivament.

Si aquestes podien ser les terribles experiències de les unitats de combat, no resulten inferiors les dels 'no combatents'. Només com a exemple, és prou conegut que, durant la guerra dels 30 anys, les pèrdues en vides humanes infringides a les poblacions varen superar de molt les dels militars, encara que amb fortes desigualtats locals. Mentre que el Palatinat va arribar a perdre el 75% de la seva població, d'altres regions varen romandre estalvies de les operacions i només van conèixer alguns efectes indirectes, com l'increment dels refugiats i l'extensió de les epidèmies. *Le progrès du droit des gens et l'institutionnalisation de la guerre au XVIIIe siècle en Europe réduit les pertes sanglantes des civils. G. Frumkin les a estimées à 5% pendant la guerre de 1914-1918 sur le front occidental, mais à l'Est les épiphénomènes de la guerre, massacres d'Arménie, révolution soviétique, etc. en augmentent la proportion.*²³⁷

Per molt 'civilitzada' que sigui una guerra, no estalvia als civils patiments difícils de descriure. Quan les tropes franceses es disposaven a abandonar Moscou el 1812, "los

²³⁶ Ferguson, Niall (2007) *La guerra del mundo*, pp. 205-206

²³⁷ Corvisier, André (2005) *La guerre*, p. 171

ciudadanos que se aventuraban a salir eran apaleados, despojados hasta de la camisa y muchas veces obligados a trasladar los objetos que les habían sido robados hasta el campamento de los saqueadores. Arrebatados sus bienes, tenían que sumarse a la rapiña para sobrevivir, y los ancianos, las mujeres y los niños no tardaron en dedicarse también a ello, principalmente de noche para evitar a los franceses. Una pandilla de soldados asaltó a un funcionario que se hallaba atrapado en Moscú con su familia y lo expulsó de su casa. Una vez en la calle, otra les quitó lo poco que la primera cuadrilla les había dejado. Cuando la familia buscó refugio en un patio, se acercó a ella otra banda que, al no encontrar nada que robarles, les propinó una paliza.”²³⁸

I aquesta mena de comportaments es varen donar en absència de resistències populars. Quan aquestes es donen o són imaginades per les tropes ocupants, els comportaments i represàlies s'acosten molt a la pura brutalitat. A la Primera Guerra Mundial, *“pueblos enteros de Bélgica, Lorena y los Vosgos fueron arrasados, y sus habitantes varones sumariamente fusilados, pese al hecho de que muchos de los <<ataques>> eran en realidad fuego amigo realizado por otros alemanes de gatillo fácil, o bien acciones legítimas de las fuerzas regulares francesas. En total, murieron alrededor de 5.500 civiles belgas.”²³⁹* Sense recórrer als més coneguts exemples de la guerra del Francès, o de la Segona Guerra Mundial, amb totes les crueltats que va comportar la repressió de la resistència, poden ser suficients aquestes paraules d'un coronel de l'exèrcit suec, Gyllenstierna, en al seva marxa pels boscos de Masòvia, a principis del segle XVIII, la suposada època de “humanització” dels conflictes: *“la mayoría de la población fue masacrada, y todo lo que se tenía en pie quemado y arrasado, por lo que los supervivientes no olvidarán fácilmente a los suecos”²⁴⁰* Les guerres de descolonització i les guerres revolucionàries han tingut uns efectes creixents

²³⁸ Zamoyski, Adam (2005) *1812. La trágica marcha de Napoleón sobre Moscú*, p. 317

²³⁹ Ferguson, Niall (2007) *La guerra del mundo*, p. 204

²⁴⁰ Konstam, Angus (1996) *Poltava*, p. 33

de victimització de la població civil, atrapada en conflictes que afegeixen components ètnics i ideològics a la passió del combat. *“La proporción de víctimas sangrientas entre los civiles, débil todavía durante la Primera Guerra Mundial, si se excluye las revoluciones, subió al 52% con la Segunda Guerra Mundial. En 1987 las guerras han hecho en el mundo unos dos millones de víctimas, de las cuales el 85% eran civiles. Sin embargo, el porcentaje fue alcanzado con armas clásicas y deja de lado el recuerdo de los 80.000 muertos en el acto y otros tantos víctimas de las radiaciones que provocó el solo gesto consistente en apretar un botón para dejar ir la bomba de Hiroshima...”*²⁴¹

A aquestes dades s’han d’afegir el racionament dels aliments, la inflació, la pèrdua de serveis (transport, escolars, sanitaris, i de tota mena), els desplaçaments i deportacions, la requisició per a treballs forçats –al servei del propi bàndol o de l’enemic- l’allotjament de tropes, les prohibicions per accedir-hi als camps de conreu o a d’altres classes de feina, la creixent fiscalitat, la por a les represàlies, les separacions familiars, etc, etc. Particularment vulnerables a tota mena de pressions i conductes impròpies són els més febles. Només a la guerra civil russa vuit milions de nens van quedar orfes i més de mig milió abandonats als carrers i camins de la recent creada Unió Soviètica. La violació de dones ha pres en ocasions caràcter sistemàtic, com a la Xina envaïda pels japonesos, a l’Alemanya ocupada pels soviètics o a la Bòsnia disputada per serbis, croates i musulmans. La guerra ha estat ocasió privilegiada per a tota mena de programes i genocidis, com l’extermini dels armenis a Turquia durant la Primera Guerra Mundial, l’Holocaust de jueus i gitanos pels nazis a la Segona, o l’expulsió dels alemanys dels Sudets just al final d’aquesta, per posar només que molt pocs exemples.

²⁴¹ Corvisier, André (2005) *La guerre*, p. 113

Un dels elements més interessants que ens proporciona la ciència històrica de cara a la didàctica de la pau és la comprovació que l'odi a l'enemic no neix necessàriament de la confrontació i ni tant sols del perill que aquest enemic pugui representar per un mateix. Les persones tenen capacitat de racionalitzar la violència i la guerra, de distingir entre la rivalitat i incompatibilitat. L'odi neix amb molta més facilitat dels prejudicis ideològics i de la ignorància mútua; quan aquests prejudicis s'implanten es fa molt difícil qualsevol exercici de racionalització. El millor exemple pot ésser la lluita constant entre cristians i musulmans al Mediterrani entre els segles VII i XVI. Es podria suposar que els cristians dels segles VII al X, sotmesos a una pressió constant i de vegades abassegadora, haurien desenvolupat un odi radical i instintiu que els faria veure els seus enemics –i rivals religiosos- no com a persones sinó com a ésser demoníacs estretament emparentats amb totes les dimensions del Mal sobre la terra. Lluny d'això, *“en esta época de cristalización el musulmán no es considerado con el sentido de <<enemigo>>; y las imágenes que se les adjudican son por lo general ad hominem: según el modelo adjudicado a una personalidad determinada; los musulmanes, en sentido colectivo, serían al suma de las cualidades adjudicadas a esas personalidades.”* En canvi, quan la cristiandat europea recupera el seu 'elan' expansiu i la capacitat ofensiva canvia de costat, la intervenció dels francs –que no havien viscut pràcticament en contacte amb els musulmans- i l'esperit de Croada difós pel Papat, transforma radicalment el panorama: *“el conjunto de las imágenes musulmanas sufre un violento cambio en los siglos XII y XIII. En esta época la imagen se transforma en “generalizaciones”; las cualidades y concepciones particulares, que eran atribuídas a ciertas personalidades, son presentadas en las crónicas como si representaran a todos los musulmanes (..) La total concretización del conjunto de imágenes cristianas se logró al unir en forma consciente las imágenes estereotipadas que se fueron formando a*

*través de generaciones, juntamente con la finalidad política*²⁴². I aquesta nova imatge dels musulmans té unes conseqüències molt precises pel que fa al tractament que reben dels nous enemics ideològics: *“La forma en que los francos conciben la campaña se colige de los llamados a la destrucción y al exterminio que se repiten en casi todas las descripciones de sus combates con los musulmanes. La concepción de que no es posible el diálogo ni la avenencia con los musulmanes –ni siquiera después de la rendición- y que la guerra debe ser total”*²⁴³ La por i la radicalització de les consciències provocada pel mateix allargament del conflicte constitueixen també elements importants –sovint decisius- en aquest desencadenament de l’odi mutu.

Juntament amb les víctimes humanes, s’han de comptar els estralls materials. No tenim aquí espai per a una descripció exhaustiva d’aquesta mena de conseqüències, però han estat de vegades decisives per a retardar el desenvolupament econòmic i humà de certs territoris. Europa va patir en 1914-1918 unes pèrdues materials estimades en 30.000 milions de dòlars, de les quals només França i Bèlgica van haver de suportar 17.000 milions.²⁴⁴ La demanda de reparacions a Alemanya durant la pau de Versalles va constituir un dels problemes que provocaren més endavant la pujada de l’extremisme germànic i la Segona Guerra Mundial. Les destruccions no sempre són causades per l’enemic; les tàctiques de terra cremada, la voluntat de no permetre que l’altre es pugui abastir d’elements estratègics, les pressions sobre la població pròpia perquè col·labori a l’esforç de guerra abandonant altres tasques, el tancament d’activitats i empreses no estratègiques poden provocar seriosos desperfectes a l’economia i el patrimoni col·lectiu de les societats.

“La guerra también puede suponer el marasmo en regiones que no han sido alcanzadas por ella. El bloqueo impuesto por los beligerantes alcanza en ocasiones la

²⁴² Barkai, Ron (2007) *El enemigo en el espejo*, pp. 273-274.

²⁴³ *Ibidem*, p. 159

²⁴⁴ Corvisier, André (2005) *La guerre*, p. 140.

*economía y el abastecimiento de ciertos países neutrales (...) Las actividades económicas que no trabajan para la guerra corren el riesgo de conocer crisis cuyos efectos son comparables a los de las grandes crisis económicas...*²⁴⁵ En conjunt, tot un món de conseqüències de diferent ordre, sense les quals la presentació del conflicte i les seves peripècies, romandria mancada d'un element essencial per a la formació intel·lectual i cívica dels/les alumnes.

7.3. El camp de batalla com a eina didàctica

7.3.1. Definició de camp de batalla

Com dèiem, la batalla ha estat glorificada a partir de la obra de Clausewitz i la tradició dels segles XVIII i XIX. En realitat la batalla és només una part petita del fet bèl·lic i durant molt de temps va ser considerada com a una opció massa arriscada, per la qual cosa apareix escaduserament²⁴⁶. Particularment, amb l'aparició de les armes de foc, *“an opponent offering battle with a prepared defence bristling with shot and field artillery was not so rashly confronted once the major powers had learnt from their initial experiences. Battles in the open field still continued, but remained overwhelmingly chance encounters which took on side, or even both, by surprise”*²⁴⁷. Nosaltres considerarem com a camp de batalla l'espai físic en que s'ha donat una confrontació bèl·lica, sense ser massa estrictes en les seves característiques formals.

Des d'aquest punt de vista, un camp de batalla constitueix un espai on, en algun moment del passat, s'han arribat a trobar dues forces armades enemigues, de característiques –d'alguna manera- similars, i on s'ha produït una lluita generalitzada

²⁴⁵ Corvisier, André (2005) *La guerre*, p. 282

²⁴⁶ Rojas Gabriel, Manuel (2007) *El riesgo de la batalla*, pp. 267-277.

²⁴⁷ Eltis, David (1998) *The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe*, p. 136.

entre els seus integrants. Els camps de batalla poden ser rurals o urbans, com ara Berlin al final de la II Guerra Mundial, o Belchite a la guerra civil espanyola. La importància de la batalla 'campal' ha portat a un cert menyspreu del medi urbà, però els combats en aquests espais han estat entre els més sagnants i amb més conseqüències per a la població civil²⁴⁸, per a la qual cosa resulten molt convenients a la nostra intenció didàctica. Amb el desenvolupament de les noves armes al segle XX, la terra, el mar, i fins i tot el cel s'han convertit en 'camps de batalla' –podem recordar les anomenades 'batalla de l'Atlàntic' o la 'batalla d'Anglaterra'²⁴⁹. Aquí tractarem aquest 'territori' com un gran espai a descobrir, amb tot el que l'envolta, prenent com a punt de partida, com hem assenyalat abans, l'àmbit epistemològic general de la didàctica del patrimoni²⁵⁰

La natura i característiques d'aquests vestigis patrimonials pot ser molt diversa. Hi ha d'una banda l'espai, amb les seves característiques topogràfiques, els camins i altres elements de comunicació que el travessen, els nuclis de població i altres elements previs configurats per la història, també els conreus i activitats econòmiques que s'hi desenvolupaven i que poden haver tingut –o no- incidència tant en el decurs de la batalla com, particularment, en les consideracions d'ordre social o geogràfic que nosaltres podem fer al seu voltant. Però hi ha també tot un seguit d'elements directament vinculats a la contesa: *“Aunque la mayor parte de la cultura material generada por la contienda es de factura militar –hecho que permite documentar y estudiar la faceta logística y tecnológica de la misma-, también son importantes los restos de origen civil, cuyo estudio permite reconstruir cómo era la vida cotidiana en las*

²⁴⁸ Veure Ashworth, G.J. (1991) *War & the City*.

²⁴⁹ Veure Iñiguez, David (2008) *Memoria y desmemoria histórica*.

²⁵⁰ Veure Besolí, Andreu (2007) *El potencial didáctico de un conjunto patrimonial contemporáneo: los escenarios históricos de la batalla del Ebro*.

*posiciones del frente y en la retaguardia.*²⁵¹ A les confrontacions modernes poden existir restes com casamates, refugis, nius d'ametraladora, trinxeres, molt descriptives de la dinàmica dels enfrontaments. Tanmateix, no hem de perdre de vista la possibilitat de trobar *“estructuras naturales y civiles habilitadas para uso militar (cuevas, atalayas, infraestructuras ferroviarias, hospitales, etc.); monumentos funerarios y conmemorativos erigidos en recuerdo de los caídos de ambos lados... y artefactos bélicos pesados (restos de vehículos, de cañones, de maquinaria militar, etc.) y ligeros (partes móviles de armamento, munición perdida, granadas y proyectiles no detonados, etc.). También forman parte de este rico legado patrimonial todo tipo de enseres de uso cotidiano que han pervivido hasta nuestros días, bien porque han sido expresamente guardados por familiares e instituciones, bien porque se han conservado enterrados en forma de registro arqueológico...*²⁵²

En el nostre cas, l'accepció “camp de batalla” s'elargeix fins considerar l'abast de la comarca on s'inserta, procurant que coincideixi amb pautes reveladores del tipus de conflicte que analitzem, amb el tipus de poblament, activitats humanes, climatologia, xarxa de comunicacions, etc

7.3.2. Els camps de batalla com a font i recurs en el procés d'ensenyament/ aprenentatge

Tot el que hem vist fins ara són dimensions que podem –i hauríem- de prendre en compte quan es tracta de l'estudi dels conflictes armats. En aquest capítol plantejarem directament el treball de l'alumnat a l'espai físic del camp de batalla. Partim

²⁵¹ Besolí, Andreu, David Gesalí, Xavier Hernández, David Iñiguez, Joan Carles Luque (2005) *Ebro 1938*, p. 326.

²⁵² *Ibidem.*

de la consideració d'aquest espai tant com a font per al coneixement històric, com un recurs més per a la didàctica de la història en relació amb el mateix tema.

El camp de batalla actua com a font de la mateixa manera que qualsevol altre element objectual o patrimonial, *“és un element que ens proporciona informació sobre l'emissor que l'ha creat, mentre que un recurs és un element que utilitzem com a instrument per ajudar-nos a saber.”*²⁵³ Com a font, el camp de batalla constitueix una eina de significacions plurals, sense autosignificat, o sigui que es tracta de *“objetos que existen y que, aunque algunos de ellos pueden expresar la relación del ser humano con su entorno, no fueron realizados con la intencionalidad de expresar por ellos mismos ninguna concepción sobre el mundo”*²⁵⁴. Per això, les respostes que podem obtenir responen, més que mai, a la nostra metodologia d'estudi i les preguntes que hi podem arribar a formular.

Com a recurs, aconsegueix perfectament les demandes que J. Prats i J. Santacana plantejaven com a objectius de la didàctica de la història:

- comprendre els fets ocorreguts en el passat i aprendre a situar-los en el seu context.
- comprendre que en l'anàlisi del passat poden haver-hi punts de vista diferents
- comprendre que hi ha formes diverses d'adquirir, analitzar i avaluar les informacions sobre el passat.
- aprendre a transmetre de forma organitzada el que, sobre el passat, s'ha anat estudiant i s'ha obtingut com a resultat²⁵⁵

Una batalla sol constituir per si mateixa un fet complex on intervenen una gran quantitat d'elements. Com a qualsevol altre aspecte de l'anàlisi en ciències socials, *“lo*

²⁵³ Iturrate, G., A. Bardavio, N. Bou, X. Pérez (1996) *Les fonts en les Ciències Socials*, p. 5.

²⁵⁴ Hernández, F. Xavier, Lluís Pibernat i Joan Santacana (1998) *La historia y su método*, p. 30

²⁵⁵ Prats, Joaquim i Joan Santacana (2001) *Enseñar historia*, pp. 16.

*que interesa no es la cantidad de hechos reportados. Lo que cuenta es su relevancia y cómo se relacionan entre sí”*²⁵⁶. Els/les alumnes poden aprendre a desenvolupar la seva capacitat per jutjar la rellevància i les relacions internes dels fets inferits de les fonts gràcies a les possibilitats múltiples que, com aglutinador de diversos procediments, pot oferir el camp de batalla-recurs didàctic.

7.3.3. El camp de batalla com a eix de la unitat didàctica

Per tot això, l'estudi del camp de batalla pot esdevenir, com activitat d'ensenyament/ aprenentatge, eix de la seva unitat didàctica. Fem nostres les paraules de Prats i Santacana: *“hay quien afirma que la Historia debería “pisarse”, en el sentido que cuando hablamos, por ejemplo, de la Edad Moderna deberíamos pisar alguna ciudad colonial del siglo XVIII; para comprender la revolución industrial deberíamos poder visitar una fábrica o un barrio burgués, entrar en sus casas y compararlo con los suburbios obreros del mismo momento... La cuestión principal radica en saberlo identificar como documento histórico, es saber acercarse a él con actitud especulativa y con sensibilidad científica”*. Aquesta sensibilitat científica és el que podem contribuir a desvetllar mitjançant una adequada presentació de les informacions i una seqüenciació dels procediments que s'han de portar a la pràctica. Ens permet reproduir la metodologia pròpia de la feina de l'historiador/a, amb una recollida prèvia d'informació, formulació d'hipòtesis explicatives, anàlisi i crítica de les nostres fonts, recerca de relacions entre els fets i dades analitzats, i verificació de les hipòtesis. Per això, abans de començar, haurem de tenir clars els objectius, els continguts del tema que estem treballant amb aquesta metodologia, les activitats d'aprenentatge que desenvoluparem

²⁵⁶ Sohr, Raúl (2003) *Claves para entender las guerras*, p. 13.

al voltant del camp de batalla i el sistema d'avaluació que vincularem amb les mateixes activitats.

Si la batalla constitueix un moment àlgid de les confrontacions humanes, també pot esdevenir un 'centre d'interès' en la feina d'interpretar-les i fer-les conèixer. Treballar un camp de batalla pot situar-se perfectament com a a activitat focal en el desenvolupament d'una unitat didàctica que abasti qualsevol dels grans conflictes estudiats al currículum de l'Ensenyament Secundari obligatori o post-obligatori a Catalunya. Particularment, ho podem fer per a conflictes de l'antiguitat (Sagunt), guerra dels Segadors (setge de Salses), de la guerra de Successió (Prats de Rei, Talamanca, Arbúcies, setge de Barcelona), guerra del Francès (setges de Girona i Tarragona, Cardedeu), de les guerres carlines (Peracamps, Maials, Toix, Alpens), o la guerra civil (batalla de l'Ebre) entre molts d'altres.

Pel que fa als procediments, la presentació del camp de batalla hauria de conformar un sistema de passes successives, amb un ordre de prelación i amb una sèrie d'objectius parcials que serveixin de referent a cadascun dels elements que componen el conjunt de l'activitat. No deixa de suposar una dificultat característica de la nostra didàctica, en la mesura que *"no sabemos aún realmente qué secuencia mental se sigue en procedimientos tales como la observación, la demostración, la interpretación o la formulación de hipótesis.."*²⁵⁷ S'haurien d'aplicar procediments tant comuns (transversals a diverses disciplines) com específiques. El seu caràcter es fonamentalment heurístic, en la mesura que constitueixen seqüències que ens donin un resultat exacte i uniforme, sinó que es demanen inferències i deduccions de resultat sempre sotmès a discussió.

²⁵⁷ Trepà, Cristòfol (1995) *Procedimientos en historia*, pp. 26-30

El fet que l'estudi del camp de batalla, com moltes activitats que es realitzen sobre elements patrimonials, impliqui una excel·lent oportunitat per treballar un elevat nombre d'elements procedimentals, no es ha de fer perdre de vista que no es tracta únicament d'aprendre certes habilitats amb l'excusa de la història militar, sinó que aquests procediments ens permetran interpretar la informació que proporciona el camp de batalla i les seves fonts associades com a eina privilegiada per a la comprensió d'uns determinats fets o fenòmens històrics. En aquest sentit, el camp de batalla com a recurs didàctic incideix directament en els quatre àmbits propis de la Història com a disciplina assenyalats per J. Valdeón:

- la cronologia com a eix del coneixement històric
- no hi pot haver història sense esdeveniments
- en tot allò que és històric té preferència la idea de canvi i evolució
- per a explicar els fenòmens històrics hem de fer referència a una pluralitat de sectors²⁵⁸

De la mateixa manera que queden satisfetes les demandes de la nostra disciplina de referència, també ho fan les necessitats educatives dels alumnes pel que fa a l'aprenentatge de la història.

- desenvolupar la seva capacitat de pensar amb esperit crític i aprendre a analitzar les situacions humanes
- comprendre el seu entorn i, en general, el món en el que viuen
- trobar la seva identitat personal, ampliant la seva experiència mitjançant l'estudi de persones, temps i llocs diferents
- comprendre el procés de canvi i continuïtat en els assumptes humans
- adquirir interessos per al seu temps de lleure²⁵⁹

²⁵⁸ Galindo Morales, Ramón (1997) *La enseñanza de la historia en la educación secundaria*, p. 19.

A la nostra metodologia aquesta opció parteix del plantejament didàctic de la història-problema: situar als/les alumnes davant unes situacions que els obliguin a una resposta activa d'acord amb les exigències científiques de la disciplina de referència, i que els duguin a fer un qüestionament i, posteriorment, una reconstrucció pròpia dels fets estudiats.

Aquesta mena d'activitats, on els/les nostres alumnes recreen la tasca de l'investigador, ens evita transmetre una visió de la història com a coneixement tancat, ajuda a formar una consciència crítica i compromesa amb el passat i ens obre un camí de convergència entre l'escola i el món exterior que ens pot servir per prevenir les devastadores conseqüències dels conflictes armats. També ens pot permetre integrar alumnes amb referents locals desestructurats, però que comparteixen un imaginari comú de la violència armada –el de la televisió, el cinema, les diferents històries nacionals si es tracta de nous- mitjançant una reconstrucció activa d'una reflexió comuna i compartida amb els altres companys/es en la que ells també poden participar.

El més important és que aquestes necessitats educatives poden quedar cobertes mitjançant un procés d'aprenentatge atractiu per l'alumna/e, en la mesura que resulta actiu, referenciat (a experiències prèvies dels/les mateixos alumnes) i divers (en el conjunt de procediments emprats). Com a qualsevol element patrimonial, "*el primer valor didàctic que se puede adjudicar al monumento es su capacidad para motivar un proceso de aprendizaje*".²⁶⁰ La fascinació que exerceixen certs fets del passat és un element que no es pot menysprear en la didàctica.

²⁵⁹ Prats, Joaquim (1988), pp. 158-159.

²⁶⁰ Ruiz Pérez, Ricardo (1997) *El patrimonio histórico: propuesta didáctica*, p. 373.

7.3.4. Fonts i eines per a l'estudi de la batalla

Evidentment, es poden treballar experiències històriques de batalles com a recurs didàctic sense necessitat de fer una sortida didàctica per tenir el contacte directe amb el lloc on es varen desenvolupar els esdeveniments; avui dia el cinema, els moderns mètodes de cartografia per satèl·lit, els altres recursos telemàtics, la disponibilitat de fotografies, informació, mapes, etc., ho fan perfectament possible, però d'aquesta manera es perd en bona part el seu valor com a font i, particularment, es perd l'emoció de l'experiència, un component clau en la dimensió motivadora d'aquesta proposta. A més a més, a Catalunya no tenim pràcticament presentacions museístiques de les mateixes, a diferència de França, Estats Units o la Gran Bretanya²⁶¹

L'èxit de l'activitat no vindrà donat únicament per aquesta experiència directa. Cal que el professorat responsable tingui una idea clara del que va a veure i amb quins procediments es treballarà, i complementar l'observació del camp de batalla, amb l'aportació d'altres fonts, escrites i materials, la visita –si és possible– a centres d'interpretació complementaris, museus, etc²⁶². En aquest sentit, cal tenir clar que som víctimes de les deficiències del nostre país pel que fa a arqueologia de la història militar i instal·lacions culturals d'aquesta mena properes als camps de batalla.

D'alguna manera, i per això és important acompanyar l'activitat amb el suport d'imatges de l'època, un dels elements més importants d'una visita al camp de batalla es que pugui contribuir a desenvolupar el que Bruner anomenava com a representació cognitiva icònica, la que es dona *“cuando el sujeto se <<imagina>> una operación o manipulación, como forma no sólo de recordar el acto, sino también de recrearlo*

²⁶¹ Veure Wilson, Amy and GeorgeHollis (2007) *How do we get better at going on trips?*

²⁶² Veure Moreell, Peter (1986) *Visiting battelfields.*

mentalmente”²⁶³ Aquesta projecció mental en el passat, la comparació amb els referents icònics coneguts per d’altres mitjans i la inserció d’aquesta imatge en un discurs narratiu sobre els esdeveniments i en la resposta a interrogants de caire conceptual però també moral pot constituir un exercici magnífic d’assumpció i conversió del passat en eina activa per al propi desenvolupament intel·lectual. Es tractaria de fer de les Ciències Socials no unes “*ortopedias culturales o eruditas, sino conocimientos funcionales de rentabilidad inmediata*”²⁶⁴

Fent servir el mateix camp de batalla com a font d’informació per a la didàctica del conflicte, els/les alumnes es trobaran amb els mateixos problemes que pateixen els historiadors que construeixen els nostres coneixements de referència. D’una banda, la subjectivitat de l’observador, de l’altra, la multidimensionalitat de la font, i, finalment, el fet que “*la historia ni se limita ni puede limitarse a ser una mera descripción de hechos observacionales; en este caso seria un relato, no historia*”.²⁶⁵ L’alumnat reconstrueix, partint de les dades observacionals, l’entorn i factors de la batalla, de tal manera que el fenomen el porta al fet, i el fet a la categoria, que es pot estendre a d’altres fets i conflictes similars ocorreguts a la història de la humanitat, i convertir-se en element comparatiu per a trobar aquestes similituds o bé les diferències²⁶⁶. Respon, d’alguna manera, a la simulació d’una metodologia d’estudi històric partint del ‘cas únic’²⁶⁷ introduïda per l’antropologia i la sociologia, però que a nosaltres, com a didàctes, en serveix per a exemplificar molts altres casos semblants i arribar, aprofundint en el coneixement del cas singular, a la integració de conceptes, procediments i valors aplicables al coneixement de diferents situacions de confrontació bèl·lica.

²⁶³ Teruel Melero, Pilar (1998) *¿Cómo contemplan los alumnos el pasado histórico...* p. 49.

²⁶⁴ Hernández, F. Xavier (1995) *Enseñanza de las ciencias sociales, balances y perspectivas*, p. 10.

²⁶⁵ Hernández, F. Xavier, Ll. Pibernat i Joan Santacana (1998) *La historia y su método* pp. 28-29.

²⁶⁶ “(...) los hechos observacionales son particulares. Sin embargo, ello no significa que por el hecho de ser particulares sean tratados como singulares. Muy al contrario, en historia son tratados como universales.” Ibidem, p. 29.

²⁶⁷ Prats, Joaquim i Joan Santacana (2001) *Enseñar historia*, p. 53.

Acabem de parlar de la subjectivitat de l'observador, i aquest és un dels principals reptes a que s'hauran d'enfrontar els/les alumnes que hagin de reconstruir una situació bèl·lica, fins i tot fent servir relats dels presents. La batalla proporciona records diversos; en primer lloc, degut a la confusió que hi regna, també perquè molts dels relats s'escriuen passat un cert temps des del desenvolupament del conflicte, pel partidisme dels bàndols enfrontats, perquè tot sovint els protagonistes són aliens a l'indret geogràfic de la batalla i confonen les referències, la toponímia..., perquè també sovint es vol destacar la centralitat del propi paper i de les accions en que els narradors s'han vist involucrats, etc., etc. Ni tan sols quan comptem amb els suposadament asèptics relats d'Estats Major o informes dels oficials participants podem creure que ens resolguin com a historiadors tots els problemes de reconstrucció que es plantejen, perquè *“combat is as complicated and multiform as any other sort of human activity, and given the stakes at issue more so than most”*²⁶⁸

Abans de demanar aquesta tasca de reconstrucció, i de reflexió, sobre un camp de batalla convé consensuar amb l'alumnat una part dels pressupòsits del que constitueix una campanya i una acció bèl·lica. Per suposat, s'haurà de contextualitzar el conflicte i ens haurem de familiaritzar amb una manera concreta de fer la guerra, però també s'ha de parlar de temes de més abast. És normal, per exemple, que els/les adolescents identifiquin guerra i violència, i estableixin una relació directa entre la quantitat de violència desfermada i el profit que es pot treure de la mateixa en el decurs d'una guerra. Aquesta mena de raonament erroni troba el seu suport en els mitjans de comunicació i la imatge superficial que se'ns dona de l'acció dels exèrcits i la primacia de la tecnologia i les armes.

²⁶⁸ Reuter, Timothy *La guerra carolíngia y otoniana* en Keen, Maurice (2005) *Historia de la guerra en la edad media*, p. 53

Un altre pas previ és que els/les alumnes prenguin familiaritat amb el vocabulari militar. Les referències prèvies poden ser molt minses, i des de les jerarquies militars als diferents cossos i el volum de les unitats, convé que tinguin un control, mínim, dels elements amb que hauran de fer la seva reconstrucció de la realitat.

Tot el plantejament es fa des de l'àmbit disciplinar de la història, però no pressuposa que no hàgim d'utilitzar metodologies interdisciplinàries. Fins i tot es pot plantejar l'activitat en col·laboració amb d'altres matèries d'estudi del centre escolar, com ara la tecnologia, l'economia o les llengües estrangeres.²⁶⁹

El conjunt de procediments s'articulen al voltant de cinc àmbits preferents de treball²⁷⁰:

- la interpretació i representació de l'espai
- la consciència temporal
- el tractament de la informació
- la investigació de la memòria històrica
- l'anàlisi de fonts materials e iconogràfiques

En definitiva, es tracta de fer servir el territori com un gran espai a descobrir, on observar, mesurar, registrar, interrelacionar dades provinents de fonts diferents i on tractar-les amb procediments diversos²⁷¹. Per a poder fer això, els/les alumnes haurien de disposar d'algunes informacions prèvies pel que fa als dos bàndols enfrontats:

- el context polític i militar de la batalla
- els objectius marcats pel comandament polític i/o militar
- els plans de campanya

²⁶⁹ Murray, Mike (1999) *Three lessons about a funeral: Second World War cemeteries and Twenty years of curriculum change*, pp. 6-11.

²⁷⁰ Definits d'acord amb els postulats de F.Xavier Hernández i Joan Santacana a *Ideas, estrategias y recursos*.

²⁷¹ Veure Hernández Cardona, F. Xavier (2007) *Espacios de guerra y campos de batalla*.

- l'evolució temporal de les operacions
- la composició i reclutament de les tropes
- l'armament que es va fer servir
- les capacitats tàctiques d'unes i altres
- la posició dels llocs de comandament
- les condicions logístiques i morals de la tropa
- l'organització i eficiència del comandament, i les personalitats més rellevants responsables de les operacions
- balanç de víctimes i destruccions de la batalla
- sort dels presoners (si és coneguda)

Pel que fa a l'observació, els alumnes haurien de ser capaços de distingir sobre el territori:

- la seva importància estratègica
 - vies de comunicació
 - posició respecte a les xarxes de castells, fortaleses...
 - nuclis polítics i administratius propers
 - situació dels nuclis urbans
 - rellevància econòmica i/o demogràfica
 - posició respecte al pla general de campanya
- importància tàctica
 - estudi del relleu
 - vies de comunicació internes (carrers, camins, corriols...)
 - obres de fortificació
 - cobertura vegetal existent a l'època

- obstacles o facilitats per al moviment de les tropes (tanques de pedra o de fusta, conreus, edificis...)
- corrents fluvials, escorrenties

La informació pot provenir tant de fonts primàries com secundàries. En qualsevol cas, convé sempre establir clarament el biaix de la font o de la interpretació dels esdeveniments. Si el camp de batalla es situa a l'entorn immediat dels/les alumnes, es poden fer servir fonts dels arxius locals, que permetrien un conjunt d'activitats comprensives amb una potencialitat molt alta pel que fa a la implicació de l'alumnat en l'aprenentatge i valoració del seu entorn. L'abundància d'enfrontaments a diferents moments de la nostra història fa que això sigui més factible del que podem pensar, però el més freqüent és que això pugui resultar difícil. Haurem llavors de procedir com amb un recurs de descoberta, que posa l'alumna/e en contacte amb entorns diferents al seu, però dels que pot inferir dades i procediments útils per a comprendre la pròpia realitat.

Els materials necessaris per a poder obtenir totes aquestes informacions i acompanyar l'activitat sobre el terreny poden ser:

- documentació escrita:
 - cròniques i obres historiogràfiques
 - articles de premsa
 - relats de participants o testimonis de la batalla
 - memòries personals coetànies
 - poemes, novel·les
 - informes i documentació militar
 - documentació municipal o judicial
 - registres parroquials

- llibres notarials
- fonts iconogràfiques i audiovisuals
 - pintures, gravats i fotografies
 - documentals i filmacions
 - registres sonors
 - produccions cinematogràfiques
- vestigis arqueològics i objectes provinents del camp de batalla²⁷²
 - elements commemoratius
 - monuments
 - medalles
 - tradicions i rondalles
 - festes i celebracions

Juntament amb les fonts i les informacions complementàries, s'hauria de proporcionar als alumnes materials que permetin actuar sobre el terreny, interpretar i situar les dades provinents de les fonts:

- material cartogràfic
 - mapes de carreteres i plànols urbans
 - mapes topogràfics a escala (preferentment 1:50.000, i 1:5.000, per acostar-se al mateix espai de la batalla i el seu entorn geogràfic més immediat).
 - fotoplànols i fotografies per satèl·lit
 - cartografia històrica
 - plantilles quadriculades i escales per mesurar l'espai

²⁷² Malauradament, al nostre país no han estat freqüent les prospeccions arqueològiques dels camps de batalla, com tampoc no ho és la conservació i exposició pública d'aquesta mena de restes, però allà on ha estat possible aquests elements es poden considerar de primer ordre per incentivar l'empatia i la reflexió de l'alumnat.

- simbologies pràctiques per indicar la situació de les unitats militars
- altre material
 - objectes bèl·lics o reproduccions dels mateixos
 - brúixoles, lectors d'escala, localitzadors GPS
 - elements per a jocs de rol, elements de simulació (uniformitat, etc.)
 - espais telemàtics –si es preveuen- per tal d'acollir part de les activitats

Tot això d'acord amb les necessitats de l'estudi i les disponibilitats del centre. En cap cas és necessària la totalitat per a poder desenvolupar correctament activitats profitoses.

Un treball, preferentment grupal, sobre l'espai d'un camp de batalla, pren la forma d'un recorregut on l'alumnat coneix i es familiaritza amb el territori. Aquest recorregut pot constituir una experiència de simulació i rol, però el més senzill és fomentar que els equips d'alumnes facin el plantejament i la reconstrucció de la batalla d'acord amb els pressupostos previs (pla de campanya, objectius estratègics, unitats disponibles, etc.). Llavors es pot fer un raonament estratègic i tàctic sobre la necessitat o no de la batalla, les seves característiques i les formes de lluita, les decisions preses pel comandament i el seu desenllaç, amb participació o no del professorat acompanyant. Aquest raonament pot ser formalitzat mitjançant opcions simples plantejades d'acord amb la “teoria dels jocs”, analitzant els possibles resultats.

La visió estratègica del combat ha d'anar acompanyada de la reflexió sobre les dimensions polítiques del conflicte i les conseqüències de tot tipus que pugui haver comportat la batalla. Després de la visita es necessari:

- destinar un temps per a posar en comú les observacions
- relacionar-les amb els coneixements previs comentats a l'aula

- proporcionar als alumnes un vehicle per exposar les seves conclusions, sigui per escrit, oralment, o mitjançant l'elaboració de murals, pàgines web, etc.²⁷³

En aquesta exposició de conclusions també ha de tenir una part important la valoració personal del conflicte, de la seva sortida militar i de les possibles alternatives de resolució, tal com assenyalàvem a la pàgina.... oferint no només les altres oportunitats sinó també el tipus de renúncies i avantatges que haurien comportat.

²⁷³ Veure Iturrate, G., A. Bardavio, N. Bou i X. Pérez (1996) *Les fonts en les Ciències Socials*.

**PART III - UNA EXPERIÈNCIA DIDÀCTICA A LA
SECUNDARIA POST-OBLIGATÒRIA. EL CAMP DE
BATALLA D'ALPENS.**

8. Les guerres carlistes com a problema didàctic

Dins dels diversos conflictes armats que han marcat la història de Catalunya, hem triat les guerres carlistes com a exemple pràctic de la nostra experiència per les dificultats específiques que presenta la seva didàctica. Es tracta d'un seguit de guerres civils que, si afectaren fortament el conjunt de l'Estat espanyol, encara van tenir un impacte més directe a la societat catalana. El seu llegat polític va ser important, i molt viu, fins el franquisme, amb la qual cosa encara som a temps d'enllaçar sociològicament amb la seva presència històrica. Malgrat això, el rerefons ideològic d'uns aixecaments armats en nom de "*Déu, la Pàtria i el Rei*" fa servir conceptes cada cop més allunyats dels valors socials presents a la vida quotidiana dels nostres alumnes. Per això, hi ha un dèficit de comprensió que, de vegades, es resol a l'aula tractant el tema molt per sobre o bé acostant-lo a posicions ideològiques més actuals i comprensibles, com ara el catalanisme o la revolta pagesa, però amb el clar perill de cometre anacronismes contraris a la ciència històrica. El cert és que els llibres de text de secundària cada cop dediquen menys atenció al tema i això podria desvirtuar en part la reflexió que fem sobre la història de Catalunya, ja que el carlisme, juntament amb la seva fonamental importància política durant el segle XIX, va ser present a l'arrel de fenòmens polítics i sociològics molt importants, com ara el naixement del catalanisme conservador o la consolidació de l'aparell polític franquista a certes comarques després de la guerra civil.

A més a més, el carlisme presenta trets historiogràfics i sociològics molt interessants. Ens trobem amb una interpretació encara molt oberta on causes, conseqüències, motius, són objecte d'interpretació i donen als/les alumnes l'oportunitat de debatre els conceptes, les seves hipòtesis i aprendre a fer servir els mètodes de la

ciència històrica pràcticament com si es tractés d'una recerca professional. El fet que la revolta carlina s'escampés per tot el territori espanyol, però amb una presència concentrada a certes regions i comarques –mai d'una manera unànime- també ens permet acostar-nos a les diferències i matisos de la realitat territorial i social.

Fins on arriben els nostres coneixements, creiem que mai s'ha fet una anàlisi aprofundida de l'aparició del carlisme com a tema de la didàctica de la història a l'Estat espanyol. I fora ben interessant, particularment si ho fem amb els manuals i resums d'història d'Espanya dirigits al jovent durant el segle XX²⁷⁴. Sabem, per exemple, de l'actitud ambivalent i les evolucions dels manuals sota el franquisme²⁷⁵, d'acord amb la política també ambigua del dictador, però no estaria pas malament veure de seguir aquest fenomen als darrers anys del règim i durant la transició a la democràcia, coincidint amb la desaparició del carlisme com a força política, per veure en quina mesura se'l considera amb influència a l'esdevenidor de la història política espanyola, o es valoren les seves conseqüències i seqüeles²⁷⁶.

El cas es que “*desde el punto de vista militar, las guerras carlistas tuvieron un interés muy limitado. La penuria de efectivos y medios que afectó a ambos contendientes impidió la realización de operaciones de entidad, y lo único destacable fue el recurso a la guerrilla y la movilidad*”²⁷⁷. Aquesta precarietat de mitjans, impròpia de l'era industrial en que es trobaven, no va impedir una mortaldat molt elevada, ni que els recurrents esclats bèl·lics marquessin decisivament la vida del moviment polític carlista, i fins i tot la imatge que de la política es va fer un sector de la dreta catòlica

²⁷⁴ Sobre l'interès i metodologia d'una anàlisi d'aquest tipus veure: Valls Montés, Rafael (1998) *Los manuales escolares y los materiales curriculares de historia...* pp. 72 i ss.

²⁷⁵ Castillejo Cambra, Emilio (2008) *Mito, legitimación y violencia simbólica en los manuales escolares...*, pp. 479 i ss.

²⁷⁶ Es probable que el resultat s'acosti al que assenyala aquest mateix autor, quan diu que l'ensenyament del carlisme després de la Llei General d'Educació va imposar una “*redacción distante, pero también fragmentaria y simplista*” del que suposava el carlisme a la història d'Espanya. *Ibidem*, p. 483.

²⁷⁷ Martínez Teixidó, Antonio (2001) *Enciclopedia del arte de la guerra*, p. 288 .

més conservadora. Per això creiem que, sense veure el conflicte armat en cap cas com a motor de la història, si ens pot servir com a punt de partida per a una comprensió holística del que va ser un fenomen polític important a Espanya i Catalunya al segle XIX.

Aquesta memòria no pretén aprofundir en el coneixement del carlisme com a tema realment transversal de la història catalana, ni tan sols es planteja fer un estat de la qüestió, però, partint de la idea que la didàctica de la història ha de mantenir una estreta relació amb la seva ciència de referència –la ciència històrica i la seva metodologia pròpia- cal fer presents els punts més interessants del debat historiogràfic per poder justificar l'estructura i conceptes inclosos a la nostra experiència amb els alumnes de sis centres educatius.

9. El carlisme com a moviment polític

No explicarem ara en detall el plet dinàstic que va provocar l'aparició del carlisme i que resulta prou conegut de tothom. El més important és destacar que va introduir un factor molt distorsionador a la vida política espanyola en el moment que Europa s'endinsava pel camí de les decisives revolucions liberal i industrial. Tota la historiografia recent considera que aquest conflicte no va ser de cap manera, el producte dels problemes successoris de Ferran VII. *“Los adjetivos carlista y carlino aparecieron el vocabulario político de la última década del reinado de Fernando VII (1823-1833) para designar un aspecto del comportamiento político, de una corriente preexistente. Tal corriente no es otra que el realismo”*²⁷⁸

De fet, en comptes d'uns aixecaments militars i/o populars enfrontats a l'Antic Règim i que haurien d'haver servit per anar substituint-lo -com va ser la dinàmica de la major part dels estats, si més no, a l'Europa Occidental, i fins i tot a les colònies americanes-, aixecaments que van donar suport a la consolidació ideològica i sociològica del liberalisme com a patrimoni de les nacions-estat decimonòniques, a l'Estat espanyol, el rocambolesc plet dinàstic aparegut a la mort de Ferran VIIè va provocar que les forces liberals es trobessin amb el poder a les mans, donant suport a la vídua i les filles d'un monarca absolut –i personalment tan absolutistes en les seves idees com ell mateix-, mentre que la revolta popular va ser encapçalada a molts llocs pels defensors de l'Antic Règim, els partidaris del germà del rei difunt, Carles Maria Isidre, per tal d'oposar-se a un liberalisme que, a bona part de la població els va arribar des de d'alt del poder polític.²⁷⁹

²⁷⁸ Aróstegui, Julio (1976) *“Carcas” i “Guiris”*, p. 59.

²⁷⁹ Veure Tuñón de Lara, Manuel (1975) *La España del siglo XIX*. Cap. III

En aquest sentit, el carlisme va subvertir el que hauria estat l'imaginari polític nacional i va donar a les forces de la reacció absolutista un caire popular que es troba a l'arrel de molts discursos fins a cert punt contradictoris i que han forçat un debat historiogràfic necessari però de vegades poc aclaridor. D'altra banda, aquesta inversió de papers polítics es produeix en un context militar –de guerra civil llarga i oberta- que donarà als militars un protagonisme que mai haurien d'haver tingut en un estat que mirava precisament d'implantar un sistema polític civil i constitucional.

I el carlisme no va ser un fenomen gens passatger a la política espanyola. Si tota l'Europa occidental va conèixer l'aparició de moviments ultradretans contraris a la instauració del liberalisme, un tret característic es que aquests van deixar de ser significatius cap a mitjans del segle XIX i fins l'aparició del feixisme al segle XX, amb característiques molt diferents. Per contra, el carlisme no només no va desaparèixer en aquella època, sinó que va reviure en el darrer terç del segle, es va saber adaptar durant el període de la Restauració i va entrar al segle XX amb bona salut política; prou bona com per a continuar essent el moviment popular majoritari a certs territoris i amb un creixement ufanós en d'altres.

9.1. Principals línies historiogràfiques sobre el carlisme

Ja hem dit que la natura, existència i influència política o sociològica del carlisme constitueixen encara temes de debat historiogràfic molt vius. En les darreres dècades s'ha produït una autèntica florida d'estudis sobre la història del carlisme, que abasten els més diversos acostaments al fenomen i que han enriquit notablement el coneixement que es tenia a l'inici del període de la transició. Mirarem aquí de resumir els principals corrents, sense cap pretensió d'exhaustivitat, ja que molts títols i autors,

especialment dels últims anys, aniran apareixent quan ens ocupem de punts particulars del tema com ara la sociologia, el paper de la religió, els furs, etc.

Durant el segle XIX, a l'època de predomini de la historiografia positivista, les interpretacions del carlisme es van mantenir dins el marc estrictament polític i militar. Carlins i liberals coincidien a situar com a eixos explicatius fonamentals el conflicte dinàstic i els esdeveniments de la guerra civil com a reflex de la pugna entre absolutistes i liberals en el marc de les transformacions de la política espanyola cap el constitucionalisme, o bé de la defensa del catolicisme i els valors tradicionals de la monarquia espanyola. Aquesta línia va ser mantinguda al segle XX pels autors més identificats amb el carlisme anterior a la guerra civil com Jaime del Burgo o Rafael Gamba, afegint que reialistes i carlistes eren gent del poble que s'havia aixecat sota la direcció dels seus líders naturals en defensa de la religió, el rei i els furs.

Una primera renovació d'aquesta imatge tradicional va aparèixer a principis de segle amb Joan Bardina i es va desenvolupar durant el franquisme, plantejant la doctrina carlista com una alternativa tan a l'absolutisme com al liberalisme, partint d'una interpretació en sentit reformador del *Manifest dels Perses*, que l'allunyaria del manteniment de les estructures i polítiques hereves del XVIII tant com de les propostes liberals filles de la Revolució Francesa; d'alguna manera, es volia presentar el carlisme com una via diferent per a la renovació social, tal com es contemplava a si mateixa la dreta política antiliberal de mitjans del segle XX. En aquesta línia es van moure Federico Suárez i José Luis Comellas.²⁸⁰ Per la banda progressista, els historiadors vinculats a la república i l'antifranquisme –Raymond Carr, Tuñón de Lara, Pierre Vilar– es van mantenir durant molt de temps fidels a les interpretacions liberals que

²⁸⁰ Veure comentaris sobre les seves interpretacions a Seco Serrano, Carles (1973) *Tríptico carlista*. Cap. I

“acostumen a titllar el carlisme de moviment reaccionari pro-feudal, capitalitzat pel clero i la noblesa més rànica.”²⁸¹

Durant el franquisme va aparèixer dins el mateix partit carlí i els seus voltants tot un grup d'historiadors que propiciaren noves interpretacions en sintonia amb la progressiva transformació del carlisme en un moviment popular, antifranquista i d'esquerres sota la direcció del príncep Carles Hug de Borbón-Parma. Josep Carles Clemente, Xavier Ferrer, Ramon Grabolosa, Evarist Olcina i, fonamentalment, historiadors del País Basc i Navarra, com ara José Fermín Garralda, van introduir la idea de que existia un 'poble carlista' oposat als dirigents integristes o conservadors, les reivindicacions essencials del qual eren no tant la defensa de l'Antic Règim com 'l'alliberament' del jou centralista i liberal mitjançant reivindicacions de defensa foral i reforma agrària²⁸².

Aquesta tesi no deixava de tenir punts de contacte amb l'esquema formulat per al carlisme des d'un punt de vista ideològicament ben divers, l'esquerra marxista dels anys setanta i vuitanta. Al voltant dels estudis de Jaume Torras, Josep Fontana, Miquel Izard o Jesús Millán s'anà articulant una explicació de classe que situava el carlisme dins les revoltes populars primitives, una revolta fonamentalment de base agrària amb especial incidència en les comarques que, com assenyala Fontana, no eren pobres, sinó empobrides, les que havien quedat endarrerides en el desenvolupament capitalista de l'Estat espanyol i que ara patien a més a més el conjunt de canvis que a l'economia i la societat agrària va anar introduint el nou règim liberal: desamortitzacions, monetarització dels impostos, servei militar obligatori, etc. Aquestes masses pageses tindrien, al si del carlisme, les seves pròpies reivindicacions i motius per la lluita. Resten sempre per debatre els mecanismes de que es va premunir una oligarquia

²⁸¹ Arnabat, Ramon (1997) *Liberals i reialistes*, p. 20.

²⁸² Clemente, Josep Carles (2006) *Diccionario histórico del carlismo*, p. 160.

conservadora i fins i tot reaccionaria per a mobilitzar una base camperola que no compartia necessàriament els seus interessos, com havien posat de relleu les revoltes antisenyorials de principis del XIX. Manuel Ardit va afegir a aquestes propostes tot un seguit de causes complexes que poden haver impulsat el camí de la violència, com la conflictivitat familiar, la feblesa de l'exèrcit, la complicitat de les autoritats locals, etc.

Aquesta imatge ha estat matisada i enriquida per una esplèndida generació d'historiadors catalans (Jordi Canal, Robert Vallverdú, Lluís Ferran Toledano...) els quals, sense deixar de banda les aportacions del grup anterior, i cadascú des dels seus patrons ideològics, han aportat molta més informació sobre el moviment carlí a Catalunya i han intensificat la recerca en d'altres temàtiques, com ara la relació amb el naixent moviment catalanista, el carlisme en els seus interludis no bèl·lics o durant la Restauració, el paper dels cabdills, els sistemes de reclutament, etc. La necessitat d'ampliar el panorama, deixar de banda els prejudicis i donar una interpretació més complexa del carlisme ja havia estat posada sobre la taula des de els anys setanta i els primers vuitanta per historiadors del carlisme basc i navarrès com ara Julio Aróstegui o Mari Cruz Mina. Un dels punts centrals de discussió, tan a favor com en contra, ha estat el paper que els furs i la conservació de les estructures tradicionals de poder territorial van jugar en el desencadenament de les revoltes carlines i fins a quin punt el carlisme va configurar una creixent identificació regional, com a mínim als sectors de dreta.

En els darrers anys, ha aparegut un cert revisionisme de les interpretacions més assentades, de la mà d'investigadors com Pere Anguera, Vicente Fernández, Manuel Santirso y Ramón del Río Aldaz, els quals dubten que darrera del carlisme es pugui parlar de qualsevol revolta pagesa autònoma o fins i tot de cap mena de revolta popular`. Per aquests autors, el carlisme es va configurant com a moviment polític de

la mà de les guerres civils, unes guerres impulsades i conduïdes per un sector reaccionari de la societat que s'enfrontava al que no va ser una revolució liberal fallida –tesi tradicional de la historiografia d'esquerres espanyola- sinó una revolució liberal plena. Aquesta revolució liberal va perjudicar sectors de la pagesia, però beneficià uns altres i aquí rau la falta d'identificació global amb el carlisme a les zones agràries. El reclutament carlí s'hauria produït en sectors fins a cert punt marginals (joves, desocupats, bandolers, pròfugs...) sense que darrera hi hagués per força un compromís ideològic ni tan sols unes reivindicacions clares, tant de la societat urbana com de la rural, i va ser la guerra la que va consolidar un pensament i una sociologia carlina a les zones on va tenir força militar.

El predomini del carlisme armat al País Basc o Catalunya també s'explicaria per raons fonamentalment militars -la proximitat de la frontera francesa que permetia l'entrada d'homes i armes mitjançant el contraban- i no per una sociologia o un sentiment polític generalitzat diferent a la resta de la Península. De l'altre banda de la contesa, el liberalisme català tampoc no hauria estat diferent del liberalisme espanyol ni la seva burgesia hauria tingut una visió més avançada del procés. Ben al contrari, la inestabilitat política al Principat i la força armada de les idees de dreta i esquerra hauria fet que la burgesia catalana fos la primera de l'estat en plantejar-se la necessitat d'un règim militar que consolidés els avenços del liberalisme, tal com després va ser la norma espanyola durant el regnat d'Isabel II. Els pagesos no haurien estat els protagonistes de la revolta carlina sinó les seves víctimes, tan per la perllongada presència del conflicte a les zones rurals, com pel fet que el pes de la lluita contra la reacció va recaure en l'exèrcit professional espanyol, format bàsicament per reclutes d'origen camperol, davant la ineficàcia i fins i tot la covardia de les milícies artesanals urbanes que només servien per organitzar bullangues i que van ser manipulades per la mateixa oligarquia liberal de Barcelona.

Aquesta darrera visió, que sembla anul·lar la validesa científica dels anteriors estudis, tindria el problema, per a ser acceptada plenament, de caure en una mena de tautologia, segons la qual “la guerra va provocar la mateixa guerra”, i els fets polític-militars van ser sempre el centre i motor del desenvolupament històric, marcant el paper de les forces socials. Però, de fet, posa sobre la taula alguns elements importants que cal treballar encara, com la mateixa importància dels fets bèl·lics provocats pel carlisme per a comprendre la dinàmica de la revolució liberal espanyola, o les raons per les quals regions sociològicament semblants a les que van mostrar una forta presència política del carlisme durant prop d'un segle i mig, no ho van conèixer. Tot això enriqueix encara més la nostra visió dels conflictes civils d'aquesta centúria i permet contraposar uns i altres arguments per a fer la didàctica més atractiva.

En la mesura que la Didàctica de la Història no vol dir transmetre una determinada ‘veritat’ científica, sinó proporcionar als/les alumnes les eines intel·lectuals que els puguin permetre escollir o elaborar les seves pròpies interpretacions, no tenim aquí l'obligació de jutjar la validesa intrínseca dels corrents en disputa, quan encara no existeix un balanç historiogràfic contrastat o no s'ha demostrat la manca de suport documental de cadascuna de les propostes. Podem aprofitar de totes elles els elements didàctics que ens permetin reconstruir el conjunt i ens aboquin a una reflexió crítica.

9.2. Implantació territorial del carlisme a l'Estat espanyol

El carlisme va ser present a tota l'extensió de l'Estat espanyol, encara que amb forts daltabaixos, durant més de 150 anys. Ara bé, certes parts de la Península es van configurar, popularment, com una mena de ‘país carlí’, per la força que va prendre en

elles la presència armada del carlisme i la seva supervivència electoral passats els conflictes. Això no va constituir cap fenomen singular a la Europa contrarevolucionària. Ni tampoc el fet de que, de vegades, sense que els seus mateixos partidaris s'adonessin, els espais geogràfics de la contrarevolució canviaven dramàticament. Com en el cas de França, “*ces régions et territoires marqués par l’empreinte de la culture blanche sont en effet soumis à des fluctuations, à des flux et reflux, parfois à des effacements graduels, parfois même à des processus d’extinction.*”²⁸³ A Catalunya, aquest desplaçament va ser prou evident a principis del segle XIX quan la militància política carlina es va anar convertint progressivament en un fet urbà²⁸⁴, la qual cosa no treu que, en el record de la gent, tant amics com contraris, restés marcat el record de les arrels rurals del carlisme armat.

Aquestes contrades no van coincidir exactament amb les demarcacions polítiques i es van caracteritzar per ser regions de muntanya o de ‘mitja muntanya’, amb predomini de l’economia rural i comunicacions dolentes²⁸⁵. Es tractava de bona part del País Basc i el centre-nord de Navarra, la Catalunya interior, tant al nord com al sud del Principat, i el que es coneixia com “*El Maestrat*” encara que, de fet, abastava un àmbit molt més ampli que aquesta regió històrica i corresponia a la muntanya interior del País Valencià, el sud d’Aragó i la part més oriental de Castella.

Les raons que s’han donat per explicar aquesta concentració de forces han estat diverses. D’una banda, eren regions ‘no castellanes’, on la presència de la monarquia centralista sempre havia estat mirada amb desconfiança²⁸⁶, de l’altra, regions amb economies de base agrària, amb dificultats d’accés al mercat i greu perill de quedar

²⁸³ Multon, H. (2008) *Géographies et mémoires de la culture politique blanche dans la France du XIXe siècle*, p. 133.

²⁸⁴ Anguera, P. (2008) *El carlismo y los carlistas en Cataluña*, p. 108.

²⁸⁵ Fins i tot en un cas històric com el del miguelisme portugués, que presenta remarcables diferències de conjuntura amb el carlisme, i que va aparèixer a espais molt distants de l’estat lusità, la resistència armada també va arrelar en aquestes regions de mitja muntanya. Monteiro, A.M. (2008) *Portugal, outras geografias.*, pp. 150-151.

²⁸⁶ Hernández Cardona, F. Xavier (2001-2005) *Història militar de Catalunya*. Vol. IV, p. 70.

endarrerides en el desenvolupament de l'economia capitalista; una anàlisi més minuciosa revelava la presència de comarques que, en alguns casos, havien conegut un desenvolupament important de les indústries tradicionals o l'impacte directe de noves formes d'industrialització²⁸⁷. Julio Aróstegui va fer veure que, *"el carlisme, en aparent paradoxa, potencia el seu desenvolupament en les regions més evolucionades del país, per la seva transformació industrial i per la seva agricultura... Per mi, d'acord amb el model al qual crec que s'ajusten els fenòmens, en això, hi veig, primer, l'estreta dialèctica entre la progressió liberal i la resposta carlista en una relació directament comprovable. Això descarta per si mateix que el carlisme estigui lligat a cap experiència <<renovadora>>. Descarta igualment que sigui un fenomen lligat exclusivament als problemes de la possessió de la terra"*²⁸⁸. Això ens portaria a la tesi tradicional de Fontana, que parla no de regions pobres, sinó empobrides pel seu endarreriment, absolut o relatiu, en el nou esquema de relacions capitalistes. Certament, tant a Catalunya com al País Valencià, el carlisme sembla una complexa resposta de les elits i dels sectors populars davant d'una burgesia local que, a aquestes alçades, ja havia fet una aposta ben pregona per la consolidació d'un mercat nacional²⁸⁹ (espanyol) que destruïa velles formes de relació socials i econòmiques.

Com dèiem, Manuel Santirso ha destacat també la proximitat de la frontera per garantir l'abastiment d'armes com a raó de la llarga presència militar dels carlins, però aquest criteri no s'aplicaria fàcilment al Maestrat. De manera complementària a aquest argument nosaltres ens permetem afegir un altre. Per a les disperses i mal armades

²⁸⁷ Aróstegui, Julio, Jordi Canal i Eduardo González (2003) *Las guerras carlistas*, p. 150. El mateix es constata en el cas de zones amb menys implantació de les partides carlines con al centre de Cantàbria. Veure Vicente Fernández *Moviments populars...*, p. 240.

²⁸⁸ Aróstegui, Julio (1993) *El carlisme en la dinàmica dels moviments antiliberals...*, pp. 70-71.

²⁸⁹ Veure Izard, Manel (1979) *Manufactureros, industriales y revolucionarios*, pp. 218-222, o Monlleó, R. *La burguesía valenciana en el Sexenio democrático: "En este periodo la burguesía valenciana y sus ideólogos más representativos son conscientes del papel que quieren jugar no sólo como clase dominante, sino también como clase dirigente de la sociedad valenciana y, por supuesto, del Estado español que para ellos es la nación española (...) para la burguesía valenciana hay un objetivo prioritario: conformar la nación española bajo una doble unificación: política y económica. Les interesa el mercado internacional, pero no desdeñan en absoluto el mercado nacional"*, p. 13.

tropes carlines, la possibilitat de dur una lluita de llarg abast contra les forces del govern rau sempre en el refugi que ofereixen les zones de muntanya. Aquestes muntanyes no cal que siguin enlairades, però sí que les cadenes ofereixin prou profunditat com per fer que les columnes governamentals no puguin abastar-les en les seves operacions d'assetjament i persecució de l'enemic. La Península Ibèrica és abundant en llargues serralades, però aquesta mena de 'profunditat' només la podem trobar a uns pocs indrets, precisament al País Basc, a la Serralada Ibèrica, al Prepirineu, i al massís de Galícia-Lleó, zona aquesta on també hi van haver intents d'implantació militar del carlisme encara que no arribaren a reeixir.

La importància que el tema de les comunicacions tenia, fins i tot per raons sociològiques i de mentalitat, en la configuració de la revolta carlina ha estat posat de relleu per Lluís Ferran Toledano: *"L'any 1880, cinc anys després de 'acabament de la guerra carlina, l'oficial de l'exèrcit espanyol José Chacón va fer un informe sobre la comarca del Berguedà. L'estudi analitzava les condicions existents per tal de fer front a una suposada insurrecció. L'oficial va remarcar dos aspectes de capital importància del 'espíritu del país', per a poder eradicar l'endèmic carlisme insurreccional: obrir i vertebrar la regió amb bones carreteres i aconseguir que els religiosos s'ocupessin exclusivament del seu ministeri."*²⁹⁰ Sembla, doncs, que el carlisme va tenir components 'nacionals' en el seu arrelament i la recluta dels seus partidaris, però la prova de que aquests components socioeconòmics i l'impuls de la ideologia catòlica ultraconservadora van tenir sempre primacia és que, en cap cas, l'adscripció al carlisme va ser un sentiment unànim des del punt de vista territorial, i que a totes les nacionalitats històriques de l'Estat podem trobar aferrissats partidaris tant del liberalisme com del reialisme.

²⁹⁰ Toledano González, Lluís Ferran (2001) *Entre el sermó i el trabuc...*, p. 23.

Un dels trets més punyents del carlisme armat és que mai no va tenir força a les capitals de província, ni tan sols cap d'elles va arribar a ser controlada –fora d'algunes poques jornades, com ara a Conca o Còrdova- en el decurs dels successius conflictes. Al cor dels territoris amb més identitat carlina, ni Bilbao, ni Vitòria, ni Barcelona, ni Girona, ni Pamplona estigueren mai sota el seu domini, i ni tan sols arribaren a poder emprendre un bloqueig sistemàtic per períodes de temps suficientment llargs. Això no vol dir que puguem trobar la presència tant durant aquest períodes com als de postguerra de destacats dirigents, ideòlegs i cercles carlins fins i tot a centres liberals i industrials com ara Sabadell, Terrassa, Barcelona, Madrid o Sevilla, o que a les ciutats no s'arribés a produir el reclutament d'una part de la mà d'obra militar carlina durant les tres guerres. Però no hi ha dubte que el carlisme es un fenomen polític amb més presència rural que urbana, i resultà dramàtic per els seus partidaris que en els territoris que militarment arribaren a controlar no hi havia cap centre important de poder fora d'alguns bisbats.

Tot sovint es fa servir l'expressió 'país carlí', que pot fer pensar en una sociologia dels seus habitants cohesionada darrera la causa de l'absolutisme. Res més lluny de la realitat. Les guerres carlistes varen ser, arreu, veritables conflictes civils, on hi havia enfrontaments entre ajuntaments, dins dels pobles i fins i tot dins les mateixes famílies. Només cal assenyalar que el germà de Tomàs de Zumalacárregui, Miguel de Zumalacárregui, va exercir el càrrec de president de l'Audiència de Burgos, encarregada de condemnar els mateixos rebels que capitanejava son germà. Els carlins podien predominar a la comarca, a la vila o àdhuc al barri, fins i tot a la mateixa capital de l'Estat²⁹¹, però podem estar segurs que n'hi havia de tot a tot arreu.

²⁹¹ Dembowski, Carlos (2008) *Dos años en España durante la guerra civil*, p. 109. Aquestes identifications espaials es poden trobar a qualsevol indret de les geografies europees durant el període de lluita entre l'Antic Règim i el liberalisme. H. Multon ens parla del cas de Limoges, una ciutat majoritàriament i temprana partidària de la Revolució i més endavant del socialisme on els treballadors

Catalunya, com a entitat nacional, no va ser un país carlí ni liberal, com tampoc no van ser-ho cap de les seves comarques. Podem trobar també proves de com, d'una a l'altra guerra, “*se encontraron muchos pueblos que se habían girado como una media*”²⁹²

Això dit, es cert que el predomini militar i electoral del carlisme es va donar a territoris amb característiques bastant comunes, la qual cosa ens permet parlar d'un paisatge i d'una sociologia carlista, més que no pas d'un autèntic 'país' carlí.

9.3. La sociologia del carlisme

Encara que el panorama se'ns mostri complex i molt divers, hauríem de provar de fer un mena de definició o disseny de quin va ser el tipus de persones que donaren suport a la ideologia i el moviment polític-militar carlista. Certament, una experiència política de 150 anys ha de comportar de forma necessària canvis, i de vegades la historiografia no ha estat prou sensible a aquestes variacions, buscant una definició única de la ideologia, la composició social i els objectius polítics del carlisme.

El primer grup social que hauria d'haver defensat la causa de l'absolutisme era la noblesa, gran beneficiària de la legislació i el sistema estamental de l'Antic Règim, però no va anar exactament d'aquesta manera. La reacció nobiliària va ser també complexa i va dependre tant de la seva implantació territorial com, particularment, de la seva font principal d'ingressos. Com assenyala Jesús Millán, “*el orden del antiguo régimen no era exclusivamente feudal... es un reduccionismo precipitado considerar a la nobleza o el clero de la época como simples «clases feudales». En la base de la pirámide social tampoco se hallaba un «campesinado familiar», económicamente autónomo –titular de*

de la porcellana formaven una “illa” de legitimisme. *Géographies et mémoires de la culture politique blanche dans la France du XIXe siècle*, p. 136.

²⁹² Anguera, Pere (2008) *El carlisme y los carlistas en Cataluña*, p. 106.

*su propia explotación agraria y apenas relacionado con el mercado de trabajo— y explotado por los derechos señoriales.*²⁹³. Ben al contrari, la propietat de la terra i les relacions econòmiques feia ja temps que es trobaven en un accelerat procés de transformació cap a formes capitalistes, a les quals la revolució liberal no va fer més que donar cobertura legal. Fins i tot, el component popular de la revolta carlina, i el seu recurs a la violència, van allunyar del futur partit molts propietaris, tan rurals com urbans, que consideraven l'ordre com la prioritat essencial en un moment de canvis tan importants.

D'aquesta manera, a la Primera Guerra Carlina, el gruix de l'aristocràcia terratinent es va decantar a favor de la transformació del règim isabelí en un sistema liberal. De fet, poca cosa tenien a perdre, des del moment que els nous governs liberals els permetien disposar lliurement dels seus cabdals –abolint les lleis del '*mayorazgo*'- els donaven accés a l'arrodoniment de les seves fortunes mitjançant la inversió de capitals en la banca o la indústria o bé –el més usual- adquirint terres desamortitzades, impediend que l'economia agrària de mercat es veiés limitada pels usos tradicionals de la terra i, en tot cas, els privaven de privilegis i precedències menors que per ells no resultaven de cap manera vitals. En paraules de Cruz Mina: *“contrariamente a lo ocurrido en Francia, en que la reforma agraria y el reparto de tierras fue parte de la obra revolucionaria, en España, la nobleza, que debido a la debilidad de la burguesía, controlaría el proceso de cambio consiguió convertir sus señoríos en latifundios. Sólo un sector minoritario y la pequeña nobleza rural apoyaría a don Carlos en su intento de mantener el Antiguo Régimen*²⁹⁴. Efectivament, una part de la petita noblesa va lluitar per mantenir aquests privilegis i precedències, ja que constituïen el seu avantatge principal per continuar liderant la societat rural o per aprofitar-se, amb preferència, dels recursos de l'estat monàrquic. La seva identificació amb 'La Causa', de tota manera,

²⁹³ Millán, Jesús (2008) *A salvo del desorden conservador: carlismo y oligarquías no carlistas...*, p. 69.

²⁹⁴ Mina Apat, M. Cruz (1981) *Fueros y revolución liberal en Navarra*, p. 48.

de vegades va anar tan lluny que moltes famílies varen perjudicar profundament els seus interessos econòmics particulars.²⁹⁵ Fins i tot, més que de les velles nissagues nobiliàries, sovint s'hauria de parlar d'aquells que havien arribat recentment a integrar-se a les elits locals de l'Antic Règim i als quals la revolució liberal privava de les tradicionals vies d'accés a la propietat i l'ennobliment.²⁹⁶ L'èxit dels liberals, fent-se amb els mecanismes de control de l'aparell estatal, i trencant els vells equilibris d'una manera de vegades massa doctrinària, va anar empenyent grups més o menys cohesionats d'aquesta petit noblesa, o de les capes en vies d'accedir-hi, cap al lideratge de la via insurreccional.

A Catalunya, on el pes de les rendes senyorials resultava encara molt important²⁹⁷, sembla que la cosa va anar un xic diferent. La noblesa catalana també es va dividir, però més aviat la petita noblesa, reduïda en nombre, va restar fidel al govern d'Isabel II, ja que era una noblesa sovint urbana i acostumada a implicar-se al món dels negocis i la competència econòmica, com a mínim, des del segle XVII²⁹⁸. D'altra banda, *“la noblesa titulada (els marquesos de Sentmenat, Monistrol, Tamarit, Alfarràs o Castellbell, els comtes de Fonollar o de Savallà i Peralada i els barons d'Hortafà o Albí, per citar-ne alguns), les rendes de la qual estaven més lligades al règim senyorial i tenia més dificultats per mutar de senyor propietari, va decidir-se pel carlisme...”*²⁹⁹.

Aquí, segons el model assenyalat més amunt, el més important va ser l'actitud de tot un seguit de membres del que podríem anomenar 'classes mitjanes', properes a la petita noblesa però sovint encara no dins de les seves files, com ara els professors de

²⁹⁵ Veure Satué Oliván, Enrique (1996) *Los carlistas en el Pirineo según la tradición oral*

²⁹⁶ Millán, Jesús (2008) *A salvo del desorden conservador...* pp. 72 y ss.

²⁹⁷ Santirso, Manuel (2001-2002) *Los últimos señores de Cataluña*. L'article destaca que, segons els càlculs de José Canga Argüelles, a principis del segle XIX, els ingressos senyorials proporcionalment més alts de tot l'estat es recaptaven al País Valencià i Catalunya. El 1830, les poblacions depenents de la jurisdicció baronial representaven el 45,6% de les de Catalunya, i les de la jurisdicció eclesiàstica el 23,1%, amb un 2,7% de jurisdicció mixta on participava com a mínim un d'aquests ordres. La condició senyorial del territori català s'havia enfortit, en comptes de disminuir, al llarg del segle XVIII.

²⁹⁸ García Espuche, Albert (1998) *Un siglo decisivo. Barcelona y Catalunya*, p. 279

²⁹⁹ Santirso, Manuel (1996) *El primer carlisme a Catalunya*, p. 24.

la universitat de Cervera, els propietaris emfitèutics rurals, els administradors de rendes i drets senyorials, etc., que es va decantar repetidament cap al carlisme. Si a l'inici del moviment formaven un conglomerat complex, progressivament s'anà simplificant amb el predomini dels propietaris rurals mitjans i grans, el que Valentí Almirall va anomenar molt encertadament com a *'noblesa d'espardenya'*, que van jugar un paper de primer ordre a la Tercera Guerra carlina a Catalunya.³⁰⁰ Aquest sector es va sentir fortament amenaçat en el seu paper tradicional amb l'arribada de la Revolució Gloriosa de 1868 i *"els efectes del sufragi universal masculí, que desestabilitzà el control social exercit pels notables locals tradicionals... Els sectors políticament més representatius de la burgesia catalana, els liberals moderats, es van sentir de seguida desorientats i passaren a la defensiva. El repertori dels fets és conegut: crisi del partit moderat, domini del republicanisme, ràpida organització de l'obrerisme i mobilització catòlica de l'espai polític dreta"*³⁰¹

Al País Basc, la situació es va assemblar més a la castellana, Segons descriuen Joseba Aguirreazkuneaga y J.M. Ortiz *"...sembla que no es pot dubtar que, per gran que fos el malestar, sense el concurs actiu de la petita noblesa rural la protesta hauria quedat reduïda a una simple revolta. I en aquest punt sí que es poden establir diferents comportaments regionals, des de la bel·ligerància més extrema a la inhibició més absoluta. Potser perquè en d'altres latituds no van saber o no van voler mobilitzar aquest descontentament contra el programa reformista, el fet és que només al territori basconavarrès els nobles es posaren de manera decidida al capdavant de la insurrecció. A més d'alçar la bandera de la sedició, els notables rurals van dotar el moviment insurreccional de la indispensable capacitat organitzativa i de la necessària cohesió ideològica per fer del país el més ferm baluard carlí..."*. En aquest cas, la

³⁰⁰ Hernández Cardona, F. Xavier (2001-2005) *Història militar de Catalunya* vol. IV, p. 133.

³⁰¹ Toledano González, Lluís Ferran (2001) *Entre el sermó i el trabuc*, p. 52.

petita noblesa i els notables rurals eren els principals beneficiaris de les hisendes provincials forals i la seva capacitat d'autogovern, per la qual cosa no és estrany que veiessin amb recel un sistema liberal centralitzador que ja havia mostrat la seva animadversió cap els furs des del Trienni Liberal. A més a més, bona part de la pagesia basca, dins d'una societat 'molt estratificada i fortament jerarquizada' que conreava les terres d'aquests 'jauntxos' es trobava sovint endeutada i a punt de fer fallida en benefici del capital comercial de les viles, la qual cosa no interessava a uns notables que no volien perdre el seu control sobre rendes i persones.³⁰² És interessant adonar-se que aquest capital urbà –a Donosti, Bilbao, LLodio- era a les alçades de la Tercera Guerra, encara menys industrial que immobiliari, i que la seva intromissió al camp constituïa un dels grans motius d'alarma per a les formes no capitalistes de control social.³⁰³

Un aspecte interessant, que potser explicaria perquè el carlisme no va quallar a les regions cantàbriques i Galícia, on suposadament gaudia de condicions per fer-ho, es que el sistema de propietat i rendes va fer que la llibertat de contractes de conreu, decretada pels liberals, allà va afavorir molt uns senyors els quals, contra la imatge d'igualtat que s'ha volgut vendre de la pagesia cantàbrica, feia temps que es comportaven com a propietaris capitalistes, apujant les rendes segons la creixent demanda de terres i aprofitant la mà d'obra disponible per conrear amb destinació al mercat una part de les seves propietats. *“Els nobles benestants de les Regions Cantàbriques, com els mitgers gallecs, destinaven els ingressos, que obtenien dels excedents dels camperols que depenien d'ells i de la producció de la terra que podien menar directament fent servir mà d'obra assalariada, i sense oblidar que alguns dels membres s'integraven en l'administració civil i en el clergat per aprofitar les rendes*

³⁰² Aguirreazkuneaga, Joseba i J.M. Ortiz (1990) *Algunes puntualitzacions sobre la insurrecció carlina al País Basc: l'actitud dels notables rurals*, p. 170.

³⁰³ Basas, M. (1978) *Economía y sociedad bilbaínas en torno al sitio de 1874*, p. 139.

eclesiàstiques, cap a inversions no productives, com ara el consum luxós, emulant tant com podien l'alta noblesa."³⁰⁴

De tota manera, la realitat no va ser mai uniforme, i a regions on es donaven condicions socioeconòmiques semblants, el comportament va ser divers, d'acord amb multitud de factors polítics, jurídics o fins i tot de conjuntura. Més que la política d'estat, el que importava eren els mecanismes de control del poder local, exercits mitjançant ajuntaments i diputacions. I cal tenir en compte el fet que simpatia política no volia dir compromís la major part de vegades. *"A la hora de comprender la ambigüedad política de los caciques, que permanecían instalados en los ayuntamientos constitucionales, no podemos olvidar la práctica de embargar los bienes a todos los que se pasasen a la facción. La mayoría de los caciques no estaban tan decididos a jugárselo todo por apoyar a don Carlos; preferían mantenerse a la expectativa , haciendo el juego a unos y a otros, pero sin poder ocultar su inclinación por el orden que les había servido tan eficazmente con anterioridad. A pesar de todos estos argumentos , el factor determinante que nos lleva a comprender su comportamiento ambiguo, pero, al fin y al cabo, sensible a los deseos del estado isabelino, radica en el miedo al componente social en que basó su fuerza la contrarrevolución en Catabria, el "movimiento faccioso". Los caciques vieron en las filas de la contrarrevolución a bandas de marginados que atentaban contra sus propiedades, por lo que parecieron llegar a un acuerdo tácito con el nuevo sistema político que, a fin de cuentas, les aceptaba como propietarios rurales y perpetuaban su dominio desde los ayuntamientos constitucionales gracias al sufragio censitario.*"³⁰⁵. No només això, sinó que molts temien que la divisió dels sectors 'd'ordre', d'una banda els tradicionalistes catòlics, i de l'altra els liberals moderats, no menys catòlics, no fos altra cosa que el pany per obrir la porta a les forces

³⁰⁴ Fernández, Vicente (1990) *Movimientos populares: pagesia i carlisme en les regions del Cantàbric*, p. 232

³⁰⁵ *Ibidem*, p. 97

veritablement revolucionàries. Per això, a la guerra dels Matiners, arribà que un grup de propietaris rurals de La Garriga –sociològicament molt propers al carlisme- demanessin la pau i fessin pública la crítica al manteniment d’una lluita desesperada que només podia perjudicar als seus interessos de classe³⁰⁶. No era només Balmes qui maldava a Catalunya per una reunificació dels conservadors sota la bandera de l’entesa dinàstica i la fidelitat a l’església.

Aquesta actitud ambigua dels que havien estat capdavaners en impulsar el carlisme dinàstic una i altra vegada a la rebel·lió es va donar arreu. També al País Valencià, a la Tercera Guerra, i abans fins i tot de la Restauració alfonsina, “...l’Infant [Alfonso Carles] va convocar una reunió prèvia amb els <<notables>> més addictes del País, la majoria ciutadans que, després de la revolució del 68, s’havien tornat ardents carlistes amb importants promeses polítiques i fins econòmiques (...) Molts dels cridats no anirien a la convocatòria, i el resultat en fou descoratjador; l’ajut econòmic continuà sense materialitzar-se i el compromís polític va ser escàs i molt condicionat.”³⁰⁷ Ens fa pensar que, fora dels adeptes més fanàtics de la Causa, el tradicionalisme va ser per a molts propietaris rurals només una eina utilitària per impulsar les situacions polítiques cap a la dreta, sense cap mena de confiança en que el seu triomf fos possible o fins i tot més desitjable que el del liberalisme conservador. De fet, des del mateix Trienni, els liberals, i la Milícia Nacional s’havien posat al servei d’aquesta mateixa classe per garantir el ple dret de la propietat privada al camp³⁰⁸ de forma molt més coherent que les partides carlines.

Pel que fa al clergat, la seva força dins la trajectòria del carlisme és innegable. Si bé s’ha afirmat, i sembla cert, que la major part de l’alta jerarquia eclesiàstica, i una majoria del clergat urbà i rural el que va procurar va ser no mullar-se gaire durant la

³⁰⁶ Vallverdú, Robert (2002) *La guerra dels Matiners*, p. 147.

³⁰⁷ Olcina, Evarist (1976) *Carlisme i autonomia al País Valencià*, p. 92.

³⁰⁸ Bosch, Mònica (1996) *La defensa del sagrado derecho de propiedad...*, p. 375 i ss.

contesa, i fins i tot una minoria va ser del costat del govern liberal, el cert és que a l'arrel del carlisme hi ha un fort protagonisme dels clergues. A la primera guerra carlina, particularment, del clergat regular, en lluita aferrissada contra les desamortitzacions. A la Tercera Guerra, va ser més aviat el clergat secular, els capellans de parròquies rurals, qui prengué el relleu. Com explica Pere Anguera, *“L'església no mantingué una postura unívoca, de la mateixa manera que no ho féu cap altre col·lectiu, però l'actitud filocarlina hi fou majoritària i també és cert que el carlisme s'emparà de l'Església per aconseguir un major impacte damunt la població i incrementar les simpaties pel moviment... En podria multiplicar els exemples però n'hi ha prou amb recordar l'afirmació taxativa de Vicenç Pou en un llibre d'apologètica carlina [de 1837] (...) i ser ell mateix eclesiàstic (...) <<la causa que defendemos es la causa de la Religión y de la justicia, la causa de DIOS y del REY, y con esto está dicho todo>>”*³⁰⁹ Això no treu que el mateix autor assenyali que *“cal creure, però, que l'actitud de la majoria [dels clergues] fou la de mantenir-se a l'expectativa: esperaven la victòria dels absolutistes i ho admetien en la intimitat, però intentant fer la viu-viu, sense provocar ni desvetllar excessives sospites”*³¹⁰ Coneixem molt bé, que la posició de certs clergues no va coincidir en absolut amb aquesta discreció de la majoria. La figura del 'cura trabucaire' quedarà indissolublement unida a la de les partides carlines, tant a Catalunya com al País Basc; de fet, el paper actiu dels clergues va anar molt més lligat a les tasques propagandístiques i organitzatives, amb càrrecs importants com a administradors i secretaris del capitosts i juntes carlines.

Resulta evident que el clergat era qui més tenia a perdre –d'entrada– amb la implantació del règim liberal. L'experiència demostrava que, des dels temps de la Revolució Francesa, els 'modernitzadors' s'havien llançat sempre al damunt de les

³⁰⁹ Anguera, Pere (2004) *L'església i el primer carlisme*, p. 9.

³¹⁰ *Ibidem*, p. 23

terres i els privilegis del clergat per a fer-los pagar la despesa de la implantació del règim liberal. Fins i tot alguns absolutistes il·lustrats, com el mateix Godoy, havien pretès fer coses semblants o pitjors. Per això, als clergues no els era suficient oposar-se a la implantació del liberalisme. Havien d'assegurar-se que l'absolutisme que defensaven tingués també un inconfusible matís ultracatólic. D'aquesta manera, els integristes configuraren el sector més intransigent i reaccionari del carlisme.

La plena identificació amb l'església del partit carlí no va trobar una resposta simètrica per part de les autoritats eclesiàstiques. Per antiliberals que fossin els seus plantejaments, ni el Papat ni l'alta clerecia es van deixar arrossegar automàticament a un compromís estret amb el maximalisme carlí; les conseqüències hagueren estat massa dures i les possibilitats de triomf dels 'defensors de la fe' mai no van ser prou clares. Durant la Primera Guerra, la posició oficial de l'Església fou de neutralitat, "*el Vaticano declarará permanecer imparcial ante el conflicto español... mientras envía como ministro plenipotenciario al obispo Abarca de León a la corte de don Carlos y autoriza a 13 de sus preladados en España para que acepten el nombramiento regio de senadores en 1834.*"³¹¹ En la segona, l'església es va mantenir allunyada de la confrontació bèl·lica en la mesura del possible i, malgrat l'actitud individual d'alguns clergues, no va fer propaganda activa per la Causa, mostra de la seva creixent entesa amb el partit moderat.³¹² A la Tercera Guerra, aquesta actitud encara va ser més distant. El mateix secretari d'Estat del Vaticà estava segur que el partit carlí mancava d'homes preparats per a governar i que s'havia de mantenir una certa acceptació dels governs que s'anaven succeint a Madrid, fins i tot, encara que amb menys entusiasme, el d'Amadeu I³¹³. Els disciplinats bisbes, fossin quines fossin les seves conviccions interiors, van acceptar aquesta posició i només un es va comprometre de forma oberta

³¹¹ Clemente, Josep Carles (1995) *Ejército y conflictos civiles en la España contemporánea*, p. 81-82.

³¹² Vallverdú Martí, Robert (2004) *El canvi d'actitud de l'església catalana durant les guerres carlines* p. 75.

³¹³ Cuenca Toribio, José M. (1981) *Iglesia y poder político*, p. 635

amb la crida d'en Carles VII, el català Josep Caixal i Estradé, bisbe de la Seu d'Urgell, que va actuar com a vicari general castrense dels exèrcits carlins. Prèviament, ja s'havia destacat en negar durant molts anys al seu bisbat l'ordenació sacerdotal de tots aquells clergues que no fossin d'un filocarisme molt evident. Quan, després de la guerra i d'una curta presó a Alacant, es va exiliar a Roma, no va deixar de rebre distingides mostres de consideració per part del Papa Pius IX.³¹⁴ De tota manera, altres casos històrics semblants, com ara els dels 'cristeros' mexicans³¹⁵, demostren que no resultava estrictament necessària una identificació plena de la jerarquia eclesiàstica per a produir una revolta popular de forta identificació catòlica i fins a cert punt aprofitada per aquesta mateixa jerarquia per a refer les seves posicions, encara que això desautoritzés components importants de la revolta.

Un panorama molt més complicat se'ns presenta si pretenem definir el que s'ha anomenat com a 'base popular' del carlisme: la tropa dels exèrcits revoltats contra el govern o els vots que durant molt de temps van assegurar una presència significativa del carlisme polític. Ja hem assenyalat que un dels punts fonamentals de discussió historiogràfica sobre el tema ha estat el paper de les classes populars, i de la pagesia en concret, dins el carlisme o, més aviat, el paper del carlisme i els moviments polítics absolutistes dins l'evolució política dels sectors populars al segle XIX. Certament, les circumstàncies polítiques que es van viure a l'Estat espanyol als inicis d'aquesta centúria, van afavorir la vessant armada del reialisme i la seva pervivència al llarg del temps.³¹⁶

³¹⁴ Canal, Jordi *L'enyorança del passat...*, p. 114.

³¹⁵ Meyes, J. (2008) *Geografía de las guerras cristeras*, pp. 253-254.

³¹⁶ "Las armas fueron el vehículo que había llevado la política a lagente, y lo había hecho proporcionándole una perspectiva reaccionaria, defensiva, apoyada en los principios y en las instituciones del Antiguo Régimen." Rújula, Pedro (2008) *La guerra como aprendizaje político*, p. 51.

No hi ha dubte, com assenyala d'entrada Julio Aróstegui, que la presència dels camperols a la tropa carlina fou molt important: *“El desarrollo mismo de las guerras carlistas abona la hipótesis de que el elemento que nutre las filas del carlismo es el campesinado. Las fuentes alavesas reflejan de manera indudable la presencia mayoritaria campesina en las filas de los sublevados, aunque no sea esa la única extracción de los combatientes”*³¹⁷. Aquest panorama, molt clar a la zona basca i navarresa, es pot fer extensiu al conjunt de les zones dominades militarment als carlins. Malgrat això, hi ha hagut contestació a la consideració del carlisme com a ‘revolta pagesa’, i això ens ve donat per una altra constatació innegable: la forta vinculació del ‘suport militant’ camperol al carlisme amb la presència de força armada, i la manca d’una autèntica insurrecció espontània fins i tot a les comarques de més forta implantació d’aquesta opció política: *“... la pagesia catalana ni va fer costat al carlisme, ni hi milità, ni va contreure amb els senyors cap mena d’aliança circumstancial. La inexistència de la base popular del carlisme català (que no ha de ser confosa amb la tropa carlina) es demostra perquè cap població de Catalunya no es lliurà voluntàriament als carlins al llarg de tota la guerra”*³¹⁸. Fins i tot Josep Fontana, un dels màxims exponents de la teoria del carlisme com a enquadrament de les inquietuds pageses davant els avenços de l’estat liberal, adverteix que *“per entendre el que passa al camp, una de les primeres coses que cal fer és eliminar aquest ésser mític que s’anomena <<camperol>>, una construcció conceptual del segle XIX, per recuperar la complexitat de l’estructura de classes de la societat agrària”*³¹⁹

Efectivament, de la mateixa manera que en el cas de la noblesa, la complexitat sembla haver estat norma en molts dels comportaments de la pagesia arreu, i el fet de trobar una marcada presència de carlins pagesos –lògica, d’acord amb la demografia

³¹⁷ Aróstegui, Julio (1970) *El carlismo alavés*, p. 252-253.

³¹⁸ Santirso, Manuel (1990) *Revolució liberal i guerra civil...*, p. 382.

³¹⁹ Fontana, Josep (2000) *La revolución liberal en Cataluña*, p. 158.

del seu temps- no és necessàriament un indicatiu de cap homogeneïtat en aquest sector de la societat rural.³²⁰ Per entendre el suport de molts pagesos a l'alternativa política carlina, cal veure el paper jugat per la conjuntura, les formacions socioeconòmiques concretes de les contrades més filocarlines, el fet que la crisi va colpejar durament certs sectors de la pagesia, les conseqüències del creixement demogràfic rural, que va assolir màxims a mitjans del segle XIX, les relacions de dependència personal que es superposaven a les econòmiques, les possibilitats, o no, de vorejar els efectes de tot això mitjançant mecanismes alternatius (nous establiments mitjançant lloguer, emigració, etc...) i la presència, o no, d'oportunitats d'afegir-se a la facció. Fontana ens torna a dir que, *“al dietari de Martí Vidal, del mas Gallardes, (...) la guerra carlina és interpretada en termes dels problemes locals, sense gaires mencions de principis, de reis o de ministres. Els liberals són per aquest camperol els grups que surten d'Igualada per tal de perseguir carlins, endur-se'n el capellà pres o forçar els camperols a pagar els impostos. Els carlins són els bandolers que recorren la muntanya, s'emporten igualment els camperols per tal de fer-los pagar, i els roben i estimben els animals. Ni un sol nom de cap polític o militar. Ni Carles, ni Cristina, ni Zumalacárregui, ni Cabrera, ni Espartero, ni Mlna no són mencionats...”*³²¹

Però, de la mateixa manera que no es pot veure darrera el carlisme cap revolta de masses, tampoc no es pot descartar que aquesta opció no representés per determinats sectors de la pagesia una forma de revolta i protesta, encara que articulada de manera molt diferent al que es podria considerar com a moviment 'de classe', tal com resumeix Martin Blickhorn : *“La categorización de las masas carlistas como un proletariado rural debe ser rechazada como inexacta por cualquier análisis serio; su*

³²⁰ “Que el carlisme estigués compost, majoritàriament, per les capes agràries espanyoles, és perfectament coherent amb l'estructura social espanyola del temps i amb els demostrats fenòmens retardataris als quals això dona lloc.” Aróstegui, Julio (1993) *El carlisme en la dinàmica dels moviments liberals*, p. 67.

³²¹ Fontana, Josep (1993) *Crisi camperola i revolta carlina...*, p. 125.

<<programa>>, más que socialista, aun tomando este término en su sentido más laxo, era una mezcla rudimentaria y a menudo contradictoria de fervientes lealtades, protestas sinceras contra la situación económica, odios apasionados y a veces indiscriminados y soluciones simples, todo lo cual reunido forma una manifestación de conservadurismo popular y antielitista que en sus momentos más radicales merece la etiqueta de <<populismo>>³²². Voler reduir els conflictes carlistes, a un enfrontament polític en que una elit reaccionaria aprofita les situacions de crisi conjuntural, però també estructural que patia una bona part de la societat, per a reclutar partidaris entre els més dependents o més desarrelats i conformar amb això una resistència militar al liberalisme, no es compadeix amb la realitat d'un moviment que va poder fer front durant anys a les nombroses forces armades de l'estat, ni amb el fet que la composició d'aquestes forces s'assembla molt en el temps al llarg de les diferents conteses. Crec que, més enllà dels apriorismes o dels revisionismes més punyents, es podria aplicar també als territoris catalans el que Fernando Molina assenyala per al País Basc: *“El arraigo carlista en el País Vasco decimonónico no es fruto exclusivo del rechazo experimentado en sus sociedades campesinas al cambio de estructuras socioeconómicas generado por el liberalismo, ni de la fuerza de los modos de vida locales que regían esas sociedades. De hecho, la continuidad entre sociedad campesina e industrial en las pequeñas poblaciones de Guipúzcoa y Álava fue determinante para su persistencia. La explicación más plausible de su auge reside, en realidad, en su implicación en los diversos modos de vida locales”*³²³ Dit això, és evident que el fet bèl·lic va tenir una importància decisiva en la conformació territorial, sociològica, i fins i tot psicològica del carlisme com a força sociopolítica, en la mesura que va dotar el partit d'un espai geogràfic, una trajectòria política, un martirologi, i

³²² Blinckhorn, Martin (1979) *Carlismo y contrarrevolución en España*, p. 40.

³²³ Molina, F. (2008) *De la historia a la memoria. El carlismo y el problema vasco*, p. 167.

perquè tot això també va servir per descartar altres opcions que potser podien haver integrat el seu missatge dins la construcció del nou estat liberal.

Els motius del descontentament pagès s'han focalitzat molt en el tema de la desamortització i certes actuacions dels governs liberals després de 1833, el cert es que el procés venia de molt enrere; la desamortització de terres eclesiàstiques havia començat abans fins i tot de la guerra del Francès, i va ser clau a l'evolució política del Trienni liberal. Quan els progressistes arriben al poder en 1835, els defensors de l'Antic Règim ja fa temps que saben el que els espera en relació amb les terres del clergat.

“Per tant, el moviment popular d'exclaustració, que havia volgut privar els carlins dels recursos dels convents, va tenir un efecte inicial pervers, car els exclaustrats s'endugueren en fugir unes riqueses que invertiren en l'única empresa de recuperació de béns clericals d'aleshores: el carlisme... el liberalisme al poder va perdre l'adhesió dels més conservadors que, espantats, abandonaren les ciutats” ³²⁴ Molts d'aquests 'conservadors' es van aprofitar de la venda de terres del clergat, però d'altres van veure a l'operació una concussió sobre drets legítims de propietat que obria la porta a molts altres abusos per part de les autoritats.

Els perjudicats amb aquestes vendes havien de ser els arrendataris, però encara s'ha de veure a quin nombre afectava això, per a quines modalitats de contractes i en quina mesura aquests van donar suport efectiu a la causa carlina. El cert és que difícilment es poden fer relacions directes i unívokes per comprendre el problema de la implantació territorial i social del carlisme. Sabem que hi forma part, però desconeixem en quina quantitat i fins a quin punt.

El mateix passa amb un problema que havia de tenir –en teoria- una estreta relació amb el revifament del conflicte a la Tercera Guerra, la venda de terres

³²⁴ Santirso, Manuel (1990) *Revolució liberal i guerra civil a Catalunya*, p. 193.

comunals, iniciada durant el Bienni progressista, que en poc més d'un decenni va posar el que encara era una important font de riquesa agrària en mans dels ajuntaments –i tots sabem qui els controlava- o de propietaris particulars. Per copsar l'impacte, s'ha de prendre compte que els comunals no només eren terres de pastura i boscos, també hi havia drets de pesca i fins i tot d'explotació artesanal o semiindustrial, com a les aigües salitroses o conreus d'espart³²⁵ i que d'aquestes terres s'aprofitaven elements clau per a la vida del petit pagès, com ara els drets per fer llenya o la fusta per a la construcció.

Aquesta venda de comunals sabem que es va traduir en una important resistència de certs sectors camperols, "*despertó en los pueblos una radical animadversión a la política estatal y una oposición sistemática a cualquier intento de tasación, peritación o subasta.*"³²⁶, però això no sembla que, pocs anys després hagi portat a les files del carlisme nous reclutes, fora dels territoris o els sectors socials que ja els havien estat sociològicament propers des de la Primera Guerra. Tampoc aquesta vegada es produiran aixecaments pagesos en massa i es tornarà al reclutament parsimoniós per a les partides. L'explicació pot raure en el fet que aquest procés ja havia avançat molt a Catalunya, particularment a certes comarques. Les masies havien incorporat bona part dels comunals com a part del mas des del segle XVIII, per aprofitar els beneficis de la bona conjuntura agrícola. Aquest procés va ser més gran precisament als Pirineus i al sud de Tarragona³²⁷

Curiosament, allà on la venda de comunals havia estat més reduïda, gràcies als interessos dels grans propietaris rurals, com era el cas de Navarra, el suport al carlisme va tornar a ser molt important.³²⁸ Es podria concloure, doncs, que la venda dels comunals no va ser la causa que va empènyer directament als voluntaris de la Tercera

³²⁵ Montiel Molina, C. (1996) *Los bienes comunales en los Países Catalanes*, p. 272 i ss.

³²⁶ Ibidem, p. 286

³²⁷ Veure Sala, Pere (1996) *Els comunals a la Catalunya de la segona meitat del segle XIX*.

³²⁸ Iriarte Goñi, I. (1996) *La funcionalidad económica y social de los comunales*.

Guerra a participar a la guerra carlina, però que l'absència d'aquesta mena de recursos potser va provocar una situació difícil per a molts joves que van veure a la partida l'ocasió, no tant de defensar uns drets potser ja periclitats, sinó de fer fortuna i poder viure a la mateixa terra on l'estructura socioeconòmica els negava el pa.

“Menys estudiada ha estat la presència d'un important, encara que mai majoritari grup de carlins procedents del món urbà; per ser més precisos, del que s'anomena sovint com a ‘món tradicional urbà’...el estrato artesanal-, o del subproletariado - empleados diversos, patronos de oficios- e, incluso, de la pequeña clase media - comerciantes, propietarios, sacerdotes, estudiantes- (...). El hecho manifiesta, en principio, que un planteamiento de la sublevación carlista, según viene haciéndose últimamente, como un choque entre un campesinado con psicología social y formas de vida arcaicas, amenazado en sus fundamentos religiosos y en sus realizaciones jurídicas y, por otra parte, el elemento urbano “ilustrado” y liberal, no explica totalmente los hechos (...). La imagen de un enfrentamiento entre las estructuras agrarias y las urbanas debe ser descartado por demasiado simplista”³²⁹

També hi ha una certa constatació que la part del proletariat urbà que es va veure cridada a prendre part activa a les revoltes carlines ho va fer en els pitjors moments de les crisis econòmiques que van precedir els successius aixecaments armats i que encara que en un començament, tant es podien sentir cridats per la causa carlina elements dels mitjans treballadors a ciutat com al camp, el temps va fer decreixer les possibilitats d'una col·lusió rural/urbana per aquest camí, ja que el divorci es va anar produint per dues vies, *“la pròpia ideologia interna del carlisme, i l'aparició d'altres vies per al reivindicacionisme proletari.”*³³⁰ Resumint, *“el campesinado, cierto contingente del artesnado de las ciudades, el clero rural, constituyen la masa*

³²⁹ Aróstegui, Julio (1970) *El carlismo alavés*, p.271.

³³⁰ Olcina, Evarist (1976) *Carlisme i autonomia al País Valencià*, p. 43.

*sublevada. Su elemento directivo tiene extracciones más matizadas: alto clero, profesionales, algún intelectual y viejos absolutistas, colaboradores del rey*³³¹ un conjunt ben heterogeni però que representava sectors socials ben consolidats i interrelacionats a determinades contrades de l'estat.

Com a conseqüència de tot això, un dels problemes recurrents a la historiografia rau en la necessitat d'explicar de quina manera es va articular la presència d'un fort component 'popular' a les guerres carlines –guerres on, no cal dir-ho, es sortia al camp a 'matar i morir'- i una direcció reaccionària, fins i tot oligàrquica, seguida fidelment per aquests sectors de les classes més baixes. Parlarem més endavant d'aquest aspecte quan estudiem la composició de les partides i la tropa carlina o els seus cabdills, però d'antuvi cal assenyalar que al món rural *"hi ha una tolerància envers els grups hegemònics sempre que la resta de la comunitat camperola consideri que exerceix una funció útil, i sempre que els privilegis de què gaudeixen no siguin excessius."*³³² Aquesta tolerància, el fet que aquests dirigents tradicionals fossin vistos com a líders naturals 'de la terra' enfront de lleis, dirigents, exèrcits 'foranis', i el paper de la ideologia monàrquica i la religió com a mobilitzadors del descontentament va permetre incorporar a la disputa dinàstica sectors socials que haurien d'haver restat al marge i que, sovint, ja ho hem vist, no es sentien particularment motivats o ni tan sols comprenien la política 'd'estat'. Que els moviments antiliberals tinguin un caràcter 'vertical' en comptes d'"horitzontal' no ens ha de sorprendre; no es res més que el reflex del sentit prevalent de les relacions socials a certes regions del Mediterrani en aquella època.³³³

Certament, aquesta identificació mai no va ser tan plena com ho ha volgut la historiografia més tradicionalista. *"Els ultres -especialment el clergat- van intentar*

³³¹ Aróstegui, Julio (1976) *"Carcas" y "quiris"*, pp. 68-69.

³³² Fernández, Vicente (1990) *Moviments populars...* p. 235.

³³³ Davis, John (1990) *La Santafede al regene de Nàpols* p. 85.

*d'utilitzar el malestar a favor seu, però l'objectiu no era fàcil d'aconseguir, ja que un sector dels qui no estaven contents havia participat en la resistència al pagament de delmes i drets feudals i l'altre, els empobrits, vivia al marge de la religió i de la moral catòliques...*³³⁴. Però no tenim cap prova per veure en aquestes diferències l'existència d'un programa popular 'veritablement carlí', com pretenen Olcina, Clemente i d'altres renovadors del filocarliste, diferent del de l'elit dirigent del partit. Precisament perquè aquesta elit articulava, definia i manipulava, on calia, les possibles aspiracions dels seus seguidors.

Com a molt, podem parlar d'aspiracions, de neguits, de rebuigs que trobem més que de forma explícita, en tot allò que els voluntaris carlins estan disposats a acceptar del discurs dels seus líders i ideòlegs. D'alguna manera, a Catalunya, l'especificitat històrica de la forta presència carlista no deixa de tenir el seu '*penjant*' en la presència, també molt intensa del federalisme i l'anarquisme, encara que cap dels tres moviments polítics sigui només propi del nostre país.³³⁵ *"El carlismo y el anarquismo comparten un ideal: la recuperación de un modo de vida pretérito, la nostalgia (...) Por un lado, se concede preferencia a la comunidad, la vida rural, frente al Estado y las nuevas formas de relación emanadas del capitalismo. (...) Ambos segmentos coinciden en su deseo de vertebrar una sociedad no sometida al módulo capitalista de producción. Consecuente-mente, sus postulados les conducen a la práctica del asociacionismo y del cooperativismo, que forjan la pauta moral de la sociedad (...) A su vez, a los partidarios de don Carlos y Bakunin se les podría extrapolar un similar concepto consuetudinario de la libertad. Su médula antiestatista, les condujo a despreciar la libertad jurídica en nombre de la libertad real y cotidiana"*³³⁶

³³⁴ Río Aldaz, Ramón del (1990) *Rebel.lió reialista....* p. 198.

³³⁵ Veure Hernández Cardona, F.X. (2004) *Història militar de Catalunya*, vol.IV.

³³⁶ López Antón, J.J. (2004) *Anarquismo, populismo americano y carlismo*, pp. 144-145.

Això ens introdueix en un terreny que supera la lògica estricta dels moviments sorgits de la Revolució Francesa dins del marc parlamentari, dels partits i dels programes “(...) *para comprender cabalmente el carlismo es preciso ir más allá del terreno estrictamente político, ideológico y socioeconómico, y hacer intervenir otros aspectos de orden antropológico y cultural, como la visión del mundo, las prácticas asociativas y de sociabilidad popular, la religiosidad, las lealtades familiares, las banderías, etc. manipuladas con una determinada intencionalidad política*”³³⁷ Malgrat això, mirarem de definir alguns punts de les seves afirmacions –i evolucions- ideològiques en el següent capítol.

9.4. La ideologia carlista

El carlisme sempre va representar més un conjunt d'aspiracions que un programa definit, malgrat la simplicitat dels principis ideològics als que suposadament feia referència. I el carlisme també va conèixer evolucions en el temps, gairebé sempre amagades o disculpades com a ‘retorns’ a la veritable font del Tradicionalisme quan, de vegades, eren pures i simples rectificacions imposades pel temps i per la necessitat de donar coherència a la proposta. A la clarificació ideològica tampoc no van ajudar les desfetes militars ni l'antiintel·lectualisme de bona part del món sociològic carlí. Per això els punts de la seva doctrina, que es podien resumir en poques paraules, mereixen atenció i han estat objecte d'un important debat historiogràfic.

Un dels aspectes més importants del tema resideix en aclarir perquè les mateixes – i difuses- propostes van mobilitzar determinats sectors socials en uns llocs si i no pas en d'altres. Un cop vist que el carlisme no era simplement la jugada dels

³³⁷ Aróstegui, Julio, Jordi Canal, Enrique González (2003) *Las guerras carlistas*, p. 147.

nobles ni de l'església més institucionalitzada, ¿perquè va atreure propietaris i pagesos d'unes comarques i no va ser acceptat pels seus homòlegs en situacions de vegades molt similars? Es podria deure només a la presència –o no- de forces del govern com pretenen alguns autors? No ens podem limitar a acceptar aquesta explicació quan una bona part de la militància carlina va ser 'motor' i no pas subjecte de l'acció política i militar dels tradicionalistes. Pel que fa a les classes benestants del Principat, Lluís Ferran Toledano ens ofereix una explicació plausible, però negativa: "*¿Per què no a Barcelona, Vilanova o Terrassa, i sí a Vic, Olot, Girona, per no citar els suports d'Igualada, Valls i fins i tot Manresa? La resposta no és senzilla i obeeix a un conjunt de factors. El carlisme feia temps que havia acceptat el marc econòmic imposat per la revolució liberal. No només això, alguns dels seus membres havien participat en la compra de béns desamortitzats, defensaven la privatització de boscos i eren els primers paladins en la defensa de la propietat burgesa. El que no quedava gaire clar per les classes conservadores era el significat del conjunt de l'oferta carlina. No era un antiliberalisme econòmic però sí un antiliberalisme polític. Els costos de tot ordre que simbolitzava aquesta opció eren molt difícils d'assumir.*"³³⁸ Llavors, cal explicar fonamentalment el paper dels que sí varen donar suport a l'oferta de Carles Maria Isidre i els seus descendents. Aquestes diferències territorials en grups de sensibilitat similar ens vindria a confirmar que el carlisme es va tractar abans que res, d'una sociologia política –fonamentalment reaccionària- i només en segon terme d'una ideologia de classe o de grup estamental.

Un altre problema per a clarificar aquest punt rau en el fet de qui va vehicular, i en quins moments la formulació ideològica del carlisme. "*Es indudable que en todo conflicto social juegan un destacado papel los instrumentos ideológicos, que constituyen la interpretación propia de cada grupo acerca del conflicto en cuestión. El*

³³⁸ Toledano González, Lluís Ferran (2001) *Entre el sermó i el trabuc*, p. 218.

*origen del ideario realista, las manifestaciones justificatorias y reivindicativas de los sublevados, sus argumentos, hay que buscarlos en las manifestaciones culturales del Antiguo Régimen cuyo depositario es, sin duda, el clero*³³⁹. Més endavant, seran intel·lectuals sorgits de la burgesia rural, la universitat o l'aristocràcia els que posaran ordre a les idees dels carlins, però haurem d'esperar fins el darrer terç del segle XIX quan el clergat perdi el seu predomini en aquest àmbit.

9.4.1. Carlisme i religió

La vinculació entre carlisme i religió va ser evident tant pels mateixos carlins com per qualsevol observador contemporani al llarg de tota l'existència activa del moviment com a força política. Aquest és un tret compartit pels moviments reialistes antiliberals a Europa³⁴⁰. Al món del segle XIX, la definició de les persones en funció de la seva pràctica religiosa va ser general a tots els estats occidentals, tan a Europa³⁴¹ com a Amèrica. Era *"... un problema que a todos interesa en mayor o menor grado, y a los pequeños casi con la misma intensidad que a los grandes. En el orden religioso cada habitante del país estaba clasificado de antemano, porque aun la indiferencia o la tibieza eran ya una característica, a lo menos negativa. El hecho de no comulgar con las ideas del catolicismo militante comenzó a imprimir carácter poco a poco; y, a medida que transcurrieron los años, esa negación se transformó en una afirmación de principios, base del sentimiento <<liberal>> del porvenir."*³⁴²

³³⁹ Aróstegui, Julio (1976) "Carcas" y "Guiris", p. 63.

³⁴⁰ Davis, John (1990) *La Santafede de Nápoles...*, p. 80.

³⁴¹ *"..Pour les Blancs, il est clair que l'impact du fait religieux et du fait catholique est considérable... La culture politique blanche se situe donc au point d'articulation entre les croyances et l'axiomatique politique, entre le spirituel et le temporal"* Multon, H. (2008) *Géographies et mémoires de la culture politique blanche dans la France du XIX siècle*, p. 130.

³⁴² Edwards, A. *La fronda aristocrática...*, pp. 116-117. Cf. Posada Carbó, E. *Las guerras civiles del siglo XIX en la América Hispana*, p. 200.

Els carlins mai van amagar la importància que per a ells tenia el factor religiós, tant durant com després de les conteses armades; ben al contrari, en van fer bandera i el seu principal orgull. Fins i tot un dels grans defensors de la tesi 'foralista' com a motor de les lluites basconavarres, Echave Susaeta, deia el següent en la seva introducció al llibre *El Partido Carlista y los Fueros*: “Los nombres augustos de Dios y el Rey han sido el lema escrito en las banderas realistas tremoladas desde el año 1821 en los Pirineos de la fiel Navarra para defender a todo trance el Sacerdocio y el Imperio, únicos baluartes contra la impiedad y la anarquía: estos dos objetos, los más sagrados del mundo, formando una misma causa de justicia y de interés común de la sociedad humana, han sido como dos altares en cuyas aras ofrecieron sacrificar las vidas todos los leales que con la más heroica y constante decisión combatieron y triunfaron al fin contra el monstruo llamado “Gaditano”... Esta historia trata del triunfo de la lealtad y del éxito feliz de una guerra que decidió para siempre la estabilidad de la Religión y del Trono y de la consiguiente paz y felicidad general de la España...”³⁴³

També a Catalunya, Marià Vayreda, carlí d'indubtables sentiments catalanistes, va explicar als seus *Records de la darrera carlinada*, abans de parlar de qualsevol actitud regionalista, que “la Revolució de setembre (la Gloriosa, com se li deia per mal nom), tan bescantada per inepta, per xorca i per descarada, tingué un mèrit que seria injust voler-li llevar: el de promoure una reacció que donà per resultat despertar moltes consciències que estaven adormides i revetllar molts sentiments que estaven, si no apagats, almenys esmortuïts. El sentiment religiós, per exemple, es revifà d'una manera com no en tenien idea els nostres pares, que, tot essent més religiosos i, segons sembla, més virtuosos que nosaltres, mancaven d'aquell valor propi que dóna una idea quan es professa, no sols per tradició, sinó també per convicció...”

³⁴³ Echave Susaeta, *El partido carlista y los fueros...* Cf. Mina Apat, M. Cruz (1981) *Fueros y revolución liberal en Navarra*, p. 101

La Revolució partí els camps i davant d'un partit radical i decididament anticatòlic, se'n formà un altre de catòlic resolut, on ingressaren amb entusiasme multitud de joves il·lustrats, decidits a lliurar batalla en tots terrenys, tant en el de la polèmica que en el de la força. D'aquella època daten les fundacions de Joventuts catòliques i altres associacions i organismes que donaren vida i vigor a l'element catòlic (...) Però la nota dominant era un odi sectari i bestial contra tot el que tenia referència amb el Clergat i la Religió. No pujava pas un orador a la tribuna d'una Acadèmia o sobre la taula del club o de la taverna que a la segona paraula no l'engallés la dèria anticlerical (...) Els atemptats contra persones, si eren fets en regla, és a dir, d'un liberal contra un clerical, no tenien pas correcció. Sobretot als capellans, els calia anar sempre esparverats (...) Heus aquí el que principalment encengué la guerra civil... ”³⁴⁴

M'he permès aquestes llargues cites de destacats militants del carlisme, però no pertanyents als seus sectors més ultramontans, perquè, al meu entendre, il·lustren millor que qualsevol consideració fins a quin punt les querelles religioses –més aviat, clericals- van servir de ‘santo y seña’ per a la mobilització carlina, especialment a la primera i tercera guerra i com es podia produir dins la sociologia i mentalitat carlina una reversió completa de les dades històriques, considerant, no només d'una manera parcial la situació que va portar als aixecaments armats, sinó que la seva derrota no havia estat tal; la lluita havia servit per garantir el respecte a la religió i un paper important per a l'església dins del règim liberal.

La interpretació del paper de Deu i la religió que feien els carlins era prou diferent de la nostra, i aquí rau una més de les dificultats per a una transmissió didàctica correcta del problema. “*El Déu dels propagandistes carlins és sempre un Déu batallador disposat a agafar la tralla, no pas un Déu de concòrdia (...)*”³⁴⁵. L'església és

³⁴⁴ Vayreda, Marian (1984) *Records de la darrera carlinada*, pp. 173-176.

³⁴⁵ Anguera, Pere (1995) *Deu, rei i fam*, p. 10.

per ells un element clau no només per a l'organització de la vida religiosa i l'assistència espiritual de cada persona, sinó una institució ordenadora de la vida social. Això era especialment patent al País Basc, on una gran part del clergat *“somniava un estat teocràtic, presidit per Josep Caixal, el bisbe de la Seu d'Urgell, qui ubicà el vicariat castrense del carlisme a l'emblemàtica localitat de Bergara.”*³⁴⁶

Donat que els carlins no tenien tampoc cap proposta concreta que fer en el terreny de les llibertats i la justícia social, més enllà d'una apel·lació constant a *“<<pactos dulces y humanos, protestas de prestarse mutuamente ayuda el poderoso y el pobre>> que no sembla que sigui l'opinió que tenien els pobres, sinó la justificació interessada dels poderosos” s'entén que aquest paper de l'església i del discurs religiós fos considerat imprescindible per fer passar un missatge de solidaritat interclassista.”*³⁴⁷

La signatura del Concordat de 1851, que introduïa un ajustament revolucionari en la posició de l'església a l'Estat espanyol al temps que suposava el reconeixement pel Vaticà de la política religiosa dels governs d'Isabel II, no va resultar definitiva per apaivagar els ànims. D'una banda, va obrir una lluita incessant entre liberals moderats i progressistes al voltant de la qüestió eclesiàstica. De l'altra, els ultraconservadors no van abandonar mai la seva animadversió contra l'estat liberal. Rebuig que es va intensificar amb l'impacte de les revolucions de 1848, que van refermar les fidelitats ultramontanes en tota Europa, en veure amenaçats els dominis terrenals i el paper polític del Papa a la península italiana, posició recolzada en la fermesa antiliberal de Pius IX³⁴⁸. Tot plegat no va fer sinó donar empenta a les posicions intransigents, antilaiques i profundament reaccionàries del clergat espanyol, i àdhuc català, per aquelles dates. *“As one noticeable aspect of this latter development, during the late*

³⁴⁶ Sánchez, Ferran (1993) *La darrera carlinada i Sallent*, p. 159.

³⁴⁷ Fontana, Josep (1993) *Crisi camperola i revolta carlina*, p. 119. També a Fradera – Garrabou *Carlisme i moviments absolutistes...* p. 15.

³⁴⁸ Foley, C.P. (1987) *The catholic-Liberal Struggle...*, p. 93.

*1840s and early 1850s the Spanish bishops completely ignored a movement of the German episcopacy to initiate national bishops conferences throughout Europe aimed at discussing problems -engendered by the appearance of nineteenth-century modernism- common to the Church. They were simply uninterested*³⁴⁹

Si a la Primera Guerra aquest component va jugar un paper fonamental, a la Tercera ho va ser més encara. Als carlins legitimistes, que havien superat els decennis dels 50 i 60 com una autèntica 'travessa del desert', cada cop més afeblits, es van incorporar tota mena de conservadors espantats per les conseqüències democràtiques de la revolució d'octubre. Van destacar els anomenats 'neocatòlics' o també 'integristes'. *"L'integrisme és un corrent dretà, sorgint en el partit moderat l'any 1855 en el context del debat parlamentari sobre la base segona de la Constitució no nata de 1856, caracteritzat, primer, per la decisió de sortir en defensa de l'Església catòlica, a través d'escrits i de l'activitat política o parlamentària, quan la religió o les atribucions de la jerarquia eclesiàstica fossin objecte d'atacs i, en segon lloc, per la indiferència de principi davant la qüestió dinàstica. Els integrants d'aquest corrent van ser denominats contemporàniament neocatòlics: "católicos antes que políticos y políticos sólo por la necesidad de defender el catolicismo". Contràriament als carlins, que continuaven fidels al principi de la 'legitimitat d'origen (els drets dinàstics de Carles Maria Isidre eren una qüestió primordial), els neocatòlics professaven la fidelitat al principi de la 'legitimitat d'exercici' (defensa efectiva de l'ideari catòlic tradicional i recerca de la persona reial capaç de sustentar aquell ideari).*³⁵⁰ Aquest corrent s'havia vist considerablement reforçat pels esdeveniments anteriors i posteriors al 1870, quan les tropes del rei d'Itàlia i els garibaldins van prendre la ciutat de Roma i van posar fi al poder temporal del Papa, el qual es va considerar des de llavors '*presoner al Vaticà*' del nou estat liberal

³⁴⁹ Foley, C.P. (1987) *The catholic-Liberal Struggle...*, p. 127.

³⁵⁰ Martí, Carles (2004) *Carlins, integristes i mestissos...*, p. 51.

italià. Prèviament, l'església catòlica ja havia condemnat qualsevol pas endavant cap la reconciliació amb el 'món modern' mitjançant l'encíclica "*Quanta cura*" i el "*Syllabus*", el desembre de 1864. La ruptura dels neocatòlics amb el liberalisme moderat prové precisament d'aquestes dates, després del reconeixement per Isabel II del nou regne d'Itàlia, en 1865³⁵¹. Destacats cabdills carlistes, com ara Rafael Tristany, Josep Borges o Francesc Savalls, i els mateixos pretendents, Carles VII i el seu germà Alfons Carles, van lluitar als rengles legitimistes dels estats italians o a les tropes del Papat.³⁵²

Ara, gràcies a la revolució setembrina, el liberalisme i –es deia- la maçoneria semblaven apoderar-se dels organismes de l'Estat. Més encara, després de dos anys de dubtes, el candidat escollit per Prim era un membre de la mateixa família –catòlica i conservadora, però també liberal i defensora de la unitat italiana- que havia arrabassat els seus estats al Papa i havia pactat amb els revolucionaris garibaldins³⁵³. "*De 40.000 clergues, només uns 2.000 van prestar el 1870 jurament de lleialtat a una constitució que els prenia el monopoli dels casaments, la patent del registre de naixements i defuncions, i el privilegi de l'administració dels cementiris.*"³⁵⁴

La desaparició de l'estat romà no va fer deposar la seva actitud als sectors més clericals de l'església "*...a banda de l'afebliment del papat, o més aviat com una conseqüència, tornà a revifar aquella antiga disputa entre els poders temporals i l'Església. Disputa que sobtava en el procés de la secularització... El mateix De Maistre insistia en no relegar el pontífex a una funció merament espiritual...*"³⁵⁵ Tot això va donar ales a un partit que sempre havia defensat "*la indisoluble unidad del Trono y el*

³⁵¹ Anguera, Pere (1999) *El carlisme a Catalunya*, p. 66.

³⁵² "*Aquests vingueren a reforçar la vinculació entre el carlisme històric i l'antiliberalisme catòlic inscrit en la defensa del domini temporal pontifici ...*" Toledano González, LL. F. (2001) *Entre el sermó i el trabuc...* pp. 36-37.

³⁵³ Bolós i Saderra (1930) *El carlismo en Cataluña*, p. 28.

³⁵⁴ Sánchez, Ferran (1993) *La darrera carlinada i Sallent...*, p. 160.

³⁵⁵ Pérez Cabanes, Rafael (2004) *Aspectes de la història del papat...* p. 131.

Alta” i el va convertir no només en defensor de l’església catòlica sinó en sinònim de confessionalitat i clericalisme dins l’estat.

9.4.2. Carlisme i furs

Si al punt de la religió existeix un ampli consens historiogràfic en tots els corrents que s’han ocupat de la història del carlisme, no podem dir el mateix sobre el tema de la importància que van tenir els furs dins la seva ideologia. Més aviat aquest s’ha convertit en un camp de batalla que diferencia profundament unes i altres interpretacions.

Com hem dit abans, una part dels historiadors que venien a renovar la historiografia d’aquest moviment durant l’últim franquisme i la transició van posar el seu afany en la importància que dins la ideologia carlista havia tingut sempre la defensa de les llibertats tradicionals de les diferents regions espanyoles, fins al punt de convertir el lema inicial del carlisme, “Dios, Patria i Rei” en “Dios, Patria, Rei i Fueros.” Això servia, per exemple a Evarist Olcina i a Josep Carles Clemente per a distingir entre els ‘veritable’ pensament del poble carlista front al dels reaccionaris i oligarques que havien pres gairebé sempre la direcció del partit.

El problema es que les proves per a plantejar una hipòtesi semblant, són escadusseres i es contradiuen amb molts altres testimonis que es decanten cap a la banda contrària: acceptar la presència de la reivindicació foral a la ideologia carlina però assignant-li un paper secundari, tardà i sense cap mena d’exclusivitat en el panorama polític de la seva època.

La primera cosa que cal assenyalar és que quan s’inicia la revolta de Carles Maria Isidre per reivindicar la continuïtat de l’absolutisme borbònic, això vol dir fer-se hereu d’una llarga tradició de centralisme polític. Certament, els furs dels territoris

bascos i de Navarra havien sobreviscut al llarg del segle XVIII, a diferència de les desaparegudes constitucions de la Corona d'Aragó, però també és veritat que els atacs al seu esperit i fins i tot a la lletra de les lleis paccionades havia començat molt abans de l'arribada dels liberals al poder. Només un exemple. Quan el 1772 es va introduir el sistema de quintes a Navarra *“se consideró que la medida era contraria al principio foral de que <<no sean compelidos los navarros a tomar las armas sino en el caso que entrasen en el reino hueste enemiga>>. La Cámara de Castilla acudiría al mismo Fuero para recordar en primer lugar la obligación de fidelidad y servicio que todos los navarros tenían para con su rey y en segundo lugar, que si podía hablarse de exenciones o servicio condicionado, rezaba exclusivamente para la nobleza y no para el pueblo, que tenía la obligación incondicional de acudir a las armas cuando el rey les llamase”*³⁵⁶

Mina Apat ha mostrat amb abundància de proves que els dirigents polítics de Navarra tampoc no va formar un bloc tancat en una ferma defensa del sistema foral, sinó que estaven disposats a renunciar a tot allò que no responia als seus interessos de classe, negociant la conservació de la resta. Fins i tot hi va haver fortes divisions internes sobre la conveniència o no de que fossin aplicades les mesures dictades pels nous governs liberals, com ara el trasllat de les duanes des de la frontera de l'Ebre fins als Pirineus. La defensa dels furs era, per tant, una aspiració sentida a principis del XIX, però no pas en la seva integritat ni amb una interpretació unànime per tota la societat navarresa, si més no en les seves classes dirigents, que duien el pes de l'acció política en aquest tema... *“la prueba es que cuando en 1841 el poder central estuvo dispuesto a respetar el sistema municipal foral de las insaculaciones, prefirió acogerse al liberal censitario, posiblemente más selectivo”*.³⁵⁷

³⁵⁶ Mina Apat, M. Cruz (1981) *Fueros y revolución liberal en Navarra*, p. 39.

³⁵⁷ *Ibidem*, pp. 41-47 i 57

L'absolutisme, per tant, semblava disposat a reduir les especificitats forals en la mateixa mesura que ho feia l'igualitarisme liberal. I per als carlins no va constituir, de cap manera, el primer argument per iniciar la seva revolta. A la proclama als espanyols del Pretendent, feta pública en 1833 no figura cap mot en aquest sentit, i trigarem a trobar-los. La primera i una de les molt escasses referències sobre el tema durant la Primera Guerra apareix en 1834 dirigida a l'antic regne d'Aragó, però resulta –en paraules del mateix Josep Carles Clemente- *“sumamente vaga”*³⁵⁸.

Això no vol dir que el tema dels furs fos políticament indiferent, si més no al País Basc, com ho palesa el fet que figuri a les clàusules del conveni de Bergara, al qual es van acollir la major part de les forces carlines del Nord³⁵⁹. I es que darrera les institucions i les peculiaritats de cada territori s'amagaven fets importants, com ara el tema de les contribucions o les quintes, on tota la societat s'hi podia veure implicada. Més enllà de les classes dirigents, tots els testimonis ens fan pensar que, si més no al País Basc i Navarra, els furs eren una realitat sentida per bona part de la població: *“...los fueros representaban para el campesinado y artesanado no una suerte de autogobierno popular idealizado, como planteaba el fuerismo, sino un conjunto de ventajas tangibles de naturaleza económica, fiscal y militar, así como de prácticas sociales que garantizaban ciertas formas de comunitarismo local... Amparaban una gestión familiar de recursos, que aseguraba la reproducción de la comunidad tradicional, cuyos lazos de familia, amistad o negocio, deferencia o paternalismo, fueron una vía esencial de expansión del carlismo decimonónico.”*³⁶⁰. Per això, i particularment per als contemporanis, els furs, als territoris del nord, constituïen un clar element de mobilització dels seguidors populars del carlisme. Luis Bordas, cronista liberal indicava en 1847 que *“...añadía que, en estos territorios, sus naturales nunca*

³⁵⁸ Clemente, Josep Carles (1995) *Ejército y conflictos civiles en la España contemporánea*, p. 163. En realitat, només els esmenta com a element justificant dels drets dinàstics del Pretendent.

³⁵⁹ Ferrer Bonet, Xavier (2002) *El carlismo en su historia, ante los fueros*, p. 181.

³⁶⁰ Molina, F. (2008) *De la historia a la memoria. El carlismo y el problema vasco*, p. 169.

*han querido perder sus fueros. No pueden sufrir un régimen que los iguale con los demás españoles o una uniformidad de leyes que los una con las restantes provincias de España. Así que en su levantamiento no hicieron una guerra de opinión, sino de intereses; no una guerra civil, sino una guerra de independencia”*³⁶¹ Aquesta força de l'argument polític no sembla haver estat evident en el cas dels territoris catalans, tant al Principat com, particularment, al País Valencià³⁶² com reconeixen fins i tot els partidaris del caràcter foralista del carlisme.

Tampoc sembla que el carlisme amagui un tema identitari clar; així ho pensa Pere Anguera quan escriu: *“I la Pàtria? Ni la catalana, ni l'espanyola juguen cap paper determinant, però amb tot, si cap tradició patriòtica es reivindica és l'espanyola, la de la unitat i la uniformització, la Nova Planta i algun rei de Castella i les seves lleis, no pas cap llei ni cap rei català. Hom pot mantenir el Rei i el déu del lema trinitari, però no la Pàtria”*³⁶³. Ara bé, crec que estem altre cop davant una de les típiques dualitats carlines. Si es tracta de lluitar per fer un “rei d'Espanya” i si la pàtria que es reivindica expressament es la espanyola, fins al punt d'iniciar l'aixecament de 1872 al crit de *“Fora l'estranger”* –per Amadeu I, com si Carles VII no ho fos també a Catalunya i a Espanya- això no vol dir que no hi hagi un arrelat sentiment de catalanitat. Però es un sentiment consubstancial a la pròpia vivència de país, de *'la terra'*, que durant molt temps no té una expressió política clara per a la majoria dels que conformaven les tropes carlines, ni tan sols per als seus ideòlegs. *“El 1843, un dels pocs teòrics del carlisme català, Magí Ferrer, publicà una anàlisi del constitucionalisme històric espanyol. Les contradiccions entre fidelitat castellanoespanyola i coneixement amarat*

³⁶¹ Cf. Capístegui, F.J. (2008) *¿Carlismo en Navarra o Navarra carlista?*, p. 211 .

³⁶² Olcina, Evarist (1976) *Carlisme i autonomia al País Valencià*, p. 35.

³⁶³ Anguera, Pere (1995) *Deu, rei i fam*, p. 11.

d'anyorança de l'ordinament català hi suren esporàdicament, amb els darrers sempre en lloc subaltern"³⁶⁴

Aquestes contradiccions arribaven molt més lluny. De fet, els primers carlins centraren la seva publicística sobre la legitimitat de Carles Maria Isidre en *la defensa aferrissada de la llei Sàlica promulgada per Felip V(...). Per això bastiren una incontrovertible apologia del duc d'Anjou, presentat com el fundador de la dinastia.(...)*" De la mateixa manera que es negava el dret a modificar-la, "*tampoc hauria pogut, ni ell ni cap altre monarca de la nissaga, modificar el decret de Nova Planta*"³⁶⁵

Josep Carles Clemente sosté, en canvi, que els furs "*son, històricamente, un derecho nacional. El carlismo, a través de una lucha permanente, lo elevó a nivel de reivindicación política general: libertad colectiva opuesta al concepto de libertad individual defendido pro la sociedad liberal entonces imperante. El fuero, a través de los años, ha tenido significados distintos; hasta se puede decir que ha sido manipulado por las élites regionales a las que ha servido para encubrir una reivindicación de privilegios meramente económicos; sin embargo, la palabra fueros está presente en todas las luchas populares de índole regional*"³⁶⁶ Però aquest concepte dels furs com a 'dret nacional', com a 'lleï paccionada' no resta sempre clara en els escrits dels monarques carlins o els teòrics del partit. Més aviat es dona a entendre que es tracta d'una concessió del monarca, que pot ser revocada a discreció de la 'raó d'estat'³⁶⁷. El millor testimoni d'això seria el que sempre s'ha posat com a màxim exemple de les conviccions foralistes carlines, el manifest de Carles VII a la seva entrada per la frontera de França, signat el 16 de juliol de 1872, on deia: "*Hace siglo y medio que mi ilustre abuelo Felipe V creyó deber borrar vuestros fueros del libro de las franquicias de*

³⁶⁴ Anguera, Pere (1995) *Deu, rei i fam*, p. 39

³⁶⁵ Anguera, Pere (2002) *Per què no podien ser foralistes, els primers carlins?*, pp. 31-32.

³⁶⁶ Clemente, Josep Carles (2006) *Diccionario histórico del carlismo*, p. 234.

³⁶⁷ Aguirreazkuneaga, Joseba y J. M. Ortiz (1990) *Algunas puntualizaciones sobre la insurrección carlina al País Basc...* pp. 176-177.

la patria. Lo que él os quitó como rey, yo como rey os lo devuelvo... porque soy el mantenedor de todas las justicias... con Dios, Patria y Rey están escritas todas las legítimas libertades..." ³⁶⁸

Un dels testimonis més crucials de la dubtosa voluntat dels monarques tradicionalistes per governar d'acord amb els principis forals ens el proporciona el conegut episodi de les converses entre l'autoproclamat president de la Diputació General del Principat de Catalunya, Tomàs Beltran i Soler, que en 1848, durant la 'guerra dels Matiners', va mirar d'unificar les forces republicanes amb les carlines sota la bandera comuna dels furs. En una de les seves cartes proposava que "... *siendo todos catalanes los que militan en el antiguo Principado con diferentes banderías, dispusimos que unos y otros diesen el grito de fueros, que es el que más puede halagar a los catalanes. Tenemos datos positivos para prometernos que la Cataluña se levantará en masa. En igual caso, sólo podría resultar la necesidad de una concesión hecha anteriormente a los vascos, que no tenían más derecho a ellos que los catalanes...*"³⁶⁹. La resposta de Manel de Cubells, conseller del Pretendent, no peca en absolut d'ambigua: "*los fueros o privilegios están en oposición con las constituciones representativas; proclamar aquellos es negar el valor a éstas. La concesión, a más de que heriría la nación entera, fuera mirada por los reformistas como una dirección al absolutismo (...) y en caso de concederse correspondería a las cortes tratar de ello, pues toca muy de cerca a las otras provincias cuyos intereses perjudica.*"³⁷⁰. Cubells no feia res més que sostenir la mateixa línia que ja havia manifestat un antecessor seu, Carles Cruz Mayor, secretari d'Estat de Carles V, quan deia que "*Resucitar al presente, después de tantas revoluciones democráticas que han agitado el Globo, y en el estado de zozobra, de desvarío en que se hallan generalmente los ánimos, (...) unas*

³⁶⁸ Bolós i Saderra (1928) *La guerra civil en Cataluña*, p. 106.

³⁶⁹ Seco Serrano, Carles (1973) *Tríptico carlista*, p. 81.

³⁷⁰ Anguera, Pere (1999) *El carlisme a Catalunya*, p. 57.

instituciones que en otros siglos tuvieron la España dividida en pequeños reinos que se aniquilaban unos con otros en continuas guerras y cuyo amalgamamiento en un solo y poderoso Estado ha sido la obra de la alta y sabia política de los augustos predecesores de V.M (...) El Aragón y la Cataluña lo que desean es la paz y la tranquilidad para reponerse de sus quebrantos; es un gobierno tutelar que abra los manantiales cegados de su riqueza, un gobierno que fomente la agricultura, proteja la industria, proporcionándola los medios oportunos de desarrollo, y avive el tráfico y el comercio con sabias disposiciones económicas. Asegúrenles estas ventajas y nada pedirán, sino dirigirán sus votos al Altísimo para la duración del paternal reinado de V.M. de que serán, en todo funesto evento, los más resueltos sostenedores...”³⁷¹

D'ací que la posterior “*Declaració de Magúncia*” del comte de Montemolín, feta servir també com a exemple de l'esperit foralista del segon pretendent, resti molt devaluada en la seva sinceritat, com a mínim pel que fa als catalans, especialment perquè, en realitat, no es va poder expressar en termes més vaporosos sobre les possibilitats d'una restitució dels privilegis de Catalunya: “*No es decir por esto que ponga yo el pie en España con la intención de reinar como Monarca absoluto, queriendo cercenar para nada al pais su legítima representación en la gestión de los negocios públicos; creo que ha llegado el momento de buscar en la historia de nuestras antiguas libertades, de esas libertades cuyo origen se pierde en la oscuridad de los tiempos, en Navarra y las Provincias Vascongadas, y que en la Corona de Aragón y Castilla regían muchos siglos antes que naciera en Inglaterra, una fórmula en armonía con nuestras costumbres, tan levantadas en otros tiempos, en que los procuradores a*

³⁷¹ Bullón de Mendoza (1998) *Las guerras carlistas en sus documentos*, p. 42-43.

*Cortes ponían un veto a los Reyes hasta en sus gastos personales, y que los pueblos hacían justicia en los procuradores que no cumplían con su mandato...”*³⁷²

En realitat, la gran importància dels furs, pel que fa al decurs de les diferents guerres, potser rau en un altre punt. “*Resulta inqüestionable que la situació particular de les províncies amb fur va permetre de crear un formidable aparell militar <<Vist d’aquesta manera -ha escrit Albadalejo- és evident que l’existència d’un règim foral fou la causa de la guerra, però no tant perquè es lluités per defensar-lo, com perquè les peculiaritats de la seva organització van permetre que els qui havien pactat amb l’absolutisme espanyol poguessin preparar la revolta*”³⁷³. Insistim en el fet que, personalment, no creiem que els furs no estiguessin presents a la ment dels defensors del carlisme –particularment al País Basc- o que no es fessin algunes propostes serioses en aquest sentit dins el partit. A Catalunya, per exemple, l’integrista bisbe Caixal també va ser dels que donà recolzament a la devolució dels furs³⁷⁴. Només creiem que en cap cas va ser el motiu fonamental pel qual va començar la lluita armada, que no hi havia cap programa concret al respecte, fora d’allò que pogués servir per sostenir l’esperit dels ja compromesos, i que les iniciatives carlines en aquest sentit van ser prou tímides i tardanes. Fins i tot, cal dubtar que el foralisme fos l’eina bàsica de mobilització dels partidaris del carlisme o, com a mínim, no ho fou la plasmació concreta del foralisme que volia fer la cúpula dirigent. El mateix Evarist Olcina, que situa els furs com a cos fonamental de les reivindicacions del carlisme popular al País Valencià també assenyala que “*al conflicte de 1872-76 el federalisme [carlí] s’implanta, mitjançant la fórmula de les diputacions Autònomes, tant a les comunitats plenament conscienciades -la basca i la catalana-, que l’adopten per desig propi, com en unes altres -Aragó- que la reclamen sense una unanimitat semblant, i fins*

³⁷² Bullón de Mendoza (1998) *Las guerras carlistas en sus documentos*, p. 108

³⁷³ Aguirreazkuneaga, Josefa y J.M. Ortiz (1990) *Algunas puntualizaciones sobre la insurrección carlina al País Basc*, pp. 176-177.

³⁷⁴ Canal, Jordi *L’enyorança del passat...*,p. 114.

i tot en alguna -Pais Valencià- que, disposant d'una remota tradició, era aliena a aqueixa reivindicació, i necessitava per tant que se li <<imposàs>> l'autogovern.(...) al País és pràcticament impossible de trobar la menor actitud externa que avale l'aplicació d'aquesta tesi [la defensa de l'autonomia] a la primitiva insurgència.”³⁷⁵

El ja esmentat defensor de la tesi foralista, Josep Carles Clemente, reconeix que “dejando aparte el hecho de que no se puede indicar, de forma extensa y amplia con un numeroso acopio de documentación que sirva de apoyo a la idea de que el foralismo estuvo presente desde los primeros momentos de la primera guerra carlista como orientación de un amplio sector popular y aunque, de hecho, hasta la última guerra carlista, no podemos encontrar voceada y enarbolada de una forma abierta, popularizada, repetida, lanzada a los cuatro vientos la bandera del Carlismo, ya que en aquellos momentos se enfrentaba con su extremo inverso, es decir, el federalismo, la contramarca del foralismo, con otra forma de entender la descentralización y la autonomía regional...”³⁷⁶ En efecte, els passos més importants cap al foralisme a la Corona d'Aragó es van donar a la Tercera Guerra. A la proclama de Benet Plandolit en 1834³⁷⁷, i al crit de “Rey y fueros” arborats per alguns caps ‘matiners’ trenta anys abans³⁷⁸ va donar satisfacció Carles VII restablint els furs de Catalunya en una cerimònia presidida per Savalls. A Olot, amb tot l'aparell militar, es van formar els batallons carlins al Firal i des del balcó de la casa Sola-Morales que li servia de residència habitual, el capitost carlí, després d'una arenga pronunciada pel capellà Dr. Puig, va fer la solemne proclamació dels furs³⁷⁹. Sense arribar a les afirmacions de Pere Anguera, que nega qualsevol mena de validesa a aquesta proclamació i pensa que només va ser “*producte de l'arrauxament*” de Savalls i les seves jugades per

³⁷⁵ Olcina, Evarist (1976) *Carlisme i autonomia al País Valencià*, pp. 30-35.

³⁷⁶ Clemente, Josep Carles (1995) *Ejército y conflictos civiles en la España contemporánea*, p. 165.

³⁷⁷ Hernández Cardona, F.Xavier (2004) *Història militar de Catalunya*, vol. IV, p. 78.

³⁷⁸ Vallverdú, Robert (2002) *La guerra dels matiners*, p. 142.

³⁷⁹ Bolós i Saderra (1928) *La guerra civil en Cataluña*, p. 107.

mantenir el control del carlisme català –cosa que desmentiria el molt interès posat en aquest tema per l'infant Alfonso Carles tan a la seva estada a Catalunya com al País Valencià-, es ben cert que l'existència de la Diputació de Catalunya a Sant Joan de les Abadesses va ser molt precària i es va ocupar fonamentalment d'aconseguir fons per garantir la continuïtat de la lluita; com qualsevol Junta carlina anterior o posterior “*tenia una missió essencialment militar, per a la gestió de la qual assumia capacitats impositives, així com havia de nomenar i suspendre els ajuntaments i tots els funcionaris civils, en unes atribucions més absolutistes que forals. També era competència de la Diputació la convocatòria del sometent o el nomenament dels membres de tots els tribunals (...)*” La seva posició, al costat del Capità General recordava més l'estructura borbònica que la prevista a les Constitucions de Catalunya. Les vegueries que s'establiren per aixecar el sometent respectaven, com també ho feia l'organització dels batallons, la nova divisió provincial de Catalunya.³⁸⁰

Cal tenir, doncs, totes les precaucions sobre la sinceritat del sentiment foral del carlisme, encara que això no sigui dubtar de la catalanitat dels seus partidaris, ni del suport que hagin pogut tenir entre la gent del país. El cert, és que el foralisme va ser, pels carlins, un tema recurrent, però més aviat tardà, i que a Catalunya només es va portar realment a la pràctica quan altres forces polítiques desenvolupaven alternatives més creïbles i realment descentralitzadores. Una bona part del discurs foralista dels ideòlegs del carlisme correspon al període de la Restauració, quan, davant la competència dels nacionalismes o regionalismes conservadors, alguns carlins van voler demostrar que aquesta mena de propostes ja formava part del seu ideari des de feia molt de temps. “*La sobreposició del catalanisme de fi de segle als espais polítics tradicionals generà traspassos, però també zones d'intersecció que feien compatible ser conservador i catalanista, republicà i catalanista, i també, doncs, carlí i catalanista*

³⁸⁰ Anguera, Pere (1999) *El carlisme a Catalunya*, pp. 83-84.

(...) *La vaguetat del foralisme, com d'altres principis, permetia amb una certa imaginació reinterpretacions en aquest sentit.*"³⁸¹ El mirall del País Basc contribuí sens dubte a donar forma als sentiments particularistes a Catalunya entre la base carlina i, evidentment, els plantejaments anticontralistes sempre es va poder fer servir com a eina de mobilització encara que no fossin massa elaborats. D'altra banda, *"les reivindicacions descentralitzadores no es van donar únicament a la península i hauríem de tenir en compte la perspectiva comparada. Formaven part de diversos moviments antiliberals i legitimistes oposats a la implantació i a la nova estructuració dels estats en la segona meitat del segle XIX.*"³⁸²

Aquest autor, Lluís Ferran Toledano, defensa que *"el foralisme pretenia ser una esclatxa oberta a la deslegitimació de l'Estat liberal... En conjunt pensem que va ser molt més que pur historicisme, i que va proporcionar una autèntica "consciència foral" en acabar la guerra tot i el paper limitat de la Diputació (...) Una consciència que probablement una gran majoria de carlins no tenia a l'alçada de 1868.*"³⁸³ Nosaltres només afegiríem que, de fet, això no va minvar mai la espanyolitat essencial del moviment, com palesen molts testimonis i actuacions dels dirigents carlins catalans i bascos durant el període de la Restauració i la República; en tot cas, va permetre un acostament de certes persones cap a posicions nacionalistes conservadores com fou el cas del grup olotí encarnat per Marià Vayreda. Les interpretacions històriques de Bolós i Saderra, per exemple, testimonien que, als anys 30 del segle XX la recança antiautonomista del carlisme era encara tan forta com la que havien tingut davant del

³⁸¹ Canal, Jordi (1998) *La darrera carlinada*, pp. 112-113.

³⁸² Toledano González, Lluís Ferran (2002) *Carlins i catalanisme*, p. 176.

³⁸³ *Ibidem*, p. 172

republicanisme federalista del XIX. Només un foralisme contrari als principis liberals i democràtics que ells controlessin podia ser acceptable en el seu ideari polític.³⁸⁴

9.4.3. Les evolucions ideològiques del carlisme

Si hi ha hagut a la història política espanyola un grup que mai, malgrat les evidents discrepàncies entre els seus membres i els canvis imposats pel temps, ha dubtat de la coherència essencial de la seva doctrina, aquest ha estat el carlisme. No van tenir necessitat de fer autocrítica, ni tan sols sobre l'oportunitat de la via armada que havien triat tan sovint al llarg del segle XIX; el carlisme va viure ancorat en la idea que les guerres s'havien perdut degut a la traïció, no per manca de suport popular ni perquè les seves idees fossin equivocades³⁸⁵. Traïció, primer, d'en Maroto, el gran culpable de l'abraçada de Bergara amb Espartero. Traïció, més tardana i més dubtosa, dels caps militars de la Tercera Guerra, fonamentalment Dorregaray i fins i tot Savalls, que haurien provocat l'ensulsiada dels fronts del Maestrat i Catalunya. Aquesta idea, junt amb la sospitada corrupció d'alguns cabdills, i els gerros plens de diners del que es recaptava als pobles, passarà a formar part fonamental de l'imaginari carlí fins a l'actualitat.³⁸⁶ Juntament amb la traïció, un fort sentit del providencialisme, el qual calia retorçar si es volia explicar com Déu havia consentit la derrota dels més fidels defensors de l'església. *"Sanz Baeza, uno de los componentes de la dirección carlista y muy cercano al pretendiente, afirmaba al reflexionar sobre la actitud del carlismo durante la primera guerra, que <<no fue natural, porque se opone a todas las fuerzas y posibilidades del hombre; era, pues, sobrenatural, y con prodigios o llámese si se quiere resultados inesperados fue sostenida y fomentada nuestra empresa>>. La*

³⁸⁴ Bolós i Saderra (1928) *La guerra civil en Cataluña*, p. 106.

³⁸⁵ Bolós i Saderra (1930) *El carlismo en Cataluña*, p. 143.

³⁸⁶ Parcerisas, Roser (2006) *Qui eren els carlins?*, p. 24.

conclusión era clara para él: <<Dios está con nosotros, porque la causa es justa, y e trabaja incesantemente con lealtad y decisión>>. Se le podría preguntar a este autor, a posteriori, por qué llegó el fracaso, y él daba la respuesta: <<irritado el Dios protector un tiempo de nuestra decisión, retiró su mano, y nos dejó perecer al impulso de nuestras mismas obras en justo castigo del olvido, y aun del insulto hecho a sus beneficios y doctrina>>. El providencialismo explicaría lo ocurrido, todo estaría previsto, pero incluso a pesar de la derrota seguían siendo los elegidos, puesto que eran los receptores del mensaje: la revolución era la manifestación de la voluntad de Dios como castigo por los pecados y, en ese esquema, el carlismo habría de convertirse en el instrumento para llevar a cabo la redención. No será de extrañar que en este contexto apareciese la consideración de la guerra carlista como cruzada...³⁸⁷

Fora d'això, només principis immutables. Deu, pàtria, rei (i furs, si calia). Allò no era una opció política, era 'La Causa'. Una causa indestriablement unida a la religió i la fidelitat monàrquica, principis que només podien produir veritats absolutes. Aquest convenciment venia encara reforçat per la necessitat de formular consignes que poguessin ser enteses per una base –tan popular com de classe mitjana- en general poc il·lustrada: *“la propaganda carlista, com també la liberal... s'havia de valer i es va valer d'uns plantejaments primaris, elementals, més de titulars i propostes d'eslògans, per entendre'ns, que no pas de raonaments ben elaborats... d'acord amb els resultats que se n'esperaven i tenint en compte la baixa capacitat d'anàlisi teòrica de la majoria dels destinataris³⁸⁸*

Però aquesta pretesa uniformitat i coherència de pensament no respon en absolut a la veritat. El carlisme va haver d'adaptar el seu missatge a les circumstàncies polítiques d'una llarga existència de més de cent cinquanta anys, i al fet que moltes

³⁸⁷ Capístegui, F.J. (2008) *¿Carlismo en Navarra o Navarra carlista?*, p. 222.

³⁸⁸ Ferrer Bonet, Xavier (2002) *El Carlismo en su historia, ante los fueros* p. 32.

vegades els seus suposats principis entraven en contradicció amb la realitat quotidiana del mateix partit.

El primer gir important en la seva estratègia política es va fer patent durant la guerra dels Matiners. El fracàs de la guerra dels Set Anys, les realitats socio-econòmiques provocades per la desamortització, i les diferències entre les branques populistes i clericals del moviment van provocar el fet curiós que alguns caps de partida s'aixequessin contra el govern moderat amb crits de "*Visca el Rei i la Constitució*". El cert es que una part del carlisme militant havia abandonat l'absolutisme teocràtic de la Primera Guerra i acceptava alguns principis del liberalisme democràtic, deixant en suspens la retroacció de les lleis desamortitzadores i arraconant l'integrisme. "*Las realidades de la llamada 'década moderada'... presentaron las cosas a una nueva luz, aunque sólo fuera para los políticos y no para el conjunto del pueblo. La conciliación, en efecto, entre un liberalismo moderado y un carlismo de la misma especie pareció entonces factible a ciertos oligarcas*"³⁸⁹ Els cabdills més populars i els militars professionals encara no havien oblidat els perjudicis ocasionats pel fanatisme religiós que havia voltat la cort de Carles V. També cal remarcar que en aquesta Segona Guerra "*només mossèn Benet era cap de partida, mentre que a la primera i a la tercera contesa eren molts els sacerdots guerrillers*"³⁹⁰. Francesc Xavier Hernández ho ha resumit de la següent manera: "*Montemolín s'havia situat en una posició política ambigua, desplaçant l'eix de gravetat de l'absolutisme en favor d'una posició pragmàtica i holística que volia harmonitzar tradició i progrés industrial, monarquia forta i constitucionalisme, construcció d'un estat fort i respecte a les peculiaritats nacionalitàries; tot plegat, un posicionament oportunista per tal de convertir-se en pol*

³⁸⁹ Aróstegui, Julio (1976) *Años de oro y sangre*, p. 69.

³⁹⁰ Vallverdú, Robert (2002) *La guerra dels matiners*, p. 138.

*de referència davant dels sectors marginats, descontents o oposats als moderats.*³⁹¹

Això va portar a tó eclèctic, indecís, que va fer minvar la força d'atracció del moviment. Concideix, en canvi, amb l'etapa de més forta càrrega de protesta social en el conjunt de les seves revoltes.

El desgraciat decurs de la guerra i la constatació de que, un cop més, molts caps de partida s'havien venut a l'enemic abandonant la lluita armada³⁹² -novament es podia fer un recurs explicatiu a la traïció- va deixar aquesta possible evolució en suspens. La qüestió, però, estava ben posada. ¿Podia el carlisme a mitjans del segle XIX ignorar els canvis produïts a Espanya i Europa, la fortalesa de la burgesia i el desvetllament dels sectors populars, restant ancorat en la defensa d'una societat anterior fins i tot al segle XVIII? Qui va veure clar que no era possible va ser l'hereu dels drets dinàstics del comte de Montemolín, el seu germà Don Joan, qui va mirar de donar coherència a l'opció 'populista' de la Segona Guerra, *“fundiendo los dispersos elementos simbólicos del legitimismo, en particular los de origen rural-campesino, con propuestas programáticas liberal-democráticas (como el sufragio universal)”*³⁹³. La reacció va ser immediata i va venir encapçalada pels elements més intransigents de la dinastia. En concret, per Doña Maria Teresa, princesa de Beira, vídua de Carles Maria Isidre i filla de la fanàtica i intrigant infanta Carlota. La princesa de Beira, en contra del parer del seu fill i la seva dona, va provocar la renúncia de Don Joan i la pujada al capdavant de la dinastia dels seus nets, Carles (VII) i Alfons Carles. Aquesta maniobra va anar acompanyada de l'elaboració de la teoria de la 'doble legitimitat'. Un Pretendent carlí al tron d'Espanya havia de ser doblement legítim: legítim per la sang, que havia de venir només per la via de Don Carles Maria Isidre, i legítim per les idees, essent fidel als principis del catolicisme i el tradicionalisme monàrquic. Restava així minvada la

³⁹¹ Hernández Cardona, F.X. (2001-2005) *Història militar de Catalunya*. Vol. IV, p. 121.

³⁹² Anguera, Pere (1999) *El carlisme a Catalunya*, p. 53.

³⁹³ Pan Montojo, Juan (1990) *Carlitas y liberales en Navarra*, p. 19.

capacitat del 'rei absolut' per establir la línia política del moviment. Aquesta només podia atènyer-se a un corriol estret que venia imposat per una determinada lectura de les arrels ideològiques del carlisme.

Malgrat això, la realitat s'encaparrava a fer-se evident, i el mateix Carles VII, per molt identificat que estigués amb el pensament de la seva àvia, va haver de donar mostres de que no es tractava de repetir incommoblement els errors de la Primera Guerra. Com escrivia al seu mateix diari, *"mi abuelo fue un santo, pero no tuvo condicion para monarca, y para monarca del siglo XIX. Yo faltaría a mi misión si quisiera enarbolar la misma bandera que en la guerra civil. Yo soy un joven que tiene derechos a la corona de Carles V e Isabel la Católica, pero un joven que ha nacido emigrado y nacido en pleno siglo XIX..."*. Por ello, *"quiero Cortes para que expongan necesidades o quejas, voten impuestos, contribuyan a la formación de las leyes y nada más... Yo no soy liberal, y, sin embargo, quiero y puedo ser el Rey de la libertad. Mi pensamiento, que ha de manifestarse en forma convincente, es una gran conciliación de tiempos y de hombres... He de llamar a hombres notables de todos los partidos..."*. Pero bastava aquesta tímida crida a unes Corts participatives –encara que no liberals- i la manca de referències a la devolució dels bens arrabassats a l'església catòlica per a que la poderosa branca 'ultra' del moviment manifestés reiteradament la necessitat de tornar als orígens i la puresa del tradicionalisme, provocant l'ira del Pretendent fins i tot abans d'esclatar la Tercera Guerra: *"Dos memorándums de Cos y Durán imposibles de extractar, porque no tienen desperdicio ni de una letra. Es la colección más seria de desatinos, herejías políticas, planes inverosímiles y grotescos y antiguallas de mal gusto que haya podido salir de la pluma del orate más carlista rancio de la cristiandad. Deben conservarse como oro en paño para que sirvan de muestra de lo que dan de sí ciertos sabios antiguos del partido. Baste indicar que no conoce, ni por*

el forro, ni las costumbres ni las leyes de la antigua y veneranda España; que para él, como para otros miopes, la antigüedad es Fernando VII; que las innovaciones que propone, todas son de nombre y grotescas; que quiere una especie de Cortes donde se empiece rezando no sé cuántas cosas, que enumera minuciosamente, formadas de casullas y maestros de escuela; y que, por último, es más católico que el Papa y exige de mí, so pena de excomunión, que anule cuanto se ha hecho en todo, y especialmente en bienes nacionales, del 32 acá. Con consejeros como éste podría yo renunciar al trono por secula seculorum. ¡Si un periódico liberal cogiera copia de estos desvaríos (...) Monterola me trajo el otro día, entre varios papeluchos, una exposición del conde del Pinar criticando mi carta-manifiesto y las circulares de Aparisi. Levantando una bandera más que inquisitorial quiere probar que mi política ha sido liberal hasta ahora y contraria a la antigua doctrina carlista. No tiene razón: mi política no es seguramente la de Fernando VII ni de Carlos IV; es la política de la antigua España, acomodada a los tiempos modernos; no es una política de partido: es política española.³⁹⁴

Aquesta llarga cita crec que evidencia molt bé els problemes de definició ideològica del partit als vespres del seu segon gran conflicte armat, quan mirava, com diu el jove príncep, de no fer una política de partit i abastar tots els sectors conservadors en la seva lluita contra el liberalisme progressista i la democràcia. Un cop més, el desenllaç de la guerra va estalviar al partit la definitiva clarificació ideològica, encara que aquesta havia començat amb l'aportació teòrica dels ja esmentats 'neocatòlics', entre els quals destaca la figura del valencià Aparisi i Guijarro, que van aixecar una mica el to intel·lectual del carlisme.

Tota la resta del 'regnat' de Carles VII va venir marcat per les disputes entre els 'vells' tradicionalistes i l'integrisme d'alguns d'aquests 'neocatòlics'. La figura política

³⁹⁴ Seco Serrano, Carles (1973) *Tríptico carlista*, pp. 150, 146 i 152 .

més important d'aquest sector era Cándido Nocedal y Rodríguez de la Flor, antic ministre de Governació d'Isabel II, que va trencar amb el liberalisme després de la deposició d'Isabel II i va prendre la direcció del partit carlista, fora dels anys de la Tercera Guerra. Després de la derrota, la tercera consecutiva, Nocedal va mirar de revitalitzar el partit mitjançant la seva arrel més pregona, l'ultracatolicisme. Amb un gran pelegrinatge a Roma per retre submissió al Papa, el carlisme volia aparèixer davant la societat com el mobilitzador de la massa catòlica, en tota mena de concentracions pietoses. No participava encara al joc polític de la Restauració, però tenia una activitat pública, que es pretenia avalada per la jerarquia eclesiàstica i suposava la condemna dels catòlics que, com Cánovas, havien acceptat plenament el liberalisme.

Aquesta estratègia va tornar a fracassar quan el Vaticà va reconèixer l'activitat de l'Unió Catòlica, agrupament polític i religiós que pretenia reunir en una sola força els catòlics que acceptaven i no acceptaven el nou règim. Contra això es van aixecar Cándido Nocedal i el prevere català Sardà i Salvany que, a Sabadell, publicà el conegut opuscle *"El liberalismo es pecado"* (1882) rebutjat, encara que no condemnat, per la mateixa jerarquia eclesiàstica.³⁹⁵ Els ultracatòlics del carlisme, de fet, es distanciaven del que sempre havien dit defensar, l'obediència incondicional a l'església catòlica romana.

"La Unió Catòlica fou durament combatuda per la premsa carlina... Els mestissos, mot que amb deix despectiu era aplicat als catòlico-liberals, foren, així doncs, el blanc constant dels seus atacs furibunds. La jerarquia eclesiàstica no en va sortir gaire més ben parada -només cal recordar les contínues topades del carlisme barceloní, amb Fèlix Sardà i Salvany en un lloc preeminent, amb el bisbe Urquinaona-, en la mesura que es creia que donava suport a posicions que no es veien prou

³⁹⁵ Martí, Carles (2004) *Carlins, integristes i mestissos*, p. 52-55.

ortodoxes³⁹⁶ Tot aquest conflicte, i la manca d'eficàcia de la direcció de Nocedal, basada únicament en el debat a la premsa i la defensa aferrissada d'una suposada puresa ideològica va conduir inevitablement a la defecció de molts partidaris i l'escissió del partit, del qual es van separar els integristes.

Tot el conflicte subsegüent, encara que sorollós a la seva època i amb certa força a Catalunya³⁹⁷, no ens interessa per les finalitats d'aquesta memòria. En el fons revela “*el pugnaz fanatismo de sus recalcitrantes hacia un corporativismo católico que ampliaría la base de sus partidarios, [lo que] sembró el desconcierto y las disensiones entre las diezmadadas huestes de la boina roja*”.³⁹⁸ Va minvar cap a finals de segle i un dels senyals més pregonos va ser l'article que el rocallós Sardà i Salvany publicà amb el significatiu títol de “*¡Alto el fuego!*”³⁹⁹. Més important per a nosaltres resulta tot el període de reconstitució del partit encapçalat pel marquès de Cerralbo, i que va tenir en Vázquez de Mella el més significatiu dels ideòlegs carlins.

Les innovacions partien de la necessitat de tornar a la política activa després del període de 'retraimiento' subsegüent a la desfeta armada. Amb l'Acta de Loredan (1897) es reconeixia implícitament la primacia de la política electoral i la propaganda. Tot això s'aconseguirà mitjançant la premsa, com abans, i els Cercles Tradicionalistes. A imitació dels Ateneus Republicans i les Cases del Poble, agrupen social i políticament les famílies tradicionalistes que poden trobar un espai de contacte amb els seus i desenvolupar tota mena d'activitats, des de l'organització d'actes polítics – campanyes, aplecs, banquetes...- culturals, esportius –gimnàstica, tir... particularment útils per la formació paramilitar- o de lleure. Al voltant d'aquests cercles es va desenvolupar tot el culte als veterans de les guerres civils i els 'Màrtirs de la Tradició'. Això va saber atreure particularment als joves seguidors del partit, que no veien en els

³⁹⁶ Canal i Morell, Jordi (1998) *L'enyorança del passat: el carlisme* p. 116.

³⁹⁷ Closa i Salinas, Francesc (2006) *El carlisme al Ponent català*, p. 45 i ss.

³⁹⁸ Blinkhorn, M. (1976) *Cisma en el tradicionalismo (1876-1931)*, p. 71.

³⁹⁹ Canal i Morell, Jordi (1998) *L'enyorança del passat: el carlisme*, p. 118.

seus avis uns defensors ‘*demodés*’ de les idees del passat, sinó uns rebels que havien defensat el poble contra els interessos egoistes i oligàrquics de la plutocràcia liberal:

*“los jóvenes no mostraban tanto entusiasmo por la ideología de un Pretendiente determinado, como al escuchar las hazañas de Zumalacárregui o Cabrera”*⁴⁰⁰

Amb tot això el carlisme mai es va desprendre del seu amenaçant to militar i conspiratori; la temptació d’aixecar partides es perllongarà fins el 1900, quan el darrer crit a la revolta es va donar a Badalona. També a Catalunya naixerà la versió més moderna de la militància armada, el Requeté, inspirat pels ‘Camelots du Roi’ francesos, i organitzats per Joan Maria Roma en 1912-1913⁴⁰¹

Tot aquest activisme anava acompanyat d’una clarificació ideològica que amagava una certa renovació, en un sentit, això si, clarament conservador. Juan Vázquez de Mella sistematitzà la doctrina presentant el foralisme clarament com a regionalisme sense gaires components socials, que quedaven resolts per la caritat i el paternalisme d’un catolicisme sempre refermat. Iniciava un camí en coincidència amb altres doctrines autoritàries en que considerava condemnable l’organització de la societat mitjançant l’estat i els partits polítics, i reclamava el paper de les organitzacions ‘naturals’, que segons el carlisme eren la família, el municipi i la regió. Aquestes idees pretenien atreure cap al partit conservadors que fins ara havien quedat fora de la Comunió Tradicionalista⁴⁰² però l’escassa modernitat de l’ideari no va provocar cap reacció en aquest sentit. La permanent temptació del carlisme a dividir-se per disputes ideològiques va restar ben palesa quan Vázquez de Mella va trencar amb el nou Pretendent, Don Jaime, perquè aquest havia estat més aviat procliu als aliats durant la Guerra Mundial mentre que Mella, i bona part dels capitosts del partit, havien militat com a coneguts germanòfils.

⁴⁰⁰ Blinckhorn, Martin (1976) *Cisma en el tradicionalismo*, p. 79.

⁴⁰¹ Canal, Jordi (2006) *Banderas blancas, boinas rojas*, p. 38.

⁴⁰² Blinckhorn, Martin (1979) *Carlismo y contrarrevolución en España*, p. 43.

Un altre canvi ideològic del carlisme, encara que aquesta vegada induït externament, va afectar a les relacions dels carlins amb l'exèrcit. Tradicionalment, el carlisme havia fracassat en els seus contactes amb els militars; quan aquests s'havien produït, com en el cas del 'pronunciament' del general Ortega, es donava per feta la submissió de l'element castrense al comandament polític i a la monarquia. Amb la progressiva evolució de l'exèrcit cap el conservadurisme durant la Restauració, i amb la crisi del 1989, la percepció va anar canviant i *"la aceptación del derecho y deber del ejército de defender el orden social, la convicción de que podía confiarse en él para ello y que carlistas y ejército constituían aliados naturales, abonaba el terreno para el levantamiento militar de 1923 y el del 18 de julio de 1936"*⁴⁰³. El punt definitiu, i decidíu per al futur del carlisme, va arribar durant les complicades negociacions dels últims dies abans del cop militar. Encara que els carlins sempre van voler mantenir la seva personalitat e independència d'acció, el fet és que *"las órdenes de movilización cursadas el día 15 a todo el requeté nacional desde San Juan de Luz en el sentido de <<prestar concurso>> al levantamiento militar, con las escasas garantías que ofrece en principio para los postulados carlistas es la <<retirada>> de Fal ante la evidencia de que el abstencionismo resultaría más negativo que una participación subordinada. Triunfa en el fondo el <<posibilismo>> rodezniista frente al <<integrismo>> falcondista"*⁴⁰⁴ Encara que no fos desitjada, aquesta acceptació de l'exèrcit com a element directiu de la lluita armada, va comprometre definitivament un moviment polític que poquíssimes vegades havia treballat en coalició, no coneixia el compromís, i sempre havia estat caracteritzat per la plena independència. El decisiu paper de les seves milícies al principi de la guerra⁴⁰⁵ va diluir-se ràpidament, fins i tot abans de la

⁴⁰³ Blinckhorn, Martin (1976) *Cisma en el Tradicionalismo*, p. 79.

⁴⁰⁴ Torre, Juan Manuel de la (1976) *El carlismo en la Segunda República*, p. 84.

⁴⁰⁵ Fernández, Manuel (1976) *Guerra y unificación*, p. 87.

unificació política, davant l'imparable creixement del pes de l'exèrcit i la creació d'un comandament unificat en la figura de Franco.

Un altre problema típicament carlí eren les cabòries al voltant de la successió a la Corona. Tot havia començat per un rebuig frontal a la successió femenina, però la situació va ser compromesa quan, tot esperant la mort de Don Jaime, l'hereva més directa tornava a ser una dona, la seva germana Doña Blanca. El partit va resoldre la situació amb una de les seves acostumades piruetes ideològiques: a Espanya, les dones no poden regnar, però poden transmetre els drets a la Corona. Per tant, Doña Blanca mai no seria reina carlina però si podria ser-ho el seu fill, un altre Carles, que no va viure prou.

Finalment, la corona va anar a espetegar al germà petit de Carles VII, un dels protagonistes de la Tercera Guerra a Catalunya, Alfons Carles. I aquest també va morir sense hereus el desembre de 1936. En aquestes circumstàncies, extingida la línia borbònica descendent de Carles Maria Isidre, els parents més propers amb dret a la Corona eren precisament els descendents d'Isabel II. Com que el carlisme militant no podia acceptar com a reis la dinastia contra la qual havia lluitat durant un segle, Alfons Carles va trencar amb els drets successoris de la monarquia i va deixar la seva suposada herència a una branca de Borbons totalment allunyats de la vida política espanyola, els Borbó-Parma. Don Xavier de Borbó-Parma era descendent de Felip Vè i un perfecte desconegut fora dels cercles carlins més conspicus. Quan es va fer càrrec de la Comunió Tradicionalista, en plena guerra civil, Franco va impedir que pogués participar, malgrat la seva decidida col·laboració des de les conspiracions prèvies a l'aixecament⁴⁰⁶, i va imposar la dissolució *de facto* del carlisme com a organització política integrant-la en el Movimiento Nacional. El posterior acostament de Don Javier

⁴⁰⁶ Veure el "Diario de guerra de Javier de Borbón Parma" dins el llibre de J.C. Clemente (1976) *Història del Carlismo Contemporáneo*. També Torre, Juan Manuel de la (1976) *El carlismo en la II República*, p. 81.

cap a les potències democràtiques el va portar a un camp d'extermini nazi cap al final de la Segona Guerra Mundial.

El nou Pretendent no va assumir –i de manera poc convençuda- els seus drets fins el 1952, mentre el règim, per afeblir un carlisme que no convenia a la permanència indefinida de Franco al capdavant de l'Estat, afavoria altres candidatures tan exòtiques com la seva⁴⁰⁷ I aquí es on acabarà per esclatar el que va ser el gir ideològic més notori –i mortal per la continuïtat política del carlisme- al llarg dels seus cent cinquanta anys d'història.

Cap als anys seixanta, els militants més joves, pertanyents gairebé sempre a famílies tradicionalistes des de feia molt de temps, s'adonaven que els seus pares havien lluitat per Franco i que el partit havia defensat fins ara els ideals polítics monàrquics i catòlics que la dictadura afirmava defensar. Però també resultava evident per ells que, fora d'alguns dirigents que ocupaven càrrecs importants a les Diputacions de Navarra i Àlaba, el carlisme pintava ben poca cosa al règim franquista. Havia estat progressivament marginat i el nou Pretendent, Don Carles Hug, fill de Don Xavier de Borbó-Parma tenia poques possibilitats de ser escollit per arribar al tron davant l'interès que Franco es prenia per Don Joan Carles, el net d'Alfons XIII. A més a més, la seva tradició familiar els parlava de revolta, de foralisme i de drets dels pobles; el seu líder, Don Xavier, havia estat antinazi; el catolicisme – sentit profundament per aquestes famílies- cada dia s'acostava més cap a les preocupacions socials, particularment després del concili Vaticà II. Tot plegat, van descobrir que no eren el partit d'ultradreta monàrquica on sempre se'ls havia situat, sinó un partit d'esquerra, i d'esquerra antifranquista i revolucionària. Definitivament desplaçat de la successió franquista, Carles Hug va fer seves aquestes tesis cap a finals de la dècada, i el tradicionalisme es va veure escindit entre una generació gran, encara vinculada al catolicisme

⁴⁰⁷ Aróstegui, Julio, Jordi Canal y Enrique González (2003) *El carlismo y las guerras carlistas*, pp. 124-125.

conservador i els records de la guerra civil (la '*Cruzada*') i un sector jove, cada cop més actiu, proper als moviments d'alliberament nacional i el socialisme –que ells definien com 'autogestionari'- de matriu marxista.

En mig de les convulsions de la Transició, amb l'oposició del govern de l'altra monarquia, la de Joan Carles, el partit es va trencar un cop més, aquesta vegada en parts enfrontades i, un cop més, també armades. Els partidaris del segon fill de Don Xavier, Sixte de Borbó-Parma, van romandre fidels a la ultradreta, ara clarament feixistitzada i van provocar uns sagnants incidents als actes pels Màrtirs de la Tradició a Montejurra en 1976.

D'aquest cop, i de la prohibició per presentar-se a les primeres eleccions democràtiques de 1977, el carlisme ja no es va recuperar. Havia sobreviscut un segle i mig als canvis de la societat espanyola i europea, havia sobreviscut a tres derrotes militars i totes les seves lluites de faccions, havia sobreviscut a la manca de definició ideològica i a greus contradiccions internes, però no es va poder adaptar a la negació en bloc dels seus trets ideològics més distintius. Potser això és la prova de que el suposat moviment popular d'alliberament econòmic i nacional –o regional- que hi havia darrera el carlisme no tenia la solidesa que suposaven els seus darrers teòrics i que els partidaris del carlisme sempre s'havien sentit més còmodes identificats amb la vella divisa de "*Dios, Patria, Rey (y Fueros)*".

10. Organització militar carlina

El carlisme va lligat en el record històric, tant dels seus partidaris com dels que no comparteixen els seus pressuposits, a les diferents insurreccions armades de les quals va ser protagonista. *“Una mentalidad aristocratizante, antiurbana, dogmática, en las capas directivas del grupo, compartida muy mayoritariamente por su base, le arrastró siempre a la disputa final de su ideario en el campo de batalla”*⁴⁰⁸ És cert que les estretones del sufragi censitari isabelí no permetien a cap moviment polític d'oposició desenvolupar una acció política compatible amb el liberalisme i amb possibilitats reals d'aconseguir el poder si no era per la violència, com molt bé van poder comprovar els progressistes, però també és veritat que quan les portes de l'acció política pacífica van començar a obrir-se tant al Sexenni Democràtic com a l'etapa final de la Restauració o la Segona República, el carlisme va seguir cultivant la seva mitologia bèl·lica i organitzan cossos paramilitars amb vistes a la següent insurrecció.

10.1. El reclutament

El carlisme sempre es va considerar a si mateix com un moviment armat de voluntaris. En realitat no ho va ser de manera volguda; la defecció de l'exèrcit professional en el moment d'esclatar la Primera Guerra va fer que tot el pes de la lluita recaigués sobre un conjunt dispers i heterogeni de partidaris distribuïts fonamentalment al nord de la Península Ibèrica i cada cop més concentrats als reductes del País Basc, Catalunya i el Maestrat, encara que la procedència podia ser molt diversa. Aquesta percepció de la base militant del moviment, en bona mesura certa, no amaga que els

⁴⁰⁸ Aróstegui, Julio (1976) *Años de oro y sangre*, p. 65.

carlins també van voler organitzar una tropa de conscrits i que, fins i tot entre els voluntaris les raons de l'allistament distaven sovint de ser ideològiques o romàntiques.

Els primers mobilitzats per 'la Causa' van ser clarament els 'Voluntaris Reialistes'. Aquest cos d'ultres de l'absolutisme havia sorgit com a imitació de la Milícia Nacional per garantir la sobirania absoluta de Ferran VII si l'exèrcit tenia temptacions de repetir el 'pronunciamiento' constitucional de 1820. En realitat, els va convertir en un reservori de tot el fanatisme i el ressentiment antiliberal, ja que la 'purificació' dels oficials de l'exèrcit només va ser duta amb rigidesa durant uns mesos; quan els professionals van poder mantenir la seva feina, pels absolutistes, molts dels quals havien format part de 'l'Exèrcit de la Fe' l'any 1823, només van quedar les vacants molt mal pagades i socialment devaluades dels Voluntaris Reialistes. Aquests 'oficials reformats o il·limitats', exclosos de l'exèrcit, veien en el carlisme l'única esperança d'arribar a desplaçar els seus rivals i obtenir una feina. Durant un temps també havien pogut aprofitar-se del 'terror blanco', que els havia donat via lliure per coaccionar els elements més destacats de moltes ciutats i pobles, acusats de liberals o, com a mínim, de ser tebis en el seu suport a l'absolutisme. Durant els darrers temps de Ferran VIIè tot això s'havia acabat i d'aquesta manera els trobem involucrats a la revolta dels Malcontents i a totes les breus però insistents temptatives de proclamar Don Carles abans de la mort de Ferran, com a Les Borges Blanques o Sant Vicenç dels Horts el mateix any 1833⁴⁰⁹

De fet, el que sempre s'ha considerat com el primer crit que es va llençar a Catalunya per Don Carles, l'aixecament de Josep Galceran a Prats de Lluçanes no va ser sinó una més d'aquestes temptatives i també va fracassar per manca de suport, com totes les anteriors. La desorganització del 'partit' carlí era molt gran i només semblava atreure uns quants elements desesperats. Totes les fonts coincideixen que, a

⁴⁰⁹ Santirso, Manuel (1990) *Revolució liberal i guerra civil a Catalunya*, p. 64.

banda dels oficials, els Voluntaris Reialistes estaven formats “per població marginal i camperols pobres, molt distant per tant del que havia estat la dissolta Milícia Nacional”⁴¹⁰ fins al punt que, en el moment de la mort del rei absolut, “el embajador británico corroboraba- <<es la institución más peligrosa de todas para la corona española; mucho más peligrosa que las turbulentas e inconexas fantasías y los esfuerzos de los constitucionalistas.>>”⁴¹¹ Els recents estudis han posat de manifest que la diferència essencial entre el reclutament dels Voluntaris i el de la Milícia Nacional liberal és que aquesta resultava sovint molt més elitista. Als Voluntaris, el comandament correspondia a propietaris locals, regidors i persones de prestigi a l'Antic Règim, però l'oficialitat i la tropa procedia sovint de sectors fins i tot marginals. Malgrat les ordenances, va ser freqüent l'admissió de jornalers sense propietats i fins i tot antics Milicians Nacionals “pues el pueblo ha tenido noticia de que el pueblo (...) en masa se hizo Miliciano Nacional con el objeto de no pagar los cinco reales mensuales y ahora se han hecho Voluntarios Realistas y han sido admitidos”.⁴¹² Aquestes paraules podrien fer pensar en un cert indeferentisme, però queda clar també que l'adhesió al cos dels Voluntaris Reialistes va ser fins i tot més ideològica que no pas la de la Milícia Nacional, acceptada sovint només per un desig de les classes propietàries de col·laborar en el manteniment de l'ordre en temps de revolució.

L'estratègia dels Capitans Generals d'Isabel II va consistir a dissoldre el cos de Voluntaris Reialistes i substituir-los novament per una altra Milícia al servei de la Reina regent. El drama per als Voluntaris Reialistes consistia en que: “...cuanto mejor organizados y disciplinados estuvieran, más dispuestos estarían a obedecer las órdenes del gobierno; cuanto menos disciplinados, más fácilmente se los reprimiría. Así, los ejemplares voluntarios de Almería fueron formados frente a un cuerpo

⁴¹⁰ Hernández Cardona, F.Xavier (2001-2005) *Història militar de Catalunya*, vol. IV, p. 71 .

⁴¹¹ Christiansen, E. (1974) *Orígenes del poder militar en España*, p. 53

⁴¹² Villalonga, Josep (2006) *Algunes notes per a l'estudi de la contrarevolució a Mallorca*, p. 102.

desarmado de <<Milicia Urbana>> recientemente reclutado y, a la voz de mando, entregaron sus armas y su equipo y rompieron filas marchando a su casa sin protestar. Pero los batallones de León, que apresaron al general Castañón y se manifestaron abiertamente por don Carlos en la catedral, fueron rápidamente vencidos por superioridad de número; los incidentes se repitieron por toda España en 1833 y en unos pocos meses el potencial militar del carlismo quedó reducido a evidente insignificancia.”⁴¹³

Fracasada la primera estratègia, mica en mica, amb molta més dificultat de la prevista, els nous cabdills carlins van aconseguir atreure voluntaris cap a les seves files. “...en les diferents relacions de presoners o d’individus passats a la facció es dedueix que la base social del carlisme feble descansava sobre un nombre molt reduït de clergues... sobre molt pocs notables rurals i sobre una majoria de camperols pobres. Dins la jerarquia de les partides carlines, els caps eren aquells cacics o clergues i la tropa estava integrada per individus reclutats entre els camperols pobres, sovint joves sense terres, si no desertors o pròfugs de l’exèrcit isabelí.”⁴¹⁴

El que ja no queda tan clar es si aquests pagesos eren o no representatius del seu grup social i si el seu enrolament dins la força armada del carlisme era simptomàtic de les inquietuds polítiques i econòmiques del seu grup social. Manuel Santirso manifesta un cop més la seva oposició frontal a considerar-ho com una mostra de la revolta pagesa: “... La majoria dels qui combateren a favor de Don Carles ho van fer perquè els hi obligà un exèrcit carlí de fora del Principat, perquè les tropes carlines dominaren les contrades on vivien i perquè els carlins van pagar un sou per guerrear imprescindible en uns temps tan difícils. Ultra això, la minoria que dirigí les guerrilles va lluitar perquè la guerra havia esdevingut la seva forma de vida els últims anys, així com

⁴¹³ Christiansen, E.(1974) *Los orígenes del poder militar en España*, pp. 54-55

⁴¹⁴ Fernández, Vicente (1990) *Moviments populars...*, pp. 236-237.

una de les poques formes de promoció social que tenia a l'abast"⁴¹⁵ Aquesta situació ja havia estat assenyalada fa anys a d'altres contrades fora del Principat, on també trobem proves de la reluctància dels pagesos a prendre les armes per defensar la seva suposada causa: *"Los resentidos hidalgos provincianos, los terratenientes y el bajo clero eran sensibles a la amenaza de erosión de su monopolio sobre el poder local provocado por las fuerzas <<progresistas>>, especialmente las urbanas, y ellos fueron quienes maquinaron las conspiraciones y formaron las partidas. La gran masa de los campesinos pobres en Galicia, salvo cuando bajo amenazas o chantaje se veían obligados a unirse a una partida carlista, se mantenían tercamente firmes en su rechazo a participar o eran rotundamente hostiles"*⁴¹⁶

La importància dels factors econòmics al moment de decidir l'enrolament amb els carlins ja va ser destacat pels contemporanis. D'una banda, la procedència humil i fins i tot marginal de bona part dels voluntaris: *"l'estret lligam de sectors, que vivien al marge de la legalitat amb el futur carlisme, així com l'estret i lògic lligam dels VR amb la gent del país immediat, amb qui se sentien més solidaris, que no pas amb la força pública, solidaritat que, d'altra banda, podia ser en part mercenària"*⁴¹⁷. De l'altra, les compromeses situacions de crisi econòmica en que van esclatar totes aquestes guerres civils. Això va ser molt evident durant la Segona Guerra, on les dificultats econòmiques tan greus que travessava l'economia catalana expliquen una part de l'entusiasme bèl·lic dels carlins del Principat a diferència de la resta de l'Estat. Robert Vallverdú assenyala que *"la crisi agrària, provocada per la minva de les collites com a conseqüència de la sequera o dels forts aiguats, va provocar una escassetat de cereals i altres productes bàsics que va produir una alça de preus que va fer prohibitius molts productes a les classes treballadores, encara que reportava molts beneficis als*

⁴¹⁵ Santirso, Manuel (1990) *Revolució liberal i guerra civil...* p. 382.

⁴¹⁶ Blinkhorn, Martin (1979) *Carlismo y contrarrevolución en España...* p. 32-33.

⁴¹⁷ Anguera, Pere (1995) *Deu, rei i fam*, p. 55.

comerciants. Aquesta puja de preus es veia agreujada per un augment considerable de la població a les zones rurals (...) Aquest substrat de misèria facilitava el treball dels reclutadors carlins, que atragueren a les partides un considerable nombre de treballadors en cerca d'un sou que no trobaven al camp ni a la ciutat”⁴¹⁸

La segona raó que impulsava a jugar-se la vida per combatre el govern era defugir el servei militar. La lleva era temuda tant per les dolentes condicions de vida de la tropa a l'exèrcit regular, com pel fet que podia comportar molts anys de servei lluny de casa o, fins i tot, l'enviament a les colònies, on les possibilitats de morir o contraure malalties incurables eren altíssimes. Resulta també simptomàtic que el carlisme quallés a les regions que fins llavors s'havien vist lliures total o parcialment del servei militar, com era el cas dels territoris forals bascos, o de Catalunya, on s'aconseguia la redempció de bon nombre dels cridats mitjançant substitucions pagades per ajuntaments, diputacions o companyies d'assegurances.

“La imposició del servei militar, que el govern no s'havia atrevit a fer efectiu des de la guerra del Francès, va exasperar les classes populars del Principat i fou una de les principals causes de l'enrolament carlí de molts joves, ja que al benefici de lluitar prop de casa i poder anarse'n a “mudar de camisa” tenia, a més, els avantatges d'ajudar la família en les tasques més importants del camp; es cobrava un sou segur amb possibilitat de botí i s'allunyava la hipòtesi de convertir-se en soldat i ésser embarcat a ultramar, des d'on era problemàtic el retorn (...) En el millor dels casos, el servei militar obligat representava per al jove set anys de guarniment, desarrelament de la terra on va néixer i repetides mobilitzacions al llarg de la vida com a reservista, fins a obtenir la llicència”⁴¹⁹ . Això no vol dir que a les forces carlines no hi haguessin voluntaris que lluitaven lluny de casa seva, però el més important és que el compromís

⁴¹⁸ Vallverdú, Robert (2002) *La guerra dels matiners*, pp. 60-61.

⁴¹⁹ *Ibidem*, pp. 102-103

resultava, en principi, temporal. A les partides, com a mínim, el marge de llibertat del voluntari va romandre sempre important.

La disponibilitat d'aquest tipus de ma d'obra militar es constata en el mateix mecanisme de les substitucions per anar al servei militar. La manca absoluta de mitjans empenyia molts joves a oferir-se per fer-ho a canvi de diners. Poc abans de la Tercera Guerra, i fins i tot abans de la crisi econòmica de 1866, sabem que el nombre de voluntaris –que també cobraven una prima d'entrada- havia crescut des dels 10.000 en 1860-61, fins als 30.000 en 1864-66 i més amunt dels 60.000 en 1868⁴²⁰. Per aquest mateix temps, el preu dels substituïts havia caigut molt, malgrat la superior demanda per l'increment de mossos cridats a files: *“Cuando los tiempos eran buenos, los sustitutos se alquilaban por 5.000 a 7.000 reales... en 1869-71 más de la mitad de los sustitutos fueron contratados por cantidades que oscilaban entre 2.000 y 4.000 reales.”*⁴²¹

Mai no sabrem fins a quin punt la necessitat anava lligada a la ideologia o a la voluntat de defensar quelcom de molt important. Alguns autors⁴²² i molts observadors contemporanis no veuen en el carlisme armat altra cosa que misèria, delinqüència i ganes de defugir l'exèrcit. Però també sabem que, si més no, van intervenir molt les solidaritats locals i el rebuig de les imposicions provinents de l'estat. I que, a l'època, la voluntat de 'veure món', la possibilitat de pujar a l'escala social mitjançant els mèrits militars –una cosa freqüent en el carlisme, on es deia que hi havia més oficials i coronels que no pas tropa- i l'anhel romàntic d'aventura i glòria també jugaven un important paper. L'extrema joventut de molts dels implicats, constatada repetidament en els estudis documentals, ve a donar encara més importància aquests factors. Una prova fefaent la tenim en la sentida anotació de Joan Camps al seu diari de propietari

⁴²⁰ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, p. 143.

⁴²¹ *Ibidem*, p. 102

⁴²² Veure les obres citades de Manuel Santirso i Pere Anguera

liberal voltat arreu de carlins: *“el dia 8 de setembre de 1874 el meu fill Josep, d’edat de 14 anys, 6 mesos i 6 dies, se n’ha anat amb els carlistes. Estava d’aprenent d’adroguer a Vic... Se n’hi ha anat essent molt avisat i sense consentiment de pare ni mare, per tant Déu el guiï...”*⁴²³

Marià Vayreda, que va conèixer de primera mà aquest món, insisteix en aquests factors, barreja d’ambició i idealisme, sense excloure el que dèiem abans sobre la importància de les quintes: *“el sentiment de l’honor, el compliment d’un deure, l’abnegació del sacrifici en pro d’una causa justa i santa, poden entrar per molt en la formació de valents i d’herois; però l’afany de notorietat, la set de glòria, la vanitat, el respecte humà, en fi, s’ha de reconèixer que són també factors importantíssims per a ofegar l’instint de conservació (...) Veritat que les idees eren exaltades i que la fe era viva, però el cert és que els elements més valuosos i àdhuc molts dels mateixos cridaires, no anaren a la muntanya fins que els obligaven per força els revolucionaris” [amb el servei militar]*.⁴²⁴ I que no s’anava a la carlinada només per ser al costat de casa també ens ho indica la mateixa composició de les forces del Pretendent: *“Entre els companys, amics i coneguts, n’hi havia de castellans, d’andalusos, de navarresos i fins de francesos i italians: gent alegre, simpàtica i il·lustrada la major part. Uns procedien d’artilleria, altres d’infanteria, alguns de l’armada... alguns, dels seminaris de Vic o de Girona o bé de la Universitat de Barcelona. Els estrangers venien del dissolt exèrcit pontifici...”*⁴²⁵

Tenim, doncs, que els reclutes carlins pertanyien a sectors socials determinats, però no només de procedència rural. *“Els carlins eren majoritàriament joves, en edat militar, solters, i de procedència rural, una conclusió força lògica quan els ciutadans*

⁴²³ Pladevall i Font (2001) *La tercera guerra carlina vista per un liberal*, p. 81.

⁴²⁴ Vayreda, Marià (1984) *Records de la darrera carlinada*, p. 184 i 176. Veure també Hernández Cardona, F.Xavier (2004) *Història militar de Catalunya*, vol. IV, p. 154.

⁴²⁵ *Ibidem*, p. 218

eren minoria, quan els casats eren exclosos de l'exèrcit, i quan els joves eren no només els quintats i els més aptes per a córrer aventures de qualsevol mena... Joves, solters i agraris, però amb una proximitat quantitativa, m'arrisco a dir que insòlita si es retenen els tòpics, de menestrals urbans o paraurbans... la militància carlista, no fou, doncs, ni un fenomen essencialment rural ni, per tant, un estrictament aixecament de camperols irats..."⁴²⁶ De tota manera, cal distingir clarament entre la tropa i els oficials. Tots els intents de definir una sociologia carlina al marge de l'actitud ideològica dels seus dirigents se'n revelen fútils des del moment que les jerarquies polítiques i militars del partit no tenen gairebé mai una extracció idèntica a la dels reclutes, però aquests no tenen cap mena d'expressió pròpia al marge d'aquesta. Al País Basc, com assenyala Julio Aróstegui aquesta diferenciació social encara va ser més clara que a Catalunya: "*La extracción social de estos hombres [la oficialidad alavesa] era muy variada; los había desde elementos con carrera civil... procedentes de la burguesía acomodada, hasta simples latoneros... Una buena proporción eran estudiantes marchados a la guerra abandonando sus estudios... otros eran maestros, artesanos cualificados o funcionarios. Y, como decimos, una parte importante de la oficialidad estaba constituida por antiguos militares liberales... y muchos habían hecho la primera guerra. Pero ninguno de estos hombres era de procedencia campesina.*"⁴²⁷. Com assenyala el mateix Aróstegui, malgrat l'arrelament del carlisme a sectors de la petita noblesa i àdhuc de l'aristocràcia, o la fama que van assolir determinades figures com ara Zumalacárregui o Cabrera, els carlins mai van poder comptar amb dirigents de qualitat, particularment en l'àmbit castrense, "*la talla de los mandos militares carlistas*

⁴²⁶ Anguera, Pere (1995) *Deu, rei i fam*, pp. 7-8.

⁴²⁷ Aróstegui, Julio (1970) *El carlismo alavés*, p. 214.

*casi nunca alcanzó la del material humano que mandaban y es pensable una evolución distinta del problema de haberse dado esta adecuación*⁴²⁸

Els carlins també van mirar de fer servir el sistema de reclutament forçós de l'exèrcit regular, fins i tot van aixecar lleves senceres al territori on dominaven. Però, en aquest cas, el rebuig dels joves a l'enquadrament forçós es manifestava gairebé de la mateixa manera que amb el govern de l'estat i els carlins sempre van conèixer la presència de desertors i pròfugs, agreujada en aquestes circumstàncies: *"... también hubo desertores de las filas carlistas, reacios a la ya escasa disciplina de su tropa. Estos elementos debieron ser expulsados o simplemente desertaron, dedicándose a vagabundear por los pueblos, viviendo a su costa."*⁴²⁹

Per concloure hem de dir que també es palesa una evident continuïtat entre les zones geogràfiques, els sectors socials i àdhuc les famílies que varen fer la guerra per Don Carles al llarg de tot el segle XIX. Si no podem dir que la violència carlina fos causa de la mateixa guerra, be és cert que, amb el control militar de certs territoris durant la llarga guerra dels Set Anys va contribuir a crear una certa consciència de "nosaltres" i "ells", unes identifications sociològiques molt més importants de vegades que la ideologia o els motius econòmics. Pere Anguera ja se'n va adonar analitzant la Segona Guerra: *"De totes maneres a la guerra dels Matiners, a diferència del que passà en la dels Set Anys, els combatents carlins podien tenir una major consciència de defensar, si no una ideologia precisa, sí un partit, ja que la treva relativa havia servit per a ideologitzar-los, i, sobre tot, per a idealitzar els combats anteriors i llurs causes, així com els seus patiments, a l'exili o a l'interior, i van crear una mena d'esperit de comunitat, entre els supervivents, que servia per a vertebrar una consciència de grup*

⁴²⁸ Aróstegui, Julio (1976) *Años de oro y sangre*, p. 67.

⁴²⁹ Fernández, Vicente (1990) *Moviments populars...*, p. 155.

diferenciat.”⁴³⁰ La continuïtat entre una i altra guerra es constata al País Basc, i encara més fortament a Catalunya: “.En lo que respecta a Alava en esta guerra [la Tercera], un número crecido de guerrilleros eran sencillamente antiguos militares, veteranos de la primera guerra, en los que no había muerto el ideal o mantenían una inadaptación social explicable y que, por lo demás, no contaban con elementos para hacer otro tipo de guerra... Los miembros de partida, por el contrario, sí que eran generalmente elementos campesinos y, con menos frecuencia, proletariado urbano”⁴³¹

⁴³⁰ Anguera, Pere (1999) *El carlisme a Catalunya*, p. 55.

⁴³¹ Aróstegui, Julio (1970) *El carlismo alavés*, p. 217.

10.2. Partides i cabdills

Aquest aspecte sociològic resultarà fonamental per entendre el tipus de guerra, l'estratègia i la tàctica que desenvoluparen els carlins al llarg dels seus tres aixecaments, particularment a Catalunya.

Les guerres carlines catalanes van ser unes guerres de partides, malgrat que aquesta no va ser en cap moment la primera intenció dels dirigents. S'ha dit repetidament que la causa fonamental del fracàs de Carles Maria Isidre en 1833, un fracàs de llargues i greus conseqüències per al nostre país, va raure en la seva negativa a encapçalar o permetre l'organització de cap grup conspiratiu defensor de l'absolutisme i els seus drets abans la mort de son germà Ferran. Aquesta circumstància es va veure encara agreujada pel fet que la conxorxa absolutista de 1832, quan el rei va restar agonitzant durant uns dies però després es va recuperar⁴³², permeté al monarca adonar-se de qui estava a favor o en contra de la reina Maria Cristina i les seves filles. Ferran *"...dedicó el último año de su vida a la destrucción de la facción legitimista, que por entonces se preparaba a adueñarse del poder en ayuda del desheredado tío de Isabel. La guerra civil de 1833-1840 fue, por tanto, precedida de una guerra no declarada en la cual fernandistas y carlistas compitieron en busca de la lealtad de los funcionarios del Estado, en especial los oficiales del Ejército. En esta lucha, el papel de los capitanes generales de las provincias fue decisivo, ya que, después de haber sido reinstaurados en su antiguo poderío en 1823, se les había concedido el derecho a proceder contra todas las formas de desafección política por medio de tribunales militares ad hoc... y podían establecer el régimen que quisieran en*

⁴³² Jiménez-Landi, Antonio (1965) *Esos días...*Cap. I.

*sus respectivas capitanías generales...*⁴³³ La purificació subsegüent va desfer el cos de la Guardia Reial, el més procliu a la candidatura de Don Carles i va 'purificar' els reialistes més destacats als regiments regulars, com va ser el cas de Tomàs de Zumalacàrregui.

És per això que Carles Maria Isidre, com dèiem abans, es va trobar amb el suport, molt precari, d'uns quants oficials, fonamentalment dels Voluntaris Reialistes, uns quants ex guerrillers, i una tropa molt dispersa quan va fer la seva crida als espanyols perquè rebutjessin el govern de la seva neboda. L'exèrcit professional va romandre de forma gairebé unànime al costat de la Reina regent, i només personalitats aïllades, moltes d'elles sense cap comandament efectiu, es van passar al bàndol del Pretendent.

Fer servir a la guerra forces improvisades sempre s'ha mostrat com la pitjor de les receptes, i això és el que va succeir a alguns dels capdavanters militars de la Causa, com Santos Ladrón de Guevara, que va mirar d'aixecar una tropa improvisada a La Rioja i amb ella es va enfrontar a l'exèrcit el 1833 amb el resultat que es podia suposar i el seu propi afusellament com a conseqüència. El recurs a la guerrilla es pot considerar una herència directa de les circumstàncies político-militars que es van produir durant la guerra del Francès. El fals mite del poble expulsant el rei intrús i instaurant un govern legítim encaixava a l'imaginari dels reialistes, alimentat amb un altre exemple erroni, el de 'l'Exèrcit de la Fe', que havia fet costat als 'Cent Mil Fills de San Lluís' encara no feia deu anys. Aquest esperit havia animat la insurrecció dels Agraviats i tornava a fer-ho ara.⁴³⁴

Un altre militar molt més prudent, Tomàs de Zumalacàrregui, es va convertir en el model a imitar i el cap de les forces armades de les províncies basques a l'inici de la

⁴³³ Christiansen, E. (1974) *Los orígenes del poder militar en España*, p. 5

⁴³⁴ Capístegui, F.J. (2008) *¿Carlismo en Navarra o Navarra carlista?*, p. 212.

Primera Guerra. Aquest coronel, que no havia destacat precisament en les seves actuacions precedents⁴³⁵, compregué que calia ensinistrar prèviament als seus homes i només enfrontar-se amb l'exèrcit governamental quan hi haguessin perspectives clares d'èxit. Amb un seguit continuu de marxes, contramarxes, aguait... aprofitant saviament el terreny i amb el suport de bona part de la població local, en un any va tenir a les mans un arma prou contrastada com per obtenir repetits triomfs sobre els generals.... Al mateix temps, també va provocar que d'altres forces aconseguissin organitzar-se i sorprendre les tropes cristines mentre que els batallons de caçadors liberals centraven tota la seva atenció damunt d'ell.⁴³⁶

A Catalunya, les partides amb prou feines van assolir el grau de disciplina i la capacitat de transformar-se en un exèrcit coherent que demostraren al País Basc. La Primera Guerra no va prendre l'aspecte d'un conflicte entre forces armades regulars fins l'arribada de l'expedició Guergué, amb els seus batallons de Navarra, que van actuar com a força coercitiva per organitzar el territori i les tropes carlines⁴³⁷. De tota manera, una estructura reglamentada i disciplinada a imatge de l'exèrcit governamental només arribarà amb l'actuació del comte d'Espanya al 1838 i 1839.

La segona i la tercera guerra carlines van respondre a Catalunya al mateix model d'actuació. Fracassats els plans per provocar un aixecament de forces militars regulars, els partidaris del carlisme es llençaven a la muntanya disposats a recórrer al conegut –i problemàtic - sistema de les partides. Aquest va unit indefectiblement al 'cabdillisme', que ha estat objecte recent de molt aclaridores consideracions per part de Lluís Ferran Toledano. La importància d'aquest fet ha estat també destacada per Sauch Cruz, *“els moviments contrarevolucionaris van sorgir, doncs, allà on hi hagué una*

⁴³⁵ Santirso, Manuel (1990) *Revolució liberal i guerra civil a Catalunya*, p. 72, nota 103.

⁴³⁶ Río Aldaz, Ramón (1987) *Orígenes de la guerra carlista en Navarra*, p. 284.

⁴³⁷ Hernández Cardona, F.Xavier (2001-2005) *Història militar de Catalunya*, vol. IV, p. 83.

<<interacció>> entre els dirigents i la base...⁴³⁸; es a dir, sense aquest 'cabdillisme' mai s'hagués pogut consolidar una sociologia carlina als territoris on es va fer, ni els carlins haguessin pogut arreplegar de bon començament la massa de partidàries necessària per encetar una guerra.

Aquests cabdills eren en general *“propietaris de posició, d'influència i de prestigi en la seva demarcació”* i, tot sovint, veterans d'altres guerres, començant per la del Francès.⁴³⁹ En el mecanisme, i en l'imaginari col·lectiu que el presidia, de formació de partides i organització de Junes per garantir la mínima coordinació necessària, les guerres carlines van quedar molt marcades per l'experiència d'aquest conflicte que havia estat mitificat com la gran causa nacional del segle XIX. Sense adonar-se que el triomf sobre Napoleó mai hagués pogut arribar de les mans dels 'guerrillers', tant els espanyols com els estrangers havien idealitzat aquesta manera de fer la guerra i l'havien envoltat de totes les virtuts d'una causa justa i popular. Només així s'entén la repetida confiança –als anys 20, als 30, als 40 i als 70- en les possibilitats d'èxit d'aquesta fórmula, confiança que també va ser compartida en determinats moments per l'esquerra.

*“El cabdillatge constitueix un dels eixos definitoris del carlisme català. Un bon cap de partida, a més de tenir l'autoritat que li conferia el seu grau de capità o de comandant, havia de ser considerat pels seus com a un líder. La vinculació personal era tan important com la d'autoritat. Els partidaris eren reclutats en les comarques on els cabdills tenien una veritable influència. Aquesta era una regla d'or.”*⁴⁴⁰ Alguns d'aquests cabdills, a més a més de la mena d'autoritat vinculada a la seva posició social, també van assolir un lideratge carismàtic. Els exemples més coneguts a la Tercera Guerra van ser Rafael Tristany –que heretava el prestigi de la seva família, en

⁴³⁸ Sauch Cruz, Núria (2004) *La formació d'un país carlista...*, p. 501.

⁴³⁹ Toledano González, Lluís Ferran (2002) *Carlins i catalanisme*, p. 29.

⁴⁴⁰ *Ibidem*, p. 36

la qual tots els membres havien estat capitosts reialistes, començant pel mític mossèn Benet- o Francesc Savalls, el tan adorat com discutit líder gironí, la imatge del qual, molt al gust del romanticisme tardà, va ser aprofitada abastament per la propaganda carlina. “*Pero [per sota d’aquestes figures carismàtiques] lo que más abundó fue el uso del término <<caudillo>> como equivalente al de cabecilla... es decir, el jefe de un grupo armado vinculado a los caracteres y habilidades de su persona.*”⁴⁴¹

El cabdill exercia com a “*nexe d’unió entre els dirigents absolutistes i la base social del realisme*”⁴⁴². En el dia a dia, era el cabdill qui s’encarregava de trobar els recursos –diners, armes...- per mantenir el funcionament de la partida, i qui era responsable, no tant dels èxits militars, com de que els seus homes poguessin defugir la persecució de les tropes del govern. La vinculació personal era tan forta que sovint els homes es negaven a servir amb un altre cap, i si el ‘cabdill’ es retia o acceptava l’amnistia proposada pels comandaments liberals, la major part de la tropa els seguia. La importància i protecció oferta pel cabdill s’estenia també a d’altres àmbits. Les autoritats locals, sovint ells mateixos o els seus dependents, impedièn que es conegués durant molt temps la incorporació dels joves a la partida, i tan al moment com després de la lluita podia haver moltes formes de beneficiar als fidels⁴⁴³, sota la forma de clientelisme i de patronatge ofert pels parents i amics del cabdill, patronatge que podia ser molt important a l’abundant masoveria catalana o en la incorporació al món industrial, amb empresaris catòlics o filocarlins –que n’hi havia⁴⁴⁴.

El tarannà i la sociologia dels cabdills també podia evolucionar al llarg del temps. A la Tercera Guerra, “*...les primeres partides autòctones foren dirigides majoritàriament, per militars professionals, sacerdots o persones riques que tenien un*

⁴⁴¹ Toledano González, Lluís Ferran (2000) *El caudillaje carlista...* p. 93.

⁴⁴² Arnabat, Ramon (1997) *Liberals i reialistes*, p. 219.

⁴⁴³ Anguera, Pere (1993) *Sobre les limitacions historiogràfiques del primer carlisme...* p. 182.

⁴⁴⁴ Toledano González, Lluís Ferran (2000) *El caudillaje carlista y la política de las partidas*, p. 102.

*fort prestigi social (...) Al final de la guerra, quan molts d'aquests líders moriren o foren empresonats, la direcció recaigué, a mans de lloctinents o guerrillers, tots ells pertanyents a les classes més baixes de la societat: els germans Pollastre, el Cadiraire, el Sastret de Valls, Rumin de Botarell... espavilats i sense un duro a la butxaca, transformaren les partides en grups de bandolers organitzats que acabaren per segrestar i demanar la contribució, fins i tot, a les mateixes famílies carlines.*⁴⁴⁵

Els soldats professionals que militaven al carlisme es van queixar repetidament de l'actuació i el descontrol de les partides. Encara que en aquestes declaracions es poden veure els efectes de la inadaptació a aquest altre tipus de guerra i les rancúnies i gelosies pel comandament, es cert que no es pot fer una descripció més aclaparadora dels efectes que sobre el país tenia aquesta forma de combat, i del rebuig que podia provocar en els sectors benestants de la societat, que la del basc Urbtizondo a Carles Maria Isidre sobre la situació a Catalunya: *"Tal era el estado triste y terrible del Principado de Cataluña cuando salieron de sus casas hombres rústicos y miserables, de opinión desconocida y de probidad muy dudosa, los cuales, reunidos en partículas, dieron principio a una clase de guerra irregular y tumultuaria, que por donde marchaba iba dejando los vestigios todos de la desolación y del espanto; su número se fue aumentando progresivamente con los alicientes criminales, a que estimulaba el desorden anárquico, y también se fueron graduando los lamentos inconsolables, viendo los pacíficos una cuadrilla de agresores, sedientos principalmente de dinero, que disponían de sus vidas y haciendas con el puñal del forajido, teniendo la sacrílega osadía de proferir el nombre augusto de Vuestra Majestad al tiempo de perpetrar los delitos más enormes y horrorosos que se sentencian en los tribunales. De sus resultas sucedieron a la vez muchos males, que, aun cuando diferentes todos, conspiraron*

⁴⁴⁵ Vallverdú, Robert (1996) *La base social del tercer carlisme...*, pp. 80-81.

contra la causa de Vuestra Majestad, al paso que el partido del poder realista en este Principado se encontró en medio de dos fuegos, sin saber qué resolución tomar”⁴⁴⁶

I aquesta va ser una de les més grans i dramàtiques contradiccions del carlisme. Mentre que es presentaven a si mateixos com a defensors de l'ordre, la tradició i la propietat, la seva forma de fer la guerra comportava necessàriament obrir la porta a una feixuga càrrega sobre els recursos locals, i a estendre la llavor de la inquietud i el perill entre aquells mateixos a qui haurien d'haver protegit, les capes mitjanes i altes del món rural català. “...els que tenien alguna cosa de sòlid per defensar dins d'un món rural en transformació preferiren protegir-se del pillatge i de la violència a què eren sotmesos per les partides carlines, amb les quals tenien de bon començament moltes afinitats ideològiques. Però, en el cas de Catalunya, violència i banditatge eren aspectes indissociables d'un tipus de mobilització que contrastà sempre amb les formes d'enquadrament militar del País Basc i Navarra, malgrat els esforços de l'Estat major carlí per controlar-ne els partidaris.

...Però l'opció carlina no era pas imprescindible per al manteniment de les posicions de tots aquells propietaris de masos i masies, ja que comptaven amb les bases suficients per instal·lar-se còmodament en el nou ordre, fet que explicaria que les simpaties inicials anessin minvant i que, finalment, optessin per integrar-se en la nova realitat.”⁴⁴⁷

De tota manera, cal defugir la imatge d'unes partides que serien poc menys que escamots de bandolers. El mateix Pere Anguera, molt dur amb el comportament d'aquestes unitats combatents ens assegura que “... sí que puc rectificar la visió primària de pura anarquia improvisada de les partides carlistes. Amb totes les limitacions que es vulguin, tenien una estructura administrativa rigorosa, que es traduïa

⁴⁴⁶ Bullón de Mendoza, Antonio (1998) *La guerra carlista en sus documentos*, p. 80.

⁴⁴⁷ Fradera, Josep M. y Ramón Garrabou (1990) *Introducció* p. 21.

*en una comptabilitat al cèntim, que possibilitava fins i tot la paga de pensions a les vídues dels oficials, per exemple, o un control dràstic dels desertors dels escamots, executats sense la més mínima clemència en enxampar-los. Ni anàrquics... ni voluntaris. Partides controlades de combatents progressivament forçats*⁴⁴⁸

10.3. L'exèrcit reial

A totes les conteses armades que van provocar, la màxima aspiració dels dirigents de la causa carlina va ser dotar-se d'un exèrcit i un aparell d'estat que pogués substituir el liberal que il·legítimament –segons ells- havia usurpat el lloc que els corresponia. Per això, quan es va poder traspasar el llindar de la guerra de guerrilles, van aparèixer desseguida les jerarquies i graus, els estats majors, la uniformitat, els serveis, els cossos especials, l'administració i fins i tot les bandes de música que corresponen a un estat i a una cort monàrquiques.

Un altre drama dels carlins es que aquesta manera de fer la guerra, la de les partides, s'adequava molt més a la realitat geogràfica i sociològica del seu moviment a Catalunya que la pretensió de fer un exèrcit regular. Habitant territoris mal comunicats, amb una base econòmica precària, sense reconeixement internacional ni finançament extern, la pretensió d'equiparar-se amb el govern de Madrid forçosament havia de provocar una despesa excessiva, i la voluntat de controlar de forma permanent un territori on fixar la seva petita administració els obligava a deixar de banda la seva profitosa estratègia de defugir els cops i no pretendre el combat amb l'exèrcit en peu d'igualtat. Que el pes de 'l'estat carlí' resultava massa feixuc per la mena de país que controlaven va ser una realitat evident acabades les guerres fins i tot pels seus

⁴⁴⁸ Anguera, Pere (1995) *Deu, rei i fam*, p. 8.

mateixos partidaris, com Bolós i Saderra: *“La difícil situación económica durante la guerra fue una de las principales causas que impidieron al ejército carlista desarrollar su actividad. Debía vivir a costa del país; del país que soportó con resignación tantas gabelas, demostrando su simpatía por aquella causa.”*⁴⁴⁹. El recurs més clar per a poder sostenir-lo, particularment a la Tercera Guerra va ser el cobrament de contribucions fora del territori propi, un recurs que va funcionar prou bé mentre que l'exèrcit va deixar desguarnides moltes localitats, però al que va posa fi l'extensió de les Milícies Urbanes i les Rondes Volants.

Aquest exèrcit diem que va rebre un organigrama, jerarquia i graus similars a l'exèrcit governamental, però això no ens ha d'amagar que es va establir una continuïtat bàsica amb el funcionament de les partides. Els caps i la tropa de cada batalló eren tot sovint l'antic cabdill i els components de la partida, i per això la seva composició va ser irregular i la seva fidelitat encara estava lligada pels compromisos personals. Això acreixia la capacitat de combat però disminuïa la disciplina i les possibilitats d'actuació conjunta.

A Catalunya l'Exèrcit Reial va ser estructurat per l'infant Alfons Carles de Borbó, al 1873 i, definitivament, al maig de 1874; estava format per quatre brigades, que es corresponien amb les quatre circumscripcions provincials –un aspecte que els carlins mai van modificar de la nova administració liberal-. Aquestes brigades es suposava que depenien de dues divisions, amb Savalls com a cap de la primera i Tristany com a cap de la segona, però aquesta assignació va ser purament teòrica ja que les maniobres carlines rarament abastaven els components d'una brigada. Aquestes també tenien una composició irregular ja que anaven dels quatre als set batallons per cada una. S'havien d'afegir algunes unitats especials, com els guies o la cavalleria d'escorta, bandes de música, sanitat i els famosos “zuaus”, que varen participar a la batalla d'Alpens.

⁴⁴⁹ Bolós i Saderra, Jordi (1930) *El carlismo en Cataluña*, p. 97.

Aquesta era una petita unitat d'elit formada a imitació dels 'zuaus' pontificis, amb un vistós uniforme d'origen nord-africà, integrada per homes fidels a l'Infant, entre els que es comptaven alguns joves aristòcrates europeus que havien servit a l'exèrcit Pontifici o als exèrcits dels petits estats monàrquics italians. Es va organitzar alguna unitat de caçadors, però només a l'artilleria; en realitat, no feia falta aquesta denominació perquè gairebé tota la tropa carlina eren unitats lleugeres avesades a la lluita irregular. *“La fuerza de los batallones era muy variable. Al principio de la guerra todo aquél que lograba levantar cien hombres era un capitán. Si el número de voluntarios llegaba a seiscientos, podía titularse comandante o teniente coronel. Pero a los pocos meses de iniciado el alzamiento cesó esta incipiente organización y lo mismo podían mandar los batallones los oficiales procedentes del ejército que los del país. Los batallones de Castilla tenían 500 plazas, mientras que algunos de Navarra y Vizcaya llegaban a 900.”*⁴⁵⁰ A Catalunya eren freqüents els batallons amb quatre-cents homes o menys.

Pel que fa a l'artilleria, sempre va ser precària a les forces carlines catalanes. Amb la presa de La Seu d'Urgell es va aconseguir una dotació de bons canons, i conformar tres bateries de muntanya. També es va mantenir una artilleria de plaça, als fortins de La Seu i d'Olot, un cos d'enginyers, els mossos d'esquadra com a policia pròpia, un cos de carabiners, un dipòsit de Caps i Oficials sense destinació concreta, un cos d'administració militar, un altre de sanitat, el clergat castrense, un cos jurídic, un altre de veterinària i el de farmàcia. Sobre el paper, al 1874, el 'Real Ejército de Catalunya' estava format per 24 batallons d'infanteria, 8 esquadrans de cavalleria, 4 bateries i 2 batallons d'enginyers, amb un total de 14.350 infants, 1.335 cavalls i 24 peces d'artilleria.⁴⁵¹ La realitat era un xic diferent i podem veure-la molt més bé reflectida als paràgrafs amb que Marià Vayreda va descriure la seva participació a la

⁴⁵⁰ Clemente, Josep Carles (2006) *Diccionario histórico del carlismo*, p. 79.

⁴⁵¹ Alcalá, César (2007) *3ª guerra carlista*, pp. 27-28.

cavalleria carlina a la mateixa época: “[La cavalleria] no era nombrosa, car en la província de Girona, en l'època de més prosperitat, no arribà mai a passar de 150 cavalls. La instrucció es reduïa a saber marxar a dos i a quatre de fons, a formar en ala, estendre's en guerrilla i prou; i encara això, com els canvis per baixes, tant de personal com de bestiar, eren freqüents, i raríssimes vegades hi havia temps i humor per a fer la instrucció, resultava sovint que els novells espatllaven la regularitat d'aqueixos pocs moviments.

Bé és veritat que, donat el nostre sistema de guerregar, tampoc no ens feia gran falta la instrucció. Mentre sabéssim formar en les places dels pobles i desfilar en les entrades i sortides amb el degut ordre, ja n'hi havia prou des del punt de vista del bon visatge, perquè en els moments d'acció ens feia menys falta encara i era quan ressortia més l'originalitat de la nostra tàctica.

Cal advertir que en tot Catalunya gairebé no hi ha cap comarca que sigui apta per a maniobrar-hi un cos de cavalleria, tal com els concep la clàssica ciència militar. Les que no són muntanyoses (i són poques) estan creuades de valls o cobertes de vinyes, essent això últim un dels obstacles més seriosos per al cas. Ni inventat exprés, es trobaria cosa que millor parés els peus dels cavalls, fent-los la traveta fins a tombarlos, com és un terror estovat pel conreu i sembrat de rabasses i arments entrecruades. Ni per a la cavalleria lleugera o de guerrilla pot dir-se que hi hagi en el nostre país gaires termes a propòsit per a maniobrar, si els caps volen consultar llurs obres de text, i com que aquests pocs termes els evitaven generalment, bé pot dir-se que mai hauríem hagut d'entrar seriosament en foc...

I, no obstant, nosaltres a penes hi havia acció, petita o grossa, en què no haguéssim de fer el nostre paperot. Tan bon punt s'havia engegat un foc i s'havia iniciat el moviment d'avançada o de retrocés, l'un i l'altre moltes vegades desordenadament,

ja se sabia: d'un extrem a l'altre de les files s'alçava un crit de <<Cavalleria, a la càrrega!>>. No es mirava pas si el terreny era o no a propòsit, ni si nosaltres érem pocs o molts, sinó que, crits i més crits, com si nosaltres fóssim els encarregats de fer el miracle. I si els nostres caps es resistien o ens retardàvem, allò era de sentir els fàstics que els d'infanteria ens dirigien: de covards, ganduls i faroleros no ens deixaven, ni més ni menys que als picadors a la plaça de toros.

I calia fer quelcom, que solia consistir a pegar una investida, formats en remolí, o de vegades marxant en fila, perquè el terror no permetia altra cosa, fins que les bales enemigues ens deturaven. Això quasi sempre produïa algun efecte, almenys, el de reanimar els nostres. Generalment les avançades enemigues es detenien, la qual cosa donava temps als nostres de refer-se o replegar-se i fins algunes vegades es desordenaven i retiraven, perquè no hi ha res que imposi tant a una força desplegada i, per tant, sense la deguda cohesió, com una càrrega de cavalleria donada a tall de boig..”⁴⁵² Crec justificada un cop més la llarga cita perquè ens mostra la distància entre l'aparença teòrica d'un exèrcit i la seva realitat quotidiana. La mateixa distància que podem establir per a la cavalleria, podem fer-ho per a tota la resta de cossos militars.

Els pocs cavalls aportats pels components de les partides –no arribaren a 200- va fer que la gran majoria de muntures del carlisme procedissin de les captures fetes als republicans i les requisicions als pobles. A la batalla d'Alpens van obtenir un bon grapat, i també a la del Toix. No es va poder establir cap programa de cria –o remunta- però si que es va formar un petit esquadró –l'esquadró de la Sang'- amb oficials i soldats fora de servei per a fer-se càrrec de les muntures malaltes o en procés de recuperació mentre que podien incorporar-se de nou al servei. Cadascuna de les

⁴⁵² Vayreda, Marià (1984) *Records de la darrera carlinada*, p. 196.

brigades de les quatre províncies comptava amb un esquadró de suport, més un esquadró agregat a l'Estat Major general, però això sempre en teoria.

Els components de les partides des del començament havien estat retribuïts i també ho van ser els de l'Exèrcit Reial, amb uns sous per la tropa semblants als de l'exèrcit regular, però amb menys descomptes. El càlcul per la tropa era diari i pels oficials i caps, mensual.⁴⁵³ A més a més, havien de rebre un parell d'espardenyas cada dues setmanes. També suposaven un increment pel que s'havia establert a l'exèrcit del Nord l'any 1873, però que havia quedat desfasat per la inflació provocada per la guerra⁴⁵⁴. En canvi els alts comandaments rebien menys salari, potser perquè les forces sota el seu comandament sempre van ser inferiors.

Per tal d'organitzar l'administració civil i donar suport a la força armada, el 26 de juliol de 1874, es va crear la Diputació Catalana a la que es fixaven com atribucions:

- la fixació d'impostos, contribucions i tributs dins del territori del Principat
- la contractació i realització d'emprèstits
- la supervisió i reglamentació dels ajuntaments catalans
- el nomenament de funcionaris civils dins de les seves competències
- l'organització i comandament de les guàrdies forals
- la decisió última sobre tota mena d'expedients administratius i contenciosos
- l'organització del servei postal i telegràfic
- la millora i foment de les carreteres i vies públiques
- la inspecció d'hospitals i la higiene pública
- la instrucció pública
- la creació i administració de l'Audiència territorial i els serveis de justícia⁴⁵⁵

⁴⁵³ Alcalá, César (2004) *La Tercera guerra carlista*, p. 75-76.

⁴⁵⁴ Clemente, Josep Carles (2006) *Diccionario histórico del carlismo*, p. 196.

⁴⁵⁵ Alcalá, César (2004) *La Tercera guerra carlista*, p. 68.

Com podem veure, es tractava més d'una descentralització administrativa que no d'un organisme amb veritables competències polítiques. Si traiem aquí novament el tema es perquè, de fet, durant l'any i escaig d'existència de la institució, es va poder dedicar a poca cosa més que arreplegar fons per fer front a les despeses militars que, a mitjans de l'any 1875, ja no es podien finançar.

A més a més de les contribucions de guerra imposades tant a les localitats que els carlins controlaven com a les del territori governamental, les diferents partides i unitats havien recorregut sempre al pillatge. Una de les queixes més freqüents dels comandaments carlins i dels intendents militars era la impossibilitat de controlar tots els diners que es recaptaven, i que sovint no arribaven a la Tresoreria General carlista. Els mateixos cabdills eren molt reticents a fer-ho, ja que sabien que la fidelitat dels seus homes depenia en bona mesura de la seva capacitat per aconseguir fons i assegurar els seus salaris. Per això es van nomenar recaptadors oficials, que havien de recollir les quantitats establertes per a cada ajuntament, encara que això era molt difícil de reglar fora dels territoris propis.

Sobre la uniformitat hi ha hagut molts tòpics que han donat peu a tota una iconografia de vegades no gaire exacta al voltant de les guerres carlines. De la mateixa manera que la configuració d'un exèrcit regular va ser entre els carlins, i ja hem dit que particularment a Catalunya, una tasca difícil, la uniformitat dels seus components pel que fa a armes i roba només es va aconseguir de manera tardana i precària.

Abans del 1874, durant el període de predomini de les partides, no hi havia una uniformitat comuna per als exèrcits carlistes. Els caps i oficials que havien abandonat les forces liberals sovint portaven els seus propis uniformes, substituint, encara que no sempre, el ros per la boina vermella. Aquesta boina es va convertir en la peça comuna de tots els exèrcit carlistes a la Tercera guerra, però els colors podien ser diversos, a

triar entre quatre modalitats: blau, vermell, blanc i negre. L'ús de la borla va anar essent substituït per una xapa daurada o blanca amb les lletres del rei (CVII) i una corona reial⁴⁵⁶. A Catalunya, però, l'ús de la boina no era general, i es feia servir la barretina, encara que això fos més aviat propi de les forces auxiliars republicanes, com palesa el següent testimoni: *“Como en nuestro batallón la mayoría usaba barretina, nos tomaron por voluntarios de la libertad, de modo que la gente que tomaba el fresco en las puertas de sus casas, nos preguntaba cómo se llamaba nuestro jefe, y así pasamos varias calles en el momento que la iglesia daba el toque de oraciones. Pero tras de nosotros llegó otro grupo con boinas y las mujeres daban gritos de són carlins, són carlins y en un momento se cerraron todas las puertas”*⁴⁵⁷ Alfons Carles va establir que la infanteria portés brusa blau fosc amb pantaló blau i vius de colors diferents per a cada província. Per als altres cossos, l'uniformitat era diferent. Els artillers vestien fonamentalment de pana negra i la cavalleria portava dolman gris, blau i vermell.⁴⁵⁸

10.4. Les armes

A principis del segle XVIII les armes de foc havien conegut una important revolució amb la difusió del fusell de xispa amb baioneta. Aquesta arma permetia una recàrrega més ràpida i segura que els seus homòlegs anteriors i feia servir un mecanisme bàsic (o pany), similar als dels famosos pedrenyals del XVII, format per una pedra foguera (o 'fucile') que colpejava una peça metàl·lica (o 'bateria') i, amb les seves espurnes, inflamava una petita quantitat de pólvora a la cassoleta. El foc passava seguidament per una orella al canó, on una quantitat superior de pólvora

⁴⁵⁶ Alcalá, César (2004) *La Tercera Guerra carlista*, p. 76.

⁴⁵⁷ Bolós i Saderra, Jordi (1930) *El carlismo en Cataluña*, p. 101

⁴⁵⁸ Alcalá, César (2004) *La Tercera guerra carlista...*, pp. 76-80.

provocava la detonació i impulsava la bala o els perdigons que havien estat prèviament retacats amb un tros d'espart, roba o paper per impedir la fugida dels gasos de l'explosió i per garantir la subjecció de la bala. Eren molt més lleugers que els mosquets i amb més abast (fins els 200 metres). Juntament amb ells va anar estenent-se l'ús de la baioneta –que va fer innecessari l'auxili dels piquers- i el cartutx de paper, amb la bala i la pólvora prèviament preparades.⁴⁵⁹

El problema d'aquestes armes era la manca de precisió. Malgrat que les armes de foc amb ànima ratllada es coneixien ja des de el segle XV, el cert es que el cost de la seva fabricació artesanal i la irregularitat de les prestacions –eren més lentes en la recàrrega i només servien per al tret amb bala- havien fet que fins el segle XVIII només arribessin a ser fabricades com a eines de caça per als més poderosos⁴⁶⁰. Com ha assenyalat Hernández Cardona, fins al segle XIX el més normal es que les millores tecnològiques en l'armament s'apliquin abans en l'àmbit civil que en el militar, mentre que amb la arribada de la producció industrial s'invertirà la tendència i les innovacions, com arreu, es faran cada cop més ràpides.⁴⁶¹ Per això, tots els exèrcits van continuar fent servir els fusells d'ànima llisa, reservant les peces d'ànima ratllada –amb capacitat de fer punteria- per algunes unitats escollides de caçadors. Totes aquestes armes encara es carregaven per la boca i forçaven als homes a mantenir-se dempeus durant tot el combat. Malgrat la seva antiguitat, de feia més d'un segle, el 1830 encara era l'arma reglamentària d'infanteria a tots els exèrcits d'Europa, amb escasses millores respecte als models més primitius.⁴⁶² *“De los fusiles de guerra, llamados también de reglamento, ordenanza o munición, puede decirse que eran armas duras y fiables, pero toscas, igual los españoles que los franceses, ingleses y prusianos. Y en las rudas manos de los soldados perdían parte de sus cualidades. En todos los ejércitos se*

⁴⁵⁹ Hernández Cardona, F.X. (2003) *Història militar de Catalunya*, vol. III, p. 180.

⁴⁶⁰ Casariego, J.F. (1982) *Tratado histórico de las armas*, p. 109.

⁴⁶¹ Hernández Cardona, F.X. (2003) *Historia militar de Catalunya* vol. III, p. 176.

⁴⁶² Liddell Hart, Basil (1980) *Las fuerzas armadas y el arte de la guerra...* p. 221.

practicaba poco el tiro de precisión y se realizaban más bien las descargas tácticas masivas...”.⁴⁶³

El gran problema d'aquestes armes era la quantitat excessiva d'operacions que s'havien de fer per a la recàrrega –unes catorze- i tot això sota el foc enemic i mirant d'acompassar la recàrrega i els trets amb els que feien els companys d'unitat. Per això, el paper de les forces veteranes resultava fonamental en una batalla, i els manuals i les ordenances insistien contínuament en la disciplina i el comportament mecànic dels homes en combat. Una norma empírica – no escrita als reglaments tàctics- establia no fer foc fins que es pogués veure el blanc dels ulls de l'enemic. Aquesta distància, entre 30 i 50 metres provocava danys massius en la força atacant. El problema es que resultava una distància massa curta per a tornar a recarregar, i és per això que es practicava el foc per rengles o subseccions, de tal manera que es pogués mantenir un ritme continuu de foc. Es deia que no hi havia unitat que pogués resistir dues descàrregues a boca de canó.⁴⁶⁴

Cap al final de les guerres napoleòniques les armes de xispa havien quedat condemnades pels nous avenços en la tecnologia militar, però, en realitat, trigaran molt més a ser reemplaçades. En 1807 un clergue escocès va patentar l'ús de fulminants de mercuri, la qual cosa feia innecessària la inflamació prèvia de la pólvora i la cassoleta, reduint significativament la complexitat de l'arma.⁴⁶⁵ El desenvolupament lògic va ser la inclusió d'aquest fulminant en una càpsula (o pistó) i la modificació del pany per a limitar-lo a un percutor que només havia de colpejar aquest pistó i fer esclatar la pólvora. Aquesta innovació, de gran importància, va anar acompanyada d'altres dues també transcendents. Amb les noves tècniques de producció industrial, es podrà, més endavant, incorporar l'ànima ratllada a tots els canons amb un preu assequible i un

⁴⁶³ Casariego, J.F. (1982) *Tratado histórico de las armas*, p. 113.

⁴⁶⁴ *Ibidem*, p. 114

⁴⁶⁵ Black, Jeremy (2001) *Western Warfare*, p. 121.

resultat fiable, i també es van començar a introduir les bales metàl·liques, molt més segures, sense necessitat de diverses operacions durant la recàrrega – que es continuava fent per la boca del canó-, reduint molt el nombre de fallades al disparar i sense problemes de foc amb temps plujós.

L'exèrcit espanyol va ser pioner en la realització de proves amb fusells de pistó, un any abans que la Gran Bretanya i Prússia, dos que els Estats Units, i set que França. Malgrat això, cap d'aquestes potències canviaran oficialment les seves armes reglamentàries durant els anys de la Primera Guerra Carlina. *"...como pasa siempre con las técnicas vencidas, prolongaron su agonía unos cuantos años más, sostenidas por una escasa minoría de devotos nostálgicos y también en los países atrasados. Y fue en el ámbito militar, donde aún se mantuvieron las armas de chispa, en parte por lo rutinario de la administración castrense, y en parte por lo costoso y complicado de la sustitución masiva del armamento de un ejército. Baste decir que después de la cadena de guerras napoleónicas, sólo Inglaterra contaba con cerca de dos millones de fusiles de chispa, unos tres millones de llaves, y alrededor de un millón de cañones de recambio. En España, después de descontado el armamento en uso, se disponía de más de cuatrocientos cincuenta mil fusiles con sus repuestos y una ingente cantidad de piedras talladas. Si a esto se unen los sobrantes de Francia, Prusia, Rusia, Austria y pequeños países, la cantidad de armas de chispa disponible hacia 1820 en Europa era verdaderamente inmensa. Por todo eso, mientras que ya hacia 1830 la casi totalidad de las escopetas, carabinas y pistolas que se fabricaban para particulares eran de pistón, todos los grandes ejércitos europeos y el norteamericano seguían fieles a los modelos de chispa".*⁴⁶⁶ Seria durant el quinquenni següent, els anys 1840-45, quan les noves armes es generalitzarien als exèrcits europeus.

⁴⁶⁶ Casariego, J.F. (1982) *Tratado histórico de las armas*, p. 126.

En el cas dels carlins, la possibilitat de fer-se amb l'armament més modern de l'època hagués quedat encara més limitada per la seva precarietat inicial en aquestes qüestions. A totes les tres guerres civils, els carlins van començar la lluita amb armament de fortuna, particularment a Catalunya. Al País Basc comptaven amb les armeries de les Diputacions Provincials, que havien conservat el dret d'armar la població en cas d'invasió enemiga i per això feien regularment 'alardes' o desfilades que servien per comprovar el nombre i estat de les armes de foc a disposició de les milícies forals. A Catalunya no existia aquesta possibilitat, i per això els voluntaris van haver de portar el seu armament a les partides; en tenien, pel costum de la caça, per la tradició de forces irregulars i sometents al país i per la participació de molts Voluntaris Reialistes en aquesta primera fase del conflicte. Més endavant, podran enriquir les seves existències amb les armes confiscades a les tropes governamentals i amb les que el seu partit va poder introduir de contraban per la frontera. De tota manera, la situació va ser precària fins les acaballes del conflicte.

A la segona guerra ja es va anar utilitzant l'armament de pistó, encara que ni tan sols les tropes governamentals van gaudir d'aquest de manera rellevant fins que – novament- el conflicte albirava ja la seva fi. Com que, de tota manera, els fusells continuaven essent d'avantcàrrega i, en la major part dels casos, sense ànima, la diferència amb els vells models de xispa radicava més en la rapidesa que en la precisió del tret o les seves possibilitats tàctiques. La manca de control permanent d'un territori segur pels carlins en aquesta guerra va fer encara més difícil el problema de l'abastiment d'armes –no es va poder intentar cap mena de manufactura- i de municions.

A la Tercera Guerra la situació va ser una mica diferent. Durant el període d'entreguerres s'havien tornat a produir innovacions revolucionàries. Es van difondre

els canons d'ànima estriada i, a més a més, el nou model de bales, tipus Minnié, que s'inflaven després de la detonació i omplien el canó aprofitant tota la força expansiva de la pólvora i estalviant deformacions. A més a més, es va millorar el sistema de percussió, substituint el percutor i el pistó per l'agulla, com als coneguts sistemes Dreyse i Chassepot. Però la gran revolució aportada per aquestes armes va ser la retrocàrrega. Amb el nou sistema de percussió, les bales podien ser introduïdes pel darrera de l'arma, la qual cosa incrementava notablement la velocitat de càrrega i permetia al soldat fer-ho en qualsevol posició corporal. El model que poc abans d'aquesta Tercera Guerra va portar aquest sistema a la perfecció va ser el model nord-americà Remington.

Malgrat que a la fàbrica espanyola de Placencia es van fabricar milers de Chassepots per a l'exèrcit francès⁴⁶⁷, els governs liberals de Madrid es van enfrontar novament al fet que existia un enorme estoc de fusells d'avantcàrrega dels que no es volia desfer sense més. Per això van decidir aplicar el sistema francès Berdan, que permetia reconvertir-les en armes de retrocàrrega: *“consiste en esencia en recortar el cañón por la recámara para dejar paso al cartucho y a la pieza de cierre, un obturador cilíndrico que se abre haciéndolo girar hacia arriba alrededor de su extremo anterior, apoya el posterior en el tornillo de culata recortado y contiene la aguja percutora, estando dotado de una palanca que actúa sobre la excéntrica, que es la que permite su apertura o lo fija cuando está cerrado.”*⁴⁶⁸ El sistema es va aplicar tant per fusells com per carabines d'ànima ratllada des del 1867 i aquestes armes van ser les que majoritàriament es van fer servir durant el tercer conflicte.

Segons anava la guerra, la situació dels carlins va anar millorant, particularment al País Basc, gràcies al control de bona part de les seves importants fàbriques

⁴⁶⁷ Casariego, J.F. (1982) *Tratado histórico de las armas*, p. 173.

⁴⁶⁸ Barceló Rubí (2002) *3 siglos de armamento ligero español*, p. 72.

d'armament. *“El armamento era muy diverso. Había fusiles Remington del ejército y fabricados en Eibar, Ermua y Plasencia; Berdan de dos modelos: carabinas y fusiles modelo 1857 rayados y aun lisos; escopetas Ibarra y Lefauchaux y Chassepots. Esta diversidad dificultaba el municionamiento de la cartuchería. Las Diputaciones organizaron fábricas de pólvora y talleres de recarga de cartuchos. En las minas de Barambio se extraía plomo. En Amurrio había un taller de bastes y efectos; en Durango y Estella talleres de recomposición de armamento y en Legaria, de monturas. Las municiones se adquirían en el extranjero o se fabricaban en los talleres habilitados al efecto. Recogiéndose las vainas vacías que el enemigo y los carlistas dejaban en el campo de batalla, recuperación que daba excelentes resultados.”*⁴⁶⁹ Això no vol dir que la situació no fos sempre una mica precària, entre d'altres raons perquè cada província foral mirava de conservar per als seus homes les millors armes produïdes al seu territori, i perquè els nous reclutes rarament aconseguien formar-se amb armes de bona qualitat : *conforme se iban uniformando las armas de cada uno de ellos [els batallons], pasaban las antiguas a los que se iban creando nuevamente.*” En general, sempre al País Basc, *“el armamento de la Infantería era el Remington con bayoneta triangular. Para la Caballería el sable encorvado y tercerola al estribo y, en algunos escuadrones, el revólver (...)*Se había calculado que las vainas o envueltas metálicas de los cartuchos procedentes del Ejército, admitían seis o siete recargas, mientras que las del Extranjero apenas si admitían dos o tres, si es que no se abrían antes. Verdad es que se pagaban baratos en Francia; pero en transportes y dificultades de la frontera venían a salir tan caros como los mejores. Las municiones, además de la dotación

⁴⁶⁹ Clemente, Josep Carles (2006) *Diccionario histórico del carlismo*, p. 79.

personal, se llevaban en cajones, sobre mulos de carga que acompañaban a los Batallones”⁴⁷⁰

A Catalunya, novament, i malgrat la precocitat i persistència de l'aixecament, no es va gaudir dels mateixos avantatges. Ni del suport de les diputacions forals ni de l'existència de fàbriques d'armament, que es van haver d'improvisar. *“En la maestranza de la Seo de Urgel, se fabricaron cartuchos para fusiles Berdan y Remington. La dirección de esta última corrió a cargo del jefe carlista artillero de Cataluña, Francisco de Sagarra”⁴⁷¹* Més problemàtica resultava encara la situació al Maestrat, on es van haver de limitar a una producció petita i molt descentralitzada de tot allò que resultava necessari per al combat, per més lleugeres i acostumades a viure sobre el terreny que estiguessin les forces de Carles VIIè. *“Hom té notícia d'algunes de les instal·lacions situades a Vilafermosa. Així hom sap que hi havia <<una maestrança, una fàbrica de pólvora, un molí de salnitre i un taller de confecció de cartutxos i artificis de guerra. La maestrança, establerta a la Casa de la vila, constava d'una ferreria, dues fundicions, una per al material de telègrafs i una altra per als projectils, tres tallers per a traure motlles i preparar les terres, tres de fusteria i un magatzem. El ferro que s'hi emprava procedia del material el ferrocarril...”⁴⁷²*

En els altres cossos la situació era fins i tot més precària. La descripció de Marià Vayreda sobre la 'xocolatera' custodiada a Can Vidrà il·lustra amb patetisme la pràctica absència d'artilleria que ja hem referit abans⁴⁷³. També hem parlat del problema de les unitats muntades, i les solucions no resultaven gens fàcils: *“la caballería fue más difícil obtenerla. Recordamos que en un principio tuvimos oculto en Montagut, en la casa de campo de mis padres, a un célebre Juan Pich. Había militado con la célebre caballería*

⁴⁷⁰ Alcalá, César (2004) *La Tercera Guerra Carlista*, p. 85; Aróstegui Sánchez (1970) *El carlismo alavés*, p. 215.

⁴⁷¹ Clemente, Josep Carles (2006) *Diccionario histórico del carlismo*, p. 51.

⁴⁷² Olcina, Evarist (1976) *Carlisme i autonomia al País Valencià*, p. 110.

⁴⁷³ Vayreda, Marià (1984) *Records de la darrera carlinada*.

de Marsal en la pasada guerra y le acompañaba un sargento desertor llamado Vargas, hombre joven... que, con otros pocos jinetes, reclutaba caballos o se apoderaba, mediante un recibo a pagar a plazo, sin vencimiento. Así se fue formando con una rudimentaria caballería, con pésimas monturas y peor armamento (...) un comienzo o ensayo de caballería, la cual no se pudo tener en forma y organizada hasta que se tomó caballería prisionera del enemigo, ya que fueron poquísimos los jóvenes que se alistaron con magníficos caballos de su propiedad”⁴⁷⁴ La precarietat artillera va ser encara més difícil de resoldre, en la mesura que el contraban es feia molt més arriscat –per la vigilància als ports d’origen, particularment- i perquè eren armes més vigilades durant les retirades governamentals⁴⁷⁵. Aquest problema es va veure compensat pel fet que el terreny on es movien les tropes carlistes, montuós i mal comunicat, no era gens favorables a l’ús dels canons.

10.5. Estratègia i tàctica

“Desde el punto de vista militar, las guerras carlistas tuvieron un interés muy limitado. La penuria de efectivos y medios que afectó a ambos contendientes impidió la realización de operaciones de entidad, y lo único destacable fue el recurso a la guerrilla y la movilidad...”⁴⁷⁶ Amb aquestes paraules Antonio Martínez Teixidó ens dona a entendre clarament que, en el marc de les conteses del segle XIX, les guerres carlines, malgrat la seva importància al nostre país, van restar com a conflictes menors. L’exèrcit carlí va poder fer efectiu el seu control sobre bona part del Principat en certes ocasions, però mai va estar capaç de convertir-se en una força professional coherent com ho era l’exèrcit governamental i, molt menys, va ser capaç de practicar tàctiques i estratègies

⁴⁷⁴ Bolós i Saderra, Jordi (1930) *El carlismo en Cataluña*, pp. 21-22.

⁴⁷⁵ Rodríguez Gómez, José M. (2004) *La tercera guerra carlista*, p. 54.

⁴⁷⁶ Martínez Teixidó, Antonio (2001) *Enciclopedia del arte de la guerra*, p. 288.

comparables a les que feien servir les potències europees. Si més no, aquestes guerres van posar de relleu que a la guerra altres factors també són molt importants: *“The battles of these conflicts... are scarcely known, but they, and the military operations in general, throw light on the factors that were crucial to success. In battle, morale, experience, surprise, terrain and numbers were crucial, and all were as important as effective tactics, if not more so”*⁴⁷⁷

Això no vol dir que en aquestes guerres civils no s'incorporessin les tecnologies militars més avançades, des de tècniques de fortificació i armament comparables a qualsevol exèrcit occidental, fins el combat de trinxeres, una de les primeres vegades que aquest feia la seva aparició, forçada per les possibilitats tàctiques de les noves armes de foc. Però, fins i tot al País Basc, va ser una guerra pobre en concepcions tàctiques i estratègiques. La primacia de les consideracions polítiques –i econòmiques– i la manca de formació tant dels oficials com dels soldats provocava una concepció de la lluita molt més donada a l'heroisme individual i el combat cos a cos que a la realització de maniobres o la recerca d'aproximacions indirectes als objectius proposats.

Això es podia atribuir a l'origen guerriller dels components de les partides, i amb bona part de raó. El problema es que el fet d'organitzar-se com a exèrcit regular no comportava automàticament una millora en la disciplina i la qualificació tàctica de la tropa i els oficials, entre d'altres coses perquè els hàbits estaven molt arrelats i molts carlins mai no van deixar de considerar-se voluntaris amb un compromís lliure amb la Causa, per a sorpresa dels observadors estrangers i dels qui esperaven trobar en el camp de Don Carles un petit exèrcit semblant als seus homòlegs europeus: *“¡Qué gente más extraordinaria son los españoles! Hablando con algunos oficiales, se me lamentaban de que la caballería cristina era demasiado fuerte para ellos. Entonces les*

⁴⁷⁷ Black, Jeremy (2001) *Western Warfare*, p. 112.

pregunté por qué no ejercitaban sus batallones en los movimientos ordinarios de columnas y cuadros, con los que podrían rechazar a la caballería enemiga, e inspirar confianza a sus hombres. Todos ellos contestaron que no molestaban sus cabezas con tácticas militares, porque ellos no eran soldados regulares; ellos habían vendido sólo para servir a su rey, y tan pronto como le hubieran llevado a Madrid, pensaban dejar el servicio y retirarse a sus casas. Yo les expliqué que si ellos dedicaran tan sólo una hora al día durante un corto tiempo, sus hombres estarían en buen orden. Pero todas mis protestas fueron en vano; ellos insistían que no eran oficiales regulares, y por lo tanto no se podía esperar que complicasen sus cabezas con tácticas.”⁴⁷⁸

El gran problema del carlisme és que els objectius polítics mai van coincidir amb la seva estratègia militar i molt menys amb la tàctica de les seves unitats armades. Segons ells, es tractava d'aconseguir el control de l'aparell estatal, fent que el seu rei pogués seure al tron a Madrid. Però, mancats del suport de les unitats de l'exèrcit regular, s'havien de conformar amb el control d'uns territoris migrats, propers en general a la frontera francesa, sense cap centre administratiu o econòmic important. Si tenim en compte que la capital de 'l'estat carlí' va estar situada a Estella, Solsona o Berga i que sovint les Juntas Supremes carlines havien de cercar refugi segur a poblets com Borredà, Camprodon o Bergara, s'entén que aquestes no suposaven en realitat una base sòlida per emprendre l'assalt a la fortalesa de l'estat.

La reluctància dels carlins a fer-se amb el control de les capitals de província no s'explicaria només per les dificultats bèl·liques o per la manca de suport de la seva població. També deu respondre a un problema de mentalitat dels voluntaris. Quan més vinculats i identificats amb el territori on es movien, més fàcil els era defensar-ho, però també més difícil sortir d'aquestes comarques i emprendre alguna cosa més que no fos una razzia de saqueig com es va convertir, per exemple, la presa de Conca a la

⁴⁷⁸ Bullón de Mendoza, Antonio (1998) *Las guerras carlistas en sus documentos*, p. 63.

Tercera Guerra. “*Los reductos, tantas veces bloqueados por tropas regulares, de Estella, Morella y Ronda señalan la tendencia oculta en la conciencia de los jefes de partidas de voluntarios realistas al enclaustramiento entre dos desconfianzas, la exterior, que condena las ideas de la Europa liberal y la interior, que critica las conductas de la Corte*”⁴⁷⁹ Nosaltres afegiríem que no només es tractava de malfiança envers la cort madrilenya. Molts carlins probablement identificaven els nuclis urbans amb tot allò que la propaganda clerical i la mentalitat rural veien en els nous centres del desenvolupament capitalista: caus de vici i dessacralització, on no es respectaven ni les persones ni els costums i on floria la grolleria dels nous rics, balls i festes molt llunyanes de les que es coneixien al món pagès, prostitució, concubinatge i tot això que no podia plaure ni a Deu ni als homes de bé.

Al 1873, els carlins van provar de fer el que havia donat bon resultat a Zumalacàrregui al principi de la Primera Guerra. Organitzar partides entre unes desenes i uns centenars de soldats que havien de recórrer el territori estenent la insurrecció. Només haurien d'enfrontar-se amb l'enemic quan es trobessin en superioritat numèrica o tàctica clares. Quan una partida, amb prou instrucció i disciplina, aconseguia l'armament necessari i creixia en nombre, es podia organitzar com a 'batalló' i aquestes forces es podien reunir més endavant en 'brigades' per a fer un tipus de guerra més formal⁴⁸⁰. Fins i tot en aquesta segona fase es van concentrar a recórrer constantment el territori, tallant les possibilitats de comunicació interna, encerclant de manera intermitent els reductes del poder liberal i mirant de fer caure en un parany les rondes milicianes i les columnes d'abastiment i socors de l'exèrcit governamental. Això tenia evidents limitacions, però quan aquesta estratègia va ser substituïda per l'enfrontament campal, l'ocupació de ciutats i territoris o, fins i tot,

⁴⁷⁹ Hernández Barba, Mario (1986) *Las fuerzas armadas españolas*, p. 60.

⁴⁸⁰ Rodríguez Gómez, José M. (2004) *La Tercera Guerra Carlista*, p. 41 i ss.

l'enviament de columnes a llarga distància per a estendre la insurrecció, els resultats no van ser gaire més convincents. En el joc de marxes, contramarxes i entrades als pobles per abandonar-los ràpidament una vegada obtinguts els recursos necessaris es interessant observar com les tàctiques que es feien servir per les partides reialistes durant l'aixecament contra els governs liberals del Trienni no es van modificar gairebé gens durant tots els següents conflictes protagonitzats pels anomenats absolutistes o tradicionalistes⁴⁸¹

Sovint es diu que el carlisme va cometre per dues vegades la mateixa errada: posar setge a Bilbao i fixar les seves forces quan aquestes haurien estat millor empleades d'una forma més mòbil provocant el caos a les línies liberals. Això, com sempre, es només una veritat a mitges. Certament, ni a la Primera ni a la Tercera Guerra es va aconseguir el control efectiu de cap de les capitals dels territoris bascos ni de les províncies catalanes, però també es veritat que si l'alternativa era la renúncia als enfrontaments oberts amb els liberals o al manteniment de posicions fixes, difícilment s'hauria aconseguit una victòria que, en el fons, només podia arribar del trencament intern de l'estat liberal, cosa que mai va succeir en bona part per la fidelitat de l'exèrcit i d'una part important de la població. A més a més, això posava de manifest una altra de les contradiccions de les forces armades carlines, "*... tenien prou força per a emprendre iniciatives importants, però poca infraestructura per mantenir-les*"⁴⁸²

Malgrat que el seu nombre sempre va ser inferior al de l'exèrcit governamental, els carlins gaudien dels avantatges de ser una tropa lleugera, amb poques guarnicions fixes –perquè precisament no controlaven nuclis de població importants- amb uns territoris de distàncies curtes, amb línies de comunicació internes pobres però suficients i sense amenaces a la seva rereguarda. Per això, sovint la seva capacitat de

⁴⁸¹ Veure la descripció a Hernández Cardona, F.X. (2004) *Història militar de Catalunya*, vol. IV, p. 62.

⁴⁸² Anguera, Pere (1998) *La domesticació del liberalisme...* p. 57.

concentrar forces i realitzar maniobres senzilles era superior a la de les forces del govern.⁴⁸³

A Catalunya, els carlins semblen més preocupats per assegurar-se el control dels passos pirinencs que en constituir una amenaça seriosa als centres de poder. De fet, per a ells era molt més rendible moure's constantment i deixar oberta la possibilitat d'atac a qualsevol punt geogràfic del Principat que concentrar-se en uns pocs objectius. De tota manera, la seva actuació sembla guiada amb més freqüència per la cerca constant de recursos econòmics que per cap pla conjunt d'actuació o cap estratègia clara de com aconseguir la victòria. La percepció popular va ser tan clara al respecte que els catalans van anomenar aquesta Tercera Guerra com '*la guerra dels quartos*'. "*Una de les novetats de la darrera carlinada va ser precisament la facilitat amb la qual els carlins van poder entrar a ciutats i poblacions de fort arrelament liberal. El contrast amb la primera guerra fou un tema de comentari del més habituals en la premsa de l'època*"⁴⁸⁴, mostra de que el que havia canviat era fonamentalment les capacitats o l'estratègia de les forces del govern.

11. L'exèrcit liberal

11.1. Organització. La condició militar durant el segle XIX

Un dels mes preuats principis del liberalisme consistia en la subordinació del comandament militar al civil, en temps de pau com en la guerra; i això havia estat acceptat formalment pels militars espanyols, hereus d'una llarga tradició de obediència al poder monàrquic. Com escrivia un dels més significats exponents militars del

⁴⁸³ Rodríguez Gómez, José M. (2004) *La Tercera Guerra Carlista*, p. 59.

⁴⁸⁴ Toledano González, Lluís Ferran (2002) *Carlins i catalanisme*, p. 31.

liberalisme progressista, Evaristo San Miguel, *“cualquiera que sea la denominación y número de personas en quienes reside el poder ejecutivo de un estado, a él pertenece exclusivamente la dirección y mando de la fuerza nacional armada para defensa de la patria.”*⁴⁸⁵. Curiosament, serà amb l'arribada del règim liberal quan els militars, si més no alguns d'ells, prendran un paper capdavanter a la política espanyola, i l'exèrcit com a cos professional deixarà sentir els seus interessos al si de l'estat. Això es deu a un conjunt –progressiu- de causes.

No podem oblidar que els militars ja havien gaudit d'importants funcions polítiques administratives a l'Antic Règim⁴⁸⁶ i només cal recordar el paper que jugaren a Catalunya els Capitans generals després de al Nova Planta, però el protagonisme de l'exèrcit trobarà el seu moment seminal a la guerra del Francès. Aquest conflicte va significar la introducció violenta de tota la societat espanyola a les lluites polítiques del segle XIX i va trasbalsar tant les tradicions de l'aparell d'estat borbònic com les mateixes institucions castrenses.⁴⁸⁷ Malgrat el fet que no va ser l'exèrcit qui va iniciar la insurrecció antinapoleònica, i malgrat el pes de les guerrilles i milícies populars a la lluita contra els francesos, l'exèrcit –el poc brillant exèrcit espanyol- anirà omplint la seva imatge amb els valors de la resistència, la lluita incansable i, finalment, la victòria sobre l'invasor. Aquest protagonisme encara es refermarà durant el Trienni Liberal i el temps de lluita armada que es va desfermar des del 1822, i a les guerres carlines. *“Esta tendencia a considerarse los primeros defensores de la patria, a monopolizar el espíritu patriótico, común a todos los militares contemporáneos, se verá aumentada en aquellos países en los que, como es el caso español, ha sido preciso recurrir a las fuerzas*

⁴⁸⁵ San Miguel, Evaristo (1992) *Elementos del arte de la guerra*, p. 53.

⁴⁸⁶ Christiansen, E. (1974) *Los orígenes del poder militar en España*, p. 10.

⁴⁸⁷ Rújula, Pedro (2008) *La guerra como aprendizaje político*, p. 43.

*armadas para expulsar a un enemigo exterior, o dominar a un peligro de desmembramiento civil*⁴⁸⁸

El cert es que la participació dels militars en política no prové tant de la pròpia força de la institució militar com de la feblesa de la societat civil, començant per aquells que havien de sostenir el règim liberal, i del nefast paper que la Reina Regent i, posteriorment, la seva filla, varen jugar a la política estatal, bloquejant el normal funcionament del torn de partits i mantenint viva la via del 'pronunciamiento' que ja havia fet estralls a l'època de Ferran VII. En aquest sentit, "*...la burguesía carece de fuerza en sí misma y la buscará en el Ejército para imponerse en el poder y desde allí establecer el régimen político que quiere. Y el Ejército, que ya se ha familiarizado con el manejo y funcionamiento administrativo y que se ha visto inmerso en cuestionamientos que no le eran favorables cuyas repeticiones deseaba evitar -unos cuestionamientos vinculados directamente con actitudes sostenidas desde el poder-, puede pensar con lógica que si se requería su ayuda para un cambio político es porque se reconocía su importancia y, por ende, puede aspirar a dirigir o canalizar ese cambio para conservar el poder, bien por considerarse a sí mismo -es decir, al jefe con mayor capacidad de liderazgo en el momento- como la solución más idónea a la crisis política presentada, bien por evitar que la acción gubernamental de los civiles pudiera volverse contra ellos.*"⁴⁸⁹

Efectivament, la direcció política de la guerra carlina va anar plena d'ensurts i baralles internes, des dels constants i poc justificats –de vegades- canvis ministerials a Madrid, fins les 'bullangues' de Barcelona o les maniobres de sota mà protagonitzades per la Reina regent i el seu entorn. Els militars, que per la seva banda i amb certa freqüència, van donar proves fefaents d'escassa capacitat professional en la conducció

⁴⁸⁸ Fernández Bastarreche, Fernando, José Cepeda y Enrique Martínez (1981) *Las fuerzas armadas*, p. 522.

⁴⁸⁹ Martínez Ruiz, Enrique (2007) *La guerra de la independencia*, p. 243.

de les operacions, rebutjaren tant la manca de mitjans econòmics i humans amb que sovint es trobaven, com les actituds dels radicals que, com al cas de les massacres a Barcelona de l'any 1835, provocaven un enduriment en les condicions humanitàries de la guerra, de les quals eren les primeres víctimes els mateixos militars. *"The Carlist War helped both to politicize the army and to militarize politics. Generals came to play a major role in government, while, in turn, political support was necessary in order to obtain backing both within the army and in operations against the Carlists"*⁴⁹⁰ Aquest interès professional podria resultar fins i tot justificable si contemplem que entre 1814 i 1899 es van succeir un total de 189 ministres de la Guerra⁴⁹¹ -i la rotació resultava encara més freqüent durant les guerres civils-, nombre que feia difícil qualsevol iniciativa coherent d'organització i millora de les forces armades.

Això no treu que els militars, durant els dos primers terços del segle XIX hagin actuat en política més a títol personal que institucional. Mentre que a la resta d'Europa l'alta burgesia va fer servir l'exèrcit per aconseguir els seus fins, com a eina per al manteniment de l'ordre o incitant-lo a fer pressió en favor de les polítiques colonials o expansionistes que els podien interessar, a l'Estat espanyol, més aviat, van ser banquers i polítics els qui es van moure al voltant de destacades figures militars, únics personatges que podien garantir el seu accés o permanència en el poder, davant la inoperància de les mateixes institucions burgeses, mancades de suport popular i bloquejades per la corrupció i la parcialitat de la Cort, en una forma peculiar de bonapartisme. *"No recurren al Ejército como institución, sino a los hombres que surgen de él y que acaban por integrarse en los cuadros superiores de esa clase que monopoliza el poder (...) La exacerbación de las conductas personales de estos hombres -perfectamente encuadrables en lo que Adorno llama <<personalidad*

⁴⁹⁰ Black, Jeremy (2001) *Western Warfare*, p. 113.

⁴⁹¹ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, p. 38.

autoritaria>- en la línea de sumisión a sus propios esquemas, rígidos, paralelamente a una hostilidad en ascenso hacia los demás grupos, se ve favorecida por la necesidad radicada en gran parte de la burguesía de contar con un apoyo fuerte que contrarreste la dispersión de fuerzas que una guerra civil y parlamentarismo nacido en difíciles circunstancias trae consigo (...) El pueblo, por ilusión, se rendirá ante el carisma de sus jefes. Y creará ver en los vencedores de la reacción sobre los campos de batalla la solución a la política nacional”⁴⁹²

Això no vol dir que l'exèrcit com a institució o com a grup de professionals siguin els principals beneficiaris del nou estat liberal. Malgrat el poder exercit de manera continuada per caps de govern procedents de les casernes –Narváez, Espartero, O'Donell...- la proporció de la despesa militar no deixà de minvar en el conjunt dels pressupostos durant aquests decennis centrals del segle XIX⁴⁹³. Més aviat, la mena d'interessos militars que van trobar refugi darrera els 'espadones' no van fer sino perjudicar i bloquejar el desenvolupament i la modernització de les forces armades.

Després de la invasió napoleònica i perdudes les colònies americanes, l'Estat espanyol es va trobar en una situació poc freqüent en el panorama internacional. En pau amb França i amb la protecció naval de la flota anglesa –sempre i quan no hi hagués cap mena de discrepància seriosa amb aquestes potències- l'exèrcit espanyol no havia de fer front a cap perill extern. La defensa de les illes caribenyes i de Filipines, en cas d'atac d'una potència occidental, era tan impossible de fer amb els recursos propis que no calia amoïnar-se, i la seva protecció millor es deixava a l'acció política. En canvi, el risc més gran provenia dels perills de subversió interna, fos per la dreta – els carlins- com per l'esquerra –progressistes, republicans, independentistes cubans o filipins...- Per això l'exèrcit es va organitzar en funció particularment de l'ordre públic i

⁴⁹² Fernández Bastarache, Fernando, José Cepeda y Enrique Martínez (1981) *Las fuerzas armadas*, pp. 532-533.

⁴⁹³ *Ibidem*, p. 512

no tant per a defensar la pàtria d'un poder aliè. *“La función primordial del ejército español no consistió en defender el país contra el enemigo exterior ni en las aventuras imperialistas, sino más bien, en defender el honor y la integridad de la nación así como asegurar el orden interno, aplastando las insurrecciones provocadas por la “sangre ardiente de sus hijos”. Por eso, España, que por su geografía debería haber sido un país marino, tuvo una pequeña flota y un gran ejército, estando sus fuerzas armadas repartidas por su territorio interior en vez de estar situadas en las costas y en las fronteras”*.⁴⁹⁴ La possibilitat d'aprofitar aquesta circumstància per reduir radicalment el pes de l'exèrcit i substituir-lo per una milícia armada de caire ciutadà, tal com s'havia fet, per exemple als Estats Units, va ser explícitament rebutjada per uns governs moderats que defugien per definició els continguts democràtics de la proposta.⁴⁹⁵

A més a més, l'exèrcit arrossegava des de la guerra del Francès un problema coent d'inflació en el nombre d'oficials. Aquesta situació era com més va més greu als esglaons més alts del comandament. *“A finales del reinado de Isabel II España era el país europeo que, en proporción a su tropa, presentaba mayor número de generales, pero al mismo tiempo su Estado Mayor General arrojaba el menor porcentaje de generales en situación activa (...) Hacia mediados de siglo más de una quinta parte de los jefes y oficiales de infantería se encontraban en situación de reemplazo... y otro tanto ocurría en caballería” (1500 jefes y oficiales en infantería y 300 en caballería), cuya situación económica era tan poco atractiva como sus perspectivas profesionales*⁴⁹⁶ En un estat sense gaires possibilitats econòmiques alternatives, el manteniment de la feina, i d'una feina retribuïda, es va convertir en l'obsessió i l'interès màxim de l'oficialitat, només equilibrada amb l'ambició d'obtenir graus superiors que garantissin un sou i un paper social més digne.

⁴⁹⁴ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, p. 35.

⁴⁹⁵ San Miguel, Evaristo (1992) *Elementos del arte de la guerra*, p. 61 i ss.

⁴⁹⁶ Fernández Bastarreche, Fernando, José Cepeda y Enrique Martínez (1981) *Las fuerzas armadas*, pp. 506 i 508.

I la manera més fàcil –potser l'única d'aconseguir-ho semblava la guerra i la política, en el fons dues cares de la mateixa moneda en la mesura que les guerres eren internes. A diferència d'altres estats, on s'havia combinat el sistema d'ascens per mèrits i antiguitat d'una manera més o menys racional i oficialitzada, a l'exèrcit espanyol, l'ascens per antiguitat, donat el nombre excessiu d'oficials, es feia gairebé impossible, i l'ascens per mèrits depenia completament de la conjuntura política i de la participació o no en els repetits 'pronunciamientos' que sacsejaven la governabilitat del nou estat liberal. *“El término pronunciamiento es un eufemismo, una forma honorable y discreta de expresar el concepto de la rebelión militar...”*⁴⁹⁷; es tractava d'aconseguir mitjançant el recurs a les armes el que no es podia aconseguir a les urnes –pel frau electoral- ni al Parlament –bloquejat per la negativa reial a permetre un joc net entre els partits-. Quan un general, o un grup d'alts comandaments, aconseguia el triomf i fer-se amb el poder, el més normal era recompensar amb la concessió automàtica de graus superiors als oficials i fins i tot a la tropa que havia donat suport. Així s'incrementava sense límit l'excés d'alts oficials i la manca de places disponibles a les unitats en servei actiu.

Les guerres – en particular les carlines- van constituir una oportunitat idònea per a ràpides i glorioses carreres militars. Malgrat que no van ser tants els que van arribar als esglaons més alts de la jerarquia, el mirall de noms com Espartero, Narváez, Diego de León o Prim, projectats, no només al cim de l'escalafó sinó també al màxim protagonisme de la vida política, no podia sinó atreure i provocar la imitació d'una oficialitat jove que els considerava com els seus referents. Quan al pacte de Bergara es va trobar una solució militar per a posar fi a la Primera Guerra permetent que els oficials carlins –molts d'ells encinglerats amb molta generositat per les seves accions al servei de la Causa- podien romandre a l'exèrcit espanyol conservant el grau corresponent, molts van treure la conclusió que tant feia el bàndol en que poguessis

⁴⁹⁷ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, p. 137.

militar amb tal d'aconseguir una posició que proporcionés una garantia de futur un cop acabat el conflicte.

L'escalafó militar va arribar a un punt sublim de descontrol amb l'aparició del que a l'exèrcit espanyol –no era l'únic en que es practicava- s'anomenà *dualisme*. Es tractava de que el sistema d'ascens afavoria la concessió de graus superiors quan no hi havia ni tan sols la perspectiva de convertir això en una lloc real de comandament. Els nomenats tenien dret a fer servir els galons, rebre el tractament i gaudir dels privilegis corresponents al seu nou grau, però no percebre el sou corresponent ni ocupar plaça en el servei actiu. De vegades es rebia un d'aquests graus i fins i tot dos o més (*sobregaus*) amb la qual cosa ningú no sabia si les ensenyes que portava un oficial corresponien o no a l'ofici que efectivament ocupava, i era plausible que un oficial o cap de l'exèrcit hagués de saludar com a superior un oficial que servia sota les seves ordres. La situació es va complicar tant que es va abandonar la salutació obligatòria entre militars per tal d'estalviar-se els malentesos⁴⁹⁸ Tot això no podia menys que comportar una decadència de la disciplina i una minva del zel professional en el cos d'oficials.

A més a més les expectatives que molts joves es creaven quan abraçaven la carrera militar es veien de seguida defraudades. L'aura romàntica i gloriosa que envoltava els professionals de la milícia en els seus graus superiors es veia contrastada amb la lentitud i el favoritisme en els ascensos, un sou migrat, l'avorriment de la vida de guarnició, la inestabilitat dels continus trasllats –fets per evitar la identificació de la tropa amb una població determinada- els serveis d'ordre públic i la manca de coneixements professionals. De la seva paga, el jove oficial havia de furnir l'uniforme i el cavall, i contribuir a la despesa comuna del regiment, com la compra de diaris i els mobles del cos de guàrdia. Aquesta situació va millorar amb el temps; “en

⁴⁹⁸ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, p. 93.

los años setenta, las pagas de los oficiales españoles se equiparaban a las de los demás países europeos, siendo superiores a las de los oficiales portugueses o italianos, pero inferiores a las de los franceses..."⁴⁹⁹ En realitat, la variació global dels sous va ser d'un augment del 32% entre 1850 i 1870, mentre que el pressupost només es va incrementar en un 17%, la qual cosa indica un desplaçament progressiu a cobrir les despeses de personal en detriment de l'equip i la formació tècnica. Això, de tota manera, no permetia a la part més gran dels oficials viure amb dignitat, i els que restaven en situació de disponibilitat cobraven només la meitat del sou. Els ingressos més alts eren pels oficials d'artilleria, els que es trobaven en campanya o per les destinacions colonials.⁵⁰⁰

Tot plegat, aquesta manera de fer no redundava en una millor preparació de l'exèrcit per enfrontar les seves tasques bèl·liques. Poc abans d'esclatar la Primera Guerra carlina, *"un inglés veterano en la Península informó en 1832 <<que la disciplina es en general muy floja y que la instrucción y los ejercicios militares, aunque buenos individualmente, son tales que no permiten a las tropas actuar en masa..., por tanto, cuando sean llevados a un servicio efectivo, probablemente se los hallará, en total, deficientes en conocimientos militares prácticos y faltos de confianza mutua...; más de un coronel vale para mandar una compañía.>>"* (F.O. Addington a Palmerston, 26 de febrero de 1832) (...) *Sus virtudes, en contraste con los soldados de Inglaterra y Francia, eran la sobriedad y la seriedad; aunque sus servicios les hacían participar en todas las funciones y corridas de toros, pocas veces se les encontraba borrachos*⁵⁰¹

Els oficials, que no veien en la preparació tècnica ni humanística cap motiu de millora per al seu progrés professional, podien arribar a ser d'una ignorància grollera,

⁴⁹⁹ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, p. 85

⁵⁰⁰ Fernández Bastarache, Fernando, José Cepeda y Enrique Martínez (1981) *Las fuerzas armadas*, p. 513.

⁵⁰¹ Christiansen, E. (1974) *Los orígenes del poder militar en España*, pp. 41-43.

*“como Espartero, que <<jamás había abierto un libro para pasar el tiempo>> en su vida y se podía jactar, como el coronel realista Arizabalo, de que ellos <<no sabían nada más que las Ordenanzas generales del Ejército..., nada sobre logística, legislación o política>> ni <<hablaban otra lengua que el español que les habían enseñado sus madres, ni tampoco lo necesitaban.>>*⁵⁰²

Aquesta situació va anar canviant una mica al llarg de les dècades de poder moderat. En conjunt –i comparat amb el panorama del règim absolut- hi va haver millores en l'armament i l'estudi de les tàctiques corresponents, van desaparèixer unitats obsoletes i es van crear de noves, i la preparació dels oficials, pel que fa a les seves tasques internes i l'estil de comandament, va millorar. *“ Con todo, y sobre todo en relación con los cambios económicos, políticos y sociales que tuvieron lugar en España (...) es preciso admitir que la organización del ejército siguió siendo relativamente estática.”*⁵⁰³

El sistema organitzatiu militar estava directament inspirat pel model francès i segueix els patrons bàsics que s'han mantingut fins al segle XX. La unitat bàsica de l'exèrcit espanyol al segle XIX era el regiment, comandat per un coronel i amb caserna o campament propi. Aquesta mena d'unitats es dividien en dos o tres batallons, comandats pels tinent coronels, i cada batalló estava format per entre quatre i sis companyies, sota responsabilitat d'un capità o comandant. Com a tots els exèrcits, aquestes es dividien en seccions, pelotons i esquadres, al capdavant de les quals hi havia respectivament els tinent, sargents i caps d'esquadra o 'cabos'. Per a les operacions en campanya, els regiments s'agrupaven en brigades, comandats per un general de brigada o brigadier. Les brigades, barrejades ara amb les altres armes, configuraven divisions, element fonamental de l'estratègia bèl·lica al segle XIX, però

⁵⁰² Ibidem, p. 46

⁵⁰³ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, p. 38.

que, per la natura de la guerra que es feia, no va tenir cap rellevància a les guerres civils catalanes. Es preferien agrupacions més petites, del tipus brigada o mitja brigada, sovint anomenades 'columnes', amb inclusió d'artilleria i cavalleria, i la participació de batallons o fins i tot companyies de diverses procedències, destacades pel servei en aquella brigada.⁵⁰⁴ Aquesta mena d'organització 'ad hoc' es justificava perquè *"...la media Brigada, con una fuerza igual a la de un Regimiento, se debía a que éste era una unidad administrativa no de combate y, al formarse las Unidades Superiores, raramente una Brigada contaba con dos, o al menos un Regimiento completo, sino que la formaban 4 Batallones de distinta procedencia y aún de distinto tipo. El mando del Regimiento permanecía en general en la plaza donde éste tenía su asentamiento temporal; por lo que, ante la necesidad de operar con una masa formada por dos Batallones, se organizaron las medias Brigadas con carácter operativo, mandadas por un Coronel, que en el caso de estar reunido el Regimiento era el mando natural de éste."*⁵⁰⁵

Poc després de la Revolució de 1868, va ser reestructurada l'arma d'Infanteria, la més important de totes. Va ser reduïda a uns 80.000 homes, agrupats en batallons de poc més de 500 -però que van augmentar a 600 en 1870 per a disminuir novament a 504 en 1871 i créixer fins a 900 a l'arribada de la I República- i un total de 40 regiments de línia. Més endavant es va afegir el Regiment 'Fijo de Ceuta'. Aquesta força es complementava amb una vintena de batallons de caçadors.⁵⁰⁶

Pel que fa a la cavalleria es composava de cuirassers, carrabiners, llancers, caçadors i húsars. Predominava molt la cavalleria lleugera, amb setze regiments davant de només quatre de cavalleria pesada. Aquesta va desaparèixer pràcticament amb la remodelació republicana, que va establir dotze regiments de llancers, sis de

⁵⁰⁴ Rodríguez Gómez, José M. (2004) *La Tercera guerra carlista*, p. 63.

⁵⁰⁵ Mas, A. (1989) *Evolución de la infantería en el reinado de Alfonso XII*, p. 52.

⁵⁰⁶ Alcalá, César (2007) *3ª guerra carlista*, p. 19 i ss.

caçadors i dos d'hússars. Aquesta mena de cavalleria es corresponia més amb el tipus de guerra que es feia contra els calins. *“En Cataluña, la inicialmente escasa caballería liberal se limitó a perseguir a las partidas anárquicas de insurrectos que infestaban la región. Como podemos ver, la suma de jinetes era escasa pero suficiente para el tipo de guerra que se desarrollaba entre peñascos y bosques.”*⁵⁰⁷

El reclutament dels oficials va ser relativament obert durant els primers decennis del règim liberal ... *“Los cuadros de oficiales ofrecían variedad en cuanto a su origen, con predominio de la clase media y algunos nobles segundones en la caballería. Los oficiales accedían a la carrera por diversos sistemas, existiendo pocas normas o restricciones, siendo mínimas su educación y formación. Corta era su paga, el ascenso lento y esporádico, su condición baja... En política, los oficiales tendían a ser más liberales, pero también menos eficaces que sus colegas de otras armas (...) Los oficiales de artillería y del arma de ingenieros eran muy distintos de sus colegas de infantería o caballería. Los oficiales de artillería, sobre todo, constituían una élite dentro del ejército, así el periodista francés Houghton los describe como oficiales bien organizados, disciplinados y eficientes en el cumplimiento de sus deberes militares”*⁵⁰⁸

La contrapartida era una arrogància aristocràtica amb un fort esprit de corps que els separava dels seus companys d'armes. Els ascensos es produïen únicament per antiguitat, la qual cosa els allunyava del favoritisme i de la intervenció en política, però això venia contrapesat per una marginació punyent dels suboficials i pel fet que un oficial dels cossos facultatius podia traslladar-se a qualsevol altre arma amb un grau superior al que exercia a la seva mentre que els oficials dels cossos generals no podien fer el mateix. Això acabarà per tenir conseqüències importants durant el Sexenni democràtic i el desenvolupament de la Tercera Guerra carlina.

⁵⁰⁷ Ibidem, p. 22

⁵⁰⁸ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, p. 41.

Els artillers van ser protagonistes en els darrers moviments polítics de la breu monarquia d'Amadeu de Savoia i causa involuntària de la proclamació de la República. Quan tot un seguit d'oficials d'artilleria es van negar a acceptar com a cap de guarnició a un artiller que havia pres part a la conspiració dels sargents de la caserna de San Gil, a Madrid, en 1866, fets durant els quals havien estat assassinats diversos oficials, el govern del demòcrata-radical Ruiz Zorrilla va dissoldre l'arma i va ordenar que es fessin càrrec de les bateries oficials provinents dels altres cossos. El rei Amadeu no ho va acceptar i va presentar la dimissió.

En realitat, darrera la conducta dels artillers hi havia una altre problema més rampant. La notícia de que el govern de Ruiz Zorrilla pretenia l'abolició de l'esclavitud a l'illa de Puerto Rico, havia provocat la mobilització de tots els sectors conservadors d'Espanya i Catalunya –pels forts interessos colonials de la burgesia al Principat- i va tenir com a resultat la creació de la Liga Nacional, disposada a un enfrontament que provoqués la caiguda del govern. Van fer servir el tema dels artillers com a munició de la seva capanya i *“...debido a la intemperancia de sus líderes y a su incapacidad, la Liga midió mal sus pasos, ejerció una presión excesiva y contraproducente para los fines buscados y, anunciando al rey que le retiraba su apoyo, en lugar de obtener la sustitución del presidente radical por uno conservador, empujó a Amadeo a la abdicación... Muy probablemente era un objetivo inesperado y ocasionó una situación que era completamente contraria a las pretensiones de la Liga: la república...”*⁵⁰⁹ En aquest moment, amb una guerra oberta a Cuba i una altra a la Península contra els carlistes, va deixar l'exèrcit governamental sense un arma d'artilleria efectiva que pogués marca la diferència amb els insurrectes. A més a més, va fer que alguns oficials es possessin al servei de la causa del Pretendent.

⁵⁰⁹ Piqueras Arenas, José A. (2002) *La cuestión cubana*, p. 178.

També es va configurar un cos d'Estat Major. Aquesta va ser una de les grans innovacions organitzatives del segle XX als exèrcits europeus, impulsat particularment pel model prussià, que el va instaurar com un cos d'elit, capaç d'impulsar les innovacions a totes les armes i de transmetre al cos d'oficials general un esperit i una manera particulars de fer la guerra. A l'Estat espanyol la situació va ser diferent, *“El Estado Mayor fue el emblema de la modernización. Sin embargo, al crearse en 1842 la Escuela de Estado Mayor, en la que ingresaban directamente aspirantes civiles, comenzó este cuerpo a separarse del resto del Ejército. El aislamiento de los oficiales de Estado Mayor respecto a las demás armas suponía una merma importante a la hora de calificar su efectividad”*⁵¹⁰ Essent com era, un cos tancat i sense intercanvi de places amb els oficials de les diferents armes, no va tenir cap possibilitat de donar cohesió ni de transmetre els seus coneixements als responsables dels regiments.

El paper jugat per l'exèrcit en tota aquesta etapa no pot ser jutjat únicament en un sentit conservador. El cert es que va formar part indestriable del procés de readaptació i modernització de l'Estat espanyol després de la fi de l'absolutisme i la pèrdua de les colònies, i va portar cap a una societat organitzada a l'estil burgès. *“Lo que se llamaba opinión del Ejército, nunca fue firmemente radical o conservadora, pero se alteraba de acuerdo con el papel de su profesión en los sucesos contemporáneos. Esta versatilidad es prueba de las tensiones internas del Ejército...”*⁵¹¹

L'exèrcit a Catalunya era sovint vist amb malfiança, particularment a les zones rurals. Tot al contrari de bona part de la burgesia de Barcelona que, com ha demostrat Manuel Santirso, va ser capdavantera en veure en els militars la sortida a les tensions socials acumulades al voltant de la revolució liberal, i demanar una dictadura militar

⁵¹⁰ Fernández Bastarreche, Fernando, José Cepeda y Enrique Martínez (1981) *Las fuerzas armadas* p. 509.

⁵¹¹ Christiansen, E. (1974) *Los orígenes del poder militar en España*, p. 4.

provisòria per imposar l'ordre ⁵¹². Molt diferent era la percepció a les zones de combat. Mentre que les partides carlines podien gaudir del coneixement de la terra i les seves gents, la tropa governamental era estrangera, no parlava la llengua del país i, mal pagada i poc disciplinada, podia entregar-se sovint a robatoris o d'altres excessos ⁵¹³. La distància entre els professionals de la milícia i la població local no es limitava només a les diferències formals, com ara la llengua. Era una veritable distància psicològica amb traducció política: *“La lejanía cultural que el movimiento armado de labradores vascos mostró a los representantes del «Ejército de la Nación», incluyendo tanto a los militares como a los cronistas de la contienda, es esencial para comprender la dimensión campesina del carlismo vasco. La guerra fue interpretada por el bando liberal, que se consideraba legítimo representante de la nación, como una guerra entre ésta y la aldea, entre unos ciudadanos urbanizados que eran capaces de imaginarse como una comunidad soberana que se dotaba de derechos y libertades cívicos, y unos campesinos cuya imaginación se detenía en los lindes de su aldea, que combatían al Estado «sin alejarse de sus terruños»»*⁵¹⁴

En conjunt, *“a Catalunya l'Exèrcit va ser la columna vertebral de l'Estat. Ell era l'únic capaç d'assegurar l'obediència en matèria fiscal, per exemple, i pel que fa al reclutament... La política duta a terme des de Capitània tampoc no va millorar les relacions entre l'Exèrcit i la població. Ni va ajudar a unir a l'ampli camp liberal contra un enemic comú. La destitució d'ajuntaments, l'empresonament d'alcaldes, va ser tan elevat, que tan bon punt canviava el règim, les autoritats municipals eren substituïdes al poc temps, independentment si ho havien fet bé al davant del seu càrrec, en la defensa contra els carlins”*⁵¹⁵ Aquest partidisme no era patrimoni només dels Capitàns Generals, sinó que impregnava tota la cultura política del país. El podem trobar a les

⁵¹² Santirso, Manuel (1990) *Revolució liberal i guerra civil a Catalunya*, pp. 316 i ss.

⁵¹³ Hernández, F.Xavier (2004) *Història militar de Catalunya*, vol. IV, p. 70.

⁵¹⁴ Molina, F. (2008) *De la història a la memòria. El carlisme y el problema vasco*, p. 171.

⁵¹⁵ Toledano González, Lluís Ferran (2002) *Carlins i catalanisme*, p. 34.

decisions dels governs civils madrilenys i en els responsables de les institucions catalanes. Va impedir la institucionalització de la vida ciutadana al llarg del segle XIX.

L'exèrcit va incrementar la seva presència, nombre i paper polític durant les guerres carlines, i va engruixir amb les crides a quintes que es van produir durant l'any 1873. No hem d'oblidar que al mateix temps havia de fer front a la insurrecció cubana i a la cantonalista. Per això no resulta estrany que fins i tot oficials reconegudament progressistes i fins i tot demòcrates com el general Pavia veiessin en la força armada l'única eina que podia vertebrar novament l'Estat espanyol. *“Este carácter de sociedad militarizada se correspondía con el carácter de guerra civil que el conflicto carlista había adquirido, y que se traducía en ocasiones en la reacción armada de las poblaciones civiles, sobre todo en el ámbito rural, ante la presencia itinerante de las facciones carlistas, que no dudaban en castigar y represaliar si no obtenían una respuesta positiva e inmediata a sus exigencias. Esta categoría que fue adquiriendo el ejército, se manifestaba también el orden económico y presupuestario del estado. Las partidas más importantes, tanto del presupuesto ordinario como del extraordinario, venían a sufragar los gastos cuantiosos que el incremento de la actividad bélica demandaba.”*⁵¹⁶

Si la constitució de 1869 pràcticament no feia a l'exèrcit més referència que encomanar a les Corts la definició dels contingents i els mitjans pressupostaris de què anualment havien de disposar les forces armades, l'arribada de la República va suposar un interès per la reforma de les Forces Armades desconegut des del 1812. L'ideal pimargallià en aquest domini s'assembla molt al que havia desenvolupat la Confederació Helvètica. Els generals que van encapçalar el cop revolucionari de 1868 havien volgut fer de l'exèrcit la força impulsora d'un canvi polític, però mantenint una posició central i equilibradora, frente a *“carlistas, alfonsinos y demagogos”* en paraules

⁵¹⁶ Toro, Julián (2002) *La República unitaria de 1874*, p. 108.

del general Serrano. “...Los generales de la Revolución de septiembre, encabezados por Prim en su vertiente más rebelde e innovadora y por Serrano en su versión más continuista y reordenadora, quieren mantenerse sobre las vías medias del proceso desatado por la crisis para estar en condiciones de ejercer, sobre todo, el derecho al arbitraje. Quieren dejar claro, y lo logran sin duda alguna, que el grueso del Ejército está al margen de la defensa del trono de Isabel II, tanto como al margen de las prácticas libertarias o democráticas de los extremistas...”⁵¹⁷. Ben al contrari, els federalistes, pretenien trencar amb el paper de l'exèrcit com a garant del sistema i reservar només un nucli de forces com a defensa contra qualsevol agressió estrangera. El marc bàsic de les Forces Armades postisabelines havia quedat establert per llei del 24 de març de 1870, un exèrcit de lleu, amb oficials i suboficials altament professionalitzats, dividit en 'Ejército Activo' y 'Ejército de Reserva'. El primer s'havia reduït des dels cent-mil als vuitanta mil efectius. En cas de necessitat, i fent apel·lació a la Reserva, el potencial militar de l'Estat espanyol es xifrava en dos-cent mil homes. En 1872 es va produir una nova remodelació, amb la creació de 80 batallons de Reserva els quals, encara que sense tropa ('en cuadro'), “*producían un aumento de plantilla en Jefes y Oficiales, dando lugar a un cierto movimiento de escalafones muy conveniente.*”⁵¹⁸ Trencant amb aquest model, la proposta republicana de “Ley de Reemplazo y Organización del Ejército”, l'exèrcit 'Permanent' es composava ara de voluntaris, la qual cosa suposava el final de les odiades 'quintas', tan gravoses per a les classes populars. Tota la resta de joves de més de 20 anys conformarien una Reserva, en servei durant tres anys, els quals havien de rebre durant el primer la instrucció necessària, amb exercicis i reunions periòdiques durant el segon i tercer any, dins de la seva província. La mobilització d'aquesta nova força s'havia de fer per llei de les Corts o per Decret del Govern quan aquestes no estiguessin reunides. La població podia

⁵¹⁷ Alonso, M. (1971) *El ejército en la sociedad española*, p. 158.

⁵¹⁸ Mas, Andrés (1989) *Evolución de la infantería en el reinado de Alfonso XII*, p. 45.

d'aquesta manera col·laborar a les tasques de defensa col·lectiva i garantir l'ordre constitucional, convocada pel poder Legislatiu. Es creaven 80 batallons de Voluntaris de la República amb 600 places cadascú. El fracàs en la recluta d'aquest cos de voluntaris, juntament amb les amenaces del carlisme, el cantonalisme i l'independentisme colonial van impedir que aquestes mesures arribessin a madurar. S'havia posat en qüestió la natura i missions de l'exèrcit tradicional mentre que abortava el nou model republicà.

El progrés de la militarització es veurà –sorprenentment- durant el període de la Restauració. Diem sorprenentment, perquè sempre s'ha afermat d'aquest règim que el seu gran actiu va ser posar fi al cicle dels 'pronunciamientos' i el protagonisme militar que havia marcat tot el regnat d'Isabel II. Però la veritat és que determinades conquestes en la 'civilització' del règim polític espanyol van anar retrocedint, encara que fos de mica en mica. Com ara el conegut tema de la jurisdicció militar. En 1868 varen ser abolits els furs especials que encara romanien al sistema judicial des de l'època del l'Antic Règim. Aquest fur no només protegia els oficials i la tropa, sino que també el gaudien les esposes, vídues, orfes i dependents. Fins i tot es considerava que afectava a qualsevol civil que mantingués plets amb un militar. La seva desaparició va ser la garantia de la normalització dels militars com a ciutadans sotmesos a l'imperi de la llei; però tots sabem com, mica en mica, els comandants de les forces armades van anar invertint aquesta tendència i van aconseguir, no només una millora general de la condició militar i els pressupostos –la qual cosa era necessària- sino també imposar els seus criteris com a institució al conjunt de la societat fins arribar a ressuscitar el predomini del seu antic fur mitjançant la coneguda 'Llei de Jurisdiccions'. En paral·lel al que succeïa a d'altres estats europeus, la fi del segle XIX va conèixer una revifalla del paper social i polític de l'exèrcit sota una aparença de liberalisme i normalitat constitucional. Un paper que no actuava només a l'àmbit del govern o els pressupostos,

sinó que traspuava en molts àmbits de la societat i transmetia uns valors aristocràtics i fins i tot reaccionaris, totalment sobrepassats pel desenvolupament tecnològic, econòmic i social, però compartits per les noves promocions d'oficials que s'anaven separant novament de la visió del món que predominava entre les classes treballadores i fins i tot entre la burgesia més progressista: *“hasta 1914, lo más importante de la oficialidad europea no fue su origen predominantemente aristocrático (cuyo peso varió de un país a otro), sino el hecho de compartir la misma visión del mundo, la misma fe en los valores militares y la misma relación con círculos sociales conservadores, cuando no reaccionarios..”*⁵¹⁹. Aquesta situació es va perllongar a l'exèrcit espanyol fins a les darreries del segle XX, ja que la dictadura franquista va fossilitzar l'evolució i el paper de l'exèrcit al mateix moment del seu triomf en 1939.

11.2. Oficials i tropa. Formació i reclutament

Pel que fa al reclutament dels membres de les forces armades, hem de distingir clarament entre l'oficialitat i la tropa. Pels primers, l'entrada a la carrera militar es feia de manera voluntària, mentre que pels segons, regia teòricament un sistema mixt, de voluntaris i conscriptes per lleva, que s'anava progressivament inclinant cap a la segona opció.

Encara que la lleva obligatòria d'una part del contingent –els 'quintos'- existia des del segle XVIII, el servei militar universal no va aparèixer fins les guerres napoleòniques. Prússia va marcar la pauta per a la resta de potències, encara que, de fet, l'obligatorietat no va ser enlloc universal fins després de les guerres franco-prussiana de 1870. No tots els estats varen optar per aquesta via. Com ja hem explicat, la professionalitat s'adeia millor amb un tipus d'estat poc agressiu en el continent

⁵¹⁹ Kolko, G. (2005) *El siglo de las guerras*, p. 71.

europèu, però fortament implicat en l'expansió colonial, com ara la Gran Bretanya⁵²⁰.. En canvi, el servei militar universal, amb la constitució de unes àmplies reserves fàcilment mobilitzables era més aviat propi d'estats que consideraven Europa i la lluita contra la resta de potències europees com el seu principal teatre d'operacions. Com que l'Estat espanyol no es trobava en cap dels dos casos, i degut a les restriccions pressupostàries, és normal que dubtés sobre el model a seguir i, com passava sovint, restés indecís en un terreny mitjà que ofería poques solucions positives. Una part del contingent es podia reclutar entre els voluntaris que cobraven una prima per integrar-se a la tropa –unes 800 pessetes-, encara que no ho feien com a professionals a llarg termini. L'altra, s'havia d'arrodonir cridant a files els joves en edat militar, per un termini en principi breu, en temps de pau només de dotze a catorze mesos, però que en d'altres moments es podia allargar fins als set anys.

L'extensió del servei obligatori només va poder fer-se mitjançant els mecanismes de les redempcions i substitucions. Pels que no podien aconseguir les 1.500 pesetes, la gran majoria, encara restaven obertes d'altres possibilitats, com la de trobar algú prou pobre com per a fer de substitut mitjançant una quantitat concertada, que per aquestes mateixes dates podia voltar entre 500 i 800 pessetes. Com que aquesta quantitat també resultava elevada, es van constituir diverses societats d'assegurances, públiques i privades per cobrir el cost d'aquesta substitució si el fill era finalment reclutat per sorteig. A Catalunya es van desenvolupar particularment aquesta mena de societats que afavorien a la classe mitjana. Fins i tot hi havia justificacions teòriques per aquesta situació de privilegi econòmic “... *algunos sostenían que los hijos de las clases acomodadas no estaban físicamente preparados para las penalidades de la vida en el ejército y eran moralmente incapaces de soportar el peso de la disciplina militar. Otros*

⁵²⁰ Martínez Teixidó, Antonio (2001) *Enciclopedia del arte de la guerra*, p. 251.

señalaban el peligro que implicaba al exigir a los jóvenes bien educados que obedecieran a unos oficiales que sabían poco más que leer y escribir.”⁵²¹

Ja hem assenyalat anteriorment les raons del rebuig del jovent i les seves famílies al servei militar. El cert es que les condicions de vida dels reclutes eren dolentes; la seva formació –fins i tot la militar- molt escassa. Els soldats eren mirats amb menyspreu no només pels seus superiors sino també per les classes comercials i intel·lectuals; fins a final de segle, ningú es va molestar en proposar mesures favorables, i això encara des d'un punt de vista teòric. *“La instrucción de los soldados era totalmente insuficiente. La duración del servicio militar en tiempo de paz era breve (...) y parte de ese tiempo se dedicaba a enseñar a los soldados a leer y a escribir, aritmética, moral y religión. Había pocos campos de instrucción y se utilizaban pocas veces, incluso en los alrededores de Madrid, realizándose la poca instrucción que se hacía en los patios de los cuarteles. Las maniobras eran carísimas, efectuándose algunas pequeñas....”⁵²²*

Segui per malaltia o en combat, la mortalitat era molt alta, i escandalosa si es tractava de les guerres colonials. La paga era minsa, i encara es detreia prop de la meitat per a fer front a les despeses de manteniment. *“El pan lo suministraba gratis el ejército, pero el resto de la alimentación tenía que ser adquirido con dinero sacado de la paga de los soldados. Las comidas consistían en un desayuno a base de sopa de ajo, más de dos ranchos al día. El rancho consistía en un guiso de patatas, garbanzos, arroz, alubias blancas o macarrones, con un poco de tocino, bacalao seco o salchichas, vinagre, sal y especias. Cada soldado recibía libra y media de rancho al día. Una o dos veces por semana se añadía un trocito de carne o de lechuga. Por lo demás, ni carne, ni verduras, ni productos lácteos... La comida le costaba a cada soldado 30 céntimos al*

⁵²¹ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, p. 103.

⁵²² Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, pp. 98 i 49

*día, sobre los 67 céntimos de su paga, quedando céntimos para el fondo de la compañía y 15 céntimos para sus gastos personales.*⁵²³

El més greu per a l'eficàcia d'aquesta tropa com a força de combat “...fue la forma desacertada en la que se trataba a las tropas veteranas. Los soldados con experiencia militar cobraban un plus de reenganche; además, si eran mutilados, recibían una pensión, lo mismo que sus viudas y sus huérfanos, si morían; por consiguiente, los hombres que se alistaban de nuevo resultaban caros, en tanto que los reclutas eran baratos y se podían sacrificar; así, para evitar el pago de pensiones, el gobierno prefería enviar al frente reclutas en lugar de veteranos, trasladando a estos últimos a puestos más seguros en sanidad, oficinas o a la Guardia Civil...”⁵²⁴

Pel que fa als oficials, durant el regnat d'Isabel II, procedien de tres orígens fonamentals: el reclutament dins de les famílies que ja tenien membres militars (o autoreclutament), les classes mitjanes i les classes populars. Els tres grups, durant els decennis centrals del segle, estaven repartits més o menys a parts iguals. Cap el final del regnat i durant el Sexenni veurem incrementar-se l'autoreclutament i el nombre d'oficials procedents de les classes baixes –només per a la infantèria- la qual cosa es comprensible davant la tensió d'una situació prebèl·lica.⁵²⁵

La formació dels oficials va ser durant molt de temps empírica, realitzada als mateixos regiments on s'incorporaven a edat molt primerenca; només els oficials dels cossos facultatius, com ara artillers, enginyers i sanitat, passaven obligatòriament per les acadèmies. També es va obrir una acadèmia per a l'accés al cos d'Estat Major, però, com ja hem dit, els seus ensenyaments no van traspuar gairebé gens als altres oficials. Mica en mica es va anar difonent el costum de fer uns estudis previs a les

⁵²³ Ibidem, pp. 108-109.

⁵²⁴ Ibidem, p. 49

⁵²⁵ Fernández Bastarreche, Fernando, José Cepeda y Enrique Martínez (1981) *Las fuerzas armadas*, p. 509.

acadèmies i cap al final del regnat d'Isabel II això ja era una pràctica generalitzada, encara que per a l'accés a les mateixes no calia més requisit que haver realitzat uns estudis primaris. Fins i tot aquí l'educació que es rebia era fonamentalment teòrica, amb estudis de matemàtiques, física o moral, però molt poc de fortificació i tàctica, coneixements professionals de primer ordre.

La tendència a l'autoreclutament del cos d'oficials es va veure impulsada pels ajuts de l'estat als fills de militars perquè no haguessin de fer front a la despesa que suposava el manteniment a l'acadèmia, ajuts que podien arribar a la gratuïtat en el cas dels fills dels caiguts en guerra o dels orfes menors d'edat.

11.3. Les milícies

Un element important de les guerres civils a Catalunya van ser els cossos auxiliars de l'exèrcit en forma de milícies o de rondes especials de vigilància. Ja hem parlat del paper fonamental que van jugar les noves milícies de la Reina en la neutralització dels Voluntaris Reialistes i ara hauríem d'afegir la creació de la Milícia Nacional com a eina de mobilització i resguard de la revolució liberal que es va produir a l'Estat espanyol els anys 1835 i 1836. Teòricament, aquesta milícia havia d'haver col·laborat en la lluita contra la reacció –o sigui, contra els carlins-, però ni els burgesos que la composaven estaven preparats per la lluita a camp obert, ni la seva condició de voluntaris sense sou permetia desplaçar-los jornades senceres, ni la confiança del poder polític i de l'exèrcit era tal com per permetre que assolissin un paper tan rellevant com a força pública. La repetició de les bullangues durant el decenni dels anys trenta van incrementar encara més les suspicàcies sobre els batallons de les milícies i obrí un fossar entre ells i els oficials de l'exèrcit professional.

Però resultava evident que calia una força auxiliar armada, composta per gent del país, que en la quotidianitat de la lluita contra el carlisme pogués exercir un control del territori, pogués defensar els pobles sense prou guarnició militar –la immensa majoria- i pogués fer front al perpetuu desplaçament de les partides a la recerca de contribucions. D'aquesta manera es va arribar a la constitució d'una segona milícia, retribuïda –com ho eren els membres de les partides carlines- que tenia per missió combatre obertament el carlisme. Si als milicians de les ciutats se'ls demanaven uns requisits de propietat o riquesa, aquesta altra milícia, molt més rural, estarà composta pels sectors més humils de la societat, no necessàriament ideologitzats ni necessitats d'aquesta mena de raons per sortir a combatre. *“Alcalá Galiano dirà cínicament que <<necesitándose contener a los carlistas insolentes y amenazadores, se abrió la mano a recibir gente de las mismas calidades del opuesto bando para contrarrestar y enfrenar a temibles y parecidos enemigos>>.”*⁵²⁶ Als moments més intensos de la Primera Guerra, la quantitat de milicians que servien fora de la seva localitat gairebé igualava el nombre de soldats regulars⁵²⁷ i van ser molt importants sobre tot pel que feia a mirar de ficar límits a la capacitat de les partides carlines per imposar la seva difusa autoritat al món rural de Catalunya.

Aquesta política també es va desenvolupar durant la guerra dels Matiners. El fet que fonamentalment va ser una guerra de partides i que la misèria va empènyer molts a la lluita amb el carlisme, com molt bé van detectar els capitans generals, impulsà la creació de diversos cossos encarregats de perseguir el carlisme –però no la Milícia Nacional, tabú per a la política dels moderats-, com ara les Rondes de Seguretat Pública o els Terços de Catalunya. El sometent a cap de les tres guerres no va ser un element significatiu, encara que va ser convocat repetidament tant pels carlistes com

⁵²⁶ Fontana, Josep (2000) *La revolució liberal a Catalunya*, p. 28.

⁵²⁷ Hernández, F.Xavier (2004) *Història militar de Catalunya*, vol. IV, p. 95.

pels liberals. Sovint se'l feia servir com a complement dels esforços de les Rondes, i es premiava als pobles que hi participessin amb l'alliberament d'un jove de quintes per cada presoner carlí que presentessin a l'autoritat⁵²⁸ però, en general, la població no mostrava gens d'interès a involucrar-se d'aquesta manera a la contesa, potser per manca de mitjans i per por a les represàlies en una guerra sense fronts coneguts.

També es van fer servir amb cert èxit els Mossos d'Esquadra. *“Foren augmentats i reforçades les seves esquadres, encara que seguien organitzant-se segons les directrius donades durant els primers anys del segle... Durant la [Segona] guerra se'ls encomanà la persecució i captura dels pròfugs i desertors de l'exèrcit, tasca en la qual demostraren ésser uns vertaders i eficaços especialistes”*⁵²⁹

Després de la Revolució Gloriosa, l'actitud de les autoritats fou contrària al revifament de la Milícia Nacional. Un dels primers actes del govern de Prim va ser dissoldre els 'Voluntaris de la Llibertat' que s'havien constituït per donar suport a les Junes Revolucionàries⁵³⁰. Després d'això caldrà esperar l'any 1873, quan els republicans arribin al poder amb la perspectiva de substituir l'exèrcit de lleva per un exèrcit de voluntaris plenament identificats amb la causa republicana. El primer pas en aquesta direcció va ser organitzar un cos de 'Voluntaris de la República' integrat per 48.000 homes, i que havien de cobrar un sou de dues pessetes diàries més altres 50 com a prima de reclutament. Els sergents percebrien fins a tres pessetes diàries. Això va aixecar les protestes dels soldats que encara romanien a l'exèrcit regular i als quals se'ls va haver d'incrementar immediatament la paga. Els resultats van ser bastant

⁵²⁸ Vallverdú, Rober (2002) *La guerra dels matiners*, p. 77.

⁵²⁹ Vallverdú, Rober (2002) *La guerra dels matiners*, p. 83

⁵³⁰ Rodríguez Gómez, José M. (2004) *La Tercera guerra carlista*, p. 27.

decebedors, ja que en dos mesos només es van allistar 3.000 voluntaris i a mitjans de juny amb prou feines s'havia arribat als 10.000.⁵³¹

De tota manera, els Voluntaris de la República van ser importants en la defensa d'algunes poblacions particularment amenaçades, com ara Olot, però també es van veure involucrats en els episodis d'amotinament i deserció de les forces de lleua que es van produir a l'estiu de 1873. Al setembre del mateix any, i amb el tancament provisional de les corts, Castelar va aconseguir restablir la Milícia Nacional, *“la impulsió de la Milícia implicava la desmobilització d'altres cossos potenciats durant el període revolucionari, com ara batallons francs, guies i voluntaris... [El Capità General López Domínguez] la va posar sota un mateix comandament: la Subinspecció de Rondas Volantes, Cuerpos Francos i Fuerzas Móviles de Cataluña... Les Rondes Volants eren una mena de contraguerrilla paramilitar per liquidar les petites partides carlines dedicades al cobrament d'impostos, recollida de reclutes o sabotatge de comunicacions. La seva aparició va fer veritables estralls entre els carlins. D'altra banda, amb la presència de milicians, l'exèrcit podia alliberar part de les seves guarnicions per portar a terme una política més agressiva.”*⁵³² Ara bé, sempre quedava el dubte de la intensitat amb que aquestes rondes feien la seva tasca de persecució dels facciosos. Si més no, la memòria popular catalana ha conservat una dita molt corrent durant un segle als pobles de l'interior quan no es volia fer una feina prèviament encomanada: *“Als carlins, que els mati Déu!”*

11.4. Armament

⁵³¹ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, p. 191.

⁵³² Hernández Cardona, F.Xavier (2004) *Història militar de Catalunya*, vol. IV, pp. 151-152.

Hem de prendre compte aquí de les consideracions generals que hem introduït el tema en relació a les forces carlines. La precària situació d'aquests pel que toca a les armes de foc, quedava en part compensat per la racaneria del govern de Madrid amb les seves pròpies forces. Ja hem dit que, tot i que la tecnologia estava disponible, a la Primera Guerra no es va produir cap modernització de l'armament –segons un testimoni de l'època *“ningún particular usaba escopeta de chispa, pero el ejército no tenía tiempo ni dinero para acoger novedades”*⁵³³. El suport d'Anglaterra i França es va traduir en l'enviament de decenes de milers de fusells de xispa, particularment el 'Brown Bess' britànic. Aquesta era un arma ja clàssica, en la confecció i perfeccionament de la qual s'havia posat molta cura: *“Se fabricaba en el distrito armamentista de Birmingham o en las atestadas comunidades de los alrededores de la Torre de Londres. Por regla general las piezas se fabricaban por separado en cientos de talleres de una sola estancia donde familias enteras limaban las llaves y daban forma a las culatas de nogal. Incluso el modelo de la India, un arma de economía de guerra que a juicio de los coleccionistas modernos carece de la elegancia de los modelos anteriores, es más que una simple máquina de matar. Tiene una doble línea labrada alrededor del borde de la platina; los tubos metálicos abocinados que sujetan la baqueta tienen estrías ornamentales y el guardamonte sobresale curvado, frente al propio gatillo, formando un elegante remate en forma de bellota. En resumen, es un artefacto hecho con el mejor gusto georgiano pero diseñado para impeler una bala de plomo contra el cuerpo de un enemigo.”*. El problema era que *“...el calibre elegido definitivamente para él en el ejército español fue de 17 balas por libra, que corresponda un diámetro de ánima de 18,3 mm.... que subsistió, con raras excepciones, hasta el mosquetón de 1836, última arma de chispa de ordenanza construida para nuestro ejército. El calibre universal inglés era durante ese período de a 15 por libra es decir, de*

⁵³³ Calvo, Juan (2004) *Armamentos de munición...* p. 105.

19,3 mm.... El francés era de 19 en libra, de ...17,4mm... Todos de ánima lisa y balas esféricas.⁵³⁴ A l'època això encara es podia solucionar amb alguna facilitat, ja que les armes d'un calibre més gran podien fer servir les bales més petites i, a més a més, resultaven fàcils de fabricar, però aquesta diversitat no va deixar de suposar problemes pel que feia al manteniment i renovació de les armes.

L'armament ratllat i de pistó es va començar a difondre des del 1846, tant mitjançant la reconversió de les armes de xispa, com amb la fabricació directa. Els encara abundants fusells anglesos van ser reconvertits en els models de 1847 i posteriors, segons s'anaven afegint millores al sistema. Fins al 1862, amb motiu de la guerra del Marroc, encara es van anar modificant els antics fusells de la Primera Guerra carlina, la qual cosa marca evidentment els límits d'aquesta modernització.⁵³⁵

“En materia de armamentos, España se encontraba en una situación de fuerte dependencia respecto de los proveedores extranjeros. Durante la segunda guerra [la Tercera, pel que fa al còmput català] carlista, el ejército español compró sus fusiles en la casa Remington y no empezó a fabricar fusiles de esta marca hasta después de terminada la contienda.... En el capítulo de la artillería, la dependencia fue todavía mayor: en 1868, España adquirió sus primeros cañones de acero de retrocarga en la casa Krupp: seis años después, la misma empresa la equipó con cañones pesados de sitio, posteriormente, se compraron también cañones a las casas Darmancier, Montingy y Schneider-Creusot. España fabricaría entonces sólo un pequeño porcentaje de su artillería, limitándose a la confección de cañones pequeños... no tenemos por qué extrañarnos de que Sérignan opinara que el ejército español poseía entonces tan sólo la tercera parte de los cañones que necesitaba”⁵³⁶

⁵³⁴ Casariego, J.F. (1982) *Tratado histórico de las armas*, p. 113.

⁵³⁵ Barceló Rubí, Bernat (2002) *3 siglos de armamento ligero español*, p. 67.

⁵³⁶ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, p. 48.

En realitat, de la mateixa manera que a la Segona Guerra, es va recórrer inicialment a la reconversió de les armes antigues, mitjançant el sistema Berdan ja descrit anteriorment. Aquesta era una solució barata i prou reeixida, però no deixava de presentar problemes. Per molt bé que es fes la reconversió les armes resultaven d'un abast i una precisió més petita que els nous models de retrocàrrega, i en alguns cassos es podia produir un defecte de manipulació que provocava l'explosió accidental del canó i podia ferir al soldat que l'utilitzava. Entre la tropa corria la brama que els Berdans eren més perillosos per qui els feia servir que per l'enemic, acusació injustificada però que afectava la moral de l'exèrcit.

“El equipamiento se completaba con una manta, cantimplora (muchas veces sustituida por una bota o por una calabaza) y mochila e cuero de formas cuadradas. La mochila era pesada incluso vacía (más que una de lona) y en verano era muy fatigoso llevarla. A cambio tenía una ventaja sobre las mochilas de lona: era completamente impermeable y eso lo agradecieron los soldados gubernamentales [del frente Norte]”⁵³⁷

11.5. El comandament. Estratègia i tàctica

“El més incomprendible de la [Primera] guerra és que hagi durat tant. Les estimacions pel que fa al conjunt de l'estat, i de tota la durada de la guerra, sostenen que el bàndol governamental ha mobilitzat 289.000 homes de l'exèrcit regular i que ha tingut en total 69.000 baixes. Això voldria dir que ha mantingut permanentment uns 200.000 homes en peu de guerra, enfront d'un màxim d'uns 70.000-80.000 que donen les estimacions e les forces carlistes (uns 50.000 del País Basc i Castella, uns 20.000 al sud amb Cabrera i 10.000 a Catalunya). Si a l'exèrcit <<de la reina>> li afegim la

⁵³⁷ Rodríguez Gómez, José M. (2004) *La Tercera guerra carlista*, p. 63.

*Milícia Nacional, que ha tingut un paper prou important en la defensa de les poblacions, la relació de forces deu ésser almenys de tres a u. Això permet d'entendre la malfiança de les capes populars, principals proveïdores de vides i recursos, davant d'uns polítics i uns militars que eren incapaços de guanyar la guerra, i que no semblaven interessats a acabar-la*⁵³⁸. Aquesta valoració de Josep Fontana per a la guerra dels Set Anys es podria fer extensiva a la resta de conflictes civils que van promoure els carlins. En principi la capacitat política, econòmica i militar del govern liberal semblava d'una superioritat aclaparadora si la comparem amb les migrades forces de la insurrecció i, malgrat tot, aquesta no només es va consolidar, sino que va provocar llargs conflictes i fins i tot alguns col·lapses parcials en la capacitat operativa de l'exèrcit regular.

Es poden cercar diverses raons polítiques, geogràfiques i sociològiques per explicar aquest èxit –temporal- més que aparent de les insurreccions carlines. Però no hi ha dubte que una part del problema rau en les deficiències estratègiques i tàctiques de l'exèrcit espanyol, respecte a les quals ja hem apuntat un bon grapat de factors en els apartats anteriors. Aquestes deficiències serien més explicables pel que fa a les forces armades que van haver d'enfrontar-se als aixecaments de la Primera Guerra, però resulten injustificables quan parlem ja d'una experiència de cinquanta anys –si fem el compte amb els aixecaments reialistes des de l'any 1822- en el cas del Tercer conflicte.

De fet, les forces armades de 'La Gloriosa' continuaven gairebé tan mal preparades per a fer front al carlisme com les de la Regent Maria Cristina. La millora en l'armament i la professionalització dels oficials no havien anat acompanyades d'una reflexió i una modificació tàctiques que permetessin aprofitar aquests avenços. *“Las reformas introducidas en 1863 por el mariscal Manuel Concha, sirvieron para conservar una táctica anticuada: lo que interesaba sobre todo era conseguir movimientos*

⁵³⁸ Fontana, Josep (2000) *La revolució liberal a Catalunya*, p. 22.

*concentrados rápidos y perfectamente controlados, más propios de una revista militar que de un campo de batalla*⁵³⁹ A més a més, no hi havia especialistes en la guerra de muntanya ni en aquesta –ben provada– forma d'insurgència; les unitats no coneixien el terreny que havien de controlar i practicament no comptaven amb veterans. Els oficials no tenien cap coneixement de la llengua del país, fins i tot es malfiaven de qualsevol que la fes servir, com a sospitós de complicitat amb el carlisme. Mancava artilleria lleugera de campanya i tota mena de serveis auxiliars. *“En tiempos de guerra, los nuevos reclutas eran lanzados a la batalla con poca o ninguna instrucción...*

*Si los oficiales se quejaban de la mala calidad de las tropas que recibían, el gobierno respondía, amparándose en su falta de recursos. El resultado fue un elevado porcentaje de bajas que alcanzó el 50% entre los soldados enviados a las zonas de operaciones en 1866-77 y 1895-98. España quiso poseer un ejército numeroso y hacer la guerra con un presupuesto pequeño: en la práctica, esto significó gastar hombres en vez de dinero.*⁵⁴⁰

*”Segons l'opinió de l'oficialitat militar governamental, la guerra a Catalunya semblava un continu inacabable d'accions sense resultat aparent. Un teatre d'operacions difícil, malgrat la novetat de poder disposar de noves formes de comunicació, el ferrocarril i el telègraf elèctric. (...)*⁵⁴¹ Al 1872, les receptes per fer front a la subversió carlina van ser, si fa no fa, les mateixes que a les altres guerres, encara que aquesta vegada es va cometre l'errada de no posar tant d'èmfasi en les poblacions fortificades. Només ho van ser de debò les localitats més importants i més amenaçades per les partides, com ara Vic, Olot o Reus. Per l'altra, la lluita a la guerra dels Set Anys s'havia centrat en els combois d'abastiment a les poblacions assetjades. Ara en canvi, la guerra es farà més mòbil i seran les columnes liberals les que miraran d'empaitar

⁵³⁹ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, p. 48.

⁵⁴⁰ Headrick, D.R. (1981) *Ejército y política en España*, p. 49

⁵⁴¹ Toledano González, LLuis Ferran (2002) *Carlins i catalanisme*, p. 29.

constantment els carlins o cercaran la confrontació directa. Seran aquestes operacions les que, en tot cas, propicien les grans batalles.

Al 1873 “el carlisme va poder aparèixer com una seria amenaça a l’ordre republicà. Recordem si més no la concatenació de fets ocorreguda entre juny i juliol: motí a Igualada que obliga a fugir el propi capità general García Velarde, mort del birgadier Cabrinetty i empresonament de toda la seva columna a Alpens, entrada carlina també a Igualada, entre d’altres. No obstant això, el calisme no va aconseguir aliances significatives malgrat els moments d’inseguretat.

L’Exèrcit va ser un excel·lent terreny on avaluar la capacitat del carlisme per atreure’s l’oficialitat contrariada per la revolta militar. El nombre d’oficials passats al carlisme és limitat, tot i que hi ha alguna excepció, com la del cap del Terç de la Guàrdia Civil a Barcelona, Gaietà Freixa⁵⁴². La situació militar es va veure deseguida compromesa pels aconteixements polítics que es produïren a la reraguarda. A primers del mes de març, els sectors més militatns de les masses federals de Barcelona, amb intervenció dels grups d’obriers internacionalistes, van fer un intent de proclamar l’Estat Català dins de la nova República Federal espanyola. Representats catalans al govern central i federals catalanistes, com ara Valentí almirall, varen aconseguir reduir l’intent, pactant a canvi la dissolució de l’exèrcit estatal a Catalunya i la seva substitució per un cos de voluntaris armats. Les realitats de la lluita armada al Principat varen fer, a la definitiva, impossible aquest canvi, però els pressuposits ideològics i institucionals que traspuava no van deixar de tenir repercussions a la disciplina i la combativitat d’uns contingets que ja havien rebut fortes sotragades polítiques en els darrers dos anys.⁵⁴³

“Tot i la preocupant situació, va ser amb Rafael Izquierdo que començà la reconquesta del territori. Aquest capità general va dissenyar l’articulació de l’element

⁵⁴² Toledano González, Lluís Ferran (2002) *Carlins i catalanisme*, p. 31.

⁵⁴³ Bahamonde, Ángel y Julián Toro (1982) *El Sexenio Democrático, 1868-1874*, p. 30.

*civil i el militar sobre unes noves bases. Ara assenyalava un triple repartiment de funcions: per a les poblacions i punts estratègics, la Milícia nacional; davant de les petites partides recaptatòries, les Rondes Volants i, per últim, per a la guerra formal, l'Exèrcit regular. La llavor de la derrota carlina va aparèixer abans de la Restauració, abans de l'eficaç campanya de Martínez Campos el 1875*⁵⁴⁴

A més a més de mantenir obertes les línies de comunicació a les valls, l'exèrcit del govern va poder emprendre l'any 1874, en el moment de màxim apogeu militar del carlisme a Catalunya una altra mena de moviments estratègics, l'atac al cor dels territoris controlats per Savalls –batalla de Prats de Lluçanès i recuperació temporal d'Olot-. Encara que amb accions indecises com aquestes, això feia molt de mal a un carlisme que havia abandonat la tàctica de les partides fugisseres però que tampoc no podia garantir a les seves forces la intangibilitat del territori que suposadament controlaven. Aquestes ofensives van deixar desguarnit el litoral i això proporcionà als carlistes un altre mirall fals del seu poder. Durant un temps breu es van poder moure de gust pel Vallès, l'Empordà i el Maresme. Amb tot, el seu èxit més gran va ser la presa de la Seu d'Urgell a l'agost de 1874, mitjançant un cop de mà. Amb això aconseguien una base segura al punt més permeable de la frontera –per la proximitat d'Andorra-, un reforç artiller gens menyspreable i tancaven pel nord una bona banda de territori sota el seu domini.

Va ser el cant del gall. La incapacitat carlina, en el seu millor moment, per fer-se amb el control de la vall del Llobregat feia evidents les limitacions d'aquest poder bèl·lic. Les epidèmies i la manca de diners per pagar els voluntaris van paraitzar les operacions. La instauració al tron d'Espanya d'Alfons XII obria un nou cicle polític i ràpidament tots aquells conservadors que s'havien acostat al carlisme per por a la revolució abandonaren 'la Causa' per les aigües molt més assossegades d'un

⁵⁴⁴ Toledano González, Lluís Ferran (2002) *Carlins i catalanisme*, p. 32.

canovisme que comptava amb la protecció segura de l'exèrcit i no de bandes faccioses d'un futur incert.

Aquesta vegada, i a diferència de la guerra dels Set Anys, la campanya al Nord no s'en va endur totes les prioritats del govern. Prova d'això va ser l'enviament a Catalunya com a Capità General de la figura militar del moment, el general Martínez Campos, que coneixia prou bé el terreny des de l'any 1873 i va aprofundir en l'estratègia dissenyada pels seus antecessors. Va preparar un altre atac directe contra el cor del petit estat dels carlins catalans, Olot, abans que aquesta plaça pogués concloure el seu accelerat procés de fortificació. Amb una mena d'atac llampec, Martínez Campos va recuperar Olot i ja no el va abandonar. *“Els carlins havien perdut Olot, la seva capital, amb el dipòsit d'armament, les oficines de l'exèrcit i les impremtes. Amb la primavera, l'exèrcit governamental recuperava la iniciativa i els carlins entraven en declivi.”*⁵⁴⁵

El final de la guerra va deure més a les mateixes contradiccions i febleses dels carlins que a l'acció de les forces governamentals. L'ensulsiada de l'exèrcit del centre i les erràtiques decisions de Savalls, que fins i tot van fer veure l'ombra de la traïció en la seva actitud, van contribuir decisivament a la desfeta. L'estratègia de Martínez Campos va continuar essent l'atac directe i l'enfrontament obert, sabent que, en això, l'exèrcit professional portava l'avantatge un cop restablerta la disciplina. L'atac contra La Seu d'Urgell i el socors de Puigcerdà van ser exemples clars d'aquesta línia, en estreta intel·ligència amb les autoritats franceses que van obrir la seva frontera per permetre el pas de l'artilleria governamental, burlant d'aquesta manera el domini carlista de la Serra del Cadí.

⁵⁴⁵ Hernández Cardona, Francesc Xavier (2004) *Història militar de Catalunya*, vol. IV, p. 154.

Es va poder demostrar, llavors, que els carlins no podien fer una guerra tradicional, amb control del territori i defensa de posicions estàtiques. Només al front Nord, i en certs moments del conflicte, això havia estat possible. En definitiva, i malgrat les valoracions dels que creuen que l'Exèrcit Reial va poder ser una força militar comparable a la de l'Estat⁵⁴⁶, el cert és que el carlisme havia sobreviscut i s'havia fet fort aplicant tàctiques de guerrilla i fent que l'exèrcit regular colpegés en el buit. Quan aquest va tenir objectius clars per actuar i els mitjans necessaris per fer-ho, la superioritat va ser aclaparadora,

12. Conseqüències de la guerra

Els conflictes carlins van abastar un total de tretze anys de lluita al territori del Principat, Aragó i el País Valencià. Una quantitat de temps molt considerable si considerem les dimensions de les zones que van ser teatre efectiu de la guerra. En circumstàncies actuals, amb el potencial destructiu de les armes del segle XX, això hauria de ser més que suficient com per a provocar una devastació molt profunda del territori. Al segle XIX la capacitat per provocar danys no era tan elevada, i les guerres carlines no van ser unes guerres fonamentalment econòmiques fetes amb la intenció expressa d'anorrear l'estructura productiva de l'enemic. Tampoc a l'Estat espanyol es van aplicar de manera generalitzada les tàctiques de contrainsurgència que poc més tard l'exèrcit faria servir a Cuba ('concentraciones'), que van implicar un terrible patiment per a la població pagesa i van servir arreu de model per a conflictes posteriors. Sabem que algunes vegades es van tapiar masies i es va conduir famílies a poblacions fortificades, fins i tot en època d'entreguerres, per tal de lluitar contra els

⁵⁴⁶ Veure Alcalá, César (2007) *3ª Guerra Carlista*.

carlistes i les 'gavillas' de trabucaires que infestaven la muntanya⁵⁴⁷, però això només va tenir un abast local.

En un article sobre la Catalunya central, Roser Parcerisas constata el record negatiu que a la memòria popular ha quedat de les carlinades i de l'actuació concreta dels carlins. Ella ho explica en funció de la dura repressió posterior soferta a mans de l'exèrcit governamental. Es possible, però seria més fàcil recórrer a veure, com a causa, l'ansietat i les malifetes que la població va haver de patir per part d'un i altre bàndol –encara s'ha de fer un estudi per veure si les conductes van ser o no comparables- i que, com a gairebé tots els conflictes bèl·lics ocorreguts a casa nostra des del segle XV, va portar un grapat d'habitants a adquirir una consciència pacifista i veure qualsevol element armat com a culpable de l'agreujament de la seva situació.⁵⁴⁸

Del patiment que suposava per a la pagesia viure en mig d'una llarga guerra tenim suficients proves. La mateixa autora ens proporciona algunes, tant dels que s'hi involucraven com dels que volien restar al marge: *"El Bayle i Ayuntamiento del pueblo de Aguilar. Certifica: como Dn. Josep Vilella, capitán, natural del pueblo de Boixadors, a los primeros del mes de Julio del año 1822 empezó a formar una Compañía de voluntarios Realistas en este pueblo y su vecindario, abandonando su casa y vienes en sacrificio de al salvación del Rey, la Patria y la Religión, por lo que experimentó muchos daños en su casa por los Milicianos y tropas Nacionales que pasaron en aquel pueblo, habiendo manifestado en todo este tiempo que no le movió el interés ni la ambición, sí solo el rescate de la sagrada persona de nuestro adorado monarca cautivo el Sr. Ferran VII (Q.D.G.)"*⁵⁴⁹ *Sembla que els mateixos carlins van pujar a cal Benet a buscar el noi i els diners, i en no trobar-los, van lligar el seu pare als clemàstecs del foc de*

⁵⁴⁷ Parcerisas, Roser (2006) *Qui són els carlins? Retalls de guerres perdudes*, p. 27.

⁵⁴⁸ Veure com exemple els llibres d'Antoni Simon (1986) *Guerra i vida pagesa a la Catalunya del segle XVII* i d'Oscar Uceda (2007) *Lleida 1707: la ciutat massacrada*.

⁵⁴⁹ Parcerisas, Roser (2006) *Qui eren els carlins?*, p. 28.

*llenya per cremar-lo viu si no deia on eren els diners.*⁵⁵⁰. Un dels testimonis oculars de la Primera Guerra, l'aristòcrata italo-polac comte Dembowski ens va llegir la gairabé divertida estratègia que s'havia de posar en practica moltes petites localitats, fartes de tanta anada i vinguda d'uns i altres: *"No tenéis idea de la desolación del país. Los pueblos están tan extenuados que en muchas localidades han organizado dos municipios, uno compuesto de liberales y presidido por el alcalde, el otro todo de carlistas y con el cura al frente. En cuanto se sabe que una partida carlista se acerca a la población los cristinos se encierran en la fortaleza o en las iglesias que están todas fortificadas en la actualidad, y el cura entra en funciones, tratando de moderar las coacciones y las venganzas de los invasores."*⁵⁵¹

No era només la inseguretad. El cost en vides humanes va ser terrible i sovint passa desapercebut en unes guerres que van ser tingudes per 'romàntiques' i que feien servir un armament que de vegades es considera poc capaç de fer una greu mortaldat. Ambdues coses resulten igualment falses. Només a la Primera Guerra carlina l'exèrcit liberal, segons descriu Alfonso Bullón de Mendoza, va patir tantes baixes en combat com les de qualsevol dels dos bàndols que es van enfrontar a la guerra civil de 1936-1939. L'efecte de la lluita era magnificat per les pèssimes condicions de la sanitat militar en aquella época, particularment la dels carlins. *"Els ferits eren traslladats en baiards o a l'om d'animals fins a un hospital de sang sovint a quilòmetres de distància. Allà malaltejaven dies i dies per acabar morint d'infeccions i gangrena."*⁵⁵²

La sort dels presoners no resultava gaire millor. Eren reduïts a unes condicions de vida sovint pitjors que la dels condemnats per la justícia, desposseïts de tots els

⁵⁵⁰ Ibidem, p. 26

⁵⁵¹ Dembowski, Carlos (2008) *Dos años en España durante la guerra civil*, p. 40.

⁵⁵² Parcerisas, Roser (2006) *Qui eren els carlins?*, p. 35.

bens i alimentats a discreció del vencedor⁵⁵³. Això si no patien una sort més cruel. Són conegudes les massacres de presoners liberals fetes per en Cabrera i en Savalls, i les represàlies de l'exèrcit liberal. Aquest joc no podia fer més que radicalitzar les posicions en un joc de mai acabar. A Alpens mateix, localitat objecte d'aquesta experiència, quaranta-vuit presoners liberals varen ser assassinats quan es conegué la notícia de l'assalt a les presons de Barcelona i la massacre dels detinguts com a carlins en 1836.⁵⁵⁴ Aquell mateix any, el conveni Elliot per a l'intercanvi de presoners, va humanitzar una mica la guerra al front del Nord, però va trigar molt a ser d'aplicació a Catalunya, i sempre va ser vist amb malfiança pels intransigents dels dos bàndols.

Per a l'economia catalana, les guerres carlines potser van ser menys decisives del que podria semblar; malgrat tot resten oberts molts interrogants. Episodis com la crema del vapor Bonaplata a la bullanga de 1835 poden haver estat impactants però no van ser significatius per a la implantació de la indústria. Bona part de la costa, les grans ciutats i, en conjunt, la Catalunya que encarava la revolució industrial, va romandre estalvia del conflicte armat en les seves conseqüències més directes. No cal oblidar, però, que la realitat industrial a Catalunya era per aquestes dates molt diversa, fins i tot a la indústria tèxtil, i que *"...en la gran indústria dominaven els vapors urbans, però els telers manuals encara convivia amb els telers mecànics, el petit taller amb la gran fàbrica, i els grans vapors amb les més modestes fàbriques de riu"*⁵⁵⁵ Una part

⁵⁵³ Llargs i estremidors testimonis sobre la sort dels presoners a la Primera Guerra es pot trobar a l'esmentada obra de Dembowski (2008) *Dos años en Espanya durante la guerra civil*, pp. 145-153 i 550-551. El mateix Zumalacàrregui, que no gaudia de la mala premsa de Cabrera i altres capitosts carlins, no deixava de comportar-se de vegades amb molta duresa: *"Advertidos de que se acercaba Zumalacárregui, cincuenta milicianos de Villafranca se habían refugiado, con sus mujeres y sus hijos, en la iglesia, que estaba fortificada. Intimidada la rendición, respondieron haciendo fuego contra el grupo en que estaba el mismo don Carlos. Estaba oscureciendo. Derribada la puerta a cañonazos, los charlistas prendieron fuego a la iglesia, los milicianos se refugiaron en el campanario. El incendio y el tiroteo duraron toda la noche. Al amanecer, viéndose a punto de morir asfixiados, los sitiados se rindieron a discreción. Zumalacárregui estaba a la puerta. Dio un latigazo a cada niño y a cada mujer. Estas fueron untadas de miel, revolcadas en plumas, y en tal estado paseadas a lomo de borrico entre aullidos y pedradas. Los milicianos fueron todos fusilados dos días más tarde en Lumbier."* Ibidem, p. 527

⁵⁵⁴ Hernández Cardona, F.Xavier (2004) *Història militar de Catalunya*, vol. IV, p. 91.

⁵⁵⁵ Enrech, Carles (2003) *El pla contra la muntanya*, p. 9.

d'aquesta indústria primitiva sí que es trobava a les zones d'acció de les partides carlines, la qual cosa segurament va contribuir a accelerar la seva decadència.

Encara queda per avaluar el que podia significar la presència d'importants contingents armats i d'un exèrcit d'operacions que, inevitablement, feia una certa despesa i que podia haver servit per revifar encara més l'economia catalana, tant als anys trenta com darrera la crisi de 1866. Sabem certament que a la Capitania General de Catalunya van fer mans i mànigues per donar feina durant la segona guerra als molts treballadors aturats, millorant les comunicacions del Principat i sanejant les poblacions. El cert es que *"la guerra no afectó con la misma intensidad unas comarcas que otras, según fueran o no escenario de las correrías de los dos contendientes, pero no por eso se escaparon al progresivo empobrecimiento, que se agudizó a medida que se alargaba la guerra. También las exacciones de guerra de ambos bandos, la política fiscal y las quintas, tuvieron mucho que ver con el crecimiento de la miseria entre los campesinos."*⁵⁵⁶ En darrera instància, els danys produïts a les comarques dominades pels carlins empeticia qualsevol avantatge. La guerra va decaure ràpidament en esgotar-se els recursos financers d'aquestes zones. A més a més, els carlistes, amb el seu tipus de guerra 'lleugera', semblen ésser bastant incapaços –a Catalunya- de generar una indústria de guerra o una demanda que donés satisfacció a grups socials vinculats als abastiments.

Durant i després de la Primera Guerra, la plaga del bandolerisme es va ensenyorir de Catalunya. Dembowski oferia un retrat i una explicació molt plausible d'aquest esclat del bandolerisme, molt lligat a les característiques formals de les mateixes guerres carlines: *"En cuanto a las causas del horrible bandidaje, la principal consiste en el hambre que lanza a los caminos a una multitud de desgraciados.*

Despojado alternativamente por los carlistas y por los cristinos, y cansado de ser

⁵⁵⁶ Fernández, Vicente (1990) *Moviments populars...* p. 150.

*constantemente víctima, el campesino coge su escopeta como última tabla de salvación, y venga en otros más débiles que él la protección que la sociedad le niega. Añadid que la vida vagabunda y los hábitos del guerrillero, que la guerra de la Independencia ha resucitado, concuerdan maravillosamente con el carácter aventurero e independiente de los altivos montañeses de Cataluña, de Navarra y de Aragón. El faccioso es la personificación más completa del genio democrático de estos pueblos; cada cual hace la guerra por su cuenta y no reconoce de la disciplina sino lo que forma parte indispensablemente de toda organización militar, por imperfecta que sea...*⁵⁵⁷. En un altre descripció posterior de Sánchez i Agustí podem trobar un retrat versemblant de les circumstàncies que travessava el Principat en el decenni dels anys 40, amb un seguit de dificultats, una part de les quals es podien atribuir al conflicte. *“Finida la guerra, podria semblar que s’havien acabat els problemes el camp i de les muntanyes, però els pobles no gaudien habitualment de Milícia perquè havia estat desarmada pels liberals moderats. Els mossos de Valls només s’estaven als nuclis importants i inclús tocar a sometent entre un poble cansat d’una contesa de set anys era una empresa difícil... l’inici d’una crisi industrial provocaria una gran quantitat de mà sobrera afegida a la del llicenciament de tropes i cossos francs. A part de molts emigrats cap a terres americanes, ensems es patia una gran sequera i sabut és que les secades eren origen d’una generalització de la fa (...) Molts dels indultats, que no eren pocs, per endur-se’n una mossada de pa a la boca, deixaven de costat el perdó i retornaven a les bandes de carlins que anaven per lliures i se’ls afegien jornalers camperols parats i filadors en atur. El vocabulari oficial canviarà a partir d’aquí el mot carlí pel de latrofacció. El poble, però els dirà sempre més carlins i prou”*⁵⁵⁸

⁵⁵⁷ Dembowski, Carlos (2008) *Dos años en España durante la guerra civil*, pp. 41-42.

⁵⁵⁸ Sánchez i Agustí, Ferran (1990) *Carlins i bandolers a Catalunya*, p. 6.

A la Catalunya interior, *“una segunda expresión del malestar social entre el campesinado pobre fue el contrabando (...) Hemos sondeado este tipo de delincuencia hasta 1845, comprobando que no cesó en ningún momento, por lo que podemos deducir que pasó a constituir un fenómeno endémico en la región”*⁵⁵⁹

El cert es que la darrera carlinada sembla haver estat molt més ‘ordenada’ que les dues precedents. Tant el cobrament de les contribucions imposades per les partides com les represàlies poden haver estat menys incontrolats i salvatges que a la Primera Guerra. Així ho palesen també alguns testimonis de memòria oral: *“D’aquelles dates - 1920- prové l’observació, recollida (...) entre els ancians sallentins que recordaven aquella guerra de set anys i la darrera carlinada conclosa el 1876, que aquesta última no fou més que ‘foc pintat’ comparada amb aquella que demés dugué la seqüela funesta de lladres i facinerosos que, com una plaga, infestà el pla i la muntanya.”*⁵⁶⁰ La fi de la guerra no va suposar llavors la fi de l’odi, les revenges, les aferrissades enemistats nascudes o refermades al caliu de la ideologia i els episodis bèl·lics. Als habituals segrestos, que es van mantenir com a meres operacions econòmiques i més d’una vegada acabaven en una degolladissa general, ara s’afegien els assalts a les diligències, els robatoris de camí ral, l’aguait dels que anaven i venien a les fires i qualsevol altra manera d’aprofitar la revifada econòmica que inevitablement va venir només anunciar-se aquesta precària pau. També a la Tercera Guerra es donaren les mateixes malifetes de postguerra, però també amb menys intensitat i durant menys temps.

“Lo normal era que [las gavillas] robasen para sobrevivir, siendo corrientes los robos de comida, dinero o ropa, ya fuesen sus víctimas pastores, gente que acudía a los mercados o simples arrieros; a pesar de lo cual, sus mejores golpes se producían

⁵⁵⁹ Fernández, Vicente (1990) *Moviments populars...*, pp. 156 i 159.

⁵⁶⁰ Sánchez i Agustí, Ferran (1990) *Carlins i bandolers a Catalunya*, p. 7.

*en las casas de los curas o de algún vecino rico y en los robos sacrílegos de las iglesias*⁵⁶¹ tal com queda molt ben reflectit a *La Punyalada* de Marià Vayreda, fidel testimoni de la seva època, una de les millors obres literàries del període, que comença amb la denúncia pública de les tortures que el rector d'una petita localitat fronterera havia patit a mans d'una colla de lladres que abans eren coneguts com a carlistes.

Si partim del fet que la formació del capital agrari havia estat un dels elements dinamitzadors de la economia catalana, sobre tot pel que fa al desenvolupament del comerç i la petita indústria, sembla clar que aquesta situació, als inicis del segle XIX havia de tenir algunes conseqüències econòmiques generals. Als anys 70, la progressiva pèrdua de beneficis de l'agricultura, fora del sector vitivinícola, segurament va reduir l'impacte, però caldria estudiar fins a quin punt les guerres carlines no van fer sinó incrementar el fossar que separava les comarques de muntanya de la plana i el litoral; la interrupció dels transports, la pèrdua de diners, l'endeutament de les corporacions públiques, va detraure inevitablement capitals i energies de la necessària renovació econòmica a les comarques del interior i potser al conjunt de Catalunya.

El cert es que fins i tot al domini de la gran indústria algunes modificacions estructurals hauran de posposar-se a l'últim quart del segle XIX, amb l'expansió generalitzada del model de 'fàbrica de riu' als cursos fluvials de l'interior de Catalunya, allà on precisament s'havia donat el conflicte armat amb més virulència. No resulta forassenyat pensar que, sense la Tercera Guerra i les seves escorrenties, aquest ràpid moviment, que en només quinze anys va igualar la producció urbana, s'hauria pogut donar una mica abans.⁵⁶² En d'altres àmbits de la Península l'impacte possiblement va ser més directe encara en el procés d'industrialització. Sabem del cert que el predomini carlí al món rural basc va retardar significativament les inversions industrials a Euskadi

⁵⁶¹ Fernández, Vicente (1990) *Moviments populars...*, p. 164.

⁵⁶² Enrech, Carles (2003) *El pla contra la muntanya*, p. 9.

fins al final de la Primera i la Tercera Guerres. La indústria siderúrgica va tenir el seu primer desenvolupament a Màlaga durant els anys 30 malgrat haver de fer servir carbó vegetal, donada la situació d'inseguretat al nord de la Península. El trasllat d'aquests inversions amb l'arribada de la pau va provocar el seu ràpid tancament i la substitució pel ferro i l'acer bascos.⁵⁶³

13. La Tercera Guerra Carlina i la batalla d'Alpens

13.1. Els precedents de la batalla

1868 va marcar un canvi polític important al panorama de la construcció de l'estat liberal espanyol. 'La Gloriosa', *"com pomposament i potser amb un excés d'optimisme l'anomenaren, és de tota manera l'únic moment polític de veritable transcendència i que mereix el nom d'una Revolució, entre tots els que en el segle XIX tingueren lloc a Espanya (...) Amb la Revolució s'introdueixen a Espanya, encara que sigui d'una forma defectuosa, els ideals demòcrates. (...) S'inicia l'accés al govern de la burgesia capitalista, fins llavors en període de formació. A més, apareix el proletariat com a força social [políticament activa]. Fins llavors l'exèrcit era com l'aparell ortopèdic que sostenia l'organisme inexistent."*⁵⁶⁴

Sovint s'ha posat de relleu la timidesa de les reformes que volien emprendre els militars responsables del 'pronunciamiento' que va conduir a la Revolució, i la distància que els separava de la base social que els donava suport. Però si algun mèrit va tenir 'La Gloriosa' va ser obrir les portes a la possibilitat d'un liberalisme democràtic, a la recomposició territorial de l'estat espanyol i un respecte escrupolós a la llibertat de

⁵⁶³ Veure Jordi Nadal (1981) *Industrialización y desindustrialización del sudeste español (1820-1890)*.

⁵⁶⁴ Garriga i Massó, Joan (1987) *Memòries d'un liberal catalanista*, pp. 38-39.

premsa que va difondre tota mena d'idees, des del reaccionarisme ultra dels integristes fins l'arribada de l'internacionalisme proletari. Malauradament, la mateixa diversitat de projectes polítics, alguns no massa sòlids, la mediocritat de certs lideratges, l'oberta corrupció d'uns altres –com ara el rellevant general Serrano- i l'obsessió d'accedir als càrrecs de tota mena, pròpia d'un estat on les possibilitats de progrés personal eren limitades, van fer malbé una experiència que hagués pogut portar a un desenvolupament polític capdavanter a Europa. Encara que sovint se la faci responsable de totes les desgràcies, la mateixa radicalització del procés revolucionari entre 1868 i 1873 indica l'existència d'una pressió popular cap a la profundització democràtica. La mort d'en Prim, fruit de la conxorxa d'un seguit de foscos personatges de totes les tendències va obrir la porta a nous plantejaments, però va deixar el procés de transformació política sense l'home que encara mantenia el lligam entre les aspiracions democràtiques i les institucions tradicionals de l'estat, com ara el mateix exèrcit.

L'any 1873 la situació política semblava favorable als carlins. La proclamació de la República Espanyola i la força del republicanisme federal, especialment a Catalunya, havien congregat al voltant dels tradicionalistes de Carles VII una bona part de les forces conservadores de l'Estat partidàries de l'ordre i d'una monarquia catòlica que pogués restablir l'autoritat de la dreta. Antics liberals d'Isabel II pensaven ara que sempre era millor un rei carlí que una república democràtica, oberta en el futur a tota mena de possibles revolucions.

En canvi, militarment les coses no anaven del tot bé pels carlins a Catalunya. L'arribada d'Alfons Carles, germà de Carles VII, no havia aconseguit posar ordre entre les files dels seus partidaris. *“El mite que el suposat desordre republicà permetia als carlins de refer-se es manifestava, des del punt de vista carlí, com un tòpic sense*

*fonament*⁵⁶⁵. Havia estat, això si, un cop dur la pressa temporal de Ripoll i la de Berga per les forces de Savalls i Alfons Carles; aquesta darrera els havia permès fer-se amb 1.800 fusells i 1.200 carrabines, però el general republicà Cabrinetty havia impedit a l'abril que els tradicionalistes poguessin fer-se amb el control de Puigcerdà i això suposava que, malgrat el seu predomini a la muntanya, encara no dominaven ni tan sols una capital de comarca. Al maig, Cabrinetty havia destruït un dels pocs refugis segurs dels carlins al santuari de Santa Maria de Finestres, i també era el responsable de la destrucció d'un dipòsit de pólvora existent a Viladrau, i dels hospitals de Sant Hilari Sacalm, els Ferrers, Santa Maria de Besora i al Prat de Lluçanès, un altre important territori carlí. Particularment greu era la terrible manca de sintonia entre el nou cap de l'exèrcit de Catalunya, l'infant Alfons Carles i el cap efectiu Francesc Savalls. Ambdós defensaven models molt diferents del que havia de ser la lluita i l'organització militar carlines i la manca de subordinació del cabdill empordanès al germà del seu rei es feia més evident cada dia que passava.

Però no tot eren flors i violes al bàndol governamental. Uns mesos més tard de la proclamació de la República, la disciplina s'anava ensorrant al seu exèrcit. El partit republicà federal, que ara manava a Madrid, sempre havia defensat l'abolició del servei militar obligatori, que requeia únicament sobre els pagesos i les capes més populars de les ciutats, ja que els rics es deslliuraven pagant una elevada quantitat de diners. Però ara no podia fer complir les seves promeses perquè s'havia de lluitar contra els enemics de la República. Per això molts soldats es sentien traïts pels polítics i demanaven una república autènticament federal i popular. A més a més, es malfiaven dels seus oficials perquè sabien que molts eren partidaris de l'antiga monarquia isabelina, i dubtaven que tinguessin voluntat real de lluitar contra els carlins. Molts d'aquests soldats eren analfabets i apolítics, i només volien tornar a casa seva en

⁵⁶⁵ Hernández Cardona, F.Xavier (2001-2005) *Història militar de Catalunya*, vol. IV, p. 141.

comptes de jugar-se la vida als pobles més perduts de Catalunya per una república que no comprenien del tot i un govern que no feia el que predicava. Els oficials tampoc no volien aplicar els antics càstigs de la disciplina militar perquè temien una revolta dels soldats i que ni el mateix govern de la República els donés recolzament davant les demandes de la tropa.

Encara que les descripcions que fan certs comandaments, especialment l'ultramonàrquic Martínez Campos no poden ser acceptades com a testimoni imparcial del que estava passant, no deixen de ser reveladores de fins a quin punt s'anava deteriorant la confiança entre els responsables polítics i els caps militars i entre aquests i la tropa a les seves ordres: *<<Sigo la persecución de los carlistas, que parece hace poco tiempo se encontraban en Estany. Debo significar á V.E., que no llevo los 200 voluntarios del cuarto batallón Franco, porque no han tenido voluntad de venir; se ofrecieron á ello, pero lo reflexionaron mejor, y harán un movimiento hacia los carlistas, dirigiéndose éstos al Norte y los voluntarios de la diputación hacia el Sur; dando la vuelta al mundo, los encontrarán; lo mismo han hecho los batallones segundo y tercero que se han dirigido á Granollers.=Con estos elementos y la insubordinación del Ejército, la guerra seguirá indefinidamente.=En Vich, se hallaban ayer fuerzas del Ejército, pero se estuvieron quietos durante los dos días que los carlistas ocuparon a Moyá.=Savalls, como anuncié á V.E., ha efectuado la concentración de fuerzas, y cuenta con algunos más de los que dije; sigo con [los cazadores de] Cuba, suceda lo que quiera, porque no retrocedo sin combatir, y los perseguiré lo que pueda si no me esperan; pero confío que V.E., así que se acepte mi dimisión, me lo participe. Si no recibo el aviso dentro de diez días, estaré en un punto donde haya telégrafo para que*

*me dé V.E. la orden de entrega del cargo, toda vez que aquí no es posible mandar, y la mayoría no piensa más que en cobrar del Estado.>>*⁵⁶⁶

N'hi havia poca il·lusió i pocs mitjans. Els hospitals de campanya gairebé no existien i qualsevol ferida resultava mortal. Es menjava poc i malament, la roba no era adequada i la paga dels soldats trigava molt a arribar. Un dels pocs homes de qui es refiava la tropa era del general Cabrinetty. Les seves victòries contra els carlins i la seva conducta el feien molt proper als soldats. Es negava a muntar a cavall durant les marxes per compartir la fatiga dels seus homes i sempre era a primera fila durant els combats.

El fet era que els soldats no es negaven a combatre sota certes condicions. El mateix Martínez Campos, en companyia d'en Cabrinetty havia aconseguit que les forces de tots dos emprenguessin una operació des de Prats de Lluçanès per socórrer Berga⁵⁶⁷ i els soldats del general Álvarez van sortir de Terrassa el 10 de juny només en ser acceptada la seva demanda de deixar enrera un oficial d'artilleria acusat d'haver intentar matar els seus subordinats per a restablir la disciplina.⁵⁶⁸

Cabrinetty havia hagut de fer front a una nova i greu revolta dels soldats a Igualada, quan el general Velarde i els seus oficials havien estat rebuts a trets pels reclutes del batalló de Las Navas. El seu prestigi havia aconseguit restablir la situació, però per estalviar noves indisciplines havia acceptat endur-se a la campanya algunes d'aquestes unitats poc segures. Pensava segurament que unes bones topades amb els carlins i alguna que altra victòria desvetllarien l'entusiasme dels soldats i permetrien restablir la disciplina. Cabrinetty tenia experiència en aquestes situacions, perquè ja des de finals de febrer havia hagut de fer front a d'altres intents de motí, protagonitzats

⁵⁶⁶ Estado Mayor del Ejército (1887) *Narración Militar de la guerra carlista*, vol. IX, pp. 245-246

⁵⁶⁷ Pirala, Antonio (1878) *Historia contemporánea*, p. 375.

⁵⁶⁸ Estado Mayor del Ejército (1887) *Narración Militar de la guerra carlista*, vol. IX, p. 244

per soldats que demanaven la seva llicència i havia estat capaç, no només d'apaivagar els ànims sinó també de portar-los a campanya.⁵⁶⁹

A Igualada es va fer càrrec de les següents forces⁵⁷⁰:

CUERPOS	FUERZA		
	Jefes	Oficiales	Tropa
Batallón cazadores de las Navas		1	475
Batallón cazadores de Madrid		6	223
Batallón cazadores de Mèitda		2	302
Voluntarios de Solsona		2	52
Guardia civil			54
Sanidad militar			6
SUMA		11	1112

Com podem veure, els batallons no anaven al complet dels seus efectius –cosa bastant corrent- i al quadre no es fa esment d'una unitat de cavalleria, ni una bateria d'artilleria lleugera que sabem acompanyarien més endavant la columna. Sobre la qualitat d'aquesta tropa, Martínez Campos havia advertit al ministeri de la Guerra que *“hay una columna de los restos de las Navas, Mèitda, Madrid y guardia civil, que á pesar del arrojado del señor brigadier Cabrinetty se entretiene en tiroteos á larga distancia, que va casi sin jefes ni oficiales, monumento viviente del crimen impune de Igualada, y á la que se hace la honra de llevarla á combatir á los carlistas, y cuyo*

⁵⁶⁹ Pirala, Antonio (1878) *Historia contemporánea*, p. 363.

⁵⁷⁰ Estado Mayor del Ejército (1887) *Narración Militar de la guerra carlista*, vol. IX, p. 241

contacto (salvo algunos individuos), por pequeño que sea, con otra columna, basta para estropear á ésta, y cuyo ejemplo es peligro para las demás...⁵⁷¹

El pla de campanya consistia en una tenalla entre dues columnes republicanes. La que comandava el mateix Cabrinetty, que havia de pujar dret cap al Lluçanés i una altra sota la direcció del coronel don Miguel de la Vega, que pujaria per la vall del Ter en direcció a Ripoll i Sant Quirze de Besora. La columna del coronel Vega era composta de dos batallons, una secció de cavalleria i una altra de artilleria, amb dos canons.⁵⁷²

El 6 de juliol de 1873, Savalls va desarmar a Sant Quirze per sorpresa una petita guarnició regular que, des d'allí, pretenia dominar el Collsacabra. Va riure molt quan, a la tercera descàrrega d'un canó molt primitiu fos a Olot, els republicans escaparen espaordits pels contorns. Més tard, la columna de De la Vega arribà i va bombardejar la població creient que els carlins encara hi eren. A més, els soldats liberals varen trencar la disciplina i saquejaren el poble. Ni el seu coronel ni el governador de Vic foren capaços de restablir l'ordre i De la Vega presentà la dimissió al Capità General amb aquest telegrama:

“Ejército de la República –Columna de operaciones –Excelentísimo Sr.: Ante el funesto desenlace que han tenido las tristes jornadas de los aciagos días 6 y 7 del actual, creo de mi deber presentar respetuosamente mi dimisión, pues aunque todavía puedo contar con soldados dignos, valientes y leales, como el batallón de cazadores de Tarifa y las brillantes secciones de artillería y de caballería de cazadores de Alcántara, los que también a su vez se niegan a continuar, para no confundirse con los traidores y cobardes y mucho menos con los ladrones e incendiarios.

⁵⁷¹ Ibidem, p. 264

⁵⁷² Brea, Reynaldo (1895) *Victorias de Carles VII y de cruzados modernos. Años de 1873 y 1874.*

Sensible y bochornoso me es, Excmo. Sr. el tener que dar este paso, y mucho más por tener que renunciar a combatir a los carlistas; pero mi dignidad como republicano y como soldado de la patria hacen necesario este sacrificio.

Vic, 9 de julio de 1873. Excmo. Sr. El Coronel Miguel de la Vega.”

Els carlins de Savalls retornaren a Sant Quirze i empaitaren les forces governamentals fins al fortí de Conanglell, a Torelló, En aquesta fugida els republicans varen perdre dos cavalls, dos canons de muntanya, quaranta mules i altre material de guerra, malgrat que les forces carlines eren molt inferiors a les seves.

Amb aquests trofeus s'encaminaren a Alpens on havien quedat amb don Alfons Carles. També es varen concentrar els altres caps de forces carlines, com Auguet, Camps, Martí Miret, Vila del Prat, en Barrancot i en Bosch. El contingent era important, prop de mil homes i seixanta cavallers, una força considerable pels reduïts efectius dels carlins catalans en aquella guerra.

13.2. Els caps de les forces enfrontades

Francesc Savalls era el líder més carismàtic i més controvertit del carlisme català durant la tercera guerra. Nascut al poble empordanès de La Pera, havia lluitat a la segona guerra carlina i, després d'un període obscur on va fer probablement de contrabandista i lladregot a la frontera amb França, havia marxat a Itàlia per a servir a l'exèrcit papal, que reclutava en aquell moment voluntaris absolutistes i ultracatòlics de tota Europa per a lluitar contra els nacionalistes liberals defensors de la unitat de l'Estat italià. Després de la derrota del Papa, retornà a Catalunya i ràpidament es va convertir en un dels referents militars de la conspiració carlina en marxa. Als 55 anys va construir una xarxa de partidaris molt ben travada, gràcies al seu tarannà astut i un coneixement

profund del medi rural de muntanya. La seva guàrdia personal era un conjunt malcarat de 'trabucaires' només fidels a la seva persona i disposats a tot per ordre seva. També contava al seu favor el recolzament d'un grup qualitativament important d'hisendats i clergues gironins. Les lluites pel lideratge als primers mesos de combats el van reforçar i des de llavors va poder fer una política independent fins i tot de les ordres del mateix comandament carlista.

Auguet oficiava de braç dret de Savalls. Era de professió espadenyaire i tenia 57 anys al començament de la guerra. El seu retrat es el d'un home fidel al partit carlí, però catòlic poc practicant. Poc educat, maleïa Déu constantment. Fou capaç de reclutar personalment el seu batalló, el segon de Girona, entre joves de les comarques d'Olot i Santa Coloma de Farners.

Alfons Carles de Borbó, fill segon del pretendent carlí Joan III i germà de Carles VII, el 'rei' carlí que va iniciar la guerra, fou enviat per aquest a Catalunya per tal de posar una mica d'ordre entre els pocs obedients cabdills del seu propi bàndol, però no reeixí en aquesta tasca. Home afable i convençut de la seva causa, es va instal·lar a Catalunya amb la seva esposa, Maria de les Neus, i va ser rebut per les principals famílies d'hisendats catòlics. Malgrat això, mai va tenir una veritable autoritat entre els carlistes i les seves ordres eren sovint discutides o desobeïdes per Francesc Savalls del qual es va queixar constantment al seu germà, sense que aquest pogués fer res per complaure'l, ja que els partidaris del carlisme es van decantar majoritàriament per donar recolzament a les opinions de Savalls, i ni Alfons Carles ni el mateix Carles VII es podien permetre menystenir aquestes opinions en plena guerra. Cansat de ser una figura decorativa, va abandonar Catalunya poc després de la batalla d'Alpens, a l'octubre de 1873.

Josep Cabrinetty i Cladera, era fill de Palma de Mallorca, va néixer el 21 de juliol de 1822. La seva mare, en quedar-se vídua, el va introduir a la carrera militar als 14 anys. Va ser present, al costat de l'exèrcit liberal a les darreres fases de la primera guerra carlina a Navarra, el Maestrat i Catalunya, on va presenciar la caiguda de Berga, capital del carlisme català, al costat del gran mite del liberalisme progressista, Baldomero Espartero. Malgrat això, el 1842, participà en un aixecament a Saragossa contra les tendències cada cop més centristes del regent Espartero, la qual cosa va provocar la seva exclusió de l'exèrcit fins a l'amnistia de 1855. Llavors s'allunyà de la política i es va concentrar en el compliment de la seva tasca professional, destacant a la guerra d'Àfrica, sota les ordres de Prim. Amb l'arribada de la República va destacar com un dels pocs militars professionals disposats a obeir el nou govern d'esquerres, i com un cap eficaç en la lluita contra el carlisme. Sabia combinar la proximitat als soldats amb el manteniment de la disciplina, la qual cosa el convertí en un mite per als liberals demòcrates i fins i tot els republicans de Catalunya, fama que va créixer després d'alliberar la vila de Puigcerdà del setge carlí durant l'abril de 1873.⁵⁷³ Es deia que havia promès que quan atrapés a "Doña Blanca" (malnom pel que coneixien els republicans a Maria de les Neus de Borbó, la dona de l'Alfons Carles) *"la faria bocins i els donaria barrejats amb arròs com aliment per als seus soldats"*.

13.3. Les armes

Aquestes guerres es van fer amb armes modernes a la seva època. Els soldats de l'exèrcit liberal havien començat la campanya encara amb fusells de pistó, el model Berdan de 1859, modernitzat el 1867, però tan malament que *"con ser el sistema Berdan muy bueno, imponía más miedo que las balas enemigas a nuestros"*

⁵⁷³ Grau, Jaume (2007) *Carlinades, el Far West a la catalana*, p. 91.

soldados".⁵⁷⁴ Per això, des dels primers sorolls de guerra, en 1871, es començà a distribuir els nous fusells Remington de retrocàrrega, arma que molts exèrcits europeus encara no coneixien. Feia servir ja bales amb beina metàl·lica, d'11 mm, bastant lleugeres per a la seva època, però de càrrega i extracció manuals, per la qual cosa es podien disparar unes 6 ó 7 bales per minut. Tenien un abast eficaç d'uns 700 metres de distància, i força precisió entre els 100 a 150 metres. El problema per a les forces de Cabrinetty es que semblen no disposar d'aquestes noves armes.

L'artilleria, en canvi, jugava un paper mínim. Els carlins gairebé no podien produir res més que canons d'eficàcia molt dubtosa, i els liberals no portaven sinó petits canons de muntanya, que sovint no es podien fer servir ja que el seu abast era molt limitat i amb els nous fusells l'enemic podia abatre fàcilment els artillers. A la batalla d'Alpens restaran finalment a la reraguarda i no tindran cap paper destacat durant la lluita.

13.4. La batalla

Tot un seguit de confidents vigilaven el pas de la columna de Cabrinetty, que s'acostava. Martí Miret va ser enviat a Montesquiú per a preveure un possible atac governamental per aquella banda, malgrat que els carlins suposaven a Cabrinetty instal·lat a Prats de Lluçanès, on sabien que el general governamental dormia al mateix llit que el príncep Alfons Carles quan els carlins dominaven la vila. Però ara arribava la notícia: Cabrinetty, també informat de la presència dels carlins a Alps, havia sortit cercant l'enfrontament i s'acostava. Diuen alguns que, en una reunió tinguda a la propera masia d'El Graell, Savalls recomanà la retirada, però que don Alfons Carles,

⁵⁷⁴ Veure Ruíz Dana, Pedro (s.a.) *Estudio crítico sobre la última guerra civil*.

segur de la importància de les seves forces, donà ordre d'ocupar la vila d'Alpens. Es impossible de saber si aquesta es la versió correcta o només la que ens vol donar Doña Maria de les Neus, però encaixa amb el tipus de guerra que volien fer l'un i l'altra. Els infants havien arribat el dia 8 de juliol procedents de Sagas i s'estaven a la masia del Graell, prop de la vila. Quan al dia següent van trobar Savalls procedent de Sant Quirze de Besora, comptaven amb el primer batalló de Girona, sota les ordres del mateix Savalls, el segon de Auguet, la ma dreta de Savalls, el segon batalló de Barcelona, del coronel Vila del Prat, els suaus de l'escorta dels infants i algunes petites unitats més informals, com la comandada per en Bosch o la del general Castells que, de creure a 'Doña Blanca' va apareixer casualment per les rodalies.

Cap a les cinc de la tarda, els carlins ja disposen d'informació detallada: els republicans arriben pel camí de Santa Eulàlia de Puigoriol i són uns 1.200 homes, amb uns setanta cavallers, trenta animals de càrrega i dos canons de muntanya. Els partidaris de Carles VII tornen a corre-cuita de l'Alou. D'est a oest, en forma de semicercle hi havia soldats carlins al coll de la Coma Fumada, fins la Font de la Badosa i la Roca de la Pena. A baix, a l'Aubaga de la Pixarella també hi havia carlins amagats. El sud va quedar lliure, ja que és per aquí per on arribaven els republicans. Quan els carlins van anar a trobar les forces de Cabrinetty, l'avantguarda probablement ja s'acostava a la vila, i entrava per l'anomenat carrer de Baix.

Llavors, Auguet, amb el segon batalló de Girona, s'acostà en silenci a la vila, amb ordre de no fer foc si no troben una força republicana important. El general republicà havia percebut la mateixa urgència i entrava, com sempre, al davant de les seves forces, acompanyat per les quatre companyies del batalló de 'Cazadores de Mérida'. Segons algunes fonts, en arribar a la Plaça Major, sobtadament, veuen els seus enemics i es produeix a la mateixa plaça la primera descàrrega. No sabem si això

pot ser veritat perquè, el cert, és que els carlins ja ocupaven la part alta del poble; eren al campanar de l'església i des d'aquella posició disparaven sobre l'avantguarda republicana. Segons la interpretació de Josep Miquel Casademunt, reforçada per la lògica de la narració, *"el primer batalló de Girona, comandat per Manel Puigvert, <<Manel de Calella>>, fa una contramarxa. Baixant pel rec del Vilar, sense ser vistos pels liberals, puguen cap als graners de la Vall (costa grossa) i ocupen la pinassa. Tanquen una possible fugida per la Gavarresa avall, i apareixen de sobte a la rera guarda liberal"*. Al mateix temps, una part del segon batalló, es situava a la plaça major, en reserva, disposat a reforçar els que lluitaven a primer línia.

Els batallons de Barcelona tallaven el pas de la ruta de Gironella i protegien l'ala dreta de les forces d'Auguet que ja eren compromeses a la batalla; el segon batalló de Vila del Prat es va situar al davant de l'església, i ocupant el turó proper a la dreta, abans fins i tot que esclatés la lluita. Un altre contingent de tropes escollides, els zuaus i els guies, a les ordres directes de don Alfons i de Savalls miraven d'impedir que els governamentals poguessin ocupar un petit cim a uns centenars de metres a l'altra banda del poble que els hauria posat en problemes de caure a mans de l'enemic. Darrera els zuaus, l'estat major de Savalls, que dirigia la batalla i encara una mica més enredera, passat el camí antic de Vic, el príncep Alfons Carles, la seva dona Maria de las Neus i l'escorta.

Els republicans, per la seva banda, sorpresos de veure ja ocupat un poble que creien buit, van desplegar-se a dreta i esquerra. Els 'Cazadores de Madrid', per la dreta, cap a La Serra, la posició que ocupaven Savalls i els Infants, on van topar-se amb l'aferrissada defensa dels zuaus, fins el punt d'obligar-los a refugiar-se a la masia de La Vall, i els de "Las Navas", cap al turó contrari, el de la Rocamonada, on aguitaven els

homes de Vila del Prat, mirant de rodejarlo per la petita fondalada de Les Fontetes, mentre la cavalleria i l'artilleria recolçaven l'esforç principal pel centre.

“La lluita era aferrissada i l'enardiment extraordinari en ambdós bàndols. Els empenyia l'odi, insòlit i estrany, que trastorna els combatents; la consigna era matar, fos com fos i de la manera més exterminadora. Els carlins, amb exclamacions i visques a la religió, al Sagrat cor de Jesús, a la Verge Inmaculada, a Carles VII i al seu general en cap; els republicans, espeternegant d'ira i recargolant les blasfèmies més refinades, refiledes i obscenes, desesperats en adonarse de com havien caigut en un parany del qual seria difícil d'escapar-se.

Els carlins, a cops de corneta, incitaven a l'atac envestint amb la baioneta calada; llurs tocs es mesclaven amb d'altres i d'altres amb diferent sentit i ordenanza, com a fons excitant de l'espetec artiller i el repicar de la fuselleria. Els bruels, d'homes i armes, ressonaven pels vessants de les carenes circumdants. Com a detall distingit, la banda de música dels “zuaus” interpretava valsos vienesos i peces de saló, imprimint a la batalla aires de festival. Era matar-se en nom de Déu de la pàtria i del rei, però per funeral música frívola; la circumstància, tan pintoresca, no creiem que s'hagi donat mai enlloc del món.”⁵⁷⁵

El desesperat intent governamental d'instalar els canons a prop de les cases, segurament cap a on es ara el camp de futbol, va fracassar i es van haver de retirar cap el carrer de Baix. En aquestes cases i les primeres del carrer Graell ja s'amuntegaven les forces republicanes, incapacitades per avançar i arracerats en un migrat refugi per protegir-se del foc enemic.

⁵⁷⁵ Planes, Josep Albert (1999) *Alpens: una història del Lluçanes. Pagesos, paraires i carlins.*, p. 177

Per tancar completament el setge, mancava la ruta nord-oest, la de Borredà, oberta no per imprevisió, sino per manca de prou voluntaris. En aquell moment, quan ressonaven els primers trets, arribà en Camps, amb el primer batalló de Barcelona, pel camí ramader de Gombrèn, sobre les altures que dominaven el poble per l'oest, al davant de l'església, encerclant el que quedava del batalló de 'Las Navas'; llavors, els enemics quedaven enfrontats a cinc punts d'atac. Si cap d'aquests s'afeblia, don Alfons enviava més 'zuaus' dels que conservava a la reserva. Les campanes varen indicar als soldats carlins que tanquessin el cercle pel Sud.

Només començar el combat ja va córrer la brama de que Cabrinetty havia estat una de les primeres víctimes. Segons la posterior versió oficial, va ser víctima d'un tret disparat des del campanar de l'església quan mirava d'animar els seus soldats perquè anessin cap a l'enemic. Els governamentals van voler tapar la notícia durant tota la nit, però cap a la una de la matinada, quan don Alfons Carles es retirava, ja li van portar el cos del general enemic. Bona part de la vila era en flames i molts homes encara resistien però en grups aïllats –especialment al carrer de Baix- mentre d'altres provaven desesperadament de fugir-ne. Els últims trets van ser fets cap a les dues de la matinada. Van ser capturats 900 homes (amb 70 de ferits), 27 mules, 43 cavalls, els dos canons d'artilleria i 1.200 berdans. Van escapolar-se molt pocs. L'oficial d'intendència va dir que la caixa de la columna portava uns 10.000 'duros', però Savalls se l'havia quedat i en entregar-la només van aparèixer dos mil.⁵⁷⁶

13.5. Conseqüències de la batalla

⁵⁷⁶ Hernández Cardona, F.Xavier (2004) *Història militar de Catalunya*, vol. IV, p. 142.

Les conseqüències d'aquesta topada van ser molt importants. Dins l'ordre polític, esclatà una vaga general del elements republicans més radicals a Barcelona, exigint l'adopció immediata de mesures dràstiques contra els carlins. Cabrinetty es va convertir en un mite pels sectors més liberals i democràtics⁵⁷⁷. Mentre els sectors liberal-conservadors del *Diario de Barcelona* incidien en l'estat d'indisciplina a l'exèrcit durant la derrota, els sectors liberals progressistes i els republicans van accentuar el caràcter èpic i heroic de la jornada i de la seva mort. Havia estat mort un màrtir que tenia un lloc preferent en el panteó liberal al costat de Lincoln o Garibaldi. De seguida van aparèixer cançons i romanços dedicats a la seva figura. Els carlins també donaren molta importància al que havia succeït, ja que els havia tornat la iniciativa al conflicte bèl·lic. Per ordre del rei 'Don Carles' es va encunyar una medalla commemorativa i el mateix Savalls va rebre el títol de 'Marquès d'Alpens'. La lluita política es va desfermar al voltant de la causa de la seva mort. Pels republicans, havia estat fruit dels trets dels carlins, enemics de progrés i de figures patriòtiques com la d'en Cabrinetty. Pels conservadors, Cabrinetty havia caigut víctima dels seus propis homes, revoltats i incapaços de combatre els carlins. El missatge resultava transparent: només passant fi a l'experiment republicà, s'aconseguiria prou ordre com per a retornar la seva eficàcia a l'exèrcit governamental.

Possiblement aquesta batalla i la por als carlins, van fer que els republicans federals de Catalunya, malgrat ser més forts que enlloc de la República, no s'afegissin a la 'revolta cantonal' com molts dels seus coreligionaris. Aquesta revolta afeblí mortalment la República federal, i, sense suport a Catalunya, no tenia cap possibilitat de triomfar, amb la qual cosa, la I República estava condemnada a mort.

Finalment, el cos de Josep Cabrinetty va seguir un rocambolesc itinerari. Després d'estar enterrat a Alps poc després de l'acció, va ser traslladat tot passant

⁵⁷⁷ Toledano González , Lluís Ferran (1996) *Més enllà del mite...*, p. 17.

per Vic a Barcelona, on va tenir lloc un sepeli cívic seguit massivament per la població. Posteriorment seria de nou reclamat el cadàver per la família i enviat a Palma de Mallorca.⁵⁷⁸

14. UNA EXPERIÈNCIA DIDÀCTICA AL CAMP DE BATALLA D'ALPENS

14.1. Plantejament de l'experiència

La localitat d'Alpens comptava pels volts de 1870 amb uns 850 habitants. Avui, hi ha poc més de 300 veïns i veïnes, la qual cosa marca una petita recuperació respecte al mínim que es va assolir als anys vuitanta. Això vol dir que, degut a l'emigració pròpia de les localitats de muntanya, Alpens no ha vist transformat essencialment el seu entorn degut al creixement urbà que han viscut altres localitats properes. Certament, s'han construït diverses segones residències, però aquestes fins ara no han afectat la trama essencial del poble ni l'entorn en que es va desenvolupar la batalla el 9 de juliol de 1873.

⁵⁷⁸ Toledano González, Lluís Ferran (1996) *Més enllà del mite...*, p. 18.

Com que aquesta va ser una acció dins els carrers de la localitat i les rieres veïnes, d'una manera molt concentrada, com que hi eren presents els principals protagonistes de la situació militar a Catalunya durant aquell estiu, com que resulta molt representativa de la estratègia i la tàctica de combat de les forces carlines, i com que va tenir repercussions importants en el context polític de l'època, ens va semblar el tipus d'acció militar idònia per plantejar una experiència didàctica que ens permetés aprofundir en l'estudi dels Sexenni revolucionari i el conjunt de les guerres civils del segle XIX a Catalunya.

També es tractava, com s'explica a la introducció d'aquesta tesi, d'aconseguir alguna mena de validació científica per comprovar la utilitat de l'experiència; per això va ser necessari, no només el disseny del que calia per les activitats d'ensenyament/aprenentatge, sinó establir també un seguit de centres en que es poguessin

desenvolupar –per garantir una mínima varietat i representativitat dels/les alumnes- i els mecanismes de control que ens permetessin validar els resultats.

Aquesta tasca s’ha vingut fent ininterrompudament des del curs 2003-2004, en que es va obtenir la documentació necessària i es va fer el plantejament de l’experiència, fins al curs 2007-2008 en que ja hem pogut recollir uns resultats fiables.

14.2. Centres participants en l’experiència didàctica

En tots els casos es tracta de centres d’ensenyament públic, ja que no ha estat possible obtenir la col·laboració del professorat de cap centre privat quan se’ls va contactar. Vam procurar barrejar centres docents de diferents característiques socio-econòmiques i pertanyents tan al medi urbà com rural, amb un evident predomini dels primers per raons obvies de la situació demogràfica actual a Catalunya. Per imperatius legals substituïrem el nom del centre per un número identificatiu de referència, amb les seves característiques generals.

Centre núm. 1

Centre urbà, en una localitat superior als 200.000 habitants, amb dues línies d’ESO i una de batxillerat. Alumnat de classe treballadora amb gran nombre d’alumnes nouvinguts.

Centre núm. 2

Centre urbà, en una localitat inferior als 10.000 habitants, propera a grans aglomeracions urbanes, amb tres línies d’ESO i dos de batxillerat. Alumnat de classe mitja-alta.

Centre núm. 3

Centre urbà, en una localitat superior als 10.000 habitants, propera a grans aglomeracions urbanes, amb sis línies d'ESO i dos de batxillerat. Alumnat de classe mitjana.

Centre núm. 4

Centre rural, en una localitat de 6.000 habitants a l'interior de Catalunya, amb dues línies d'ESO i una de batxillerat. Alumnat de classe mitja i treballadora.

Centre núm. 5

Centre urbà, en una localitat de més de 200.000 habitants, amb dues línies d'ESO i una de batxillerat. Alumnat de classe treballadora.

Centre núm. 6

Centre urbà, en una localitat de més de 200.000 habitants, amb 3-4 línies d'ESO i tres de batxillerat més cicles formatius. Alumnat de classe mitja i treballadora.

14.3. Metodologia didàctica

Som conscients de que la metodologia emprada per aquesta experiència conté només els elements mínims del que hauria de ser el tractament didàctic d'un camp de batalla com a espai patrimonial tal com ha estat exposat a la primera part d'aquesta memòria. Les possibilitats de fer altrament venien condicionades per un seguit de condicions prèvies:

- la nostra proposta s'havia d'emmarcar dins el currículum normatiu dels alumnes dels diferents centres, considerant fonamentalment els elements comuns de l'ensenyament que podien rebre a les aules
- s'havia triat el segon curs de batxillerat com a nivell idoni per a la realització de l'experiència, ja que tots els professors d'aquest nivell havien de fer referència a les guerres carlines al llarg de la seva programació
- això imposava la necessitat d'adaptar l'experiència a les activitats didàctiques necessàries per a la preparació de la prova de selectivitat, principal objectiu dels/les alumnes durant l'últim curs de batxillerat
- es volia aconseguir una certa garantia d'uniformitat en la informació rebuda pels alumnes, però al mateix temps no es podia alterar la pràctica habitual dels seus professors, ja que no es podia controlar totalment el temps ni la manera en que s'havia rebut en cada cas cada un dels continguts que més endavant apareixerien a les proves de control.
- aquesta informació havia d'adaptar-se a unes proves de control senzilles i homogènies, i havia d'abastar totes les dimensions del carlisme com a fenomen històric
- s'ha de considerar les diferents possibilitats econòmiques dels/les alumnes al moment de plantejar una sortida didàctica, així com l'horari marc dels centres i la disponibilitat dels professors/es que col·laboraven a l'experiència.
- es podien fer reunions prèvies de coordinació amb els professors/es implicats, però, comptant que aquesta experiència havia de repetir-se al llarg de, com a mínim, tres cursos, calia fer un disseny que pogués ser dut a terme malgrat els possibles canvis de responsables del nivell o la participació de professorat interí o substitut.

- l'experiència havia de destorbar el mínim possible les activitats normals dels centres.

Per tot això, la seqüència triada va fonamentar-se en la senzillesa de les activitats i els controls i la tria acurada dels continguts per a que fos possible encabir-los en només una o dues sessions d'activitat per cada curs.

Es tractava de proporcionar als/les alumnes un seguit d'informacions mitjançant un format clàssic –una conferència- amb els mitjans que avui dia es fan servir a les aules –presentació Power Point projectada amb un canó-, amb uns exemples de llibres publicats sobre el tema, i un dossier de materials complementaris –documents, imatges, textos- que l'alumne/a podia treballar pel seu compte. Es buscava reproduir, de manera molt compactada, això sí, el que podia ésser un ensenyament estàndard realitzat a les condicions convencionals a l'aula. Aquesta activitat era comuna per a tots els/les alumnes a tots els centres i abastava tota la experiència històrica del carlisme com a força política, entre 1833 i 1975.

Imatge de les activitats realitzades a l'aula prèviament a la sortida al camp de batalla

D'altra banda, la meitat d'aquests/es alumnes participarien en una sortida didàctica al camp de batalla d'Alpens, amb un altre dossier didàctic i una xerrada complementària centrada específicament en el aspectes bèl·lics i el desenvolupament de la batalla d'Alpens, xerrada que es realitzava *in situ* a la mateixa localitat. Un cop fet això, l'alumnat havia de treballar les informacions proporcionades sobre la batalla i, en grup, havien de fer una reconstrucció dels moviments de la tropa i dels esdeveniments més importants de la mateixa, amb mapes a diferent escala i demanant el suport al carrer de persones de la localitat per a fer totes les localitzacions .

Llavors, mitjançant les proves de control, es podria comparar els resultats obtinguts i veure en quina mesura, la realització d'activitats didàctiques al camp de batalla millorava o no la comprensió dels aspectes generals sobre els conflictes carlins en relació amb els/les alumnes que només havien participat a la primera xerrada al seu centre.

14.3.1. El tractament del Carlisme als manuals docents utilitzats

Segons els plantejament previs per a la realització de la experiència didàctica, cada centre havia de desenvolupar el tema del Carlisme d'acord amb les especificacions del currículum establert pel departament d'Educació i la pràctica habitual del professorat responsable però sense oferir cap ampliació de continguts als elements bàsics del tema, deixant que les activitats comunes dins i fora de l'aula proporcionessin una informació homogeneïtzadora per tal de poder valorar els resultats dels controls previstos en condicions equiparables. Amb aquesta idea, es feia necessari conèixer les informacions i materials complementaris que poguessin aparèixer als

llibres de text per tal de preveure possibles diferències substancials en la informació a la qual tenien accés els alumnes. Aquests pertanyien a editorials diverses:

Centres	Manuais
Centre núm. 1	<i>Història</i> . Autors: S. Cucurella, M. Fernández, J. Granados y J. Cucurella. Barcelona: Editorial Cruïlla, 2002.
Centre núm. 2	<i>Història</i> . AA.VV. Barcelona: Grup Edebé, 2003
Centre núm. 3	<i>Història</i> . Autors: Agustí Alcoberro, Jesús Castillo, Jaume Cortada, Ernest Ferreres, Jordi Llorens. Barcelona: Teide, 2003
Centre núm. 4	<i>Horitzó</i> .. Autors: Margarita García Sebastián, Cristina Gatell Arimont, Jordi Palafox Gamir, Manel Risques Corbella. Barcelona: Vicens Vives, 2003
Centre núm. 5	<i>Història</i> . Autors: Jordi Casassas, Albert Ghanime i Carles Santacana. Barcelona: Grup Promotor Santillana, 2003.
Centre núm. 6	<i>Horitzó</i> .. Autors: Margarita García Sebastián, Cristina Gatell Arimont, Jordi Palafox Gamir, Manel Risques Corbella. Barcelona: Vicens Vives, 2003

Pel que fa a l'anàlisi de la informació continguda a cada manual ens hem fixat en tres aspectes fonamentals:

- els continguts conceptuals relacionats amb el carlisme que apareixen als diferents temes del currículum
- les imatges vinculades amb els diferents partits, associacions i grups tradicionalistes o les guerres de les quals varen ser protagonistes.
- els materials complementaris amb els quals s'ofereix a l'alumnat ampliacions de continguts o com a suport per a la realització d'activitats pràctiques.

Tota aquesta tasca d'anàlisi es pot trobar recollida a les taules de l'annex núm. 2

De fet, la informació ha resultat ésser bastant homogènia, i també breu. Malgrat l'enumeració d'epígrafs pugui fer pensar en un tractament ampli del tema, el cert és que pocs manuals sobrepassen en conjunt les quatre pàgines dedicades al carlisme i algunes escadusseres mencions posteriors. Els diferents punts sovint no s'expliquen, sino que s'esmenten, i el carlisme pràcticament desapareix del panorama polític després de la tercera guerra o, com a molt, dels primers temps de la Restauració. Els aspectes més desenvolupats són en general els mateixos: causes, ideologia i sociologia del carlisme durant la primera guerra carlina, la fi d'aquest conflicte -però sense aprofundir en els pactes establerts entre Espartero i Maroto- les causes de la guerra dels Matiners –encara que no sempre hi apareixen-, i l'esclat de la Tercera guerra. Més interessant resulta constatar el que manca. Mai es parla de les condicions, presuposits estratègics i tàctics que es feren presents en cadascuna de les guerres, fora de la quasi obligada menció a la 'guerra de guerrilles' o partides. No es diu res sobre el finançament de la guerra i molt, molt poc, sobre les seves conseqüències. D'aquestes, en tot cas, es fa alguna referència lligada a la política, però cap pel que fa als costos humans o econòmics. Tampoc no es parla de fets bèl·lics rellevants fins i tot per a la comprensió global del conflicte, com ara l'expedició del general Gómez o la famosa 'Expedició Reial'. Crida l'atenció que pràcticament mai es faci referència a les característiques específiques de la lluita als Països Catalans, tan diferent moltes vegades a la que es desenvolupava al País Basc i Navarra. Evidentment, altres fets militars menors, la vida quotidiana durant la guerra, l'impacte econòmic i social sobre les poblacions rurals catalanes, la interacció dels diferents grups socials sostenidors del carlisme, o la pervivència del carlisme en els períodes d'entreguerres tampoc no es tracten, fora d'algun manual que fa referència al bandolerisme: els coneguts 'trabucaires' de Catalunya. Les úniques figures militars esmentades són Zumalacàrregui i Cabrera;

només un parell de manuals fan referència a d'altres cabdills, com ara Benet Tristany o Savalls.

Pel que fa al carlisme posterior a la Tercera Guerra, només es parla, i no sempre, de l'escisió de l'integrisme, de la seva participació a la conspiració prèvia a l'esclat de la guerra civil de 1936 i del carlisme com a una de les famílies del règim franquista, però son breus referències, sense cap mena d'explicació sobre el seu paper i importància relativa. No es diu res de la reconstitució del partit a finals del segle XIX, el trasllat de la seva influència cap a les àrees urbanes, la creació del Requetè ni del paper del carlisme com a aglutinant d'una part de la ultradreta durant la Segona República. Tampoc no s'expliquen els àmbits de participació del règim franquista – només un dels manuals assenyala la seva importància com a element configurador de l'anomenat 'franquisme català'- ni el progressiu distanciament del règim de bona part dels antics tradicionalistes i les joves generacions, el conflictes al voltant de la successió de Franco, ni, finalment, la divisió del partit i la ràpida perdua de protagonisme polític durant la transició.

En aquest sentit, l'empobriment de la reflexió sobre l'impacte dels conflictes bèl·lics vinculats al carlisme durant el segle XIX sembla anar acompanyat d'un menysteniment del que va suposar el carlisme al segle XX. Certament, el seu protagonisme i significat dins de la dinàmica política no es pot situar al mateix nivell que en el moment del traspàs de l'Antic Règim, però la història del carlisme, important com dèiem per la seva pervivència al llarg d'un segle i mig, no està feta en absolut de dinàmiques unilineals, i resulta particularment deformant que gairebé no es faci cap esment de la incidència dels carlins o ex carlins en la conformació dels moderns nacionalismes regionals a l'Estat espanyol, la dels sindicats catòlics o la lluita dels Sindicats Lliures a Catalunya contra la creixent organització i politització del moviment

obrer. En tot aquest ampli ventall d'importants temes, el carlisme només apareix amb referències puntuals que no permeten fer-se cap idea de la seva importància real.

14.3.2. Selecció dels continguts conceptuals

D'acord amb la definició pròpia de la didàctica de la història com a disciplina científica, la selecció d'aquests continguts es va fer segons les aportacions de la nostra disciplina de referència: la historiografia sobre el reialisme absolutista i les guerres carlines a Catalunya durant el segle XIX, procurant trobar l'opinió amb més suport documental en el cas dels nombrosos punts objecte de debat que han estat resumits al capítol 9 d'aquesta tesi. Tota transposició didàctica requereix una certa simplificació i, encara que a la xerrada es mirava de matisar els continguts i mostrar l'existència del debat historiogràfic, hem procurat cenyir-nos també a explicacions que resultaven coherents amb allò que deien els llibres de text que feien servir els alumnes i el treball desenvolupat a l'aula. En aquest sentit, qüestions com la implicació de la pagesia en els aixecaments carlins o el paper dels furs a la seva ideologia han tingut un tractament, en el fons, més aviat clàssic.

Aquests continguts es centraven en els següents aspectes:

1. El conflicte dinàstic
2. Causes dels conflictes carlins
 - la revolució i el nou estat liberal
 - desamortitzacions i crisis econòmiques
 - industrialització i desindustrialització
3. El suport social del carlisme
 - burgesia i liberalisme

- el paper de la noblesa
 - el paper de la pagesia
 - les classes dependents urbanes
4. Els recursos bèl·lics del carlisme
- cabdills i partides
 - l'exèrcit reial
5. Cronologia dels conflictes bèl·lics
- guerres carlines al segle XIX
 - les expedicions carlines durant la Primera Guerra
6. Distribució del suport al carlisme
- implantació territorial del carlisme armat
7. Ideologia del carlisme
- Absolutisme i tradicionalisme
 - religió
 - furs
 - evolució ideològica del carlisme durant el segle XIX
8. Personalitats del carlisme
- figures militars i polítiques més destacades d'ambdós bàndols
 - la personalitat dels pretendents
9. El cost de la guerra
- conseqüències humanes i econòmiques de les guerres
 - conseqüències polítiques
10. La fi de les guerres
- el conveni de Bergara
 - el recurs carlí a la traïció com a explicació de les desfetes

11. El carlisme després de la derrota militar

- sociologia i activitat política del carlisme durant el període de la Restauració
- el relleu generacional del carlisme

12. Evolució política del carlisme

- El carlisme durant la República i la Dictadura

13. L'hivern del carlisme

- La transformació ideològica del carlisme durant el tardofranquisme.
- Causes de la pràctica desaparició del carlisme polític

No tots els conceptes s'havien d'explicar amb el mateix grau de profunditat, i de vegades es recolzaven en la feina feta pel professor/a d'aula. D'aquesta manera, el conflicte dinàstic només s'esmentava, ja que el seu coneixement formava part indelible del currículum i tots els professors/es havien fet referència, de la mateixa manera que les causes del conflicte eren treballades a l'aula abans i després de l'activitat.

En el decurs d'aquesta xerrada es feien poques referències als aspectes bèl·lics entesos com a tecnologia militar, estratègies del conflicte armat i tàctiques de les partides o l'exèrcit regular. Això servia per remarcar la diferència entre la metodologia didàctica triada en el cas d'uns i altres grups d'alumnes, segons feien o no la sortida al camp de batalla.

Per aquells/es que anessin a participar a les activitats de la sortida didàctica, la xerrada complementària dins el mateix poble incloïa també:

1. Context històric i polític de la batalla d'Alpens
2. Context geogràfic i socio-econòmic
3. Evolució de la tecnologia militar al llarg del segle XIX
 - armament

- tàctica
 - implicacions d'aquesta evolució en el context de les guerres civils catalanes
4. La batalla d'Alpens i les seves conseqüències

14.3.3. Materials complementaris

En tots dos casos a l'alumnat se l'hi proporcionaven uns materials complementaris que es comentaven durant la xerrada i que podien ser treballats a casa o a l'aula a discreció dels seus professors/es. Aquests materials, expressament, no havien estat preparats pel responsable de l'experiència, sino aprofitats de publicacions, articles i qualsevol mena de documentació a l'abast d'un professor/a de l'ensenyament mitjà sense massa especialització didàctica en el tema. En el cas de la xerrada de formació general sobre el carlisme aquests materials complementaris incloïen:

1. La reproducció, introductòria sobre els aspectes generals del conflicte, d'una pàgina de la publicació dirigida a un públic general "*Reportaje de la historia*" difosa pel diari "El Mundo", amb un article del conegut historiador de tendències filocarlines Bullón de Mendoza, que ens serveix per a fer una presentació i explicar la pervivència d'aquest tipus d'ideologia, encara només sigui a nivell individual. Dins de les nostres limitades possibilitats, procurava oferir uns elements comuns de formació sobre el conjunt de les guerres carlines, independents dels manuals que feia servir cada centre escolar participant, en un tó que defugia expressament les convencions acadèmiques i mirava de desvetllar l'interès inicial de l'alumnat.

Desembarco. Los carlistas pelean la batalla de Alcolea después de los primeros días de guerra.

El Perseidismo. Carlos María Isidro, hermano de Fernando VII, promotor de una «guerra carlista».

CRÓNICA / «Dios, Rey, Patria y Fueros» era el lema de los carlistas enfrentados a los isabelinos

ESPAÑA SUMIDA EN LA GUERRA CIVIL POR UN PROBLEMA SUCESORIO

Muerto Fernando VII, la elección de su sucesor al trono sumió a España en tres guerras fratricidas. Pero el conflicto no era sólo dinástico, sino también un choque de dos formas de entender la política y la vida.

Gabriel Banderet

29 DE SEPTIEMBRE DE 1833. Apenas habían pasado unas horas del fallecimiento de Fernando VII. Su cuerpo sin vida, todavía caliente, se iba a convertir en el estigio ínterim de un pleito sucesorio que desembocaría en lucha civil.

Después de tres matrimonios, Fernando VII sólo había conseguido tener descendencia femenina. De acuerdo con la Ley Sálica (que impedía reinar a las mujeres), ninguna de sus hijas le podía suceder, de María Isidro, propusieron a éste como rey. Testa que rechazaron los que veían en Isabel, la prisi- mequina de Fernando VII, a la legítima herede- ra. Esta situación crispó los ánimos. Cualquier provocación podía ser tomada como gesto para iniciar un enfrentamiento armado. La excusa llegó el 3 de octubre de 1834, en Talavera de la Reina, don- de Manuel González, funcionario de Correos, gritó con todas sus fuerzas «Viva Carlos VI». Fue acusado de traición y las autoridades no dudaron en detenerlo y fusilarlo. Era el primer día de la guerra.

Las sublevaciones carlistas fueron surgiendo en el País Vasco, Cataluña, Navarra, La Rioja, Aragón y el Maestrazgo, bajo el lema Dios, Rey, Patria y Fueros. Estas regiones insurrectas abogaban por un ordenamiento político y jurídico descentralizado, más propio del Antiguo Régimen que de los nuevos tiempos, representado por

el liberalismo uniformador que apoyaba a Isabel. Como era de esperar, el conservadurismo de la causa carlista ganó acérrimos seguidores en los sectores más tradicionales de la sociedad, como el campesinado de la zona y la baja nobleza, que veían en el reinado de Carlos María Isidro la garantía de continuidad de sus privilegios. Pero este apoyo no fue suficiente para dotar al ejército carlista de la efectividad necesaria frente a las tropas isabelinas. Esta circunstancia forzó a los defensores de la Ley Sálica a organizarse y combatir en guerrillas que, gracias a la experiencia militar del general Tomás Zumalacárregui, resultaron tremendamente efectivas y devastadoras.

Tomás Zumalacárregui.

LOS CARLISTAS COMENZARON SU DECLIVE CUANDO MURIÓ EL GENERAL ZUMALACÁRREGUI

Maroto (carlista) y Espartaco (isabelino) con el célebre escudo. Con el pretendiente don Carlos y sus fieles exiliados en Francia, parecía que la cuestión sucesoria quedaba definitivamente zanjada.

Pero en 1846, frustrado el matrimonio entre Isabel II y el conde de Montemolín (Carlos VI para los carlistas) el conflicto se reavivó, con la aparición de guerrillas en Cataluña. Los mutines, nombre con el que se conocía a entre milicianos irredentos, aumentaron en número—de 4.000 a 10.000— en un breve lapso de tiempo y dejaron en evidencia a las tropas isabelinas, incapaces de imponer la paz. En la primavera de 1849, el conde de Montemolín aguardaba en Londres para venir a España, pero su viaje fue frustrado y con él, las esperanzas de los carlistas.

DURANTE 13 LARGOS AÑOS el conflicto pareció atenuarse y de hecho, la III Guerra Carlista no estalló hasta bien entrado 1872. Habían pasado casi cuarenta, desde el fallecimiento de Fernando VII y la raíz de los enfrentamientos, cesaron exclusivamente en Cataluña y el País Vasco, según siendo la misma la cuestión sucesoria. Es- ta vez, los partidarios de la Ley Sálica aboga- ban por Carlos VII y sus adherentes, por Alfonso Amadeo de Saboya, primero y por Alfonso XII después. El transcurso de la guerra se saldó con cruentas batallas como el nuevo sitio de Bilbao o la marcha hacia Valencia. Este proceso culminó en 1876 con Alfonso XII, hijo de Isabel II, sentado en el trono.

El escudo de Prágor. El escudo de Prágor, 1876 con Alfonso XII, hijo de Isabel II, sentado en el trono.

TRIBUNA

1834-1936

Alfonso Bullón de Mendoza

Universidad San Pablo-CU

LA FUERZA Y PERDURABILIDAD DEL CARLISMO son la mejor prueba del fracaso de una transición que se desarrolló en la España del pasado siglo: la del Antiguo al Nuevo Régimen. Desahambados por lo llamado de la Revolución Francesa, los historiadores barrocos entendieron los sucesos de España como una revolución fallida, como un cambio penoso destinado a mantener las cosas tal y como siempre habían estado.

Mas los contemporáneos no lo percibieron así. La brusca irrupción del liberalismo durante la Guerra de la Independencia, su enclavamiento en el núcleo de la Constitución de 1812—con que se obsequiaba a quienes se sabía no simpatizaban con la misma), y los escases sucesos con que consiguió hacerse fuera de su estenuado núcleo de incondicionales, dieron lugar a diversas guerras civiles.

Mientras que los carlistas de la primera mitad del XIX defendían sus posturas argumentando que representaban el sentir mayoritario de la nación, los liberales hacían hincapié en que eran el sector más capacitado de la misma, tanto como que podía ser utilizado para justificar cualquier dictadura. Y en buena medida así sucedió, pues edificado sobre un país incapaz de digerir sus reformas, el régimen liberal fue, en sus inicios, un régimen de generales.

ES POCO CONOCIDO, PERO RELEVANTE, que el número de soldados isabelinos muertos durante la I Guerra Carlista fue superior al de las bajas experimentadas por los ejércitos nacional o republicano durante la contienda de 1936-1939 (66.159 frente a 59.500 y 60.500). No se trató pues de una irreflexiva guerra de guerrillas, sino de una lucha que desarrolló en las circunstancias más adversas (los carlistas no contaron en sus filas al comenzar el conflicto con una sola unidad del Ejército regular), pero de resultado hasta qué punto conservó su vitalidad la vieja España.

Tres varios acontecimientos merecen, en 1872, los carlistas volvieron a lanzarse a la guerra, pero su fuerza no era ya la misma. Agrégase durante la primera década del siglo XX, el carlismo entró en un nuevo período de vitalidad con el advento de la II República, y en 1936 los ejércitos de requetés sublevados, siguiendo las órdenes de don Alfonso Carlos, supusieron un valioso apoyo para las tropas nacionales. Era el caso del cine-

2. Una cronologia completa del carlisme com a moviment polític, de tal manera que pogués servir durant tot el curs com eina auxiliar de referència per a situar en el temps qualsevol dels aspectes que s'anaven a treballar:

ETAPA	ANY	ACONTEIXEMENTS
Primera Guerra Carlista	1833	Mort de Ferran VII. Sota una excusa dinàstica, la lluita pel tron entre Isabel II i el seu oncle Carles Maria Isidre, es produeix l'esclat de les tensions socials acumulades després de la fallida de l'Antic Règim.
	1834	El Govern de Madrid signa el Tractat de la Quàdruple Aliança, obtenint suport del Regne Unit, França i Portugal.
	1835	Expedició del general Gómez.
	1837	Els exèrcits carlins arriben fins a les portes de Madrid, en l'anomenada "Expedició Reial"
	1839	Mitjançant l'Abraçada de Bergara, finalitza la I Guerra Carlina al País Basc.
	1840	Cabrera i les seves tropes es retiren cap a França, posant fi definitiu a la I Guerra Carlina.
Manteniment de l'esforç carlista	1845	Abdicació de Don Carles V en el seu fill Don Carles VI, comte de Montemolín.
	1846-49	II Guerra Carlista a Catalunya o "Guerra dels Matiners"
	1860	Fracasa un cop d'estat en San Carles de la Rápita, protagonitzat pel comte de Montemolín i el capità general de Mallorca, el general Ortega.
	1861	Mort de Carles VI, succeït pel seu germà Don Juan III.

	1868	Don Juan III, de idees liberals, abdica en el seu fill Don Carles VII, pressionat per l'entorn familiar absolutista.
	1870	Important Congrés Carlista en Vevey, després del qual s'estableixen les bases organitzatives del Partit.
Tercera Guerra Carlista	1872	Davant la instauració d'una monarquia parlamentària i democràtica, s'inicia la III Guerra Carlista. Carles VII anul·la el Decret de Nova Planta de Felip V, reinstaurant els furs dels països de l'antiga Corona d'Aragó.
	1876	Don Carles VII abandona Espanya i finalitza la III Guerra Carlista.
Restauració	1879	Nomenament com a delegat regi de l'integrista Cándido de Nocedal
	1888	Ruptura amb l'integrisme i expulsió dels nocedalistes del partit
	1890	Reorganització general del partit, dirigida pel marquès de Cerralbo
República i guerra civil	1931	Don Jaime III saluda amb esperança el naixement de la II República i poc després mor. El nou Rei serà el seu oncle Don Don Alfons Carles I.
	1932	El Partit Integrista es fusiona amb el Carlista, passant a crear-se una nova formació sota el nom de "Comunió Tradicionaista"
	1934	Supressió de la Junta Suprema, que serà substituïda per una Secretaria General, dirigida per Fal Conde. Aquest, en un acte en Potes de clara que "<i>los pueblos tienen derecho a levantarse contra los tiranos</i>". S'inicien els preparatius per a la sublevació carlista contra el Govern republicà.

	1935	L'andalus Fal Conde és anomenat nou Delegat Regi i es crea el Consell Nacional de la CT.
	1936	El Requetè i part de l'Exèrcit intenten un cop d'estat que fracassa, després del qual s'inicia una nova guerra civil. Don Alfons Carles I mor sense descendència, i és substituït pel seu nebot Don Xavier de Borbó-Parma, amb el títol de Regent.
	1937	Franco es fa amb el poder dins de l'Espanya "Nacional" i il·legalitza la Comunió Tradicionalista mitjançant el Decret d'Unificació.
Progressiu enfrentament amb el franquisme	1942	Atemptat de Begonya. Un escamot falangista llença dues bombes en contra d'un acte carlista al qual assistia el general Varela, ocasionant 117 ferits.
	1944	La Gestapo alemanya deté a França a D. Xavier, per col·laboració amb la Resistència francesa. És condemnat a mort i traslladat al camp de Dachau. Serà alliberta en 1945.
	1950	La revista Azada y Asta de la AET es posiciona a favor d'una Monarquia Socialista. L'acte de Montejurra d'aquest any arriba a superar els 50.000 assistents.
	1968	El Govern expulsa d'Espanya a la família Borbó-Parma
	1972	Al Congrés del Poble Carlista, triomfen els sectors progressistes del carlisme.
Transició i disolució del carlisme	1975	D. Xavier abdica en el seu fill Don Carles Hug I. La Germandat Nacional d'Antics Combatents Requetès i el Partit Carlí reconeixen com a Rei a D. Carles Hug.
	1976	Es prohibeix l'entrada a Espanya per Barajas a D. Carles Hug, malgrat les promeses d'apertura del govern. Escamots paramilitars ultradretans vinculats a xarxes terroristes

		internacionals, actuen contra els carlins a Montejurra, amb el vist-i-plau del govern
	1977	El govern de Suárez es nega a legalitzar al Partit Carlista, que no es podrà presentar a les primeres eleccions democràtiques
	1979	Fracàs del Partit Carlista a les eleccions generals, després de les eleccions generals; s'inicia un procés de descomposició
	1986	El Partit Carlí participa a la fundació d'Esquerra Unida i demana el NO en el referendun de la OTAN.
	2000	El Congrés del Partit Carlista escolleix com a nou Secretari General a Evarist Olcina. D. Carles Xavier, fill de D. Carles Hug assumeix l'herència monàrquica del carlisme

3. Una proclama clandestina adreçada als partidaris del reialisme molt poc abans de la mort de Ferran VII, que recull els greuges que els partidaris de Carles Maria Isidre recelaven del liberalisme que ja s'albirava:

“Españoles:

Mientras toda la Europa se halla armada para la defensa de la legitimidad de Enrique V, una facción demagógica, venida desde las clases inmundas de París para sumergirnos en el abismo del ateísmo y de la herejía, trata de usurpar el trono de Carles V, llamado por Ley fundamental de la Monarquía, por sucesor de San Ferran, cuyas virtudes imita, y cuyo celo por la Religión forma uno de los bellos rasgos que hacen el carácter de este singular Príncipe, indicado por el cielo hace muchos años, y robado de diversos modos para ser un Rey, según el corazón de Dios. Españoles: Ferran, declarado ya inepto, no por los hombres, sino por Dios mismo, que lo tiene postrado en el lecho, del que no se levantará, y aún por sí mismo, en el hecho de haber

nombrado para gobernar a su esposa, inepta legalmente; Ferran, moribundo, ya no reina de hecho ni de derecho, pues está muerto civilmente. La facción, apoderada de la gobernadora, ha puesto en convulsión a todo el reino. Una separación tiránica del gobierno de las capitales de los buenos vasallos del Rey, sustituyendo a los más comprometidos en el sistema revolucionario de la Constitución y de las Cámaras; una amnistía indiscreta, contra todos los principios de las naciones cultas; la instalación próxima de la carta francesa, que ha revolucionado la Europa; la minoridad sentada en el trono; la llamada de los franceses para auxiliar la usurpación de Cristina; la tolerancia de todos los cultos; la extinción de los voluntarios realistas, de los jesuitas y corporaciones religiosas; en fin, el exterminio del clero y del culto de Jesucristo; éste es el cuadro lastimoso que os presenta en pocos días el gobierno mismo de Cristina. Nieta legítima de Maria Luisa, parece destinada, como aquélla, para traer a nuestro suelo la dominación extranjera. ¿Lo sufriréis, valientes del año 1808? ¿Vosotros que sin armas, sin ejércitos, sin recursos, perdidas las plazas fuertes os opusisteis a las victoriosas águilas del tirano Bonaparte? Vosotros, que vencisteis al llamado invencible ¿os aterraráis a la vista de impotentes amenazas de una secta sanguinaria? No lo creo; Carles, el invicto y virtuoso Carles, es digno de vuestros sacrificios y, puesto a nuestra cabeza, la victoria coronará vuestros esfuerzos y su larga mano remunerará vuestro valor. A las armas, voluntarios realistas; viva el Rey absoluto, don Carles V, regente y legitimidad. Mueran para siempre los ateos y los herejes, enemigos de nuestro Dios. Bajo esta precaución de letra, ni fecha, ni firma, se deben transmitir a los amigos del bien copias, y de unos en otros que vayan siempre en aumento. Pena de la vida tenemos si no trabajamos en salvarnos. La Gaceta lo dice sin rebozo.”

Ferrer, Melchor Historia del tradicionalismo español, 1941-59, vol. III

4. Un text historiogràfic que recull els principals arguments que, en un debat imaginari, podien fer servir tan absolutistes com liberals per defensar les seves respectives postures polítiques:

“Imaginemos una especie de duelo dialéctico. Decía así el absolutista:

<<No hay nada positivo que hacer con vuestras ideas; España es temperamentalmente inepta para un régimen político a lo liberal, a la inglesa, por ejemplo. Cada nuevo ensayo nos lo demuestra. De la libertad pasamos al libertinaje, para tener que volver a gritar ¡viva el tirano!. Si es que las gentes de orden queremos sobrevivir. Lo liberal es anticatólico, afrancesado, sectario, antitradicional, masónico, disgregador... Se opone por esencia al espíritu hispánico. Nunca arraigará en nuestro país>>

Y contestaba el liberal:

<<Es absurdo suponer una falta de aptitud racial para la libertad. Son los siglos de tiranía –mero atavismo- los que han formado una tendencia a la sumisión y al servilismo político. La libertad es el progreso. Si España parece caer una y otra vez en el desorden, cuando se inclina por la libertad, es, fundamentalmente, por incultura cívica y por miseria social. No se puede cambiar en unos años la mentalidad de un pueblo. Hay más fanatismo que religión en los burgos españoles. La libertad necesita de un clima para que pueda crecer, clima que hay que crear, política y socialmente. Pero, llegar a ese clima adecuado supone un largo período de paz y de formación ciudadana. Y la reacción nunca nos deja tiempo para consolidar el ambiente, viniéndose así abajo una y otra vez, la obra empezada. Pero al fin, la idea liberal y constitucionalista triunfará

también en España, acabando con el absolutismo monárquico, cuando los Gobiernos liberales aprendan a servirse de la autoridad como lo hace la reacción>>”

Marqués de Castellflorit. *“Domingo Dulce, general isabelino. Vida y época.”*.

Barcelona: Planeta, 1962, p. 68

5. Dos documents primaris sobre l'actitud ambigua dels carlins respecte al tema dels furs: el *“Manifiesto a los aragoneses”* de 1834 i la *“Proclama a navarros y vascongados”* de 1836, ambdós del Pretendent, Don Carles Maria Isidre.

“Aragoneses:

La muerte de mi augusto hermano sin sucesión varonil, me llamó al Trono de mis Abuelos: sensible a los heroicos sacrificios de mis Pueblos, y dócil a la voz del Cielo, no vacilé un momento en secundar los esfuerzos de la lealtad, a pesar de los obstáculos que con anticipación me habían opuesto sucesos demasiado conocidos, y cuyos desenlaces necesariamente debia ser crear nuevas pasiones, y concitar todos los intereses, abusando de la debilidad de mi sobrina la Reina viuda: sus conatos empero sean vanos: la España entera está dando al mundo nuevas pruebas de su juicio, y amor a sus reyes, a cuya sombra sabe bien sólo puede hallar su verdadera dicha. Estas inmortales provincias defiende con un denuedo digno de los mejores tiempos de nuestra restauración, el derecho de Agnación, en la sucesión al Trono tan solemnemente proclamado en los antiguos Fueros de Aragón, que ha sido siempre el Númen tutelar de esta parte tan preciosa de mis Dominios, y que hoy os quiere arrancar la usurpación. ¡Aragoneses! La España necesita paz para curarse de males inveterados que la oprimen: oíd sus gritos y acordaos de vuestro reciente heroismo, y

no dudéis que con vuestra enérgica cooperación la veremos en breve contenta y feliz en lo interior, y respetada en lo exterior, objeto constante de mis paternales desvelos.

Palacio de Villa Real, 19 de marzo de 1834.

Carlos, rey de Espanya”

“El Rey al Reino de Navarra y a las Provincias de Álava, Guipúzcoa y Vizcaya:

Desde que agradó a la Divina Providencia preparar en este país clásico el primer apoyo a la justicia de mis derechos, no se ha pasado día alguno, en que no haya recibido en estas tres provincias y Reino de Navarra, las pruebas más positivas del amor que profesáis a mi Real Persona y de la lealtad de vuestros generosos corazones. Colocado entre vosotros he sido testigo y justo apreciador de vuestros sacrificios y he sufrido con vosotros muchas veces, vuestras privaciones, fatigas y peligros. Nada habéis omitido para sostener mi causa y habéis cubierto de laureles vuestro nombre y mi corona.

Deseaba con ansia el día, en que la paz general de mis amados Pueblos hiciese más plausible y diese más oportunidad a la manifestación de mi gratitud, y más sensible las pruebas que espero daros de mi paternal solicitud por vuestro bienestar, que con el precio de tantos sacrificios habéis sabido merecer; por dilatada esta época más allá de mis deseos, no quiero guardar ya por más tiempo el silencio, para que aseguréis en mi palabra vuestra esperanza y en mis expresiones la intención y seguridad de mis sentimientos. Deseo hacer vuestra felicidad; asegurar vuestro bienestar; abrir nuevos caminos a vuestra aplicación, y nuevas ocupaciones y recursos a la exuberancia de vuestra población.

Así que las circunstancias permitan reuniros en Cortes y Juntas Generales, será muy grato a mi Real ánimo, que os ocupéis en meditar y proponerme todos aquellos medios de fomentar vuestra industria y fabricación, y singularmente la de hierro, que dando ocupación a los brazos, que no la tienen en la estrechez del terreno, os traiga las grandes utilidades de que es susceptible, apoyada en los alivios, que estoy dispuesto a dispensaros.

Sea ahora vuestro anhelo, como lo es el mío, el poner término a esta guerra impía y devastadora. Esta gloriosa empresa pide todavía sacrificios. Estáis acostumbrados a llevar este peso sobre los hombros de vuestra lealtad y constancia nunca desmentidas, y las grandes empresas como ésta jamás llegan a su término y fenecimiento, sin grandes pruebas y sacrificios.

Nada os pido que no hayáis hecho ya muchas veces; y así como será para mi corazón un deber tan grato como sagrado el proteger y promover la Religión Santa de nuestros padres, que tanta paz y dulzura ha derramado siempre sobre estos piadosos pueblos; así como el apoyo y fiel conservador de vuestros fueros y exenciones, y el protector de un país tan grato a mi memoria, así también ebo yo esperar que, unidos todos como hasta aquí en un solo interés, y redoblando si es posible todavía la energía de vuestros corazones, continuaréis vuestros heroicos sacrificios, hasta dar fin a la temeraria obstinación de vuestros enemigos y coronar de laureles el justo y agrado triunfo de una lucha que tiene sobre sí fija la exepctación y la admiración de toda la Europa.

Dado en el Real de Elorrio a veinticinco de abril de mil ochocientos treinta y seis.

Carlos”

6. Galeria d'imatges del carlisme

6.a. Imatges uniformades de tropes pertanyents a l'exèrcit carlí i a l'exèrcit governamental

6.b. Imatges dels pretendents al tron del carlisme entre 1833 i 1936

6.c. Armes utilitzades per l'exèrcit espanyol durant les guerres carlines

a. Armes de xispa corresponents a la primera guerra carlina

b. Armes de pistó corresponents a la segona guerra carlina

c. Armes de retrocàrrega corresponents a la tercera guerra carlina

7. Cartes d'un voluntari republicà federal i d'un voluntari carlí:

Aquesta carta, no gaire polititzada i de temàtica planera, va ser escrita per un voluntari valencià incorporat a les files carlines. Francesc Guarch, natural de Castellfort, en els ports de Morella, escriu als seus pares des de Santa Pau, a la Garrotxa. La carta, escrita en castellà i amb ploma, està molt deteriorada i bruta, la qual cosa fa pensar que el soldat la va dur molt temps a sobre. Certament, si ha estat trobada a l'arxiu de Santa Pau, és perquè no es va enviar. En els llibres sacramentals d'aquell any hi ha algunes defuncions de soldats carlins, però no n'hi ha cap als mesos de juliol i agost. Per nosaltres té un especial valor ja que fa referència a la victòria carlina d'Alpens. S'ha respectat la grafia original malgrat que no coincideix con l'acceptada actualment:

Vicente Guarch

Castellfort Valencia

Santa Pau, a 20 de julio de 1873.

Queridos padres. Celebrare que [por] la presente se hallen con salud junto con mi amada hermana gracias al Señor.

Mis amados padre y madre, haprovecho esta vención para manifestarles que después que salí de su hamada compañía atravesé Cataluña. Llegado y después de pasado por Tortosa, Tarragona y Barcelona, llegué por último a Gerona y saliendo de allí en dirección a la parte la montaña llegué a un pueblo llamado San Esteban de Llimana en donde encontré la primera partida Carlista en la cual me encorporé con otro Batallón que haora se llama el 2º Batallón de Gerona.

No podréis figurar lo que padecí en tanta travesura como hay desde mi casa hasta el extremo de Cataluña, sin llevar ningún dinero, no tiendo medio para vivir, himplorar la caridad pública pidiendo limosna.

Hemos pasado grandes persecuciones, pero haora todo ha camviado por completo. Las Columnas han dejado de seguirnos y seguimos como unos caballeros, siendo muy grande el aumento que hasen las filas Carlistas. Esto se debe un caso que podemos culicarle [calificarlo] de milagro. Estava recorriendo elSuelo Catalán el furioso Cravinete [el general Cabrinetty] con una fuerte coluna no dando un momento de reposo al Príncipe Alfonso y a Saballs [el capitost carli Francesc Savalls]. Pues bien, esta coluna fue atacada por la partida [de] Saballs, Auguet y Camps con tan gran rapides que mataron Cabrinete y cojieron toda su jente pudièndose desir que no se escaparo que 7 a 8 soldados. Hicieron 828 prisioneros, 45 caballos, 27 mulas de brigada, los cañones y dinero en grande abundancia. Esto ha sido causa que la cuestión ha dado un giro repentino a la Causa; por fin os digo que esto marcha muy bien.

Por hoy no digo más. Darán esprecciones ha Josefa y a sus hijos; a Manuel, Amela y a su Mujer; a buestro padre y madre y ermana. El corazon de vuestro hijo que desea abrazaros.

Francisco Guarch.”

“Aquesta segona es una carta autògrafa de Llorenç Masias i Salvi, presoner polític a la Carraca (Cádiz) amb data de 10 de març de 1870. Escrita en castellà i a ploma ens mostra una cal·ligrafia regular i precisa i una expressió prou correcta pròpia d'un individu acostumat a redactar. En no haver-hi sobre ni cap altra anotació no podem saber a qui anava dirigida ni l'adreça exacta del remitent. Pot ser que fos enviada a Francesc Garrigolas i Coll, secretari municipal del 1868 al 1881, encara que no hi ha cap relació familiar i que aquest era de pensament carlí. No sabem tampoc dels motius pels quals fou detingut. Recordem que el juny de 1869 s'havia aprovat la Constitució democràtica i el general Serrano era regent d'una monarquia sense rei. L federalisme radical, que havia participat en la Gloriosa i havia estat marginat de seguida, va respondre amb un alçament l'octubre de 1869. En fracassar la insurrecció, la posterior repressió portà a molts gironins a l'exili o a la presó. Allò realment interessant és el text d'ela carta, una apassionada lliçó de federalisme, que ens permet veure el tipus d'esperança que els seus partidaris posaven en la democràcia i la república federal com a sistema polític. Ens mostra el credo i els ideals del federalisme utòpic i popular que tant arrelà a les comarques gironines, especialment entre la petita burgesia, els menestrals i els pagesos de les zones costaneres. Resumim una mica el seu contingut per a no fer-ho massa extens.

SALUD, FRATERNIDAD Y JUSTICIA

La Carraca, 10 Marzo 1870

Queridísimo e inolvidable primo. [He] recibido la tuya con fecha 24 del pasado la que me ha causado gran satisfacción y alegría y como a obligación de todo republicano voy a contestarte a tus deseos con mucho gusto y al momento.

La República Federal querido primo: no solamente es el sistema de gobierno mas justo se que tambien el mas barato.

Bajo un gobierno monarquico amás de la cruel opresion que se sufre, pesa sobre todos la centralizacion o sea la aglomeracion de todos los intereses en el seno de la corrompida corte, dejando de este modo a las provincias en un estado lamentable, porque absorbe todo el jugo toda la sustancia provincial el fatal monopolio de la ciudad coronada.

En Madrid, pro ejemplo, se nombran todos los capitanes generales, los gobernadores civiles, los juezes, los asdministradores de todos los ramos y todos estos se nombran no por el Sufragio Universal, no por la voluntad del pueblo, sino por el decreto del soberano, por la voluntad del rey que sin consultar la de los Pueblos espide esos nombramientos por su solo capricho, pro su sola conveniencia.

[...]

Los tiranos, los que habitan en la corge en suntuosos palacios estudiando con indiferencia los lamentos del trabajador que jime, del infeliz que se muere de hambre, necesitan tener contentos a esa multitud de sanguijuelas que chupan la sangre del pobre pueblo que sufre y paga, y que mira con la más horrible pesadumbre espirar de miseria a los tiernos hijuelos que ninguna culpa tienen de que en el mundo haya déspotas o tiranos.

Con la República Federal las provincias se gobiernan por si solas, eligiendo por Sufragio todos sus administradores con sus correspondientes diputaciones y Ayuntamientos y de esta manera el municipio tiene vida propia, sin depender del estado, y si cualquiera de estos administradores falta a sus deberes, el pueblo que lo ve, que lo sabe todo, puede juzgarle y espulsarle de su sitio, poniendo en su lugar a otro mas digno y mas honrado.

Pero a pesar de esta independencia de las provincias, a pesar de esta vida propia de los municipios, un fuerte lazo une a todos los pueblos, que va a parar a un centro comun, del mismo modo que los rios a pesar de seguir diferente curso van a parar al mar.

Con la República Federal se establecen todos los derechos naturales al hombre, y las libertades de reunión, de asociación, de derecho al trabajo, de imprenta, de industria y de crédito, de religion y de cultos son una solemne verdad porque estan garantizadas por el mismo pueblo que las dirige, que las protege y que las defiende.

Con la República Federal no hay ejércitos permanentes, juguete de los tiranos y azote del pueblo.

Con la República Federal se hunden todas las contribuciones indirectas, quedando convertidas en una sola directa que no pesa en tanto grado sobre los contribuyentes.

Con la República Federal se declara la independencia de la iglesia ahorrándose mas de 200.000.000 de reales.

Con la República Federal se hacen una infinidad de economías como son la de las cargas de justicia, el mantenimiento e la casa real y la venta de todos los bienes eclesiásticos que de derecho pertenecen al pueblo, sin contar otras muchas economías que se irán describiendo así que se realice nuestro sueño dorado.

Con la República Federal se establece el derecho natural a la vida, aboliendo la pena de muerte para toda clase de delitos.

Con la República Federal se establece el sistema penal penitenciario con el cual encuentran los desgraciados criminales su regeneración moral por medio de la instrucción y el buen ejemplo; aboliéndose por consiguiente esas cárceles y presidios, centros de corrupción, de vicios, de desmoralización y de tiranía.

Con la República Federal quedan abolidos todos los privilegios y títulos declarándose a todos los hombres enteramente iguales.

Y por último la República Federal establece el reino de la justicia, haciendo imposible para siempre los reyes y sus tiranías. [...]

No me importa que mis cartas las hagas leer a todo el mundo, pues así lo deseo y espero, y nuestra correspondencia ha de ser continua puesto que en las otras cartas te hablaré de otras cosas que combienen al Pueblo para su felicidad.

[...] tu Primo el que está dispuesto a hacer guerra a todos terrenos y a todas partes, a todas las tiranías y aun que encarcelado me tengan no por esto calmarán mi amor a la libertad el amor a la República que es la única que puede solucionar el derecho, la libertad, economía, igualdad, justicia, lo que con mucha ansia estoy aguardando este dichoso día que estos lemas quedaran consolidados. [...]

Pues recibe e corazón de tu invariable Republicano intransigente

Lorenzo Masias y Salvi

Textos publicats i comentats per Salvador Reixach i Planella a ANNALS (1996-1998).

Patronat d'Etudis Històrics d'Olot i Comarca, pp. 195-206

8. Dos textos historiogràfics sobre el carlisme i el sorgiment dels nacionalismes a l'Estat espanyol.

8.a. El carlisme i el naixement del nacionalisme basc

Fuerismo integrista y neocatolicismo

Consolidada la Monarquía isabelina, bendecida por la Iglesia y con un liberalismo político de mínimos, el carlismo parecía condenado a desaparecer. No fue así. Una nueva función histórica le esperaba: la de convertirse en la reserva espiritual y fuerza movilizadora de las clases más conservadoras en momentos de emergencia, tal y como sucedió en el Sexenio democrático y durante la Segunda República.

(...) Este fuerismo neocatólico e integrista que levantó la bandera <<Dos y Fueros>> no necesitó mucho para depurar del liberalismo la retórica heredada. La religión era ahora la esencia de una foralidad destinada a combatir las <<libertades e perdición>>. Los neocatólicos navarros, ausentes del fuerismo anterior por haber realizado su particular arreglo, se incorporaban ahora a este fuerismo contrarrevolucionario (...) y el País Vasco aparecía ante propios y extraños como la reserva espiritual de España, un <<oasis moral en medio de los aires revolucionarios que sacuden Europa>>; la <<Covadonga de las libertades españolas>>, según el catalán Mañe y Flaquer.

Y es que como pensaba el vizcaíno Artiñano, <<Dios quiso a los vascongados para que la lumbre de la Cristiandad no se apagase del todo en España>>, porque como explicaba el alavés Ortiz de Zárate, <<el pueblo vascongado lleva en sus venas la primitiva sangre de los fundadores de España sin mezcla de razas extranjeras... ha sobresalido permanentemente por la defensa de la Religión y de la Patria Española contra el ocupante extranjero>>. Para Aparisi y Guijarro, <<en el actual naufragio sólo se han salvado los Fueros de Navarra y Vascongadas, hermoso espectáculo de la

*libertad cristiana y española>>. Si, <<allí vive la libertad porque no vive el liberalismo>>
(...)*

Pero esta reflexión en torno a la excelencia e integridad católica vasca frente a la progresiva corrupción española admitía otra alternativa distinta a la misión redentora... <<Cuando las instituciones se conmueven, la sociedad se agita, el sagrado de la familia se profana y el principio de autoridad se menosprecia es cuando los pueblos que tienen conciencia de su dignidad y fe en sus destinos providenciales deben asociarse y unirse... El idioma vascongado servirá de glorioso escudo al pueblo euskaro para preservarse de las venenosas doctrinas que esparce por todos los ámbitos del mundo el espíritu revolucionario...>>. Desde entonces la idea de que no se trataba tanto de salvar a España como de salvarse ella iría germinando.

(...) Los ingredientes para el aislamiento definitivo estaban servidos: la teoría del oasis magnificó la excelencia e integridad católica vasca, el catastrofismo neocatólico pintó con tinta negra la decadencia y corrupción española y los del chantaje independentista sirvieron la idea. No quedaba más que abandonar el machacón españolismo.”

Maria Cruz Mina *Patria, Religión y Fueros* HISTORIA 16, núm. 271, pp. 8-17

9. El carlisme als orígens del nacionalisme català

“A Catalunya el règim canovista comportà excloure del sistema les dues grans forces polítiques populars: el federalisme republicà i el tradicionalisme carlí... el triomf de la Restauració potencià dins cada una d'aquestes dues forces la tendència a deixar de banda els aspectes més dogmàtics de la seva doctrina respectiva i a adoptar un particularisme català pre-nacionalista (...) La confluència dels dos corrents vers el

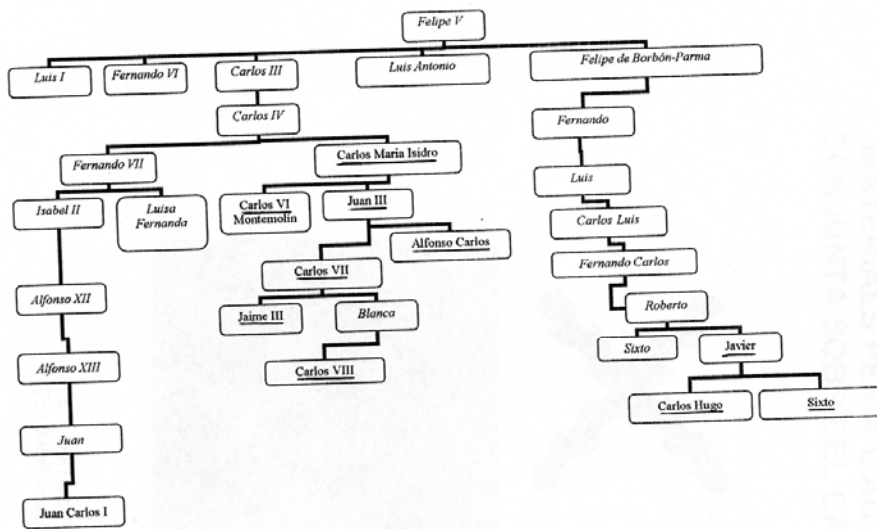
catalanisme polític es produí sota el guiatge de dues obres: Lo catalanisme (1886) del republicà federal Valentí Almirall i La tradició catalana (1892) del sacerdot Josep Torras i Bages...

(...) Aquest fou un període de grans lluites dins la clerecia catalana. La major part d'aquesta no es donava per satisfeta amb la confessionalitat de l'Estat de la Restauració. Li semblava inacceptable àdhuc el restringit liberalisme del règim de Cánovas i menys encara assimilava la posició molt limitadament oberturista de les encícliques del papa Lleó XIII. Dirigien les hosts integristes <<El Correo Catalán>> [diari carlista] i <<La Revista Popular>> del capellà sabadellenc Sardà i Salvany, autor de El liberalismo es pecado i clergue obsessionat per l'existència d'unes quantes escoles aconfessionals: <<La escuela laica es el demonio convertido en preceptor>>.

A mesura que el nacionalisme català, en la seva formulació conservadora pràctica, aniria aconseguint el suport de la clerecia catalana, aquesta aniria abandonant l'immobilisme de les posicions integristes. El mateix carlisme català, veient-se disputat el terreny pel regionalisme a partir del 1901 acabaria establint amb ell aliances electorals en posició subordinada, encara que sense renunciar als seus orígens."

A. Balcells *Història dels Països Catalans*. Barcelona: Edhasa, pp. 358-362

9. Quadre genealògic dels monarques de la casa de Borbó en les seves dues branques.

ARBRE GENALÒGIC DELS MONARQUES DE LA CASA ESPANYOLA DE BORBÓ.
Els noms subratllats corresponen als pretendents de la branca carlina

10. Adreces per ampliar coneixements a Internet

www.xtec.net/~jbuxader/historia/temes/escat/carlisme.htm

<http://www.portalmundos.com/mundohistoria/batallas/guerrascarlistas.htm>

www.partidocarlista.com

www.borbon-parma.net

<http://es.geocities.com/faroagencia/biografia.html>

ca.wikipedia.org/wiki/Carlisme

http://es.wikipedia.org/wiki/Guerras_carlistas

Per als/les alumnes que havien de participar a la sortida didàctica i les activitats al camp de batalla d'Alpens, es preparava un dossier específic amb un resum del que hem explicat a l'apartat 13.4 sobre el desenvolupament de la batalla, un mapa topogràfic de la zona a escala 1:50.000 on es pot observar la ruta d'acostament de les tropes liberals i carlines a la població d'Alpens, un mapa topogràfic de la zona a escala 1:20.000 amb la inclusió del topònims que podien servir de referència sobre la distribució de les forces carlines tal com figura a la nostra narració, un plànol del poble amb la distribució actual dels edificis, i la proposta de pràctiques a fer.

14.3.4. Activitats al camp de batalla

L'objectiu era obtenir una reconstrucció el més fidel possible dels esdeveniments que van ocórrer al poble, per tal de comprendre les circumstàncies del combat i jutjar amb encert el tipus de conflicte que van ser les guerres carlines i les actituds personals i socials que es van donar al llarg de tants anys.

Les instruccions que es donaven als/les alumnes eren les següents:

1. Observar l'entorn i el tipus de paisatge en que es va desenvolupar la batalla d'Alpens.
2. Llegir el material complementari i amb molta atenció la descripció de la batalla
3. Situar als mapes els topònims que apareixen a la descripció de la batalla
4. Situar la ruta d'acostament de les tropes republicanes
5. Observant el terreny, fer una hipòtesi aproximada sobre la posició i moviments de les unitats carlines i republicanes (batallons de Girona i Barcelona, zuaus, etc.)
6. Assenyalar el punt on va caure mort el general Cabrinetty i establir una hipòtesi sobre l'origen del tret que el va matar.

En aquests petits dossiers es podia copsar d'alguna manera certs elements procedimentals afegits als continguts de l'experiència, però que no van resultar clarament significatius pel que fa als resultats. D'una banda, tots els grups es van situar correctament als mapes, i la localització espacial de la toponímia, dels elements topogràfics més rellevants i la lectura tant del relleu com de les distàncies sembla haver estat sempre correcta. Això no resulta estrany si prenem compte del nivell educatiu triat –el segon de batxillerat- el fet que es treballava en grups, que la feina s'enllestia a casa i que havien estat prèviament preparats per una xerrada i un curt debat sobre les característiques del camp de batalla.

Tampoc no resulta rellevant que els grups fossin capaços d'establir una relació cordial amb persones de la localitat i obtinguessin informacions orals, particularment dels nens de la mateixa escola d'Alpens, que els van guiar en moltes de les visites per alguns indrets rellevants de la batalla. I també era d'esperar que, en molts casos, el 72% dels treballs corregits, el relat, tant de la mort del general Cabrinetty i les hipòtesis versemblants sobre el fet, com del mateix desenvolupament de la batalla fossin plausibles. En la resta de casos, va ser més aviat la brevetat de l'exposició i no la pobresa de l'expressió el que feia dubtar de la descripció de la batalla.

En tot cas, el profit que podíem treure d'aquestes constatacions era relatiu, més enllà de la satisfacció de veure que un grapat d'alumnes s'havien motivat per l'experiència i havien fet una bona feina. Si no es podien comparar amb procediments semblants fets per alumnes que no participaven a l'experiència didàctica, la puntuació o no d'aquests exercicis resultava obertament subjectiva i amb poc significat científic.

14.4. Proves de control

14.4.1. Estructura i condicions

La primera cosa que cal dir es que no ha de confondre's aquesta prova amb un model o proposta d'avaluació, en la mesura que no aconsegueix cap requisit per a poder considerar-la d'aquesta manera. Només en part constitueix un element 'sumatiu' en el procés d'avaluació dels/les alumnes –es va deixar a criteri dels professors que es pogués aprofitar d'aquesta manera- i també només en part aconsegueix una funció 'formativa', en la mesura que els alumnes van rebre corregida la primera prova de control i nosaltres sí que ho hem aprofitat per a reconsiderar determinats aspectes de la nostra pràctica docent.

Es tracta només d'un control, en el sentit més estricte del terme, que ens havia de permetre 'mesurar' fins a quin punt la sortida didàctica i l'experiència del contacte directe amb el camp de batalla havia aportat alguna mena de 'plus' a la capacitat del l'alumnat per comprendre i recordar el fenomen històric de les guerres carlines, i en quina mesura això havia estat en uns o altres aspectes dels que ens havíem proposat treballar com a continguts conceptuals.⁵⁷⁹

Aquesta prova es feia en dos moments del curs. La primera, entre 15/25 dies de realitzada l'activitat didàctica sigui xerrada o sortida didàctica. La segona, amb menys quantitat de preguntes, a les 16-18 setmanes de la mateixa activitat. En tots dos casos l'alumnat no havia estat prèviament advertit de la seva realització, ni s'havien fet activitats properes referents al tema.

⁵⁷⁹ Pel que fa a la diferència conceptual entre avaluar i "mesurar", veure Plata Suárez (1997) *Evaluación de los aprendizajes en Ciencias Sociales*, p. 267 i ss.

Pel que fa al tipus de test, es tractava d'una prova objectiva amb preguntes tancades:

- De múltiple elecció de resposta 1,8,11,12,13,15,16,19
- De doble alternativa 2,3,5, 17
- De resposta limitada 6,10, 14,18, 20
- D'associació 4,7,9

Complementada amb 4 preguntes obertes: tres amb la valoració de l'experiència i una amb el judici de l'alumne/a sobre el Carlisme com a fenomen històric

El control, individual, es feia a les condicions normals de l'aula, de la mateixa manera que les proves escrites de cada avaluació i amb supervisió del professor/a d'aula, però sense avís previ, amb la qual cosa el que es mesurava era la comprensió i capacitat de record generals, sense una atenció específica anterior al tema. El temps disponible venia a ser d'uns quaranta-cinc minuts. Es demanava la identificació personal de l'alumne/a al mateix full.

14.4.2. Continguts de referència i criteris de valoració

Pel que fa als continguts, les primeres vint preguntes han estat plantejades d'acord amb el discurs narratiu de les xerrades, i d'acord amb els continguts conceptuals presents als manuals de segon de batxillerat, però responen als següents centres d'interès:

- 1) Aspectes bàsics del coneixement de les guerres carlistes i per a situar el carlisme com a fenomen històric:

Pregunta núm.

Causes	1
Conseqüències	15
Ideologia	3
Cronologia	4
Personatges més coneguts	5
Territoris	6
Iconografia	7
2) Sociologia del carlisme	2, 11
3) Aspectes bèl·lics de les guerres al segle XX	
Armament	9, 10
Característiques de la tropa carlina	
catalana	12
Fets militars més coneguts	14
Finançament	13
4) Desenvolupament històric del carlisme al segle XX	
Restauració	16
Guerra civil	17
Franquisme	18, 19
Transició	20

La correcció de les respostes es feia d'acord a les conclusions tretes de la historiografia que ha tractat el tema -amb un esperit ampli- tal com figuren als diferents apartats, segons els següents criteris:

Pregunta núm. 1

Assenyala amb una creu (tres màxim) quines causes serviren per explicar el conflicte carlí:

- Un conflicte dinàstic
- La lluita contra els invasors francesos
- La defensa dels furs
- La lluita contra el liberalisme
- El rebuig de la modernització provocada pel ferrocarril
- El rebuig de la desamortització de terres de l'església
- La crisi econòmica provocada per la pèrdua de les colònies americanes.
- Defensa de les desamortitzacions pels carlins

Respostes correctes:

- a. Un conflicte dinàstic
- b. La defensa dels furs
- c. La lluita contra el liberalisme i la burgesia
- d. El rebuig de la desamortització de terres de l'església

Valoració: 1 resposta = 0 punts

2 respostes = 0'5 punts

3 respostes = 1 punt

Pregunta núm. 2

D'aquests grups socials, indica quin va ser *més procliu* a la causa liberal i a la causa carlina:

	Absolutisme	Liberalisme
Aristocràcia		
Petita noblesa		
Pagesia mitjana		
Clergat		
Burgèsia		
Exèrcit		

Respostes acceptades:

	Absolutisme	Liberalisme
Aristocràcia		x
Petita noblesa	x	
Pagesia mitjana	x	
Clergat	x	
Burgèsia		x
Exèrcit		x

Valoració: 0-1 errors = 1 punt

2-3 errors = 0,5 punts

< 3 errors = 0 punts

Pregunta núm. 3

Quines d'aquestes paraules recullen principis fonamentals de la ideologia carlina

	SI	NO
Liberalisme		
Absolutisme		
Capitalisme		
Tradicionalisme		
Catolicisme		

Respostes acceptades:

	SI	NO
Liberalisme		X
Absolutisme	X	
Capitalisme		X
Tradicionalisme	X	
Catolicisme	X	

Valoració: 5 encerts, 1 punt

4-3 encerts, 0,5 punts

< 3 encerts, 0 punts

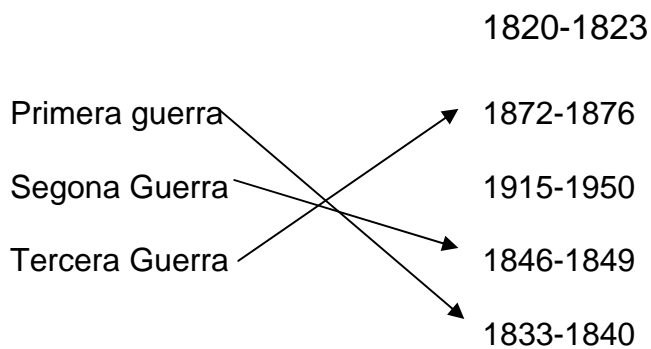
Pregunta núm. 4

Pots posar en relació les tres guerres carlines amb les següents dates?

Indica-ho mitjançant una línia que serveixi per unir cada guerra amb la resposta correcta.

	1820-1823
Primera guerra	1872-1876
Segunda Guerra	1915-1950
Tercera Guerra	1846-1849
	1833-1840

Resposta acceptada:

Valoració: 0-1 respostes correctes = 0 punts

2 respostes correctes = 0,5 punts

3 respostes correctes = 1 punt

Pregunta núm. 5

Assenyalat a quin bàndol pertanyien els següents personatges:

<i>Nom</i>	<i>Carlistes</i>	<i>Liberals</i>
Baldomero Espartero		
Isabel II		
Carles Maria Isidre		
Tomàs de Zumalacárregui		
Rafael Maroto		
Alfonso XII		
Ramon Cabrera		
M ^a Cristina de Nàpols		

Respostes acceptades:

<i>Nom</i>	<i>Liberals</i>	<i>Carlistes</i>
Baldomero Espartero	X	
Isabel II	X	
Carles Maria Isidre		X
Tomàs de Zumalacárregui		X
Rafael Maroto		X
Alfonso XII	X	
Ramon Cabrera		X
M ^a Cristina de Nàpols	X	

Valoració: 0-1 errors = 1 punt

2-3 errors = 0,5 punts

< 3 errors = 0 punts

Pregunta núm. 6

Indica sobre el mapa a quines parts de la Península es va donar un clar predomini carlí durant la primera i tercera guerres carlines

Resposta correcta. Han d'haver assenyalat al mapa:

- la Catalunya interior
- El País Basc i Navarra
- El Maestrat

Valoració: assenyalar aproximadament els tres territoris = 1 punt

dos territoris = 0,5 punts

un territori = 0 punts

Pregunta núm. 7

Amb quin bàndol relacionaries cadascuna d'aquestes imatges? (marca amb una creu)

Carlins

Liberals

**Cazador de Infantería.
Soldado Campaña (1874)**

Carlins

Liberals

Resposta correcta:

a. Carlins

b. Liberal

Valoració: : resposta encertada = 1 punt

altres respostes = 0 punts

Pregunta núm. 8

Com es va posar fi a la primera guerra carlina?

- a. amb la pèrdua d'una batalla per part dels carlins
- b. amb el reconeixement de Isabel com a reina per Don Carles
- c. amb un pacte secret entre els militars dels dos bàndols

Resposta correcta:

- a. Amb un pacte secret entre els militars dels dos bàndols (o qualsevol altra amb significat similar)

Valoració: resposta encertada = 1 punt

altres respostes = 0 punts

Pregunta núm. 9

Quin tipus d'armes de foc es feien servir a la primera i tercera guerra carlina? Tria entre armes de: fusell de xispa, fusell de pistó i retrocàrrega

- Primera guerra:
- Tercera guerra:

Respostes acceptades:

- Primera guerra: fusell de xispa
- Tercera guerra: fusell de pistó i retrocàrrega

Valoració: dues respostes encertades = 1 punt

una resposta encertada = 0,5 punts

cap resposta encertada = 0 punts

Pregunta núm. 10

Quin fou el principal avantatge que van proporcionar les successives modificacions d'aquestes armes?

Resposta correcta: a. simplificació de l'ús per la tropa; reduïa el temps d'entrenament

b. s'han acceptat parcialment altres possibilitat relacionades

mencionades a l'activitat, com ara la rapidesa de foc, la fiabilitat o

la punteria, ja que mostraven l'interès pel tema.

Valoració: Resposta (a) = 1 punt

Respostes (b) = 0,5 punts

Pregunta núm. 11

Assenyala amb una creu (tres màxim) per quines raons el conflicte carlí va quallar més a les comarques de muntanya?

- Dificultats per competir en el nou món industrial
- La població era més intransigent
- Són comarques amb petita noblesa
- Manca de bones comunicacions

Respostes acceptades:

- Dificultats per competir en el nou món industrial
- Manca de bones comunicacions

Valoració: dues respostes encertades = 1 punt

una resposta encertada = 0,5 punts

cap resposta encertada = 0 punts

Pregunta núm. 12

Per quina característica eren conegudes les tropes catalanes dins dels exèrcits carlins?

- per la seva eficàcia militar
- per la seva manca de disciplina
- per ser les més nombroses a l'exèrcit carlí

Resposta correcta:

- per la seva manca de disciplina

Valoració: resposta encertada = 1 punt

altres respostes = 0 punts

Pregunta núm. 13

Marca amb una creu (dos màxim). D'on sortien els diners per finançar les tropes carlines?

- dels préstecs estrangers
- de les contribucions dels pobles
- dels segrestos i xantatges
- dels impostos de l'estat
- dels nobles

Respostes acceptades

- de les contribucions dels pobles
- dels segrestos i xantatges

Valoració: dues respostes encertades = 1 punt

una resposta encertada = 0,5 punts

cap resposta encertada = 0 punts

Pregunta núm. 14

Assenyala dos fets militars importants que puguis recordar d'aquestes guerres

Respostes acceptades. Hi ha diverses possibilitats: expedició del general Gómez, setge de Bilbao, campanyes de Cabrera al Maestrat, Expedició Reial, crema de Moià, batalla d'Alpens, etc.

Valoració: resposta encertada = 1 punt

Pregunta núm. 15

Marca amb una creu (dos màxim). Quines conseqüències va tenir la guerra ?

- Devolució dels furs a Catalunya i el País Basc
- Retard en el desenvolupament industrial espanyol
- Conflictes interns a la societat i fins i tot les famílies catalanes
- Manteniment de l'Antic Règim com a sistema polític

Respostes acceptades :

- retard en el desenvolupament industrial espanyol
- conflictes interns a la societat i fins i tot les famílies catalanes

Valoració: dues respostes encertades = 1 punt

una resposta encertada = 0,5 punts

cap resposta encertada = 0 punts

Pregunta núm. 16

Com van aconseguir els carlins mantenir viu el seu moviment després de la guerra ?

Marca amb una sola creu

- Defensant la seva ideologia des de les esglésies
- Amb nous intents d'aixecaments i cops d'estat
- Amb associacions i cercles tradicionalistes

Resposta correcta:

- Amb associacions i cercles tradicionalistes

Valoració: resposta encertada = 1 punt

altres respostes = 0 punts

Pregunta núm. 17

Amb quin bàndol van lluitar els carlins durant la guerra civil espanyola? Marca amb una creu

- Franquistes
- Republicans

Resposta correcta :

- franquistes

Valoració: resposta encertada = 1 punt

altres respostes = 0 punts

Pregunta núm. 18

Quina va ser l'actitud de Franco envers els carlins?

Resposta correcta: els va deixar de banda o d'altres amb significat similar

Valoració: resposta encertada = 1 punt

altres respostes = 0 punts

Pregunta núm. 19

Quina mena de canvi ideològic es va produir al carlisme cap al final de la dictadura franquista?

- es van tornar liberals
- es van tornar conservadors
- es van tornar d'esquerres

Resposta correcta: es van tornar d'esquerres Valoració: resposta encertada = 1 punt

altres respostes = 0 punts

Pregunta núm. 20

Per quina raó principal creus que el carlisme va desaparèixer ràpidament com a força política després de la mort de Franco?

Resposta acceptada: pel gir ideològic i la subsegüent divisió interna

Valoració: resposta encertada o similar = 1 punt

altres respostes = 0 punts

Les següents preguntes son obertes i no tenen valoració, ja que es tractava de recollir l'opinió de l'alumnat.

Pregunta núm. 21

Què has après en aquesta experiència / xerrada?

Pregunta núm. 22

Creus que ha millorat el teu coneixement del Carlisme?

Pregunta núm. 23

Creus que ajuda a entendre els altres fets de la història contemporània?

Pregunta núm. 24

Quin es el teu judici històric sobre la ideologia Carlista?

La prova de record que es realitzava entre 16 i 18 setmanes més tard de l'activitat didàctica recollia les mateixes preguntes, però només les numerades com a 1, 2, 3, 4, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 17 i 19, sense incloure tampoc les preguntes d'opinió dels alumnes, que haurien estat repetitives.

14.4.3. Resultats de les proves.

A l'experiència han participat 10 professors i 630 alumnes. D'aquests, 53 corresponen al centre nº 6, el qual només ha participat durant el curs 2007-2008; per tant, cercant la coherència en l'exposició dels resultats, només farem servir les seves dades per corroborar alguns aspectes.

En total, doncs, a les proves de record van participar, als cinc primers centres ressenyats:

Curs 2004-2005: 133 alumnes

Curs 2005-2006: 156 alumnes

Curs 2006-2007: 153 alumnes

Curs 2007-2008: 188 alumnes

Per a l'anàlisi farem servir els resultats provinents de 295 alumnes (283 van participar a les primeres proves i 289 a les segones) la qual cosa fa un total de 572 resultats computats.

14.4.4. Interpretació dels resultats

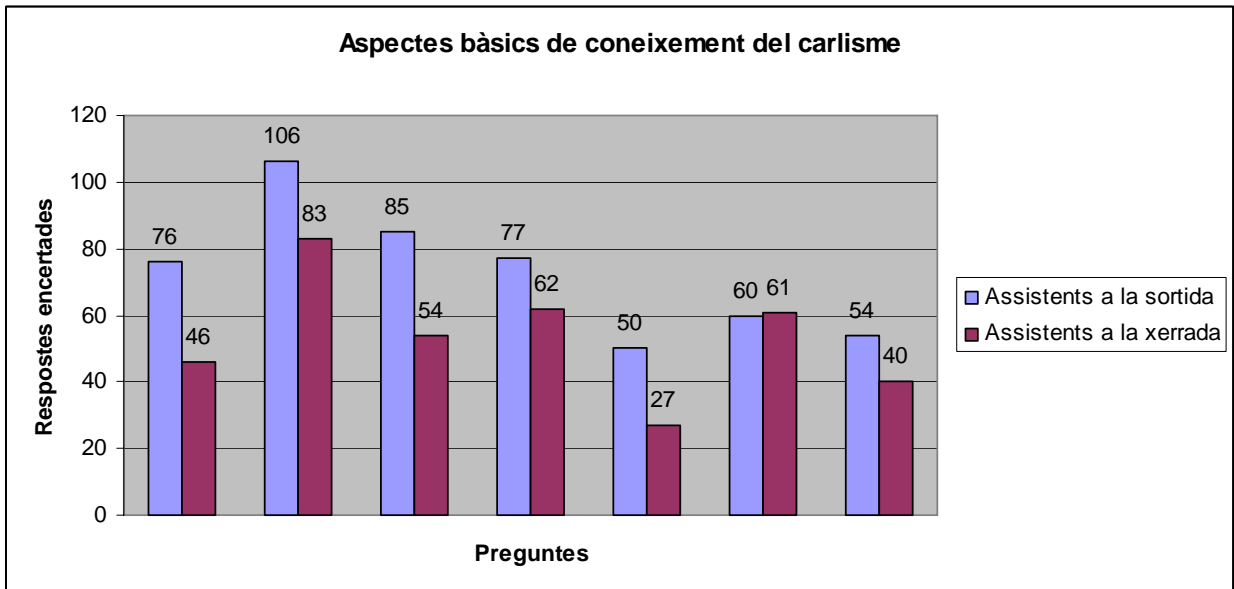
14.4.4.1. Anàlisi de les respostes quantitatives

Les respostes poden mostrar un grau alt de variabilitat, depenent de factors de vegades externs a la mateixa experiència. Si agafem el volum de respostes puntuades bé o malament, deixant de banda aquelles valorades en mig punt –i que tenen un ventall massa gran de possibilitats interpretatives–, comprovem que les respostes encertades són majoria, 2549, i d'aquestes, un 58,69% del total correspon als/les alumnes que havien participat en la sortida didàctica al camp de batalla, mentre que els/les alumnes que van participar només a la xerrada al seu centre són autors de 1794, un 41,31% del total. Amb les respostes errònies, la situació resulta inversa. La majoria corresponen a l'alumnat que no va participar a la sortida al camp de batalla, 1625, un 57,75% del total, i 1189, un 42,25%, a l'alumnat que va participar en la mateixa. Això ja ens dona una primera aproximació a un cert grau d'efectivitat de la nostra proposta didàctica.

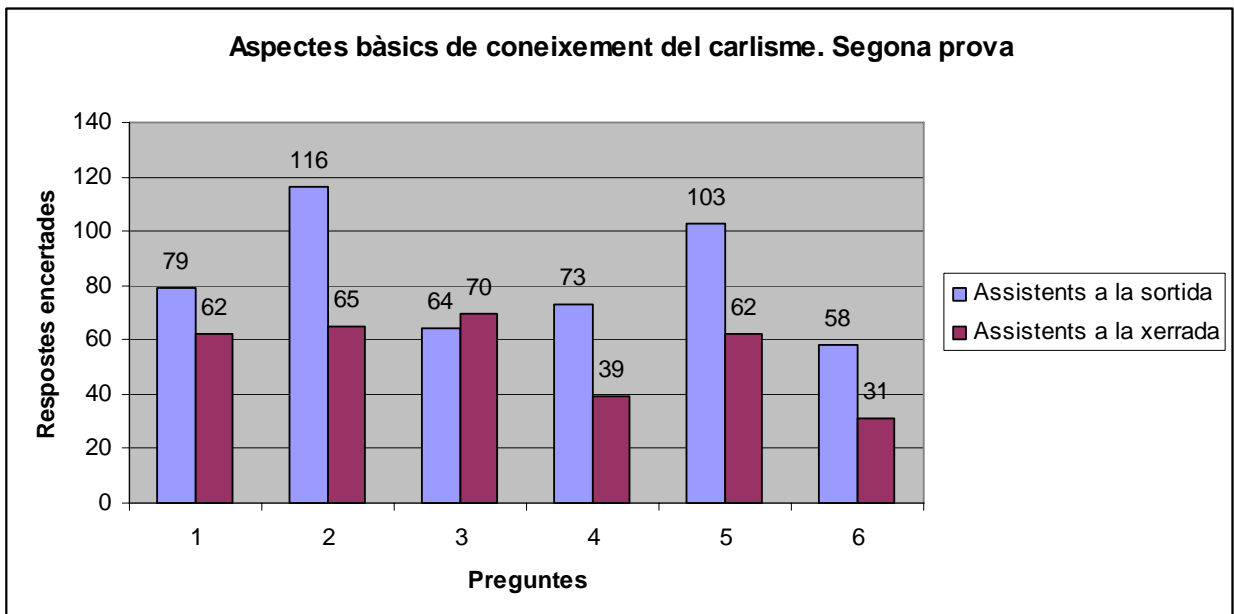
En conjunt, els resultats han estat més positius a les segones proves que a les primeres. En aquestes, només el 44,83% de les respostes eren encertades, mentre que a les segones ho era el 48,67%. I si agafem les negatives trobem de forma encara més marcada la mateixa pauta. A les primeres proves, eren completament errònies el 33,23% de les respostes, mentre que a les segones, ho era només el 28,76%.

Si analitzem els resultats segons el contingut de les preguntes podem inferir també algunes conclusions interessants. Agafem, per exemple el bloc d'aspectes bàsics en el coneixement del carlisme, compost per les preguntes 1,3,4,5,6,7 i 15. Centrant-nos en les respostes encertades, veurem com en tots els casos, a la primera prova, només en una de les qüestions, la pregunta núm. 7, no és superior el nombre

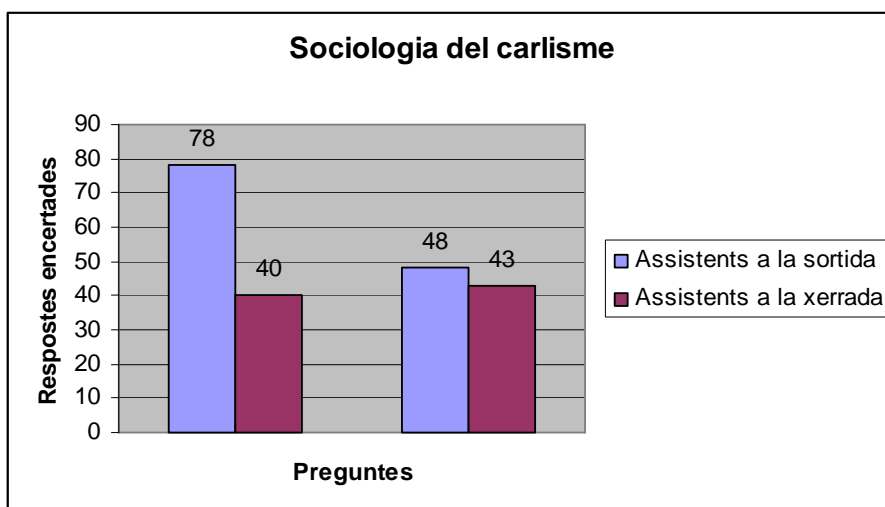
d'encerts de les persones que van assistir a la sortida didàctica al camp de batalla que les dels/les que només van assistir a la xerrada.

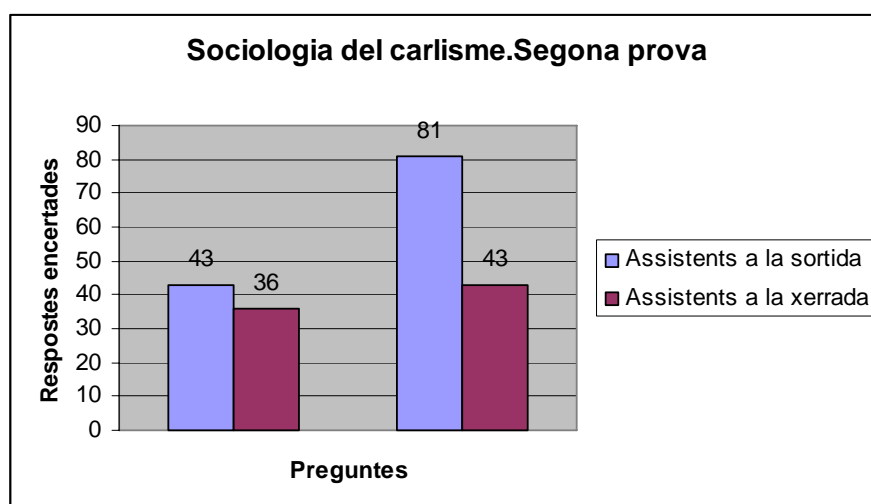
Si fem el mateix amb la segona prova ens trobem amb un panorama molt semblant, només amb una variació de l'única pregunta en que s'inverteix la tendència:

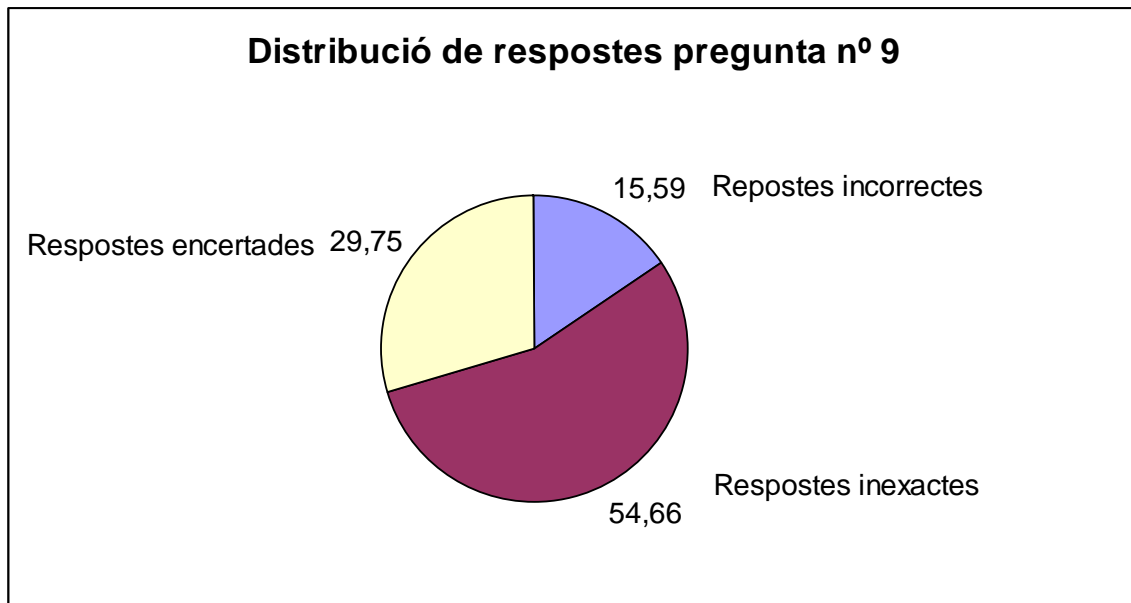
Si ens fixem amb un altre aspecte important del contingut, com es la sociologia del Carlisme, preguntes 2 i 11, es repeteix aquesta pauta:

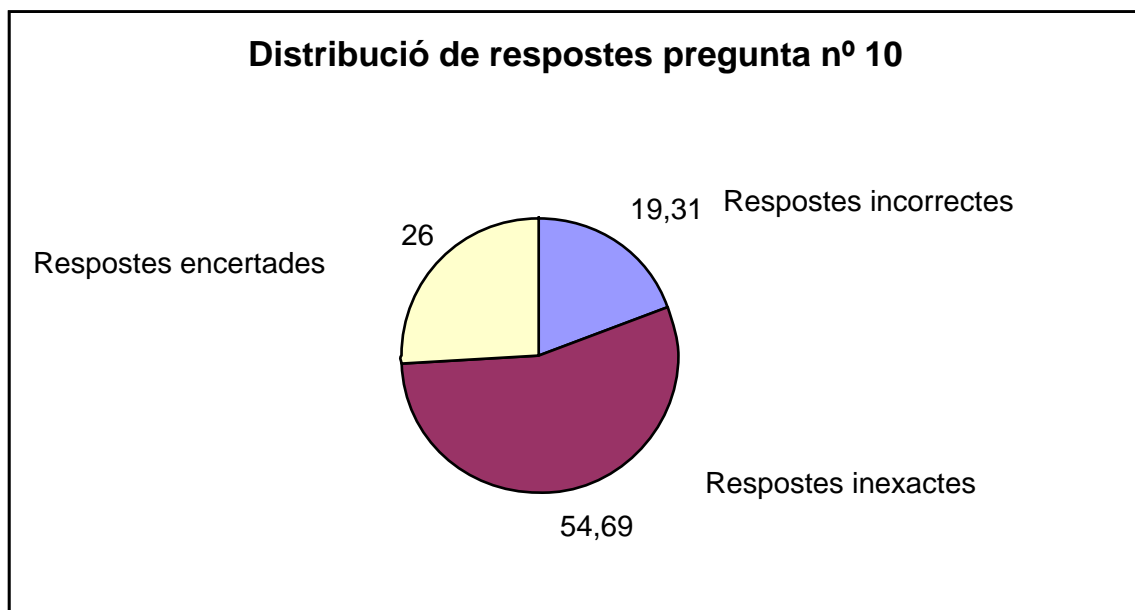
I al mateix per a la segona prova:

Els aspectes bèl·lics mereixen un tractament més en detall. En primer lloc, no podem comparar totes les preguntes ja que dues només s'inclouen al qüestionari dels alumnes que havien participat a la sortida didàctica, les números 9 i 10. Si ens fixem en la distribució de les respostes en aquestes preguntes, veurem que no s'allunyen gens de les proporcionalitats de la resta de qüestions, i que els percentatges d'encerts són més aviat baixos. Predominen les respostes 'inexactes', només amb un encert parcial.

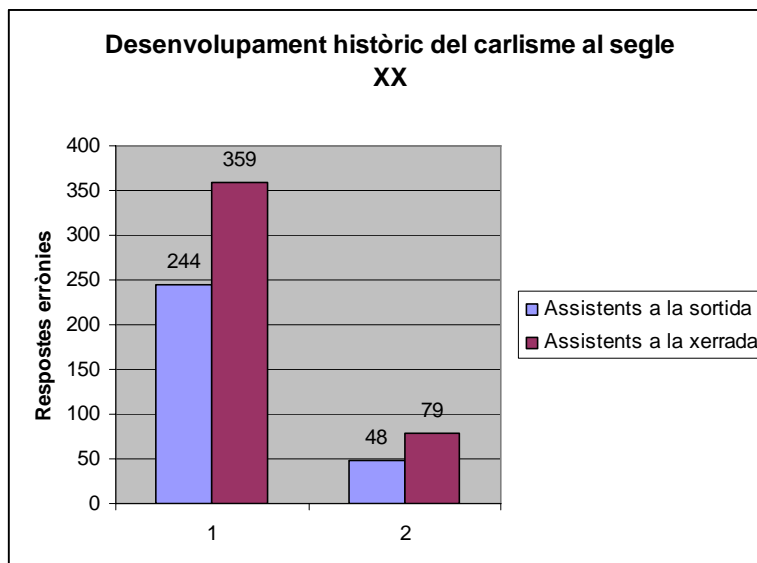
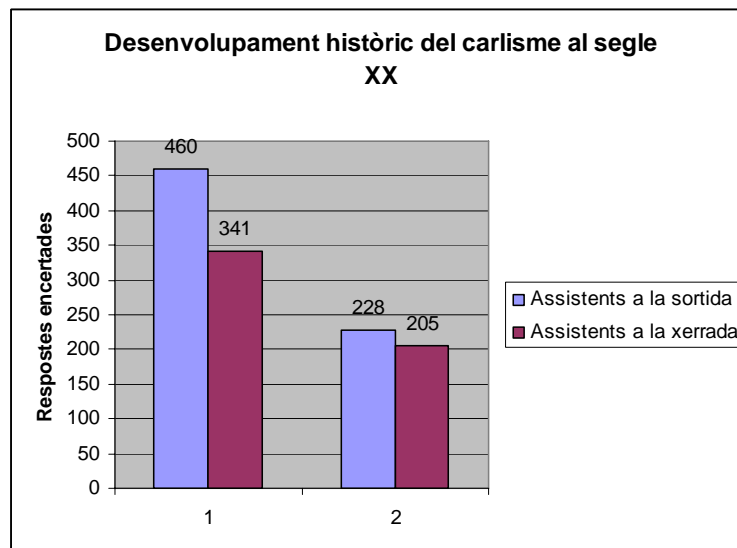
I el mateix per a la pregunta núm. 10

No sembla que els/les alumnes s'hagin sentit particularment obligats a recordar els aspectes més estretament relacionats amb l'armament i la tàctica, els quals els van ser bastament explicats a la sortida al camp de batalla i que semblaven haver desvetllat la seva atenció. Queden per sota del percentatge general de respostes encertades en el conjunt de categories, encara que també queda per sota el nombre de

respostes errònies, la qual cosa podria indicar-nos que aquest tipus de dades estimularia, en tot cas, la capacitat de record en els alumnes menys motivats.

Pel que fa a les qüestions referents al desenvolupament històric del carlisme després de les guerres del segle XIX, la pauta repeteix els resultats dels aspectes bàsics, tant pel que fa a la primera com a la segona prova.

L'evident diferència de resultats entre la primera i la segona prova s'explica en aquesta ocasió perquè a la primera anaven incloses cinc preguntes corresponents a

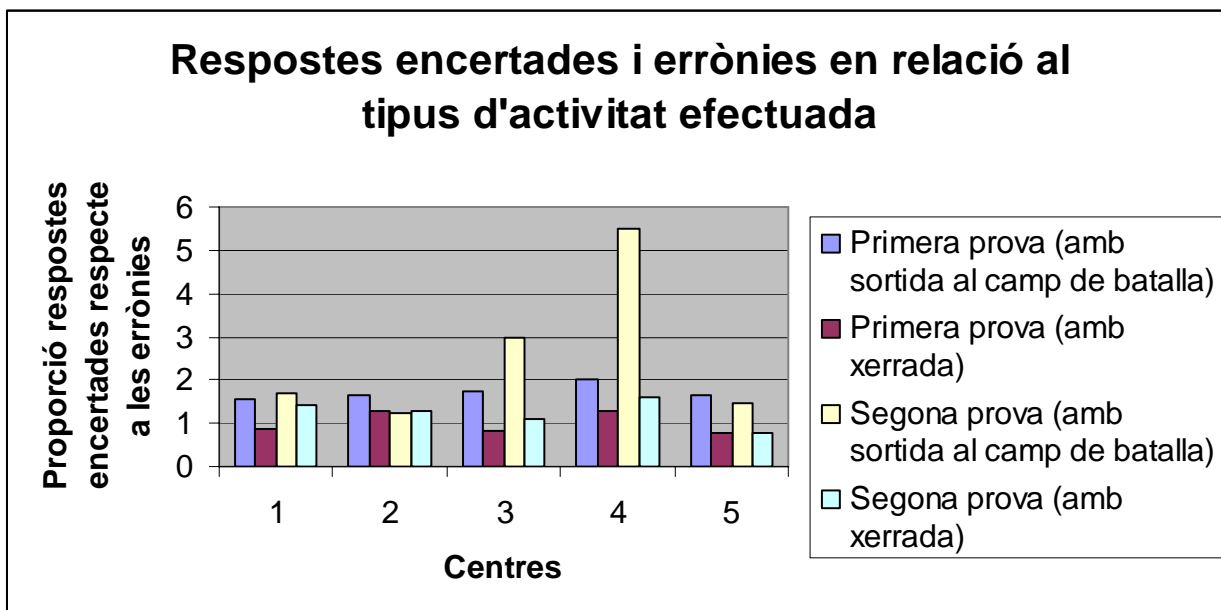
aquesta categoria i a la segona només dues. El que sembla interessant és que els resultats són sempre millors en els/les alumnes que van assistir a la sortida didàctica, encara que en cap moment no es va fer esment a la mateixa d'aquesta mena de continguts.

Comparativa entre els resultats dels mateixos centres d'acord al tipus d'activitat d'ensenyament/aprenentatge efectuada.

Centre	Primera prova (amb sortida al camp de batalla)		Primera prova (només xerrada)		Segona prova (amb sortida al camp de batalla)		Segona prova (només xerrada)	
	Respostes errades	Respostes exactes	Respostes errades	Respostes exactes	Respostes errades	Respostes exactes	Respostes errades	Respostes exactes
núm. 1	67	106	115	101	45	76	83	117
núm. 2	213	357	248	313	159	195	163	211
núm. 3	243	429	277	228	129	385	198	220
núm. 4	146	297	208	270	46	236	123	196
núm. 5	96	159	133	101	62	91	87	66

Si establim la proporcionalitat entre respostes encertades i errònies els resultats serien:

Centre	Primera prova (amb sortida al camp de batalla)	Primera prova (només xerrada)	Segona prova (amb sortida al camp de batalla)	Segona prova (només xerrada)
núm. 1	1,58	0,87	1,69	1,40
núm. 2	1,67	1,26	1,23	1,29
núm. 3	1,76	0,82	2,98	1,11
núm. 4	2,03	1,30	5,49	1,59
núm. 5	1,65	0,76	1,46	0,78

Novament podem veure que només en un cas, i només per al segon dels controls, els resultats correctes presenten una proporcionalitat lleugerament més positiva respecte al de respostes incorrectes quan l'activitat realitzada ha estat la xerrada al centre i no la sortida al camp de batalla. En tota la resta de casos, els alumnes del mateix centre van obtenir resultats generals molt més positius en la promoció que va efectuar la sortida i les activitats relacionades amb el camp de batalla si els comparem amb la promoció que només va rebre la xerrada com a activitat complementària a la informació rebuda a l'aula.

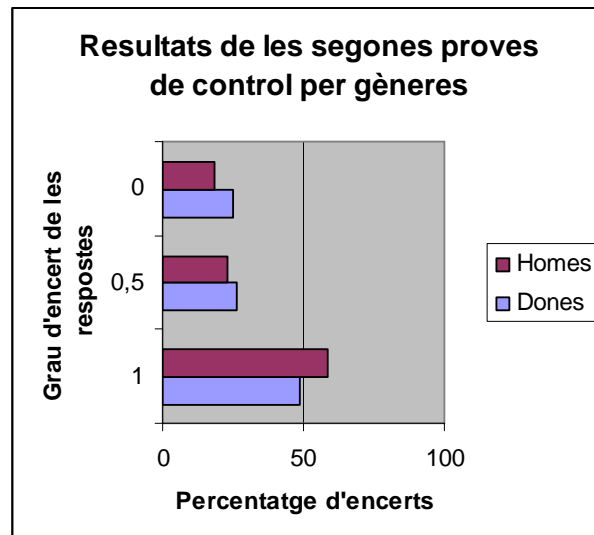
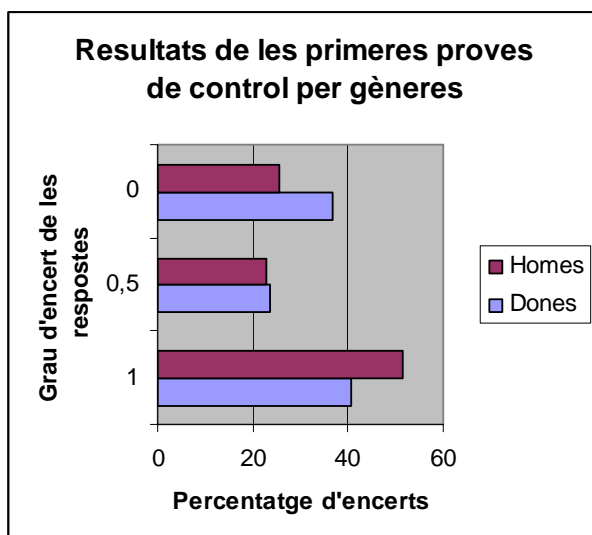
14.4.4.1.1. Resultats segons la variable de gènere

Comentàvem a l'apartat 4 la suposició que els temes bèl·lics o que la incidència d'aquesta didàctica pogués tenir alguna mena de biaix en els resultats segons la variable del gènere de l'alumnat. Els nostres resultats semblen confirmar, lleugerament això sí, aquesta suposició, en la mesura que els resultats dels nois són més positius que els de les noies, contradient la dinàmica general de les notes del batxillerat. En

aquest cas, hem contemplat només els resultats dels grups-classe que van participar a la sortida al camp de batalla d'Alpens, ja que eren aquests els que ara ens interessaven.

Resultats de les proves de control segons el gènere de l'alumnat. Dones		
	Primera prova de control. Resultats positius sobre el total	Segona prova de control. Resultats positius sobre el total
1 punt	40,58 %	48,54 %
0,5 punts	23,68 %	26,16 %
0 punts	36,74 %	25,30 %

Resultats de les proves de control segons el gènere de l'alumnat. Homes		
	Primera prova de control Resultats	Segona prova de control Resultats
1 punt	51,67 %	58,50 %
0,5 punts	22,73 %	22,90 %
0 punts	25,60 %	18,60 %

Comprovem, doncs, que en tots els casos, siguin les proves de control inicials, siguin les proves de record, es dona aquest avantatge en els resultats positius del grup masculí. D'acord amb l'interès i les referències constatades a l'apartat 4 no resulten estranys aquests resultats, i en properes experiències s'haurà d'aprofundir en l'estrategia per a compensar-ho. Aquesta vegada no ha estat possible, ja que amb el temps limitat d'exposició oral amb que comptaven no es podia abastar tota la complexitat del discurs que, ho creiem sincerament, pot integrar més plenament les nostres alumnes a les activitats sobre història militar. En tot cas, ara per ara, l'activitat didàctica sembla esperonar més el record i la comprensió dels nois. Dins l'esperit de les propostes recollides a l'apartat 4.3, futures recerques haurien de permetre trobar eines acurades per afavorir l'acostament de les dones, com a col·lectiu, a la història militar en condicions més profitoses, tal com succeeix en el cas individual de moltes de les alumnes participants.

14.4.4.2. Anàlisi de les respostes qualitatives

L'anàlisi d'aquestes preguntes obertes ens permet copsar de manera més directa l'opinió dels/les alumnes sobre la utilitat de la nostra experiència, tant en el cas dels grups que han assistit a la xerrada com els que han participat a la sortida.

La primera d'aquestes preguntes feia referència als continguts que havien retingut l'atenció de l'alumnat. Ens centrarem a les respostes dels alumnes que van prendre part a les activitats al camp de batalla. Evidentment, les respostes van ser molt diverses; per a poder treure conclusions, hem mirat d'agrupar-les en nou categories. El volum de respostes incloses no coincideix amb el d'alumnes participants, perquè no tots ells/elles van respondre i perquè sovint la resposta va ser múltiple:

21. Què has apres en aquesta experiència / xerrada	
1. Aspectes generals del període	77
2. Paper polític del carlisme	76
3. Ideologia del carlisme	68
4. Sociologia del carlisme	27
5. Fets bèl·lics. Aspectes generals de la guerra	80
6. Armament i tàctiques	48
7. Conseqüències de la guerra	14
8. Metodologia i funció de la història	12
9. Curiositats i anècdotes	8

L'experiència es va centrar en un camp de batalla, i van rebre molta informació nova sobre estratègia, organització militar, armament i tàctica, per la qual cosa es normal que tot això deixi un ampli record a la memòria dels estudiants. El més

important és que aquest record no és exclusiu. Aspectes de clar interès per al programa de la matèria, com el coneixement dels trets generals del segle XIX, el paper polític del carlisme o la ideologia, semblen cridar l'atenció de l'alumnat gairebé tant com els fets bèl·lics estudiats i bastant més que els purament dedicats a l'armament o la tàctica que es feien servir a les confrontacions. Només vuit de les respostes consideren que el que s'ha après amb l'experiència han estat curiositats i anècdotes més o menys interessants o entretingudes. En canvi, abunden les referències a la importància del paper polític dels carlins a la història catalana o espanyola i al nou coneixement adquirit sobre la ideologia i sociologia dels mateixos.

També reforça el nostre convenciment de què aquest tipus de didàctica no té per què reforçar les tendències militaristes dels/les alumnes, el fet que a la pregunta següent, sobre l'interès personal en el que hem estudiat, només quatre d'aquestes respostes, d'un total de 286 que han emés alguna opinió, es manifestin pel tema de les tàctiques militars o l'armament, i cap d'elles no centri la seva atenció a la batalla d'Alpens. Ben al contrari, i malgrat que la pregunta era molt oberta, gairebé totes les que afegeixen algun argument a la resposta, ho fan des del punt de vista del carlisme com a fenomen històric o com a tema d'estudi del batxillerat.

Pel que fa a la satisfacció que els alumnes manifesten amb l'experiència ha estat positiva en gairebé tots als casos, i clarament superior pel que fa als que varen realitzar la sortida al camp de batalla en cinc dels sis centre estudiats.

Pregunta nº 23 Creus que ha millorat el teu coneixement del carlisme?				
	Positiva	Poc positiva	Gens positiva	No sap/no contesta
Centre nº 1				
Xerrada	15	1	0	0
Sortida	5	3	1	2
Centre nº 2				
Xerrada	20	10	2	8
Sortida	34	4	1	4
Centre nº 3				
Xerrada	15	12	1	7
Sortida	20	2	2	2
Centre nº 4				
Xerrada	14	9	3	9
Sortida	23	2	1	2
Centre nº 5				
Xerrada	9	2	1	4
Sortida	11	2	1	2
Centre nº 6				
Sortida	44	6	1	3
Total				
Xerrada	45,07%	23,94%	4,93%	19,72%
Sortida	73,26%	10,16%	3,74%	8,02%

Els qualificatius aportats pels alumnes a l'experiència o les raons per les quals recolçaven la realització de la sortida aval·len aquesta impressió. Prodríem assenyalar algunes com:

- “Si, força. Ha estat amè i no s’ha fet gens pessat. I això sempre fa més fàcil l’aprenentatge”
- “M’ha servit per comprendre millor l’època del moment i per quines raons feien aquestes guerres i amb quina intenció les feien. M’ha semblat molt interessant i crec que és una forma d’aprendre la història d’una forma més dinàmica i entenedora”
- “Si, molt, ja que abans no sabia quasi res”
- “Crec que si, així s’apren molt millor, ja que sembla més interessant”
- “Si, perquè crec que hem aprofundit molt el tema”
- “Si, amb escriure”
- “He pogut visualitzar com eren els carlistes i integrar-me una mica en la seva societat i conèixer millor la seva ideologia”
- “Abans tenia conceptes més globals, i ara se més com era la gent i pequè eren d’un bandol i de l’altre”
- “Ha millorat, encara que no es demostrí gaire, però el fet es que ara sé qui eren, què defensaven i què volien aconseguir”
- “M’he interessat més sobre el tema i vaig aprendre més que al temari sobre els carlins explicat a classe”

- “Em va quedar molt clar el tipus d’armes que utilitzaven i una mica el paisatge i en el tipus de escenari on feien les guerres. M’ha servit més l’excursió que la xerrada”
- “Si, perquè abans no en sabia pràcticament res, tot i sentir-ho anomenar”
- “Si, abans no sabia ni que havia existit aquest grup. A més a més, he vist que és un tema complicat i que ha influït molt en la història d’Espanya”
- “Si, ja que amplia coneixements explicats a la classe”
- “Si, però més que el coneixement, la comprensió”
- “He vist d’una forma més propera la importància d’aquest fet històric”
- “He pogut veure on es desenvolupava la vida dels carlins”

Clar, que sempre els hem de contraposar als altres, minoritaris, que no l’han valorat d’aquesta manera:

- “No gaire, crec que la xerrada va ser més profitosa que no pas la sortida”
- “Conèixer la història in situ, observar el camp de batalla sempre és més interessant i curiós. Amb la xerrada aprofundeixes més”
- “No gaire, perquè amb el pas del temps cada vegada se m’oblida més”
- “Suposo que si, tot i que com sempre hem estat ensenyats a donar una lliçó a classe, estudiar-la i posar-la a l’examen, no crec que hagi après més per aquest mètode”
- “Una mica si, però recordo pocs detalls”

En general, els alumnes que han valorat positivament l'experiència de la sortida i que han expressat les seves raons per a fer-ho, incideixen en elements positius com:

- l'amenitat del mètode plantejat
- una visió més completa i complexa del tema
- una comprensió global del fenomen històric, més enllà dels detalls
- per d'altres, en canvi, un cert bagatge enriquidor de detalls i anècdotes que ajuden a comprendre el tema
- la possibilitat de contemplar el mitjà en que es van produir els aconteixements històrics

Totes les quals coses coincideixen en gran manera amb els objectius que ens havíem plantejat a l'inici de l'experiència.

Un altre aspecte interessant és la mesura en que els/les alumnes valoren la manera en que una millor comprensió del carlisme, i de retruc, un aprofitament positiu d'aquesta experiència didàctica, pot tenir alguna utilitat per al millor coneixement dels altres fets de la història contemporània.

Pregunta nº 23 Creus que ha millorat en algun aspecte el teu coneixement del carlisme?				
	Positiva	Poc positiva	Gens positiva	No sap/no contesta
Centre nº 1				
Xerrada	13	0	1	2
Sortida	11	0	0	0

	Positiva	Poc positiva	Gens positiva	No sap/no contesta
Centre nº 2				
Xerrada	24	6	0	10
Sortida	37	2	0	4
Centre nº 3				
Xerrada	21	4	0	10
Sortida	19	10	3	10
Centre nº 4				
Xerrada	20	3	4	2
Sortida	22	6	1	0
Centre nº 5				
Xerrada	9	1	1	5
Sortida	13	0	1	2
Centre nº 6				
Sortida	31	10	9	4
Total				
Xerrada	59,86 %	9,86 %	4,22 %	20,42 %
Sortida	65,77 %	14,97 %	7,49 %	10,69 %

Aquesta percepció sobre la utilitat del coneixement del carlisme millora en els grups que han realitzat la sortida al camp de batalla, però no resulta en aquest cas altament significatiu. Un dels trets que més destaca és que els/les alumnes afirmen, en alguns casos fins i tot amb vehemència, que l'estudi de les guerres carlistes ens permet comprendre millor els altres aspectes de la història contemporània, la qual cosa prova que estan disposats a acceptar el missatge repetit una i altra vegada de que tot a la

història està relacionat i de que serveix per a comprendre el present, tal com ells assenyalen repetidament, però en realitat desconeixen com actúa i com això es concreta a la realitat. Només una petita minoria de les respostes fan referència a la guerra civil, el nacionalisme català i basc o el fraquisme. Les relacions, fins i tot les explicitades a la xerrada, no es fan clarament intel·ligibles per a ells. Els que manifesten una opinió diferent, i remarquen l'escassa importància del carlisme tampoc no aporten gaires arguments de pes, i només un grup relativitza el seu paper perquè confon la categoria 'història contemporània' amb els temps més recents, assenyalant, amb raó, el declive de la presència carlina a la política després de la mort del dictador.

Pel que fa al judici històric sobre la ideologia carlina, les respostes no poden ser més variades. En bona mesura perquè interaccionen amb els propis valors personals dels/les alumnes i amb la seva comprensió actual dels motors de la història. Fets com l'arrelament de les idees carlines en certes famílies o col·lectivitats pot ser entès com tossuderia i anacronisme o com a fidelitat; la lluita aferrissada durant més d'un segle i el recurs a les armes, pot ser valorat com a convicció o com a crueltat. Tot depèn de les categories que fa servir l'alumne/a per a situacions semblants. Evidentment, una correcta comprensió i valoració històrica d'un fet tan complex no es pot assolir amb una xerrada ni amb una activitat fora del centre, ni era la intenció de qui la dirigia transmetre cap missatge concret sobre la ideologia carlina, però sí que convé arribar a alguna conclusió personal de caire històric. En aquest sentit, torna a destacar la mitjana dels/les alumnes que varen participar a la sortida. Mentre que la xerrada va produir sovint –en el seu atapeït recorregut per l'evolució històrica dels carlins, i malgrat que es van exposar més els factors polítics i sociològics que els pròpiament bèl·lics- una impressió centrada en la continuïtat històrica del carlisme, la fermesa en la defensa de les seves idees, l'arrelament al país i l'evolució final cap a posicions populars, progressistes i d'esquerra, l'activitat al camp de batalla d'Alpens, molt més plena de

continguts militars, va tenir, sorprenentment, un efecte més aviat contrari. Els alumnes, mitjançant les activitats de contemplació del paisatge, el coneixement directe d'un medi humà aïllat, la comprensió de les destruccions i el cost que això podia tenir per a la gent del poble, van adquirir una consciència molt més clara de la vessant conservadora del carlisme, del preu que suposaven aquestes guerres pel país, del significat del tradicionalisme com a defensa d'un model social rural ja superat a les ciutats, etc. És en aquests grups on apareixen afirmacions més complexes i que valoren més factors, del tipus:

- “Perseguien unes metes impossibles des d'un principi. Si s'haguessin esperat i jugat bé les cartes, podrien haver conseguit la destitució (o mort) d'Isabel II sense crear una guerra que no podien guanyar. Tot i això, eren valents i lluitaven per el que creien correcte”
- “Que podien defendre la seva manera de ser i la seva ideologia, però quan s'adonesin de que mai podien guanyar, ho deixessin. I deixessin de fer guerres”
- “Jo no comparteixo la ideologia carlista i conservadora i catòlica. A més, crec que també van utilitzar la ignorància de molta gent de poble i classe baixa. Però sobretot no comparteixo la seva manera d'assolir el seu objectiu: les armes i la guerra”
- “La trobo en part normal pròpia de la gent que sí que tenia coses a perdre amb el canvi de Règim. Penso que no es va abordar bé el problema per suavitzar-ho i per això va durar tant temps.”
- “Penso que van patir un canvi radical després de la dictadura franquista que no té res a veure amb la ideologia que va fer nèixer el carlisme”

- “No seria carlista perquè el seu pensament és massa conservador, intransigent i conservador. Calia que els liberals instaressin noves constitucions per ampliar les llibertats individuals i polítiques de la població.”
- “Personalment estic en total desacord amb l’absolutisme i penso que no haguessin hagut de provocar aquests conflictes que van impedir la implantació del liberalisme a Espanya. Si, a més a més, era impossible conquerir tota Espanya si prenien ciutats poc importants. Haurien hagut de conquerir ciutats com Madrid, Barcelona... ciutats que poseeixen més control del país. A més a més, s’entestaven a conservar els furs, defensar la pàtria i el catolicisme.”
- “Que era una ideologia molt tradicional; és a dir, que volien aconseguir el poder mantenint-se en les zones rurals i sense tenir un gran exèrcit organitzat. Tot això, feia bastant impossible aconseguir els seus objectius”

Al marge de la veracitat històrica d’aquests judicis, i fins i tot de la relació que puguin guardar amb les múltiples dimensions del carlisme que es van posar sobre la taula durant l’experiència, el cert és que ens revela –expressat en judici molt breu- un primer acostament al fenomen que trobarà tot el seu sentit amb les diferents unitats didàctiques que han de completar el curs d’Història al segon de batxillerat. La qual cosa no treu que, en d’altres casos, els judicis resultessin encara generals i poc clars, un fet que, teòricament, també s’haurà d’anar aclarint amb la feina d’aula al llarg del curs i el treball amb els materials complementaris proporcionats a l’experiència, fins arribar a una percepció del carlisme amb possibilitat de despassar la pura coneixença dels fets concrets, àmbit aquest en el que l’experiència al camp de batalla ja ha demostrat la seva capacitat de reeixir. En tot cas, ens remet al repte que es formulava al mateix plantejament de l’experiència: aportar eines per a la comprensió d’un element de la nostra història, important en les seves ramificacions i conseqüències, plural en les

seves dimensions i cada cop més difícil de copsar amb certa exactitud per unes generacions joves molt allunyades d'alguns dels seus pressuposits

15. CONCLUSIONS

A l'inici de la nostra recerca ens havíem proposat comprovar si el recurs a la història militar, i en concret als espais bèl·lics dels camps de batalla, podia significar una eina que millorés la comprensió dels alumnes pel que fa a les causes, desenvolupament i conseqüències dels conflictes armats a les diferents formacions socials i el paper que han jugat al llarg de la història. Hem mirat de fonamentar teòricament la nostra hipòtesi basant-nos en la recent historiografia de tema militar, en les noves propostes de la didàctica del patrimoni, en les exigències dels actuals currículums de l'ensenyament secundari dins l'àmbit de les Ciències Socials, i en els pressupòsits comunment acceptats per a la didàctica dels conflictes i la didàctica de la pau.

Una atenció particularitzada als camps d'interès i a les referències prèvies de l'alumnat de l'ensenyament secundari obligatori i postobligatori, amb més de 800 enquestes computades, ens ha confirmat que, efectivament, els i les nostres alumnes, accedeixen a l'estudi de la història amb unes possibilitats de construir un aprenentatge significatiu que no queden recollides en el tarannà general dels currículums dissenyats segons les prioritats acadèmiques més convencionals. Amb poc interès, i no massa referències prèvies pel que fa al món de la política o els temes socials, veuen com es privilegien aquests, en detriment dels que, inicialment, podrien servir com a base per a desenvolupaments posteriors, com ara els àmbits de la història militar, la ciència o la tecnologia, on la seva atenció i coneixements previs semblen molt més arrelats. Això, no vol dir, de cap de les maneres, que l'adquisició de coneixements hagi de produir-se d'una manera acumulativa i limitada només a aquests àmbits. D'entrada, l'interès per la història militar o la tecnologia no sembla en absolut específic i, fora de casos

individuals, no motiva a un autoaprenentatge al llarg de les dues etapes, ja que els coneixements inicials semblen relativament estancats, particularment pel que fa a la història militar, que no té el suport interdisciplinar que proporcionen altres matèries, com ara la Tecnologia, les Ciències Naturals o la Filosofia. La nostra interpretació és que resulta perfectament plausible preveure un enriquiment de les altres dimensions del coneixement històric partint d'uns àmbits que no resulten en absolut exclouents ni focalitzen l'atenció dels/les discents. El fet que aquest interès i aquestes referències prèvies siguin marcadament diferents segons els sexes, no ens hauria de fer creure que les alumnes han de restar allunyades d'aquesta eina didàctica, sinó que, en tot cas, ens obliga a obrir la història militar i la didàctica dels conflictes armats a les múltiples dimensions i incidències que han tingut sempre dins de la història social, de tal manera que tots puguin sortir guanyant d'una comprensió molt més plena i enriquidora del fet bèl·lic.

Pel que fa al cas concret d'estudi que hem triat, les guerres carlines a l'Estat espanyol i la didàctica de la història a la secundària post-obligatòria, les conclusions no poden resultar més encoratjadores. Malgrat que el desenvolupament d'aquesta experiència ha estat sotmès a les circumstàncies i a la necessitat d'estandaritzar la formació en activitats d'ensenyament/aprenentatge molt breus que només s'acosten al que seria un projecte desitjable de feina a l'aula abans i després de la visita a un camp de batalla -necessitat derivada de l'obligació d'establir mecanismes de prova comuns a tots els centres- hem pogut treure un seguit de conclusions que hauriem d'anar ratificant amb posteriors ampliacions del nostre estudi.

D'una banda, hem pogut veure que els/les alumnes i els/les professors/es han manifestat la seva satisfacció per participar a l'experiència, però el més important és que els resultats dels controls avalen la nostra hipòtesi de partida: que la història militar

constitueix una porta d'entrada vàlida per motivar l'interès i la participació de l'alumnat i afavorir el record i la comprensió del context històric en que es van donar les confrontacions bèl·liques, i que el camp de batalla constitueix una bona eina deidàctica si es contempla com a espai patrimonial. Els resultats han estat globalment positius, i demostren que el rendiment dels/les alumnes que van gaudir de la possibilitat de treballar en contacte directe amb el camp de batalla presenten un nivell superior en la comprensió de cent cinquanta anys d'història del carlisme si el comparem amb el d'aquels/lles que només van tenir informació sobre el mateix període segons els recursos habituals de l'aula.

Més enllà de la idea de 'sortida' didàctica, s'haurien de veure els camps de batalla –de la mateixa manera que altra mena de recursos patrimonials- com uns elements d'una formació descentralitzada, cada cop més necessària. Malgrat certa irregularitat dels resultats, producte segurament d'aquells factors que en aquesta experiència no es podien controlar, en totes les categories d'anàlisi, els encerts dels/les alumnes que varen visitar el camp de batalla d'Alpens varen ésser superiors que els dels/les alumnes que només van participar a la xerrada, sense el suport de referències als temes d'història militar. Els superen tant a la primera com a la segona prova de control, i l'element més interessant és que ho fan en els aspectes generals del conflicte.

Tot al contrari del que es podia suposar, aquests/es alumnes no destaquen pels seus resultats en els temes estrictament bèl·lics, bastant mediocres, la qual cosa fa pensar que la seva atenció no es va concentrar en l'anècdota, sinó que, senzillament, l'activitat i el descobriment d'aquests aspectes sobre el camp de batalla, els va resultar motivadora. D'aquesta manera, hem pogut treballar conceptes, procediments i actituds,

sense que l'ampliació dels aspectes militars hagi suposat la renúncia a d'altres perspectives més holístiques de la guerra.

Això, sempre en el ben entès que la batalla requereix un acompanyament i una presentació en estreta relació amb els factors explicatius de la contesa, siguin aquests, polítics, econòmics o ideològics, i que ha de ser treballada d'acord amb uns procediments que facin l'experiència participativa i adequada al nivell de comprensió que de la història militar i del conflicte en particular, tenen els i les alumnes. Només quan el camp de batalla es converteix en una eina que permet la visualització i l'explicació del conflicte, podem treure tot el profit que esperem de l'activitat. En aquest cas concret, el camp de batalla triat, la vila d'Alpens, reunia unes característiques que enfortien la seva utilitat didàctica. El paisatge ens parla aquí de l'espai geogràfic i la sociologia que va acompanyar les activitats militars i polítiques a les revoltes carlines, constitueix una unitat física que permet copsar els elements estratègics i tàctics en el desenvolupament de la batalla, el seu record roman a la memòria històrica del poble, en forma de monuments, tradicions o de relats compartits per bona part dels habitants, i l'existència d'elements tant de caire polític com humà que singularitzen la contesa – mort del general Cabrinetty, presència dels principals protagonistes de la guerra a Catalunya, recança dels soldats governamentals, la banda de música tocant durant el combat...- permetien atreure l'atenció dels alumnes des de múltiples punts de vista, i afavoria la comprensió dels fets i la implicació dels i les participants.

Estem segurs que els resultats d'activitats com aquesta poden encara millorar si s'afegeix l'estudi de molts aspectes que apareixen esmentats a la present memòria, i que nosaltres no hem pogut desenvolupar per manca de temps. Pel que fa al contingut, aprofundir aspectes com ara la sociologia militar, la formació de la tropa, els interessos professionals, etc. i per la banda dels procediments, la realització de debats,

exposicions, el joc amb possibles alternatives... Tot això creiem que pot contribuir a un estudi interioritzat i madur, pels camins de l'empatia, l'emoció i el raonament científic. La formació complementària del professorat responsable en aspectes que permetin transmetre als alumnes aquestes informacions i fins i tot les vibracions que reflexen aquests moments particularment intensos de la nostra història no pot comportar res més que un enriquiment en les expectatives de l'alumnat i un increment de la seva motivació, sempre que això es faci d'acord amb una metodologia ben arrelada als coneixement historiogràfics sobre el tema i una didàctica encaminada a l'aprofundiment en la natura i en la prevenció dels conflictes.

16. PROPOSTA D'UNITAT DIDÀCTICA

TÍTOL: La Tercera Guerra Carlina (1872-1876) i els conflictes polítics i socials del Sexenni Revolucionari. Estudi de la batalla d'Alpens.

Justificació

El disseny d'aquesta Unitat Didàctica estableix com a eix de la mateixa un conjunt d'activitats al voltant del camp de batalla d'Alpens. El seu objectiu es acostar els/les alumnes al coneixement de la realitat sociopolítica de Catalunya durant el Sexenni revolucionari, la natura i el paper històric del carlisme a les terres catalanes, animar la reflexió sobre el contingut de les diferents opcions polítiques que es van donar en aquells moments i sobre el paper dels conflictes violents a la història, les seves causes i conseqüències.

Objectius

- Comprendre les dificultats de l'establiment d'un sistema liberal a Catalunya i l'Estat espanyol
- Identificar el paper que el carlisme va jugar en el camp de la resistència a aquest procés i la forma en que aquesta es va perllongar en el temps
- Aprofundir en la sociologia, ideologia i implantació del carlisme a Catalunya i l'Estat espanyol
- Relacionar el conflicte carlí durant el Sexenni democràtic amb el context socioeconòmic i polític de l'estat espanyol
- Distingir entre causes, natura i conseqüències dels conflictes bèl·lics
- Valorar els motius i costos de l'opció armada protagonitzada pels carlins

- Adquirir un coneixement de les forces armades d'aquella època, la seva organització i reclutament, armament i tàctiques de combat, de tal manera que sigui possible estendre aquest model de comprensió de la institució militar a d'altres períodes i conflictes
- Conèixer el medi geogràfic en que va arrelar el carlisme i es va desenvolupar la seva lluita armada
- Relacionar les característiques i resultats del conflicte amb la tecnologia bèl·lica d'aquell moment
- Analitzar i interpretar la interdependència entre activitat humana i entorn
- Comprendre la relació i dependència mútua entre els diferents actors històrics en el procés de construcció de l'estat liberal.
- Estimular la recerca, selecció, organització i interpretació d'informació mitjançant la lectura i anàlisi de fonts textuais primàries i secundaries relacionades amb els fets
- Utilitzar l'anàlisi de les imatges o del llenguatge visual com a font històrica
- Reconèixer les representacions iconogràfiques d'aquest conflicte i els seus participants
- Percebre, comprendre i interpretar l'espai com a medi on cal situar l'acció humana dins la història. Orientar-se amb l'ajut de mapes i aprendre a interpretar la seva informació
- Utilitzar el llenguatge propi de les Ciències Socials per a la comprensió i per a la construcció d'un discurs científic sobre la història del carlisme
- Plantejar-se preguntes per desenvolupar un pensament complex, crític, creatiu i amb capacitat de presentar alternatives
- Aprendre a comparar i analitzar les diferents interpretacions polítiques que es poden fer al voltant d'un únic fet històric

- Adquirir competència en la resolució de problemes mitjançant el plantejament de les opcions estratègiques i tàctiques que es van donar al voltant de la batalla d'Alpens
- Produir textos orals i escrits, per compartir les conclusions de l'activitat
- Desenvolupar un pensament crític i creatiu, que permeti analitzar els problemes socials més rellevants que s'amaguen darrera l'opció dinàstica del carlisme i el sistema de valors que l'era propi.
- Desenvolupar valors de pau i convivència
- Incentivar el coneixement i el respecte de la memòria històrica de Catalunya i les diferents realitats territorials que la componen
- Adquirir actituds de respecte, tolerància i interès envers les opinions diferents a les pròpies
- Desenvolupar una actitud activa en relació a la conservació i preservació del patrimoni històric i natural de Catalunya, en aquest cas l'espai i entorn del camp de batalla d'Alpens.

L'abundància d'objectius no s'ha de veure com un excés d'ambició o l'exigència d'un esforç massa gran o perllongat en el temps, sinó com a manifestació de les diferents possibilitats que ens obre aquesta metodologia didàctica, amb la qual és possible desenvolupar múltiples competències amb un reduït nombre d'activitats

Continguts

Conceptes

Introducció al concepte de guerra, l'estratègia i la tàctica

La Tercera guerra carlina (1872-1876)

- Situació política durant el Sexenni Revolucionari
- El carlisme com a opció política contrarevolucionària
- Ideologia i sociologia del carlisme durant el segon terç dels segle XIX
- La república federal i el seu impacte a Catalunya
- Forces armades respectives, organització, armament i tàctiques

La batalla d'Alpens

- Situació del conflicte l'estiu de 1873
- Característiques del territori controlat pels carlins a Catalunya. Alpens com a imatge i testimoni
- Els dirigents i les característiques de la lluita armada
- La guerra de columnes i el parany d'Alpens
- La lluita dins d'Alpens. El resultat de la batalla
- Conseqüències polítiques de la batalla d'Alpens

Procediments

- Establiment d'una cronologia precisa per als fets estudiats i el seu context històric
- Observació directa del paisatge

- Treball amb el mapa topogràfic a escala 1:50.000 i 1:5000
- Lectura, anàlisi i comentari de fonts primàries i secundàries
- Identificació de la multicausalitat dels fets històrics, tot distingint-hi els factors econòmics, polítics, socials, ideològics, culturals, etc.
- Discriminació de les actituds personals que influeixen en els esdeveniments històrics.
- Anàlisi i comentari de fonts iconogràfiques
- Elaboració d'un glossari amb termes militars i de tecnologia bèl·lica
- Anàlisi i recreació de la batalla d'Alpens sobre el mateix espai en que va tenir lloc
- Coneixement i diàleg amb persones de la localitat a la recerca d'explicacions històriques del que va succeir a la batalla

Actituds

- La vila d'Alpens i els elements relacionats amb el camp de batalla com a patrimoni històric de Catalunya
- Valoració de la memòria col·lectiva d'una part del medi rural a Catalunya i les persones que avui hi resideixen
- Comportament cívic en els desplaçaments col·lectius
- Reflexió sobre les causes i conseqüències del conflicte armat. Valoració de les possibilitats alternatives
- Predisposició a la recerca d'explicacions de situacions i esdeveniments actuals en els seus antecedents històrics

Recursos

1. Fonts iconogràfiques sobre el conflicte
 - 1.1. Retrats de les personalitats més rellevants
 - 1.2. Imatges de combats a la Tercera Guerra carlina
 - 1.3. Uniformitat dels bàndols contendents
 - 1.4. Representacions de l'armament utilitzat
2. Fonts textuais primàries i secundàries
 - 2.1. Textos ideològics sobre el carlisme
 - 2.2. Cartes o testimonis de persones implicades al conflicte
 - 2.3. Text de la sardana d'Alpens
 - 2.4. Documentació militar
 - 2.5. Notícies o cròniques aparegudes als diaris
 - 2.6. Croquis o mapes militars d'època
3. Mapes topogràfics actuals a escala 1:50.000 i 1:5000
4. Mapa de Catalunya amb representació de les principals vies de comunicació
5. Representació del traçat actual de la vila d'Alpens i els seus carrers
6. Brúixoles
7. Preveure el desplaçament al camp de batalla
8. Aparells fotogràfics o de gravació per a documentar el desenvolupament de l'activitat, les entrevistes o relacions amb persones de la localitat, etc.

Temporització

L'activitat d'aula ha estat contemplada d'acord amb el format habitual d'una hora per sessió. L'activitat al camp de batalla requereix un desplaçament amb estada mínima de cinc hores a la vila d'Alpens.

Sessió 1. El Sexenni Democràtic i les opcions polítiques presents

Sessió 2. El carlisme com a ideologia i sociologia contrarevolucionària

Sessió 3. Lideratge i desenvolupament de la Tercera Guerra Carlina

Sessió 4. Forces armades, armament i conflicte bèl·lic a la segona meitat del segle XIX

Sessió 5. Activitats al camp de batalla

- Xerrada introductòria sobre Alpens, la seva situació social i econòmica al moment de la batalla, el desenvolupament de la batalla d'Alpens i els principals interrogants que subsisteixen
- Activitats dels/les alumnes
- Visita guiada als llocs propers de la localitat amb més significació per a la batalla.

Sessió 6. Reflexió en comú sobre les activitats dels alumnes, el significat de la batalla i les alternatives del conflicte.

Sessió 7. Conseqüències del conflicte per a la societat i la política del Sexenni i per a l'evolució del carlisme com a força política i alternativa ideològica.

Sessió 8. Avaluació.

Criteris d'avaluació

Els/les alumnes han de ser capaços de:

- Conèixer la successió temporal dels principals esdeveniments relacionats amb el Sexenni Revolucionari i la Tercera Guerra carlina
- Situar sobre el mapa els territoris més importants d'activitat armada carlina a Catalunya i l'Estat espanyol
- Definir els conceptes polítics i socials més importants vinculats a aquest conflicte
- Relacionar les característiques geogràfiques i socioeconòmiques del Lluçanès amb l'arrelament de la guerra durant els conflictes carlins.
- Definir ideològicament i sociològica el carlisme com a moviment polític
- Representar sobre un mapa el desenvolupament de la batalla d'Alpens
- Establir un relat per escrit de la mateixa
- Fer un anàlisi textual dels documents que s'han fet servir al voltant de la batalla
- Valorar de manera personal la importància de la batalla com a fet històric i del camp de batalla d'Alpens com a element patrimonial
- Fer una valoració històrica i ètica dels conflictes carlins com confrontació política dins la transformació de l'Estat espanyol en un estat liberal i capitalista.

Eines d'avaluació

- Test sobre coneixements conceptuals
- Comentari de text sobre la documentació emprada
- Comentari d'imatges
- Mapes i treball de grup al camp de batalla
- Memòria escrita de l'activitat realitzada

- Participació en el debat a l'aula sobre la batalla, les seves conseqüències i les implicacions posteriors

17. BIBLIOGRAFIA

17. 1 DIDÀCTICA GENERAL; DIDÀCTICA DE LA HISTÒRIA I EL PATRIMONI

AA.VV. (1992) *Educación en los valores en la escuela*. Moià, Raima

Abadía Sanz, T. J. (1999) *Investigar con los Talleres de Ciencias Sociales*.

Zaragoza: Mira ed.

Albacete, C.; Cárdenas, I.; Delgado, C. (1999) *El concepto de poder en la enseñanza de las Ciencias Sociales*. IBER, 21, pp. 47-62

Banda, A. (1991) *Educación por la paz*. Barcelona: Barcanova

Batllo, R. (1999) *Conflicto, colaboración y consenso en la enseñanza de las Ciencias Sociales*. IBER, 21, pp. 13-22

Besolí, A. (2007) *El potencial didáctico de un conjunto patrimonial contemporáneo: los escenarios históricos de la batalla del Ebro*. IBER, 51, pp. 89-101

Blanco, P.; Ortega, D.; Santamarta, J. (1998) *La formación inicial del profesorado y la educación en valores*. En AA.VV. *Los valores y la didáctica de las Ciencias Sociales*. IX Simposium de Didáctica de las Ciencias Sociales Universidad de Lleida. Asociación Universitaria del Profesorado de Ciencias Sociales. Lleida, , pp. 213-220.

Brooman, J.; Owen, O.; Wood, D. *Doomed Youth: using theatre to support teaching about the First World War*. TEACHING HISTORY, núm. 96. August 199, pp. 28-33

Brusa, A. (1998) *Historia-relato, historia-imagen: los desplazamientos de la retórica*. IBER 17, pp. 55-68

- Carbó, E. (2008)** *¿Para qué recrear la guerra?* EBRE 38, núm. 3 febrer, pp. 199-208.
- Carretero, M.; Rosa, A.; González, M.F. (2006)** *Enseñar historia en tiempos de memoria. En Carretero, Mario, Alberto Rosa y María Fernanda González. Enseñanza de la historia y memoria colectiva.* Buenos Aires, Paidós, pp.
- Carretero, M.; González, M.F. (2006)** *Representaciones y valoración del “descubrimiento” de América en adolescentes y jóvenes de la Argentina, Chile y España. En Carretero, Mario, Alberto Rosa y María Fernanda González. Enseñanza de la historia y memoria colectiva.* Buenos Aires, Paidós, pp. 115-144.
- Carretero, M.; Kriger, M. (2006)** *La usina de la patria y la mente de los alumnos. Un estudio sobre las representaciones de las efemérides escolares argentinas. En Carretero, Mario, Alberto Rosa y María Fernanda González. Enseñanza de la historia y memoria colectiva.* Buenos Aires, Paidós, pp. 169-196.
- Cascón, P. (2000)** *¿Qué es bueno saber sobre el conflicto?* CUADERNOS DE PEDAGOGÍA, 287, pp. 57-60.
- Castell, E.; Falcó, L.** *Interpretar la batalla del Ebro. Los campos de batalla como recurso didáctico.* IBER, núm. 19, pp. 85-98.
- Castillejo, E. (2008)** *Mito, legitimación y violencia simbólica en los manuales escolares de Historia del franquismo.* Madrid, UNED.
- Castro, J.; Blanco, F. (2006)** *La trama regeneracionista: sobre el valor civilizatorio de la historia y otros cuentos. En Carretero, Mario, Alberto Rosa y María Fernanda González. Enseñanza de la historia y memoria colectiva.* Buenos Aires, Paidós, pp. 223-252.

- Cercadillo, L. (2006)** *Maybe the haven't decided yet what is right: English and Spanish perspectives on teaching historical significance.* TEACHING HISTORY, núm. 125 December, p. 6-9.
- Coman, P. (1999)** *Mentioning the war: does studying World War II make any difference to pupils' sense of British achievement and Identity?* TEACHING HISTORY, núm. 95, pp. 39-41.
- Cross, T.; Groshing, N. (1986)** *The Great War 1914-1918. A practical workshop for 7-11 year olds.* TEACHING HISTORY, 46 , pp. 28-32.
- Cucurella, S. (2002)** *La diversitat com a avantatge.* En Prats, Joaquim (ed.) *La secundària a examen.* Barcelona, Proa, pp. 223-236.
- Cuenca, J.M. (2007)** *Las fortificaciones andalusíes. La enseñanza de la historia a través de los castillos.* IBER, 51, pp. 51-61.
- Cuesta, R. (1996)** *Entre ilusiones y rutinas. La enseñanza de la historia en el bachillerato.* ASPECTOS DIDÁCTICOS DE GEOGRAFÍA E HISTORIA, 10. ICE-Universidad de Zaragoza, 10, pp. 11-40.
- Culla, J. B.; de Riquer, B. (1998)** *La enseñanza de la historia desde una perspectiva catalana.* AYER, 30, pp. 159-170.
- Davies, I. (2001)** *Beyond the classroom: developing student teachers' work with museums and historic sites.* TEACHING HISTORY, núm. 105, pp. 42-47.
- Davies, I.; Hatch, G.; Martin, G.; Thorpe, T. (2002)** *What is good citizenship education in history classrooms?* TEACHING HISTORY, núm. 106, pp. 37-43.
- Echevarria, A. (2007) (coord.)** *La historia medieval en la Enseñanza Secundaria Obligatoria: un balance.* Madrid: UNED.

Estepa, J.; Domínguez, C.; Cuenca, J.M. (1998) *La enseñanza de valores a través del patrimonio.* en AA.VV. *Los valores y la didáctica de las Ciencias Sociales.* IX Simposium de Didáctica de las Ciencias Sociales, pp. 327-335. Universidad de Lleida. Asociación Universitaria del Profesorado de Ciencias Sociales. Lleida.

Galindo, R. (1997) *La enseñanza de la historia en educación secundaria. Una perspectiva desde el profesorado que la imparte.* Ed. Algaida.

Gómez, E. (1998) *La didáctica de las Ciencias Sociales y su compromiso en la formación de los valores democráticos.* En AA.VV. *Los valores y la didáctica de las Ciencias Sociales.* IX Simposium de Didáctica de las Ciencias Sociales, pp. 37-55. Universidad de Lleida. Asociación Universitaria del Profesorado de Ciencias Sociales. Lleida.

Grasa, R. (1998) *Los valores democráticos en la sociedad actual. La libertad, la igualdad y la solidaridad. ¿Puede la educación ser un instrumento para el cambio social?* En AA.VV. *Los valores y la didáctica de las Ciencias Sociales.* IX Simposium de Didáctica de las Ciencias Sociales, pp. 23-35. Universidad de Lleida. Asociación Universitaria del Profesorado de Ciencias Sociales. Lleida.

Gurrea, R. *Dalt Vila-Ibiza: musealización didáctica del recinto amurallado.* IBER 51, pp. 62-70.

Gutiérrez, M.L. (2002) *La Arqueología Industrial en la didáctica de la Historia y de las otras disciplinas sociales: el ejemplo de la España Industrial.* AULA. Historia Social. núm. 9, pp. 79-84.

Hernández, F.X. (1995) *Balance y perspectivas.* CUADERNOS DE PEDAGOGÍA, nº 236, pp.

Hernández, F.X. (1998) *Análisis cartográfico y teledetección en la didáctica de la historia.* IBER 18, pp. 95-106.

Hernández, F.X. (2002) *Didáctica de las ciencias sociales, geografía e historia*. Barcelona, Graó.

Hernández, F.X. (2002) *Sociedad, patrimonio y enseñanza. Estrategias para el siglo XXI*. En *La Geografía y la Historia, elementos del Medio*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, pp.245-277.

Hernández, F.X. (2007) *Espacios de guerra y campos de batalla*. IBER, 51, pp. 7-19.

Hernández, F.X.; Pibernat, L.; Santacana, J. (1998) *Fundamentación epistemológica de una didáctica del patrimonio*. IBER, 17, pp. 27-40.

Howells, G. (1998) *Being ambitious with the causes of the First World War: interrogating inevitability*. TEACHING HISTORY, núm. 92, pp. 16-19.

Hoyos, O.; del Barrio, C. (2006) *El significado cognitivo y afectivo de la identidad nacional en niños y adolescentes colombianos y españoles*. Carretero, Mario, Alberto Rosa y María Fernanda González. *Enseñanza de la historia y memoria colectiva*. Buenos Aires, Paidós, pp. 145-168.

Illingworth, S. (2000) *Hearths, minds and souls: exploring values through history*. TEACHING HISTORY núm.100, p. 20-25.

Íñiguez, D. (2008) *Memoria y desmemoria histórica. Contra el desafío oficial del olvido: el caso de los bombardeos*. EBRE 38, núm. 3, pp. 209-222.

Íñiguez, D. (2007) *Los aeródromos de campaña en la Guerra de España*. IBER 51, pp. 71-86.

Iturrate, G.; Bardavio, A.; Bou, N.; Pérez, X. (1996) *Les fonts en les ciències socials. Instruments per a l'estudi de les societats*. Barcelona, Graó.

- Izquierdo, J. (2006)** *Disciplina y contengencia: historiadores, conocimiento y enseñanza del pasado*. Carretero, Mario, Alberto Rosa y María Fernanda González. *Enseñanza de la historia y memoria colectiva*. Buenos Aires, Paidós, p. 53-72.
- Jones, D. (1993)** *Cross curricular warfare*. TEACHING HISTORY, núm. 72, pp. 35-38.
- Judson, Stephanie (ed) (1986)** *Aprendiendo a resolver conflictos. Manual de educación para la paz y la No violencia*. Barcelona: Lerna.
- Kinross, J. (1992)** *Beating the invader in 1941: A 7-year-old's Experience*. TEACHING HISTORY, núm. 66 .
- Lederach, J.P. (1984)** *Educar para la paz*. Barcelona: Fontanamara.
- Liceras, A. (1997)** *La observación y el estudio del paisaje*. En García Ruiz, Antonio L. (coord.). *Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia en la Enseñanza Secundaria*. Granada. Grupo Editorial Universitario, pp. 297-325.
- Mainer, J. (1998)** *La educación histórica como proyecto de contrasocialización*. AULA. Historia Social. núm. 2 Invierno, pp. 73-80.
- Majó, J. (2002)** *Educació i capital humà*. En Prats, Joaquim (ed.) *La secundària a examen*. Barcelona, Proa, pp. 75-84.
- Martín, J.C. (2002)** *Informàtica aplicada a les Ciències Humanes i Socials*. Barcelona, UOC.
- Minikin, G. (1999)** *Pride and Delight: motivating pupils through poetic writing about the First World War*. TEACHING HISTORY núm. 95, pp. 32-37.
- Morales, J. (2001)** *Guía práctica para la interpretación del patrimonio. El arte de acercar el legado natural y cultural al público visitante*. S.L. Junta de Andalucía-Consejería de Cultura.

Morrell, P. (1986) *Visiting the Battlefields of the First World War*. TEACHING HISTORY núm. 46, pp. 25-27.

Murray, M. (1999) *Three lessons about a funeral: Second World War cemeteries and Twenty years of curriculum change*. TEACHING HISTORY núm. 94, p. 6-11

Neri, R. (1998) *Insegnare la storia nella scuola media: una proposta*. Firenze: La Nuova Italia.

Osandón, L. (2006) *La enseñanza de la historia en la sociedad del conocimiento*.

Carretero, Mario, Alberto Rosa y María Fernanda González. *Enseñanza de la historia y memoria colectiva*. Buenos Aires, Paidós, pp. 323-346.

Padró, J. (1996) *La interpretación, un método dinámico para promover el uso social del patrimonio cultural y natural*. En Martín, M. y Rodríguez, F.J. (coord.) *Difusión del patrimonio histórico.*, pp. 9-13.

Pagès, J. (1998) *La aportación de la didáctica de las ciencias sociales en la formación de valores democráticos: la diversidad de pueblos y culturas en España*. En AA.VV. *Los valores y la didáctica de las Ciencias Sociales*. IX Simposium de Didáctica de las Ciencias Sociales, pp. 97-106. Universidad de Lleida. Asociación Universitaria del Profesorado de Ciencias Sociales. Lleida.

Peña, J.V. (1998) *¿Enseñar valores a través de las Ciencias Sociales?* AULA. Historia Social. núm. 2, pp. 81-88.

Plata, J. (1997) *Evaluación de los aprendizajes de Ciencias Sociales en la enseñanza secundaria*. En García Ruiz, Antonio L. (coord.) *Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia en la Enseñanza Secundaria*. Granada. Grupo Editorial Universitario, pp. 265-294.

- Prats, J. (2001)** *Enseñar Historia. Notas para una didáctica renovadora*. Mérida: Junta de Extremadura.
- Prats, J. (2002)** *La secundària a examen. Estudi preliminar*. En Prats, Joaquim (ed.). *La secundària a examen*. Barcelona, Proa, pp. 13-51.
- Rodríguez, J. (1997)** *Materiales y recursos*. En García Ruiz, Antonio L. (coord.). *Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia en la Enseñanza Secundaria*. Granada. Grupo Editorial Universitario, pp. 231-263.
- Romera, J. K. (1998)** *La historia como eje articulador de la enseñanza y aprendizaje de los contenidos conceptuales*. IBER 17, 1998, pp. 41-48.
- Rosa, A. (2006)** *Recordar, describir y explicar el pasado, ¿qué, cómo y para el futuro de quién?* En Carretero, Mario, Alberto Rosa y María Fernanda González. *Enseñanza de la historia y memoria colectiva*. Buenos Aires, Paidós, pp. 41-52.
- Rosa, A.; Brescó, I. (2006)** *Efectos del contenido de la forma en el recuerdo repetido de historias nacionales*. En Carretero, Mario, Alberto Rosa y María Fernanda González. *Enseñanza de la historia y memoria colectiva*. Buenos Aires, Paidós, p. 197-222.
- Rubio, X. (2007)** *Campos de batalla en la antigüedad: el caso de Ilerda*. IBER, 51, pp. 35-50.
- Ruiz, R. (1997)** *El patrimonio histórico: propuesta didáctica*. En García Ruiz, Antonio L. (coord.). *Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia en la Enseñanza Secundaria*. Granada. Grupo Editorial Universitario, pp. 359-401.
- Saavedra, M.C. (1992)** *De la 'Historia de las batallas' al 'Impacto de la guerra'*. *Algunas consideraciones sobre la actual historiografía militar española*. OBRADOIRO DE HISTORIA MODERNA núm. 1.

Sáez, P. (1995) *Geografía y educación para la paz: espacios y conflictos*. ASPECTOS DIDÁCTICOS DE GEOGRAFIA E HISTORIA, 9. ICE, Universidad de Zaragoza.

Samper, L. (1998) *Las desigualdades en el currículum de Ciencias Sociales. Género, etnia y estatus social*. En AA.VV. *Los valores y la didáctica de las Ciencias Sociales IX Simposium de Didáctica de las Ciencias Sociales*, pp. 69-73. Universidad de Lleida. Asociación Universitaria del Profesorado de Ciencias Sociales. Lleida.

Sanmartí, N. (2002) *La diversitat: un fet irreversible*. En Prats, Joaquim (ed.) *La secundària a examen*. Barcelona, Proa, pp. 185-202.

Santacana, J. (1998) *La ciudadela ibérica de Calafell: un tratamiento didáctico de la arqueología*. AULA. Historia Social. núm. 2 Invierno, pp. 89-94.

Santacana, J. (2007) *El redescubrimiento de la guerra en la prehistoria*. IBER, 51, pp. 20-34.

Santisteban, A.; Pagès, J. (1998) *Educación para la vida: materiales curriculares para aprender a participar en una sociedad democrática y en la resolución de conflictos*. En AA.VV. *Los valores y la didáctica de las Ciencias Sociales. IX Simposium de Didáctica de las Ciencias Sociales*, pp. 175-188. Universidad de Lleida. Asociación Universitaria del Profesorado de Ciencias Sociales. Lleida.

Sherwood, M. (1997) *Colonies, Colonials and World War II*. TEACHING HISTORY, núm. 89, pp. 13-18.

Sobejano, M.J. (1998) *El profesor de Ciencias Sociales ante los valores*. En AA.VV. *Los valores y la didáctica de las Ciencias Sociales. IX Simposium de Didáctica de las Ciencias Sociales*, pp. 245-253. Universidad de Lleida. Asociación Universitaria del Profesorado de Ciencias Sociales. Lleida.

Sobejano Sobejano, María José (2000) *Didáctica de la Historia: ideas, elementos y recursos para ayudar al profesor*. Madrid UNED.

Suñé, Gemma (2002) *Com aprendre a no saber*. En Prats, Joaquim (ed.). *La secundària a examen*. Barcelona, Proa, pp. 165-182.

Terricabras, J.M. (2002) *Educar, per a què?* En Prats, Joaquim (ed.) *La secundària a examen*. Barcelona, Proa, pp. 59-71.

Teruel, P. (1998) *¿Cómo contempla el alumnado el pasado histórico?* IBER 17, pp. 49-54.

Travé, G. (1998) *Qué valores enseñar. Hacia una perspectiva crítica y global de la enseñanza de las Ciencias Sociales*. En AA.VV. *Los valores y la didáctica de las Ciencias Sociales*. IX Simposium de Didáctica de las Ciencias Sociales, pp. 237-243. Universidad de Lleida. Asociación Universitaria del Profesorado de Ciencias Sociales. Lleida.

Trepat, C. (1995) *Procedimientos en historia: un punto de vista didáctico*. Barcelona: ICE – Graó.

Trepat, C. (2002) *Educar a través de la instrucció*. En Prats, Joaquim (ed.) *La secundària a examen*. Barcelona, Proa, pp. 137-162.

Tutiaux-Guillon, N. (2006) *La enseñanza de la historia y la otredad en Francia. Algunas perspectivas para la reflexión y la investigación*. Carretero, Mario, Alberto Rosa y María Fernanda González. *Enseñanza de la historia y memoria colectiva*. Buenos Aires, Paidós, pp. 347-365.

Ubieto, A. (2007) *Propuesta metodológica y didáctica para el estudio del patrimonio*. Zaragoza: Universidad.

Ubieto, A. *Archivos locales y didáctica de la historia: utilización de fuentes de acceso fácil para el estudio de la localidad y del entorno.* DIDÁCTICA DE LAS CIENCIAS SOCIALES: Historia. Universidad de Zaragoza.

Valls, R. (1998) *Los manuales escolares y los materiales curriculares de la historia.* IBER 17, pp. 69-78.

Valls, R. (1998) *Los usos de la historia enseñada y la reciente polémica en España: un enfoque didáctico.* En José Mª Ortiz de Orruño, ed. *Historia y sistema educativo* AYER 30. Marcial Pons.

Vass, P. (1995) *Now Tell Us All About the War-Some thoughts on the teaching of war and violence at key stage.* TEACHING HISTORY, 80, pp. 22-25.

Vermuelen, E. (2000) *What is progress in history?* TEACHING HISTORY, núm. 98, p. 35-41.

Vera, M.I. (1998) *El valor de la igualdad de género, etnia y estatus social en los currícula de primaria y secundaria.* En AA.VV. *Los valores y la didáctica de las Ciencias Sociales.* IX Simposium de Didáctica de las Ciencias Sociales, pp. 59-68
Universidad de Lleida. Asociación Universitaria del Profesorado de Ciencias Sociales.
Lleida.

Wilson, A.; Hollis, G. (2007) *How do we get better at going on trips? Planning for progression outside the classroom.* TEACHING HISTORY, núm. 126, p. 22-24.

Wineburg, S. (2007) *Unnatural and essential: the nature of historical thinking.* TEACHING HISTORY, núm.129, pp. 6-11.

17.2 HISTÒRIA GENERAL I HISTÒRIA MILITAR

Alcalde, C. (1976) *La mujer en la guerra civil española*. HISTORIA 16, nº 7, pp. 135-139.

Alvarado, J. (2007) *Del pacifismo a la guerra santa: el origen del monacato militar en el occidente cristiano*. En *La guerra en la Edad Media*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, pp. 302-320.

Amoroux, H. (1976-1992) *La grande histoire des Français sous l'occupation*. X v. Paris: Robert Laffont.

Andújar Castillo, F. (1999) *Ejércitos y militares en la Europa Moderna*. Madrid, Síntesis.

Ashworth, G.J. (1991) *War & the City*. London and New York: Routledge.

Autrand, F. (1998) *La rançon, premier enjeu de la bataille*. HISTOIRE, núm. spécial 55, pp. 30-34.

Aymes, J.-R. (1976) *Héroes y rufianes frente a Napoleón. Comportamientos antiépicos en la guerra de la Independencia*. HISTORIA 16, nº 7, pp. 43-50.

Balfour, S. (1997) *El fin del Imperio Español (1898-1923)* Barcelona: Crítica.

Barkai, R. (2007) *El enemigo en el espejo. Cristianos y musulmanes en la España medieval*. Madrid: Rialp.

Barr Chidsey, D. (1973) *La guerra hispano-americana, 1896-1898*. Barcelona: Grijalbo.

Bastida, A. (2006) *Guerra y paz en la posguerra fría*. IBER 50, pp. 43-51.

Beevor, A. (2006) *Berlín. La caída: 1945*. Barcelona: Planeta-DeAgostini.

Beffeyte, R. (2005) *L'art de la guerre au Moyen Age*. Rennes: Editions Ouest-France.

Bertaud, J. P. (2006) *Quand les enfants parlaient de gloire. L'armée au coeur de la France de Napoléon.* Paris: Flammarion.

Besolí, A.; Gesalí, D.; Hernández, X.; Íñiguez, D.; Luque, J.C. (2005) *Ebro, 1938.* Barcelona: Inédita Editores.

Black, J. (2001) *Western Warfare 1775-1882.* Bloomington & Indianápolis: Indiana University Press.

Blázquez, J.M. (1989) *Los cristianos contra la milicia imperial. La objeción de conciencia en el cristianismo primitivo.* HISTORIA 16, nº 154, pp. 68-76.

Bonamusa, F. (1999) *España y las guerras de África.* en AA.VV. *La guerra en la historia.* Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, pp. 287-319.

Bourke, J. (2002) *La Segunda Guerra Mundial. Una historia de las víctimas* Barcelona, Paidós.

Borreguero, C. (2000) *Diccionario de historia militar. Desde los reinos medievales hasta nuestros días.* Madrid, Ariel.

Bradford, James C. (ed.) (2006) *International Encyclopedia of Military History.* Routledge: New York-London.

Bronisch, A. P. (2006) *Reconquista y guerra santa. La concepción de la guerra en la España cristiana desde los visigodos hasta comienzos del siglo XII.* Granada: Edicions de la universitat de Girona-Edicions de la universitat de Oviedo-Publicacions de la universitat de València.

Busquets, J. (1995) *Servicio militar: historia y problema.* HISTORIA 16, nº 225, pp. 11-18.

Caillois, R. (1975) *La cuesta de la guerra*. México: Fondo de Cultura Económica.

Cardona, G. (1983) *Historia del ejército. El peso de un grupo social diferente*.

Barcelona: Humanitas.

Cardona, G. (1995) *Los precursores de la objeción*. HISTORIA 16, nº 225, pp. 19-25.

Cayuela Fernández, J.G. (1999) *La guerra de Cuba en el contexto de Ultramar: marco colonial e intereses económicos*. En AA.VV. *La guerra en la historia*. Salamanca: Ed.

Universidad de Salamanca, pp. 263-286.

Chagniot, J. (2001) *Guerre et société à l'époque moderne*. Paris, PUF.

Challiand, G. (1990) *Anthologie mondiale de la stratégie*. Paris. Robert Laffont

Coignet, J.R. (1996) *Vingt ans de grogne et de gloire avec l'empereur. Souvenirs de...*

Paris: Éditions de Saint-Claire.

Corvisier, A. (2005) *La guerre. Essais historiques*. Paris, Perrin (ed. Orig. 1995)

Cunha Martins, R. (1999) *La frontera medieval hispano-portuguesa. El punto de vista de la guerra*. En AA.VV. *La guerra en la historia*. Salamanca: Ed. Universidad de

Salamanca, pp. 95-113.

Drévuillon, H. (2005) *Batailles. Scènes de guerre de la Table Ronde aux Tranchées*.

Paris, Seuil.

Elshtain, J. (1987) *Women and war*. Brighton: The Harvester Press.

Eltis, D. (1998) *The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe*. London-New York:

I.B. Taurus Publishers.

Espino, A. (1993) Los tercios de la ciudad de Barcelona durante la guerra de los

Nueve Años. III Congrés d'Història de Barcelona, pp. 325-330.

Espino, A. (2007) *Guerra, fisco y fueros. La defensa de la Corona de Aragón en tiempos de Carlos II, 1665-1700.* Valencia, Universitat de València

Espino, A. (2001) *La renovación de la historia de las batallas.* REVISTA DE HISTORIA MILITAR, 91, pp. 159-174

Espino, A. (1991) *La historia militar: entre la renovación y la tradición.* MANUSCRITS, núm. 11, pp. 215-242.

Espino, A. (1995) *La historia política y la renovación de la historia militar.* En C. Barros, HISTORIA A DEBATE, vol. III. Santiago, pp. 247-254.

Ferguson, N. (2007) *La guerra del mundo.* Barcelona: Debate.

Fernández de Larrea, J.A. (1999) *Guerra y sociedad en Europa Occidental durante la Baja Edad Media.* En AA.VV. *La guerra en la historia.* Salamanca: Ed. Universidad de Salamanca, pp. 45-94.

Flori, J. (2003). *La guerra santa. La formación de la idea de cruzada en el Occidente cristiano.* Madrid: Universidad de Granada – Ed. Trotta.

Framer, D. W. (1997) *Ofnet: Evidence for a Mesolithic Massacre.* En Martin, Debra L. Y David W. Frayer (eds.) *Troubled times. Violence and Warfare in the Past.* Amsterdam: OPA, pp. 181-216.

Fuller, J.F.C. (1965) *La dirección de la guerra.* Barcelona: Luis de Caralt.

García Fitz, F. (2005) *Las Navas de Tolosa.* Barcelona: Ariel.

García Fitz, F. (2007) *La composición de los ejércitos medievales* En *La guerra en la Edad Media.* Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, pp. 85-146.

Garciadiego, F.J. (1999) *Actores y regiones en el proceso bélico de la Revolución mexicana*. En AA.VV. *La guerra en la historia*. Salamanca: Ed. Universidad de Salamanca, pp. 209-254.

Garelli, P. (1980) *El Próximo Oriente asiático*. Barcelona: Labor (4ª ed.).

Gelabert, J.E. (1999) *Guerra y sociedad urbana en Castilla (1568-1652)*. En AA.VV. *La guerra en la historia*. Salamanca: Ed. Universidad de Salamanca, pp. 135-162.

Gil, X. (1983) *Notas sobre el estudio del poder como una valoración de la historia política*. PEDRALBES, núm. 3, pp. 61-88.

Gimeno, A. (2002) *El hombre y la guerra*. Valladolid, Quirón ediciones.

Ginebra i Molins, R. (ed.) (2005) *Guerra, pau i vida quotidiana en primera persona*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs.

Ginesta, J.-M. (1979) *Contra la "guerra santa". Un grupo de intelectuales católicos franceses antifranquistas durante la guerra civil española*. HISTORIA 16, nº 41, pp. 62-68.

González, J.A. (2003) *Bandera(s), patria(s), himno(s). Recorrido emocional y comparado por los símbolos nacionales español y francés en el marco pre y paneuropeísta*. En HISTORIA, ANTROPOLOGÍA Y FUENTES ORALES, 30, pp. 133-151.

Goubert, P. (1971) *El Antiguo Régimen*. Buenos Aires: Siglo XXI.

Haffner, S. (2006) *Los siete pecados capitales del Imperio alemán en la Primera Guerra mundial*. Barcelona: Destino.

Harris, M. (1993) *Jefes, cabecillas y abusones*. Madrid: Alianza.

- Hernández, F.X. (2001-2005).** *Historia militar de Catalunya.* Barcelona: R. Dalmau.
- Holmes, R. L. (1989)** *On war and morality.* Princeton: Princeton University Press.
- Holmes, R. (2004)** *Casacas rojas. Una historia de la infantería británica.* Barcelona: Edhasa.
- Hornbower, Simon (1985)** *El mundo griego 479-323 a.C.* Barcelona: Crítica.
- Howard, M. (1976)** *War in European History.* Oxford: Oxford University Press.
- Jørgensen, Ch.; Pavkovic, M.F.; Rice, R.S.; Schneid, F.C.; Scott, C.L. (2007)**
Técnicas bélicas del mundo moderno. 1500-1763. Equipamiento, técnicas y tácticas de combate. Madrid: Libsa.
- Kagan, D. (1995)** *Sobre las causas de la guerra y la preservación de la paz.* Madrid-México: Ed. Turner - Fondo de Cultura Económica.
- Keen, M. (ed.) (2005)** *Historia de la guerra en la edad media.* Madrid: Antonio Machado Libros.
- Kolko, G. (2005)** *El siglo de las guerras. Política, conflictos y sociedad desde 1914.* Barcelona: Paidós.
- Lebrun, F. (1997)** *La puissance et la guerre 1661-1715.* Paris, éditions du Seuil.
- Liddell, B.H. (1980)** *Las fuerzas armadas y el arte de la guerra: el ejército.* Cambridge. Historia del Mundo Moderno. Vol. X pp. 221-242 Barcelona. Ed. Sopena.
- Liddell, B.H. (2007)** *Stratégie.* Paris, Perrin.
- López, M. (2003)** *María Bellido. Una mujer para una batalla, mito y verdad en la heroína de Bailén.* En *Conflicto y sociedad civil: la mujer en la guerra.* Jaen: Universidad de Jaén, pp. 21-84

Losada, J.C. (2005) *Los mitos militares en España. La Historia al servicio del poder.*

Madrid: Biblioteca Nueva

Losada, J.C. (2006) *Crimea, un conflicto antiguo en un mundo moderno.* HISTORIA Y

VIDA, 462, pp. 60-69

Losada, J.C. (2007) *Los generales de Flandes. Alejandro Farnesio y Ambrosio de*

Spínola, dos militares al servicio del imperio español. Madrid: La Esfera de los Libros

Mackay, A. (1979) *La guerra como oficio. Significado y función de las guerras en la*

sociedad feudal castellana entre los siglos IX y XIV. HISTORIA 16, nº 34, pp. 45-54

Maquiavelo, N. (2005) *El arte de la guerra.* Madrid: Alba Libros

Martínez, A. (2001) *Enciclopedia del Arte de la Guerra.* Barcelona: Planeta.

Martínez, J. (2003) *Historia militar de Egipto durante la Dinastía XVIII.* Barcelona:

Museu egipci de Barcelona

Martínez, J. U. (1983) *El imperialismo japonés, en Historia Universal. Siglo XX.*

Madrid: Historia 16, vol. 18, pp. 7-18

Martínez, E. (2007) *La guerra de la Independencia (1808-1814). Claves españolas en*

una crisis europea. Madrid: Silex

Mézière, H. (1990) *Le general Leclerc et l'expédition de Saint-Domingue.* Paris:

Tallandier.

Mínguez, M. (2007) *Sociedad feudal, guerra feudal. En La guerra en la Edad Media.*

Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, pp.17-48

Moreta, S. (1999). *Y el héroe tascó la hierba.* En *La guerra en la historia.* Salamanca:

Ed. Universidad de Salamanca, pp. 15-44.

Muro, M. A. (2007) *Guerras de celuloide y digitalización: la imagen de la guerra en el cine ambientado en la Edad Media (rasgos de un subgénero)*. En *La guerra en la Edad Media*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, pp. 221-265

Olesti, I. (2005) *Nou dones i una guerra*. Barcelona: Edicions 62.

Oliva, G. (2007) "Pugna duorum: de la defensa del honor personal a la salvaguarda del Reino y de la Cristiandad" En *La guerra en la Edad Media*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, pp. 49-84

Overy, R. (2005) *¿Por qué ganaron los aliados?* Barcelona: Tusquets.

Pagés i Blanch, P (2008) *Memòria de la guerra a Catalunya*. EBRE 38, núm. 3, pp. 223-231.

Parker, G. (1990) *La revolución militar. Las innovaciones militares y el apogeo de Occidente, 1500-1800*. Barcelona, Crítica

Parker, G. (1998) *La gran estrategia de Felipe II*. Madrid: Alianza Editorial

Parker, G. (ed.) (2003) *La guerra de los Treinta Años*. Madrid: Antonio Machado Libros

Pavone, C. (1999) *La guerra en la Historia. Apuntes para una investigación sobre la guerra total en el siglo XX*. En AA.VV. *La guerra en la historia*. Salamanca: Ed. Universidad de Salamanca, 1999, pp. 255-262.

Posada, E. (1999) *Las guerras civiles del siglo XIX en la América Hispánica: orígenes, naturaleza y desarrollo*. . En AA.VV. *La guerra en la historia*. Salamanca: Ed. Universidad de Salamanca, 1999, pp. 191-207.

Quatrefages, R. (1996) *La Revolución militar moderna. El crisol español*. Madrid: Ministerio de Defensa

- Regan, G. (2001)** *Historia de la incompetencia militar*. Barcelona: Crítica
- Rodríguez-Velasco, J. (2007)** *PAX. Hablar sobre la paz en la Edad Media*. En *La guerra en la Edad Media*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, pp. 405-434
- Rojas, M. (2007)** *El riesgo de la batalla (c.950-c.1250). Muerte y cautiverio en combate campal* En *La guerra en la Edad Media*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, pp. 267-301
- Rotterdam, Erasmo de (2008)** *Adagios del poder y dela guerra y Teoría del adagio*. Ed. Traducción y notas de Ramón Puig de la Bellacasa. Madrid: Alianza Editorial.
- Ruiz, F. (2007)** *Paisaje después de la batalla. El precio de la paz* En *La guerra en la Edad Media*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, pp. 379-404
- s.a. (2004)** *Napoleón. El arte de la guerra. Técnicas no convencionales para el mundo de los negocios y la política*. Buenos Aires: Distal
- Sales, N. (2002)** *De Tuir a Catarroja. Estudis sobre institucions catalanes i de la Corona d'Aragó (segles XV-XVII)*. Catarroja-Barcelona: Afers.
- Segura, C. (2003)** *La guerra y las mujeres. En Conflicto y sociedad civil: la mujer en la guerra*. Jaen: Universidad de Jaén, pp. 85-104
- Simon, A. (1986)** *Guerra i vida pagesa a la Catalunya del segle XVII: segons el "Diari" de Joan Guàrdia, pagès de l'Esquirol, i altres testimonis d'Osona*. Barcelona: Curial.
- Smith, David L. (1999)** *Oliver Cromwell. Política y religion en la revolución inglesa, 1640-1658*. Madrid: Akal.
- Sohr, R. (2003)** *Claves para entender las guerras*. Barcelona: Random House Mondadori

- Soler del Campo, Á. (2007)** *El equipamiento militar en el medievo*. En *La guerra en la Edad Media*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, pp. 147-189
- Southworth, H. R. (1979)** *La propaganda católica y la guerra civil española*. HISTORIA 16, nº 43, pp. 70-83.
- Thompson, I.A.A. (1999)** *Milicia, sociedad y estado en la España moderna*. En AA.VV. *La guerra en la historia*. Salamanca: E. Universidad de Salamanca, pp. 115-133.
- Torres, M. (2002)** *Las batallas legendarias y el oficio de la guerra*. Barcelona: Random House Mondadori.
- Torres, X. (1991)** *Els bandolers*. Vic, Eumo.
- Tuñón de Lara, M. (1975)** *La Espanya del siglo XIX*. Barcelona: Laia.
- Valladares, R. (1999)** *El arte de la guerra y la imagen del rey. Siglos XVI-XVIII*. En AA.VV. *La guerra en la historia*. Salamanca: Ed. Univ. de Salamanca, pp. 163-189.
- Walzer, M. (2001)** *Guerras justas e injustas. Un razonamiento moral con ejemplos históricos*. Barcelona: Paidós.
- Walzer, M. (2004)** *Reflexiones sobre la guerra*. Barcelona, Paidós.
- Zamoyski, A. (2005)** *1812, la trágica marcha de Napoleón sobre Moscú*. Barcelona: Debate
- Zinn, H. (2007)** *Sobre la guerra: la paz como imperativo moral*. Barcelona: Debate.
- Zorgbibe, C. (1975)** *La guerra civil*. Barcelona: Dopesa.

17.3 HISTÒRIA DEL CARLISME I OBRES RELACIONADES

AA.VV. (1999) *El carlisme i la dona*. V Seminari d'Història del Carlisme. Solsona, 13 i 14 de març de 1998. Barcelona: Fundació Francesc Ribalta

Agirreazkuenaga, J.; Ortiz, J.M. (1990) *Algunes puntualitzacions sobre la insurrecció carlina al País Basc: l'actitud dels notables rurals* en Fradera, J.M.; Millán, J.; Garrabou, R (eds.) *Carlisme i moviments absolutistes*. Vic, Eumo, pp. 169-186

Alcalà, C. (2004) *La Tercera Guerra Carlista. 1872-1876*. Madrid. Medusa

Alcalá, C. (2007) *3ª guerra carlista. Alpens (1973). Somorrostro y San Pedro de Abanto (1874)*. Madrid, Almena.

Alonso, M. (1971) *El ejército en la sociedad española*. Madrid: Ediciones del Movimiento.

Anguera, P. *La domesticació del liberalisme. Història contemporània política social i econòmica dels països catalans*. Vol. 7 pp. 17-71

Anguera, P. (1995) *Déu, rei i fam. El primer carlisme a Catalunya*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat

Anguera, P. (1996) *Conspiracions i provocacions carlines: 1832-1833 en L'AVENÇ*, 203, p. 32-37

Anguera, P. (1999). *El carlisme a Catalunya, 1827-1936*. Barcelona, Empúries

Anguera, P. (1993) *Sobre les limitacions historiogràfiques del primer carlisme. El carlisme. Sis estudis fonamentals*. Barcelona, L'Avenç, pp. 157-184

Anguera, P. (2002). *Per què no podien ser foralistes els priemers carlins catalans?*

Carlisme, foralisme i qüestió nacinal. La premsa carlina. VI Seminari d'Història del carlisme. Fundació Francesc Ribalta. Solsona, 24-25 de març de 2000. Solsona, Fundació Francesc Ribalta, pp. 31-42

Anguera, P. (2004) *L'Església i el primer carlisme. Fenomen religiós i carlisme.* VII Seminari d'Història del carlisme. Fundació Francesc Ribalta. Solsona, 26-27 de abril de 2002. Solsona, Fundació Francesc Ribalta, pp. 9-24

Anguera, P. (2008) *El carlismo y los carlistas en Cataluña. En El carlismo en su tiempo: geografía de la contrarrevolución.* I Jornadas de estudio del carlismo. Pamplona: Gobierno de Navarra, pp. 99-127.

Antón, J. i Esteban, M. (2006) *Pensamiento contrarrevolucionario (de Maistre a Maurras).* En Joan Antón Mellón (ed.) *Ideologías y movimientos políticos contemporáneos.* Madrid, Tecnos, 2ª ed. (ed. Orig. 1998)

Arnabat, R. (1997) *Liberals i reialistes. El Trienni liberal al Penedès (1820-1823)*
Lleida: La Mañana

Arnabat, R. (2004) *El paper de l'església i el clergat en la contrarevolució (1820-1823).* *Fenomen religiós i carlisme.* VII Seminari d'Història del carlisme. Fundació Francesc Ribalta. Solsona, 26-27 de abril de 2002. Solsona, Fundació Francesc Ribalta, pp. 25-38

Arnabat, R. (2001) *La revolució de 1820 i el Trienni Liberal a Catalunya.* Vic, Eumo

Aróstegui, J. (1970) *El carlismo alavés y la guerra civil de 1870-1876.* Vitoria, Diputación Foral de Álava

Aróstegui, J. (1976) "Carcas" y "Guiris". *La génesis del carlismo.* HISTORIA 16, nº 13, pp. 58-63.

- Aróstegui, J. (1976)** *Años de oro y sangre*. HISTORIA 16, nº 13, pp. 64-70
- Aróstegui, J. (1981)** *El carlismo y la guerra civil*. En *Historia de España*. Dirigida por Menéndez Pidal. Tomo XXXIV. La era isabelina y el sexenio democrático. Madrid: Espasa, p. 71-131
- Aróstegui, J. (1993)** *El carlisme en la dinàmica dels moviments liberals espanyols, fomulació d'un model*. Dins *El carlisme. Sis estudis fonamentals*. Barcelona, L'Avenç, pp. 51-77
- Aróstegui, J.; Canal, J. i González, E. (2003)** *El carlismo y las guerras carlistas. Hechos, hombres e ideas*. Madrid. la Esfera de los libros.
- Artagán, B. de [s.a.]** *Victorias de Carlos VII y de cruzados modernos. Años de 1873 y 1874*. Odeisea Republicana Valencia: Sanchis
- Bahamonde, Á. y J. Toro (1982)** *El Sexenio Democrático, 1868-1874*, HISTORIA 16. Extra XXII, pp. 7-52.
- Ballbé, M. (1985)** *Orden público y militarismo en la España constitucional (1812-1983)*. Madrid: Alianza
- Barceló, B. (2002)** *3 Siglos de armamento portátil en España*. Palma de Mallorca: s.e.
- Basas, M. (1978)** *Economía y sociedad bilbaínas en torno al sitio de 1874*. Bilbao: Publicaciones de la Junta de Cultura de Vizcaya.
- Blinkhorn, M. (1979)** *Carlismo y contrarrevolución en España. 1931-1939*. Barcelona: Crítica
- Blinkhorn, M. (1976)** *Cisma en el tradicionalismo (1876-1931)*. HISTORIA 16, nº 13, pp. 71-79

Bolós, J. (1928) *La guerra civil en Catalunya (1872 a 1876)*. Barcelona, Rafael Casulleras ed.

Bolos, J. (1930) *El carlismo en Catalunya. Conspiraciones en los años 1869-70-71*
Barcelona. Rafael Casulleras ed.

Bosch, M. (1996) *La defensa del <<sagrado derecho de propiedad>>. La unió dels hisendats contra les ocupacions de terres durant el Trienni liberal*. En J.J. Busqueta i Enric Vicedo (eds.) *Bens comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 375-400

Braganza, M. N. (2002) *Mis Memorias sobre nuestra campaña en Catalunya en 1872 y 1873 y en el centro en 1874*. Madrid, Actas. Col. Luis Hernando de Larramendi

Brea, Reynaldo (1895) *Victorias de Carlos VII y de cruzados modernos. Años de 1873 y 1874*

Bullón de Mendoza, A. (1998) *Las guerras carlistas en sus documentos*. Barcelona, Ariel.

Busquets, J. (1999) *“Les guerres carlines” en Gironella. Notes Històriques*. Associació Cultural El Vilatà. Gironella. p. 151

Calvo, J. L. (2004) *Armamentos de munición en las fuerzas armadas españolas. Producción de antecarga 1700-1873*. Barcelona: J.L. Calvo

Campisano, N. (2001) *Armas largas*. Barcelona: Iberlibro

Canal, J. (2006) *Banderas blancas, boinas rojas. Una historia política del carlismo, 1876-1939*. Madrid: Marcial Pons

Canal i Morell, J. (1998) *L'enyorança del passat: el carlisme*. En *Història contemporània política, social i econòmica dels països catalans*. Barcelona: Enciclopedia Catalana. Vol. 7 pp. 108-112

Canal i Morell, J. (1998) *La darrera carlinada*. En *Història contemporània política, social i econòmica dels països catalans*. Barcelona: Enciclopedia Catalana. Vol. 7 pp. 112-119

Capistegui, F.J. (2008) *¿Carlismo en Navarra o Navarra carlista? Paradojas de una identidad conflictiva entre los siglos XIX y XX*. En *El carlismo en su tiempo: geografía de la contrarrevolución. I Jornadas de estudio del carlismo*. Pamplona: Gobierno de Navarra, pp. 205-235

Casariego, J.E. (1982) *Tratado histórico de las armas*. Barcelona, Labor

Castellà, E. (1967) *La guerra civil en Olot (1872-1875)* 2 vol. Bib. Olotina. Olot

Christiansen, E. (1974) *Los orígenes del poder militar en España. 1800-1854*. Madrid, Aguilar.

Clemente, J.C. (1976) *Historia del carlismo contemporáneo*. Barcelona: Grijalbo

Clemente, J.C. (1979) *Los orígenes del carlismo*. Madrid: EASA

Clemente, J.C. (1992) *Historia general del carlismo*. Madrid. (s. ed.)

Clemente, J.C. (2006) *Diccionario histórico del carlismo*. Pamplona, Ed. Pamiela

Clemente, J.C. (1995) *Ejército y conflictos civiles en la España contemporánea*. Madrid, Fundamentos

Closa i Salinas, F. (2006) *El carlisme al Ponent català: renovació i dissidència interna (1876-1919)*. Miscel·lània Carlina. VIII Seminari d'Història del carlisme. Solsona, Fundació Francesc Ribalta, pp. 43-60

Corberó i Corberó, J. (1988) *Les guerres carlines a Torà i Conca de Llobregós*. Torà. Grup del Patrimoni Artístic i Cultural de Torà

Cuenca, J.M. (1981) *Iglesia y poder político*. En *Historia de España* de R. Menéndez Pidal. Madrid: Editorial Espasa. Vol. XXXIII.

Davis, J. (1990) *La Santafede al regne de Nàpols (1799): guerra social o guerra civil?* En Fradera, J.M.; Millán, J.; Garrabou, R (eds.) *Carlisme i moviments absolutistes*. Vic: Eumo, pp. 75-90

De Francesco, A. (2008) *Nazione e controrivoluzione nel Mezzogiorno d'Itàlia, 1799-1867*. En *El carlismo en su tiempo: geografía de la contrarrevolución. I Jornadas de estudio del carlismo*. Pamplona: Gobierno de Navarra, pp. 153-165.

Della Peruta, F. (1990) *La rebel.lia camperola a la Itàlia del Risorgimento*. En Fradera-Millán-Garrabou. *Carlisme i moviments absolutistes*. Vic. Eumo, p. 59-74

Dembowski, C. (2008) *Dos años en España durante la guerra civil, 1838-1840*. Barcelona: Crítica.

Dipper, C. (1990) *La societat camperola alemanya davant la modernització (1770-1859)*. En Fradera, J.M.; Millán, J.; Garrabou, R (eds.) *Carlisme I moviments absolutistes*. Vic, Eumo, pp. 91-114

Duarte, A. (1998) *L'esquerra del sistema demòcrates i republicans. Història contemporànica política, social i econòmica dels països catalans*. Barcelona: Enciclopedia Catalana. Vol. 7 p. 90-107

Duggan, C. (1996) *Historia de Italia*. Cambridge: Cambridge University Press

Enrech, C. *El pla contra la muntanya. La crisi de la indústria tèxtil del pla i la colonització fabril de la muntanya (1874-1904)*. Lleida: Universitat de Lleida, 2003

Espadas, M. (1987) *El ejército durante el Sexenio Revolucionario* En Hernández Sánchez-Barba, Mario y Alonso Baquer, Miguel (dir.) *Las fuerzas armadas españolas. Historia institucional y social*. Madrid, Alhambra, p. 95-146

Estado Mayor del Ejército (1887) *Narración militar de la guerra carlista de 1869 a 1876*. Madrid: Fototipia del Departamento de la Guerra.

Fernández, F.; Cepeda, J.; Martínez, E. (1981) *Las fuerzas armadas. HISTORIA DE ESPAÑA*. Menéndez Pidal. Tomo XXXIV. *La era isabelina y el sexenio democrático*. Madrid, Espasa.

Fernández, J. (1996) *Las sublevaciones carlistas en Alhucemas y Ceuta de 1838*. En HISTORIA Y VIDA, nº 344, p. 66-71.

Fernández, M. (1976) *Guerra y Unificación. La intervención militar del carlismo en la guerra civil española. 1936-1939*. HISTORIA 16, nº 13, pp. 85-90.

Fernández, V. (1990) *Moviments populars: pagesia i carlisme a les regions del Cantàbric (Astúries i Cantàbria)*. En Fradera, J.M.; Millán, J.; Garrabou, R (eds.) *Carlisme i moviments absolutistes*. Vic, Eumo, pp. 227-244.

Fernández, V. (1988) *Carlismo y rebeldía campesina. Un estudio sobre la conflictividad social en Cantabria durante la crisis final del Antiguo Régimen*. Madrid, Ayuntamiento de Torrelavega- Siglo XXI.

Ferrer, X. *El carlismo, en su historia, ante los fueros. Carlisme, foralisme i qüestió nacional. La premsa carlina*. VI Seminari d'Història del carlisme. Fundació Francesc Ribalta. Solsona, 24-25 de març de 2000. Solsona, Fundació Francesc Ribalta, 2002, p. 59-72.

Fitzpatrick, B. (1990) *L'ultrareialisme francès del Midi i les seves contradiccions internes*. En Fradera, J.M.; Millán, J.; Garrabou, R (eds.) *Carlisme I moviments absolutistes*. Vic, Eumo, pp. 115-126.

Floristán, A. (1991) *La monarquía española y el gobierno del reino de Navarra (1512-1808)*. Palestina: Gobierno de Navarra.

Foley, C.P. (1987) *The Catholic-Liberal struggle and the Church in Spain*. Albuquerque, Universidad de Nuevo Méjico. Tesis doctoral (Filosofia e Historia).

Fontana, J. (1993) *Crisi camperola i revolta carlina. El carlisme. Sis estudis fonamentals*. Barcelona, L'Avenç, pp. 107-126.

Fontana, J. (2000) *La Revolución liberal en Cataluña*. Lleida, Pagès.

Fradera, J. M.; Garrabou, R. (1990) *Introducció*. En Fradera, J.M.; Millán, J.; Garrabou, R (eds.) *Carlisme i moviments absolutistes*. Vic, Eumo, pp. 9-26.

García, A. (1998) *Un siglo decisivo. Barcelona y Catalunya (1550-1640)*. Madrid: Alianza.

García, A.M. (1989) *La revolució liberal a Espanya i les classes populars*. Vic, Eumo

García, A. M. (1990) *Guerra carlina i revolució liberal, unes reflexions*. En Fradera, J.M.; Millán, J.; Garrabou, R (eds.) *Carlisme i moviments absolutistes*. Vic, Eumo, pp. 245-257.

Garriga, J. (1987) *Memòries d'un liberal catalanista (1871-1939)*. Barcelona: Edicions 62.

Gil, B. (1990) *Cancionero Histórico carlista*. Ed. Aportes XIX. Madrid

Gol, T. (2004) *La tercera conjuració. La revolta carlista i la tercera guerra civil a Berga i comarca (1872-1876)*. Berga: L'Albí.

- Gonçalo, N. (1990)** *Societat rural i actituds polítiques a Portugal (1820-34)*. En Fradera, J.M.; Millán, J.; Garrabou, R (eds.) *Carlisme i moviments absolutistes*. Vic, Eumo, pp. 127-150.
- Grau, J. (2007)** *Carlinades, el Far West a la catalana*. Valls, Cosetània
- Headrick, D. R. (1981)** *Ejército y política en España (1866-1898)*. Madrid: Tecnos
- Hernández, M.; Alonso M. (1986)** *Las fuerzas armadas españolas. Historia institucional y social*. Madrid, Alhambra
- Iriarte, I. (1996)** *La funcionalidad económica y social de los comunales. El caso navarro a mediados del s. XIX*. En J.J. Busqueta i Enric Vicedo (eds.) *Bens comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 465-490
- Izard, Miquel (1979)** *Manufactureros, industriales y revolucionarios*. Barcelona: Crítica
- Jiménez-Landi, A. (1965)** *Esos días...* Madrid: Aguilar
- Jover, J.M. (1981)** *Revolución liberal y situación campesina*. En *Historia de España*. Menéndez Pidal. Madrid: Espasa-Calpe. Vol. XXXIV, pp. XXV-XXXII
- Juaristi, J. (2008)** *Ye Jacobites by name... La imagen histórica del legitimismo escocés*. En *El carlismo en su tiempo: geografía de la contrarrevolución. I Jornadas de estudio del carlismo*. Pamplona: Gobierno de Navarra, pp. 25-39
- López, J.J. (2004)** *Anarquismo, populismo hispanoamericano y carlismo ¿Disidencia espiritual o retorno a una edad de oro pretérita? Fenomen religiós i carlisme*. VII Seminari d'Història del carlisme. Fundació Francesc Ribalta. Solsona, 26-27 de abril de 2002. Solsona, Fundació Francesc Ribalta. pp. 137-150

Madoz, P. (1847) *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Tomo II 2ª Edición. Madrid.

Martí, C. (2004) *Carlins, integristes i mestissos. Fenomen religiós i carlisme*. VII Seminari d'Història del carlisme. Fundació Francesc Ribalta. Solsona, 26-27 de abril de 2002. Solsona, Fundació Francesc Ribalta, pp. 51-64.

Mas, A. (1989) *Evolución de la infantería en el reinado de Alfonso XII*. Madrid: Servicio de Publicaciones del E.M.E.

Maza, V. (2002) *El país que celebraban los cantos orientales. El recurso a España en la formulación del discurso político alemán de las primera décadas del siglo XIX*. AYER. Revista de Historia Contemporánea, 46. Marcial Pons, pp. 209-232

Meyes, J. (2008) *Geografía de las guerras cristeras: México, (1926-1940)*. En *El carlismo en su tiempo: geografía de la contrarrevolución. I Jornadas de estudio del carlismo*. Pamplona: Gobierno de Navarra, pp. 245-265

Millán, J. (1990) *La resistència antiliberal a la revolució burgesa espanyola: insurrecció popular o moviment subaltern?* En Fradera, J.M.; Millán, J.; Garrabou, R (eds.) *Carlisme i moviments absolutistes*. Vic, Eumo, pp. 27-58.

Millán, J. (1993) *Contrarrevolució i mobilització a l'Espanya contemporània*. En *El carlisme. Sis estudis fonamentals*. Barcelona, L'Avenç, pp. 185-211

Millán, J. (2000) *Popular y de orden: la pervivencia de la contrarrevolución carlista*. AYER, núm. 38 pp. 15-34

Millán, J. (2008). *A salvo del desorden conservador: carlismo y oligarquías no carlistas en la España de la revolución liberal*. En *El carlismo en su tiempo: geografía de la contrarrevolución. I Jornadas de estudio del carlismo*. Pamplona: Gobierno de Navarra, pp. 65-97

Mina, M.C. (1981) *Fueros y revolución liberal en Navarra*. Madrid: Alianza Universidad

Mina, M. C. (1998) *Patria, Religión y Fueros* HISTORIA 16, núm 271, pp. 8-17

Molina, F. (2008). *De la historia a la memoria. El carlismo y el problema vasco (1868-1978)*. En *El carlismo en su tiempo: geografía de la contrarrevolución. I Jornadas de estudio del carlismo*. Pamplona: Gobierno de Navarra, pp. 167-204.

Monlleó, R. (1996) *La burguesía valenciana en el Sexenio democrático*. Valencia: Publicacions de la Universitat Jaume I

Monteiro, A.M. (2008) *Portugal, outras geografias*. En *El carlismo en su tiempo: geografía de la contrarrevolución. I Jornadas de estudio del carlismo*. Pamplona: Gobierno de Navarra, pp. 145-152.

Montero, J. (1992) *El Estado carlista. Principios teóricos y práctica política (1872-1876)*. Madrid: Fundación Hernando de Larramendi

Montiel, C. (1996) *Los bienes comunales en los Países Catalans durante la edad contemporánea*. En J.J. Busqueta i Enric Vicedo (eds.) *Bens comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 267-304

Multon, H. (2008) *Géographies et mémoires de la culture politique blanche dans la France du XIX siècle*. En *El carlismo en su tiempo: geografía de la contrarrevolución. I Jornadas de estudio del carlismo*. Pamplona: Gobierno de Navarra, pp. 129-144.

Nadal, J. (1981) *Industrialización y desindustrialización del sudeste español, 1820-1890*. En *La industrialización europea. Estadios y tipos*. Barcelona: Crítica.

Ocete, R. (1982) *Las armas de fuego. Su evolución de 1775 a 1900.* León, Ed. Nebrija

Olcina, E. (1976) *Carlisme i autonomia al País Valencià.* Valencia: Eliseu Climent

Pan-Montojo, J. (1990) *Carlistas y Liberales en Navarra (1833-1839).* Pamplona: Gobierno de Navarra. Departamento de Educación y Cultura.

Pancerisas, R. (2004) *Els Sans del Seguer, una família carlina. Fenomen religiós i carlisme.* VII Seminari d'Història del carlisme. Fundació Francesc Ribalta. Solsona, 26-27 de abril de 2002. Solsona, Fundació Francesc Ribalta, pp. 38-50

Parcerisas, R. (2006) *Qui son els carlins? Retalls de guerres perdudes. Miscel·lània Carlina.* VIII Seminari d'Història del carlisme. Solsona: Fundació Francesc Ribalta, pp. 19-42

Pérez, R. (2004) *Aspectes de la història del papat i de la seva repercusió en la Solsona del segle XIX. Fenomen religiós i carlisme.* VII Seminari d'Història del carlisme. Fundació Francesc Ribalta. Solsona, 26-27 de abril de 2002. Solsona, Fundació Francesc Ribalta, p. 119-136

Perez, R. (2002) *Austracisme i gremis: dos antecedents del carlisme valencià. Carlisme, foralisme i qüestió nacinal. La premsa carlina.* VI Seminari d'Història del carlisme. Fundació Francesc Ribalta. Solsona, 24-25 de març de 2000. Solsona, Fundació Francesc Ribalta, pp. 13-30

Piqueras, J. A. (2002) *La cuestión cubana, de la Revolución Gloriosa a la Restauración.* En Serrano García, Rafael (dir.) *España 1868-1874. Nuevos enfoques sobre el sexenio democrático.* Valladolid, Junta de Castilla-León, pp. 159-180

Pirala, A. (1878) *Historia contemporánea. Anales desde 1843 hasta la conclusión de la última guerra civil.* Madrid. Imprenta y fundición de Manuel Tello

- Pladevall i Font, Antoni (ed.) (2001)** *La tercera guerra carlina vista per un liberal. Extractes de la <<Crònica de Joan Camps i Prat, de Seva (1824-1905)>>*: Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 2000
- Planes, J.A. (1999)** *Alpens: una història del Lluçanès: pagesos, paraires i carlins*. Alpens: Ajuntament.
- Prunés, F. (2002)** *Cataluña en guerra. 1872-1876. Biografía de un heroico soldado de Carlos VII: Pablo Jacas Dalmau*. Madrid: Actas.
- Puell de la Villa, F. (2006)** *El ejército y la España de Isabel II. Aproximación a la historia militar de España*. Madrid, Ministerio de Defensa. Vol. II, pp. 433-451
- Reixach i Planella, Salvador (1996-1998)** *Dues cartes de la Tercera Guerra Carlina*. ANNALS. Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca, pp. 195-206
- Rio, R. (1987)** *Orígenes de la guerra carlista en Navarra (1820-1824)*. Pamplona. Institución Príncipe de Viana
- Río, R. (1990)** *Rebel·lió reialista i revoltes camperoles a la Navarra del trienni liberal*. En Fradera, J.M.; Millán, J.; Garrabou, R (eds.) *Carlisme i moviments absolutistes*. Vic, Eumo, pp. 187-206
- Río, R. (1996)** *El carlisme, revolta popular o contrarevolució?* En L'AVENÇ, núm. 203, p. 28-31
- Rodríguez, J. (2004)** *La Tercera Guerra Carlista*. Madrid, Almena
- Rubio, C. (2000)** *¿Qué fue del oasis foral? (Sobre el estallido de la II guerra carlista en el País Vasco)*. AYER, núm. 38, pp. 65-90
- Ruiz, P. (s.a.)** *Estudio crítico sobre la última guerra civil*. Madrid: Liberías del Arco de San Martín
- Rújula, P. (1996)** *Contrarevolució i descontent pagès als orígens del carlisme (1820-1840)*. L'AVENÇ, núm. 203, pp. 16-21

- Rújula, P. (2008)** *La guerra como aprendizaje político. De la guerra de la independencia a las guerras carlistas.* En *El carlismo en su tiempo: geografía de la contrarrevolución. I Jornadas de estudio del carlismo.* Pamplona: Gobierno de Navarra, pp. 41-63
- Sala, P. (1996)** *Els comunals a la Catalunya de la segona meitat del s. XIX: una tipologia geohistòrica a partir dels catàlegs de boscos i pastures públics.* En J.J. Busqueta i Enric Vicedo (eds.) *Bens comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans.* Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, pp.417-446
- Sánchez, F. (1993)** *La darrera carlinada i Sallent.* En Solé i Sabaté, Josep Maria (dir.). *El carlisme com a conflicte* Barcelona: Columna, pp. 145-180
- Sánchez, F. (1990)** *Carlins i bandolers a Catalunya (1840-1850).* Sallent: s.e.
- Sánchez, R. (1990)** *De la Regencia de María Cristina a la Primera República.* En Manual de Historia de España. Siglo XIX. HISTORIA 16
- San Miguel, E. (1992)** *Elementos del arte de la guerra.* Madrid, Ministerio de Defensa
- Santirso, M. (1990)** *Revolución liberal i guerra civil a Catalunya.* Pagès ed. Lleida,
- Santirso, M. (1996)** *El primer carlisme a Catalunya: del regne a l'exili.* En L'AVENÇ, 203, p. 22-27
- Santirso, M. (2001-2002)** *Los últimos señores de Cataluña.* HISPANIA NOVA, nº 2
- Satué, E. (1996)** *Los carlistas en el Pirineo según la tradición oral.* Serrablo, nº 100.
- Sauch, N. (2004)** *Guerrillers i bàndols civils entre l'Ebre i el Maestrat: la formació d'un país carlista (1808-1844).* Barcelona, Abadía de Montserrat

- Seco, C. (1973)** *Tríptico carlista. Estudios sobre historia del carlismo*. Barcelona: Ariel
- Sesmero, E. (2002)** *El País Vasco en el sexenio prebélico. Algunas hipótesis sobre las causas de la segunda guerra carlista*. En Serrano García, Rafael (dir.) *España 1868-1874. Nuevos enfoques sobre el sexenio democrático*. Valladolid, Junta de Castilla-León, pp. 291-312
- Toledano, L.F. (1993)** *El carlisme català d'entreguerres. Caracterítiques i persistències polítiques (1849-1868)*. En Solé i Sabaté, Josep Maria (dir.). *El carlisme com a conflicte* Barcelona: Columna, pp. 97-122
- Toledano, L.F. (1996)** *Més enllà del mite: Alpens, Cabrinetty i els seu impacte en la historia de Catalunya*. . Lluçanès. Butlletí informatiu del Centre d'Estudis del Lluçanes. núm. 2, pp. 14-18
- Toledano, L.F. (2000)** *El caudillaje carlista y la política de las partidas*. AYER, núm. 38, pp. 91-113
- Toledano, L.F. (2001)** *Entre el sermó i el trabuc. El carlisme català contra la revolució setembrina (1868-1972)*. Pagès ed. Lleida
- Toledano, F. (2002)** *Carlins i catalanisme. La defensa dels furs catalans i de la religió a la darrera carlinada. 1868-1875*. Sant Vicenç de Castellet: Farell
- Toro, J. (2002)** *La república unitaria de 1874: el acto del 3 de enero y sus consecuencias políticas*. En Serrano García, Rafael (dir.) *España 1868-1874. Nuevos enfoques sobre el sexenio democrático*. Valladolid, Junta de Castilla-León, pp. 93-110
- Torras, J. (1993)** *¿Contrarrevolució pagesa?* En Canal-Aróstegui-Torras, Fontana, Agireazkuenaga-Ortiz-Anguera-Millan. *El carlisme. Sis estudis fonamentals*. Barcelona, L'Avenç, p. 79-106

- Torre, J.M. de la (1976)** *El carlisme en la II República*. HISTORIA 16, nº 13, pp. 80-84
- Vallverdú, R. (1996)** *La base social del tercer carlisme a la Catalunya sud*. En L'AVENÇ, 203, p. 38-41
- Vallverdú, R. (2002)** *La guerra dels matiners a Catalunya (1846-1849). Una crisi econòmica i una revolta popular*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat
- Vallverdú, R. (2004)** *El canvi d'actitud de l'església catalana durant les guerres carlines. Fenomen religiós i carlisme*. VII Seminari d'Història del carlisme. Fundació Francesc Ribalta. Solsona, 26-27 de abril de 2002. Solsona, Fundació Francesc Ribalta, pp. 65-76
- Vallverdú, R. (2006)** *Els centres carlins de les comarques meridionals de Catalunya (1931-1936). Miscel·lània Carlina*. VIII Seminari d'Història del carlisme. Solsona, Fundació Francesc Ribalta, pp. 61-76
- Vayreda, M. (1984)** *Records de la darrera carlinada*. ed. Selecta, Barcelona. Bib. Perenne, vol. 33
- Vicens, J. (1999)** *Notícia de Catalunya*. Ed. Columna-Proa. Col. Biblioteca bàsica de Catalunya. Ed. Orig. 1954.
- Villalonga, J. (2006)** *Algunes notes per a l'estudi de la contrarevolució a Mallorca. Els Cossos de Voluntaris Reialistes (1824-1833). Miscel·lània Carlina*. VIII Seminari d'Història del carlisme. Solsona, Fundació Francesc Ribalta, pp. 99-116

PARTE IV – ANNEXOS

**ANNEX NÚM. 1 – QUESTIONARI D'INTERESSOS I REFERÈNCIES PRÈVIES DE
L'ALUMNAT**

[Nom del centre]

Departament de Ciències Socials

QUESTIONARI D'ACCÈS A LA MATÈRIA

Nom:

Curs:

1. Quan estudies història, quins temes t'agraden més? (marca tres)

1	Política	
2	Religió	
3	Conflictes i batalles	
4	Economia	
5	Costums i tradicions	
6	Població i societat	
7	Art i cultura	
8	Tecnologia i descobriments	

2. Quins d'aquests personatges et resulten familiars?

		No en se res	N'he sentit parlar	En se alguna cosa
1	César			
2	Alexandre el Gran			
3	Hitler			
4	Napoleó			
5	Rommel			
6	Ricard "Cor de Lleó"			
7	Gengis Jan			
8	Lleònides			
9	Robespierre			
10	Marx			
11	Bakunin			
12	Pericles			
13	Ferran el Catòlic			
14	Guifrà el Pilòs			
15	Companyys			
16	Lenin			
17	Pasteur			
18	Colon			
19	Magallanes			
20	Galileu			
21	Copèrnic			
22	Aristòtil			
23	Edison			
24	Newton			

3. Quins són els productes socials i culturals desperten més el teu interès per saber-ne més? (marca tres)

1	Tecnologia industrial, mecànica, electrònica	
2	Música	
3	Motor, aviació, vehicles civils	
4	Arquitectura, urbanisme	
5	Medi ambient, biologia, medecina	
6	Art, cinema, imatges	
7	Literatura, relats, ficció	
8	Armes, vehicles militars	

4. Al cinema o la TV, quin tipus de films t'agraden més? (marca tres)

1	Fantàstic	
2	Acció	
3	Bèl·lic	
4	Ciència-ficció	
5	Western	
6	Comèdia	
7	Amor	
8	Policíac	

5. Als jocs o entreteniments virtuals que sols fer servir, els teus temes favorits són:

1	Fantàstics	
2	Esportius	
3	Musica, ball	
4	Relacions personals	
5	Bèl·lics	
6	Acció	
7	Ciència Ficció	
8	Obstacles i habilitat	

6. Podries esmentar alguna notícia ocorreguda en els darrers tres mesos en aquests àmbits?

1	Política nacional	
2	Política internacional	
3	Ciència, medecina	
4	Cultura	
5	Conflictes, guerra	
6	Esports	
7	Societat, gent popular	
8	Música	

**ANNEX NÚM. 2 - INFORMACIÓ CONTINGUDA ALS MANUALS UTILITZATS PELS
CENTRES PARTICIPANTS EN L'EXPERIÈNCIA**

Centre núm.1

Manual	<i>Història</i> . Autors: S. Cucurella, M. Fernández, J. Granados y J. Cucurella. Barcelona: Editorial Cruïlla, 2002.
Continguts conceptuals	<ul style="list-style-type: none">- Ideologia del carlisme- Sociologia del carlisme- Distribució territorial de la lluita armada- Tàctiques militars utilitzades (guerrilla)- Abraçada de Bergara- Causes de la segona guerra carlina- Conseqüències de les tres guerres- Conveni de Bergara- Participació a la conspiració que va dur a la guerra civil de 1936- Integració dins el 'Movimiento Nacional' franquista
Imatges	<ul style="list-style-type: none">- Oli <i>Carlins</i>, de R. Tusquets- Gravat sobre l'Abraçada de Bergara- Gravat sobre la mort de Zumalacàrregui- Retrat de Carles Maria Isidro- Mapa de Catalunya durant la guerra dels Matiners
Materials complementaris	<ul style="list-style-type: none">- Proclama de Benet Pandolit en 1834.- Text de F. Soldevila sobre la derrota final dels carlins a la primera guerra- Informe del Capità General Pavía durant la guerra dels Matiners- El caràcter rural del carlisme explicat per R. Carr

Centre núm.2

Manual	<i>Història</i> . AA.VV. Barcelona: Grup Edebé, 2003
Continguts conceptuals	<ul style="list-style-type: none">- El conflicte dinàstic- Causes de la primera guerra- Protagonistes de la primera guerra- Tàctiques de la primera guerra (guerrilles)- Final de la primera guerra- Causes de la segona guerra carlina- Esclat de la tercera guerra carlina- Fi de la tercera guerra- Escisió del carlisme durant el període de la Restauració- El carlisme com a motor del primer catalanisme- Participació a la conspiració que va dur a la guerra civil de 1936- Unificació dins del Movimiento Nacional
Imatges	<ul style="list-style-type: none">- Gravat recollint l'Abraçada de Bergara- Retrat de Carles Maria Isidre- Oli de J. Vayreda amb imatge de soldats carlins a Catalunya- Gravat sobre una acció carlina a la Sènia, dirigida per Cabrera- Fotografia de Carles VII i el seu estat major a Montejurra- Retrat de Carles VII- Gravat de combats contra l'exèrcit carlí del nord el 1874
Materials complementaris	<ul style="list-style-type: none">- Text de J. Aróstegui sobre les causes del carlisme

Centre núm.3

Manual	<i>Història</i> . Autors: Agustí Alcoberro, Jesús Castillo, Jaume Cortada, Ernest Ferreres, Jordi Llorens. Barcelona: Teide, 2003
Continguts conceptuals	<ul style="list-style-type: none"> - Causes dinàstiques del conflicte - Ideologia del carlisme - Sociologia del carlisme - Socioeconomia del territoris amb predomini carlí - Tàctiques militars utilitzades (guerrilles) - Principals aconteixements de la primera guerra - Abraçada de Bergara - Esclat i causes de la segona guerra carlina - Personatges fonamentals: Zumalacárregui, Cabrera, Bertran i Soler - Esclat i importància de la tercera guerra carlina - Escisió integrista del carlisme durant la Restauració. - Arrels carlines del primer catalanisme - Esmenta el carlisme com a força d'oposició amb Alfonso XIII i l'escisió dels mellistes - Participació dels carlins a la conspiració que va dur a la guerra civil - El carlisme com a base del franquisme català - El carlisme dins les famílies del franquismo - Carlos Hugo, candidat a la successió de Franco
Imatges	<ul style="list-style-type: none"> - Gravat dels voluntaris liberals a la primera guerra carlina. - Gravat amb les tropes carlines davant Madrid - Gravat am l'Abraçada de Bergara - Mapa de la primera guerra carlista - Mapa de la tercera guerra carlista
Materials complementaris	<ul style="list-style-type: none"> - Proclama de Carlos VII prometent el retorn dels furs a les diferents regions espanyoles.

Centres núm. 4 i 6

Manual	<i>Horitzó..</i> Autors: Margarita García Sebastián, Cristina Gatell Arimont, Jordi Palafox Gamir, Manel Risques Corbella. Barcelona: Vicens Vives, 2003
Continguts conceptuals	<ul style="list-style-type: none"> - Origen dinàstic del conflicte - Ideologia del carlisme - Sociologia del carlisme - Caps militars del carlisme a la primera guerra - Tàctiques militars (guerrilla) - Reclutament de les forces carlines - Fets principals de la primera guerra - Conseqüències del conflicte per a l'exèrcit - Causes i sociologia de la guerra dels matiners - Origen de la tercera guerra carlina - Conformació d'un embrió d'estat carlí - Extensió de la tercera guerra a Catalunya - Escisió integrista del carlisme durant la Restauració - Participació del carlisme a la creació de Solidaritat Catalana - Fundació de la comunió Tradicionalista - Participació d'algun tradicionaista a la creació dels Sindicats Lliures - Participació dels carlins a la conspiració que va dur a la guerra civil - Participació política al règim franquista dels carlins catalans
Imatges	<ul style="list-style-type: none"> - Gravat de les tropes liberals a la primera guerra carlina - Mapes del conflicte a Espanya i Catalunya - Mapa de la Guerra dels Matiners - Gravat amb Berga ocupada pels carlins - Gravat satíric sobre la recaptació de contribucions pels carlins - Gravat satíric contra els clergues carlins - Gravats satírics sobre el pretendent carlí - Mapa de la tercera guerra carlina - Oli amb la imatge del general Nouvilas fet preponer pel general Savalls - Mapa electoral de Catalunya en 1871
Materials complementaris	<ul style="list-style-type: none"> - Text del Conveni de Bergara - Proclama carlina de Benet Plandolit, 1834 - Proclama de Maroto a Estella, 1839 - Esquema del conflicte dinàstic - Text sobre les causes agraries del conflicte - Els furs al programa carlista (1935) - Distribució percentual de l'origen dels guerrillers tarragonins (no especifica a quin

	<p>conflicte)</p> <ul style="list-style-type: none"> - Text sobre els trabucaires - Fragment de <i>Los Cruzados de la Causa</i>, de Valle-Inclán.
--	---

Centre núm.5

Manual	Història. Autors: Jordi Casassas, Albert Ghanime i Carles Santacana. Barcelona: Grup Promotor Santillana, 2003.
Continguts conceptuals	<ul style="list-style-type: none"> - El conflicte dinàstic - Sociologia del carlisme - Ideologia del carlisme - Etapes de la primera guerra - Esclat de la Guerra dels Matiners - Ideologia dels carlins a la tercera guerra - Acció política del carlisme i aixecaments armats - Establiment de la cort carlista a Estella - Fi de la lluita carlista a la Restauració - Mencions esporàdiques sobre el paper del carlisme als primers nacionalismes (Galícia) - Participació a la conspiració de 1936 - Participació al nou estat franquista
Imatges	<ul style="list-style-type: none"> - Retrat de Carles Maria Isidro - Retrat del comte d'Espanya - Retrat de Ramon Cabrera - Mapa de les accions militars carlines a la primera guerra - Mapa de la Guerra dels Matiners - Mapa de la tercera guerra - Gravat satíric sobre el carlisme - Imatge del rei Carles VII o el seu germà passant revista a les tropes
Materials complementaris	<ul style="list-style-type: none"> - Proclama carlina de Benet Plandolit, 1834 - Proclama de la Diputació General de Catalunya a liberals i carlistes en 1848 - Proclama de Carles VII

ANNEX 3 – RESULTATS DE LES PROVES DE CONTROL

PROVES DE CONTROL. Primera sèrie. Curs 2006-2007. Primera prova

Pregunta 1 Assenyala si aquestes causes serveixen per explicar el conflicte carlí:					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 3	18,75 %	0,5 = 9	56,25 %	1 = 4	25 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 4	10 %	0,5 = 20	50 %	1 = 16	40 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 4	9,52 %	0,5 = 14	33,33 %	1 = 24	57,15 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 5	14,29 %	0,5 = 19	54,29 %	1 = 11	31,42 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 8	50 %	0,5 = 3	18,75 %	1 = 5	31,25 %

Pregunta 2: Grups socials					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 5	31,25 %	0,5 = 9	56,25 %	1 = 2	12,5 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 10	25 %	0,5 = 9	22,5 %	1 = 21	52,5 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 8	19,05 %	0,5 = 5	11,90 %	1 = 29	69,05 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 7	20 %	0,5 = 22	62,86 %	1 = 6	17,14 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 5	31,25 %	0,5 = 9	56,25 %	1 = 2	12,5 %

Pregunta 3: Ideologia					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 3	18,75 %	0,5 = 5	31,25 %	1 = 8	50 %
Centre núm. 2		40alumnes		Xerrada	
0 = 6	15 %	0,5 = 10	25 %	1 = 24	60 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 5	11,90 %	0,5 = 9	21,43 %	1 = 28	66,67 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 3	8,57 %	0,5 = 6	17,14 %	1 = 26	74,29 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 7	43,75 %	0,5 = 6	37,5 %	1 = 3	18,75 %

Pregunta 4: Cronologia					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 5	31,25 %	0,5 = 5	31,25 %	1 = 6	37,5 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 10	25 %	0,5 = 9	22,5 %	1 = 21	52,5 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 12	28,58 %	0,5 = 5	11,90 %	1 = 25	59,52 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 12	34,28 %	0,5 = 10	28,57 %	1 = 13	37,15 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 8	50 %	0,5 = 6	37,5 %	1 = 2	12,5 %

Pregunta 5: Personatges					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 5	31,25 %	0,5 = 3	18,75 %	1 = 8	50 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 8	20 %	0,5 = 17	42,5 %	1 = 15	37,5 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 7	16,66 %	0,5 = 18	42,86 %	1 = 17	40,48 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 8	22,86 %	0,5 = 9	25,71%	1 = 18	51,43 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 5	31,25 %	0,5 = 3	18,75 %	1 = 8	50 %

Pregunta 6: Predomini territorial del carlisme					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 2	12,5 %	0,5 = 11	68,75 %	1 = 3	18,75 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 13	32,5 %	0,5 = 21	52,5 %	1 = 6	15 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 12	28,57 %	0,5 = 17	40,48 %	1 = 13	30,95 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 7	20 %	0,5 = 19	54,29 %	1 = 9	25,71 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 8	50 %	0,5 = 2	12,5 %	1 = 6	37,5 %

Pregunta 7: Imatges de carlins i soldats					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 5	31,25 %	0,5 =	%	1 = 11	68,75 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 26	65 %	0,5 =	%	1 = 14	35 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 25	59,52%	0,5 =	%	1 = 17	40,48 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 21	60 %	0,5 =	%	1 = 14	40 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 6	37,5 %	0,5 =	%	1 = 10	62,5 %

Pregunta 8: Final de la primera guerra carlina					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 10	62,5 %	0,5 =	%	1 = 6	37,5 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 19	47,5 %	0,5 =	%	1 = 21	52,5 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 23	54,76 %	0,5 =	%	1 = 19	45,23 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 17	48,57 %	0,5 =	%	1 = 18	51,42 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 8	37,5 %	0,5 =	%	1 = 8	62,5 %

Pregunta 9: Tipologia de les armes					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 11	26,19 %	0,5 = 18	42,85 %	1 = 13	30,96 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%

Pregunta 10: Avantatges de les noves armes					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 6	14,29 %	0,5 = 25	59,52 %	1 = 11	26,19 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%

Pregunta 11: Raons del suport de la muntanya					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 5	31,25 %	0,5 = 7	43,75 %	1 = 4	25 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 12	30 %	0,5 = 22	55 %	1 = 6	15 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 7	16,66 %	0,5 = 17	40,48 %	1 = 18	42,86 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 14	40 %	0,5 = 12	34,29 %	1 = 9	25,71 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 5	31,25 %	0,5 = 6	37,5 %	1 = 5	31,25 %

Pregunta 12: Característica dels carlins catalans					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 8	50 %	0,5 =	%	1 = 8	50 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 22	55 %	0,5 =	%	1 = 18	45 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 10	23,80 %	0,5 =	%	1 = 32	76,20 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 4	11,43 %	0,5 =	%	1 = 31	88,57 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 7	43,75 %	0,5 =	%	1 = 9	56,25 %

Pregunta 13: Finançament					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 5	31,25 %	0,5 = 9	56,25 %	1 = 2	12,5 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 7	17,5 %	0,5 = 26	65 %	1 = 7	17,5 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 10	23,80 %	0,5 = 17	40,47 %	1 = 15	35,71 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 9	25,71 %	0,5 = 19	54,29 %	1 = 7	20 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 6	37,5 %	0,5 = 6	37,5 %	1 = 4	25 %

Pregunta 14: Fets bèl·lics					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 4	25 %	0,5 = 9	56,25 %	1 = 3	18,75 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 27	67,5 %	0,5 = 15	37,5 %	1 = 8	20 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 12	28,57 %	0,5 = 21	50 %	1 = 9	21,43 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 8	22,86 %	0,5 = 17	48,57 %	1 = 10	28,57 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 2	12,5 %	0,5 = 8	50 %	1 = 6	37,5 %

Pregunta 15: Conseqüències de la guerra					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 5	31,25 %	0,5 = 5	31,25 %	1 = 6	37,5 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 7	17,5 %	0,5 = 20	50 %	1 = 13	32,5 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 13	30,95 %	0,5 = 12	28,57 %	1 = 17	40,48 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 9	25,71 %	0,5 = 18	51,43 %	1 = 8	22,86 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 9	56,25 %	0,5 = 5	31,25 %	1 = 2	12,5 %

Pregunta 16: Reconstrucció durant la Restauració					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 9	56,25 %	0,5 =	%	1 = 7	43,75 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 15	37,5 %	0,5 =	%	1 = 25	62,5 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 15	35,71 %	0,5 =	%	1 = 27	64,28 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 17	48,57 %	0,5 =	%	1 = 18	51,43 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 10	62,5 %	0,5 =	%	1 = 6	37,5 %

Pregunta 17: Participació a la guerra civil					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 6	37,5 %	0,5 =	%	1 = 10	62,5 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 12	30 %	0,5 =	%	1 = 28	70 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 9	21,43 %	0,5 =	%	1 = 33	78,57 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 7	20 %	0,5 =	%	1 = 28	80 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 5	31,25 %	0,5 =	%	1 = 11	68,75 %

Pregunta 18: Actitud de Franco					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 11	68,75 %	0,5 =	%	1 = 5	31,25 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 17	42,5 %	0,5 =	%	1 = 23	57,5 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 19	45,24 %	0,5 =	%	1 = 23	54,76 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 21	60 %	0,5 =	%	1 = 14	40 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 12	75 %	0,5 =	%	1 = 4	25 %

Pregunta 19: Canvi ideològic					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 11	68,75 %	0,5 =	%	1 = 5	31,25 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 15	37,5 %	0,5 =	%	1 = 25	62,5 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 17	40,48 %	0,5 =	%	1 = 25	59,52 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 19	54,29 %	0,5 =	%	1 = 16	45,71 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 10	62,5 %	0,5 =	%	1 = 6	37,5 %

Pregunta 20: Desaparició durant la transició					
Centre núm. 1		16 alumnes		Xerrada	
0 = 13	81,25 %	0,5 =	%	1 = 3	18,75 %
Centre núm. 2		40 alumnes		Xerrada	
0 = 18	45 %	0,5 =	%	1 = 22	55 %
Centre núm. 3		42 alumnes		Sortida	
0 = 18	42,86 %	0,5 =	%	1 = 24	57,14 %
Centre núm. 4		35 alumnes		Xerrada	
0 = 20	57,14 %	0,5 =	%	1 = 15	42,86 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Xerrada	
0 = 12	75 %	0,5 =	%	1 = 4	25 %

PROVES DE CONTROL. Primera sèrie. Curs 2006-2007. Segona prova

Pregunta 1 Assenyala si aquestes causes serveixen per explicar el conflicte carlí:					
Centre núm. 1		20 alumnes		Xerrada	
0 = 3	15 %	0,5 = 6	30 %	1 = 11	55 %
Centre núm. 2		38 alumnes		Xerrada	
0 = 5	13,16 %	0,5 = 10	26,31 %	1 = 23	60,53 %
Centre nº 3		47 alumnes		Sortida	
0 = 1	2,13 %	0,5 = 17	36,17%	1 = 29	61,70%
Centre núm. 4		33 alumnes		Xerrada	
0 = 6	18,18 %	0,5 = 15	45,45 %	1 = 12	36,36 %
Centre núm. 5		15 alumnes		Xerrada	
0 = 1	6,66 %	0,5 = 10	66,66 %	1 = 4	26,66 %

Pregunta 2 Grups socials que varen donar suport a carlisme i liberalisme					
Centre núm. 1		20 alumnes		Xerrada	
0 = 6	30 %	0,5 = 10	30 %	1 = 4	35 %
Centre núm. 2		38 alumnes		Xerrada	
0 = 16	21,27 %	0,5 = 22	46,80 %	1 = 15	31,91 %
Centre nº 3		47 alumnes		Sortida	
0 = 10	2,13 %	0,5 = 17	36,17%	1 = 29	61,70%
Centre núm. 4		33 alumnes		Xerrada	
0 = 7	21,21 %	0,5 = 16	48,48 %	1 = 10	57,57 %
Centre núm. 5		15 alumnes		Xerrada	
0 = 7	46,46 %	0,5 = 6	40 %	1 = 2	13,33 %

Pregunta 3: Principis fonamentals de la ideologia carlina					
Centre núm. 1		20 alumnes		Xerrada	
0 = 6	30 %	0,5 = 1	5 %	1 = 13	65 %
Centre núm. 2		38 alumnes		Xerrada	
0 = 16	42,11 %	0,5 = 16	42,11 %	1 = 6	15,78 %
Centre núm. 3		47 alumnes		Sortida	
0 = 5	10,64 %	0,5 = 5	10,64 %	1 = 37	78,72 %
Centre núm. 4		33 alumnes		Xerrada	
0 = 7	21,21 %	0,5 = 16	48,48 %	1 = 10	30,31 %
Centre núm. 5		15 alumnes		Xerrada	
0 = 5	33,34 %	0,5 = 1	6,66 %	1 = 9	60 %

Pregunta 4: Cronologia de les guerres carlines					
Centre núm. 1		20 alumnes		Xerrada	
0 = 2	10 %	0,5 = 10	50 %	1 = 8	40 %
Centre núm. 2		38 alumnes		Xerrada	
0 = 15	39,47 %	0,5 = 2	5,26 %	1 = 21	55,26 %
Centre núm. 3		47 alumnes		Sortida	
0 = 12	25,53 %	0,5 = 8	17,02 %	1 = 27	57,45 %
Centre núm. 4		33 alumnes		Xerrada	
0 = 8	24,24 %	0,5 = 7	21,21 %	1 = 18	54,54%
Centre núm. 5		15 alumnes		Xerrada	
0 = 3	20 %	0,5 = 8	53,33 %	1 = 4	26,67 %

Pregunta 5: Predomini territorial del carlisme					
Centre núm. 1		20 alumnes		Xerrada	
0 = 0	0 %	0,5 = 12	60 %	1 = 8	40 %
Centre núm. 2		38 alumnes		Xerrada	
0 = 5	13,16 %	0,5 = 17	44,74 %	1 = 16	42,10 %
Centre núm. 3		47 alumnes		Sortida	
0 = 5	10,64 %	0,5 = 23	48,93 %	1 = 19	40,43 %
Centre núm. 4		33 alumnes		Xerrada	
0 = 16	48,48 %	0,5 = 8	24,24 %	1 = 9	27,28 %
Centre núm. 5		15 alumnes		Xerrada	
0 = 8	53,33 %	0,5 = 4	26,67 %	1 = 3	20 %

Pregunta 6: Final de la primera guerra carlina					
Centre núm. 1		20 alumnes		Xerrada	
0 = 10	50 %	0,5 =	%	1 = 10	50 %
Centre núm. 2		38 alumnes		Xerrada	
0 = 17	44,74 %	0,5 =	%	1 = 21	55,26 %
Centre núm. 3		47 alumnes		Sortida	
0 = 15	31,91 %	0,5 =	%	1 = 32	68,09 %
Centre núm. 4		33 alumnes		Xerrada	
0 = 18	54,55 %	0,5 =	%	1 = 15	45,45 %
Centre núm. 5		15 alumnes		Xerrada	
0 = 10	66,67 %	0,5 =	%	1 = 5	33,33 %

Pregunta 7 : Tipologia de les armes					
Centre núm. 1		20 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%
Centre núm. 2		38 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%
Centre núm. 3		47 alumnes		Sortida	
0 = 9	19,15 %	0,5 = 24	51,06 %	1 = 14	29,79 %
Centre núm. 4		33 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%
Centre núm. 5		15 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%

Pregunta 8: Raons del suport de la muntanya					
Centre núm. 1		20 alumnes		Xerrada	
0 = 9	45 %	0,5 = 4	20 %	1 = 7	35 %
Centre núm. 2		38 alumnes		Xerrada	
0 = 15	39,47 %	0,5 = 17	44,74 %	1 = 6	15,79 %
Centre núm. 3		47 alumnes		Sortida	
0 = 8	17,02 %	0,5 = 15	31,92 %	1 = 24	51,06 %
Centre núm. 4		33 alumnes		Xerrada	
0 = 10	30,30 %	0,5 = 13	39,40 %	1 = 10	30,30 %
Centre núm. 5		15 alumnes		Xerrada	
0 = 8	53,33 %	0,5 = 5	33,34 %	1 = 2	13,33 %

Pregunta 9: Característica dels carlins catalans					
Centre núm. 1		20 alumnes		Xerrada	
0 = 9	45 %	0,5 =	%	1 = 11	55 %
Centre núm. 2		38 alumnes		Xerrada	
0 = 19	50 %	0,5 =	%	1 = 19	50 %
Centre núm. 3		47 alumnes		Sortida	
0 = 7	14,90 %	0,5 =	%	1 = 40	85,10 %
Centre núm. 4		33 alumnes		Xerrada	
0 = 3	9,10 %	0,5 =	%	1 = 30	90,90 %
Centre núm. 5		15 alumnes		Xerrada	
0 = 8	53,34 %	0,5 =	%	1 = 7	46,66 %

Pregunta 10: Finançament					
Centre núm. 1		20 alumnes		Xerrada	
0 = 6	30 %	0,5 = 11	55 %	1 = 3	15 %
Centre núm. 2		38 alumnes		Xerrada	
0 = 9	23,68 %	0,5 = 22	57,90 %	1 = 7	18,42 %
Centre núm. 3		47 alumnes		Sortida	
0 = 11	23,40 %	0,5 = 14	29,79 %	1 = 22	46,81 %
Centre núm. 4		33 alumnes		Xerrada	
0 = 7	21,21 %	0,5 = 19	57,58 %	1 = 7	21,21 %
Centre núm. 5		15 alumnes		Xerrada	
0 = 7	46,67 %	0,5 = 5	33,33 %	1 = 3	20 %

Pregunta 11: Fet bèl·lic					
Centre núm. 1		20 alumnes		Xerrada	
0 = 12	60 %	0,5 =	%	1 = 8	40 %
Centre núm. 2		38 alumnes		Xerrada	
0 = 21	55,26 %	0,5 =	%	1 = 17	44,74 %
Centre núm. 3		47 alumnes		Sortida	
0 = 13	27,66 %	0,5 =	%	1 = 34	72,34 %
Centre núm. 4		33 alumnes		Xerrada	
0 = 15	45,46 %	0,5 =	%	1 = 18	54,54 %
Centre núm. 5		15 alumnes		Xerrada	
0 = 9	60 %	0,5 =	%	1 = 6	40 %

Pregunta 12: Conseqüències de la guerra					
Centre núm. 1		20 alumnes		Xerrada	
0 = 9	45 %	0,5 = 3	15 %	1 = 5	25 %
Centre núm. 2		38 alumnes		Xerrada	
0 = 9	23,68 %	0,5 = 21	55,26 %	1 = 8	21,06 %
Centre núm. 3		47 alumnes		Sortida	
0 = 15	31,92 %	0,5 = 16	43,04 %	1 = 16	34,04 %
Centre núm. 4		33 alumnes		Xerrada	
0 = 7	21,22 %	0,5 = 16	48,48 %	1 = 10	30,30 %
Centre núm. 5		15 alumnes		Xerrada	
0 = 10	66,67 %	0,5 = 3	20 %	1 = 2	13,33 %

Pregunta 13: Participació a la guerra civil					
Centre núm. 1		20 alumnes		Xerrada	
0 = 5	25 %	0,5 =	%	1 = 15	75 %
Centre núm. 2		38 alumnes		Xerrada	
0 = 10	26,32 %	0,5 =	%	1 = 28	73,68 %
Centre núm. 3		47 alumnes		Sortida	
0 = 10	21,28 %	0,5 =	%	1 = 37	78,72 %
Centre núm. 4		33 alumnes		Xerrada	
0 = 6	18,18 %	0,5 =	%	1 = 27	81,82 %
Centre núm. 5		15 alumnes		Xerrada	
0 = 6	40 %	0,5 =	%	1 = 9	60 %

Pregunta 14: Canvi ideològic					
Centre núm. 1		20 alumnes		Xerrada	
0 = 6	30 %	0,5 =	%	1 = 14	70 %
Centre núm. 2		38 alumnes		Xerrada	
0 = 6	15,79 %	0,5 =	%	1 = 32	84,21 %
Centre núm. 3		47 alumnes		Sortida	
0 = 8	17,02 %	0,5 =	%	1 = 39	82,98 %
Centre núm. 4		33 alumnes		Xerrada	
0 = 13	39,39 %	0,5 =	%	1 = 20	60,60 %
Centre núm. 5		15 alumnes		Xerrada	
0 = 5	33,34 %	0,5 =	%	1 = 10	66,66 %

PROVES DE CONTROL. Segona serie (curs 2007-2008 i 2005-2006).

Primera prova

Pregunta 1 Assenyala si aquestes causes serveixen per explicar el conflicte:					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 1	9,09 %	0,5 = 6	63,64 %	1 = 4	36,36 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 0	0 %	0,5 = 16	37,2 %	1 = 27	62,8 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 8	22,86 %	0,5 = 17	48,57 %	1 = 10	28,57 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 2	6,89 %	0,5 = 13	44,83 %	1 = 14	48,27 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 5	31,25 %	0,5 = 4	25 %	1 = 7	43,75 %
Pregunta 2: D'aquests grups socials, quin va ser més procliu a la causa liberal i a la carlina					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 0	0 %	0,5 = 5	45,45 %	1 = 6	54,55 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 0	0 %	0,5 = 16	37,21 %	1 = 27	62,79 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 10	28,57 %	0,5 = 16	45,71 %	1 = 9	25,72 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 8	27,58 %	0,5 = 12	41,37 %	1 = 9	31,03 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 5	31,25 %	0,5 = 4	25 %	1 = 7	43,75 %

Pregunta 3: Quines d'aquestes paraules recullen principis fonamental de la ideologia carlina					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 2	18,18 %	0,5 = 2	18,18 %	1 = 7	63,64 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 2	4,65 %	0,5 = 2	4,65 %	1 = 39	90,70 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 9	25,71 %	0,5 = 4	11,43 %	1 = 22	62,86 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 1	3,45 %	0,5 = 2	6,90 %	1 = 26	89,65 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 5	31,25 %	0,5 = 5	31,25 %	1 = 6	37,5 %

Pregunta 4: Cronologia					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 5	45,45 %	0,5 = 1	9,1 %	1 = 5	45,45 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 11	25,58 %	0,5 = 3	6,98 %	1 = 29	67,44 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 17	48,57 %	0,5 = 6	17,14 %	1 = 12	34,28 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 5	17,24 %	0,5 = 2	6,9 %	1 = 22	75,86 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 6	37,5 %	0,5 = 6	37,5 %	1 = 4	25 %

Pregunta 5: Personatges					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 0	0%	0,5 = 2	18,18 %	1 = 9	81,82 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 7	16,28 %	0,5 = 14	32,56 %	1 = 22	51,16 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 8	22,86 %	0,5 = 14	40 %	1 = 13	37,14 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 5	17,24 %	0,5 = 7	24,14 %	1 = 17	58,62 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 1	6,25 %	0,5 = 3	18,75 %	1 = 12	75 %

Pregunta 6: Territoris					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 1	9,09 %	0,5 = 1	9,09 %	1 = 9	81,82 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 8	18,60 %	0,5 = 19	44,19 %	1 = 16	37,21 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 12	34,29 %	0,5 = 20	57,14 %	1 = 3	8,57 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 7	24,14 %	0,5 = 18	62,07 %	1 = 4	13,79 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 4	25 %	0,5 = 4	25 %	1 = 8	50 %

Pregunta 7: Imatges de carlins i soldats					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 3	27,27 %	0,5 =	%	1 = 8	72,73 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 27	62,79 %	0,5 =	%	1 = 16	37,21%
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 23	65,71 %	0,5 =	%	1 = 12	34,29 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 19	65,52 %	0,5 =	%	1 = 10	34,48 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 7	43,75 %	0,5 =	%	1 = 9	56,25 %

Pregunta 8: Fi de la primera guerra					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 7	63,64 %	0,5 =	%	1 = 4	36,36 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 14	32,56 %	0,5 =	%	1 = 29	67,44 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 18	51,43 %	0,5 =	%	1 = 17	48,57 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 9	31,03%	0,5 =	%	1 = 20	68,94 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 3	18,75 %	0,5 =	%	1 = 13	81,25 %

Pregunta 9: Tipologia de les armes					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 3	27,27 %	0,5 = 7	63,64 %	1 = 1	9,09 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 10	23,26 %	0,5 = 16	37,21 %	1 = 17	39,53 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 2	6,90 %	0,5 = 11	37,93 %	1 = 16	55,17 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 1	6,25 %	0,5 = 12	75 %	1 = 3	18,75 %

Pregunta 10: Avantatges de les noves armes					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 3	27,27 %	0,5 = 5	45,46 %	1 = 3	27,27 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 4	9,30 %	0,5 = 35	81,40 %	1 = 4	9,30 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 6	20,68 %	0,5 = 18	62,07 %	1 = 5	17,24 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 4	25 %	0,5 = 4	25 %	1 = 8	50 %

Pregunta 11: Raons del suport de la muntanya					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 3	27,27 %	0,5 = 5	45,46 %	1 = 3	27,27 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 10	23,26 %	0,5 = 23	53,48 %	1 = 10	23,26 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 4	11,42 %	0,5 = 12	34,28 %	1 = 19	54,28 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 8	27,59 %	0,5 = 15	51,72 %	1 = 6	20,69 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 0	0 %	0,5 = 5	31,25 %	1 = 11	68,75 %

Pregunta 12: Característica dels carlins catalans					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 4	36,36 %	0,5 =	%	1 = 7	63,64 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 20	46,51 %	0,5 =	%	1 = 23	53,49 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 18	51,43 %	0,5 =	%	1 = 17	48,57 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 2	6,9 %	0,5 =	%	1 = 27	93,1 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 7	43,75 %	0,5 =	%	1 = 9	56,25 %

Pregunta 13: Finançament					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 2	18,18 %	0,5 = 6	54,55 %	1 = 3	27,27 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 6	13,95 %	0,5 = 24	55,81 %	1 = 13	30,23 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 13	37,14 %	0,5 = 20	57,14 %	1 = 2	5,71 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 8	27,58 %	0,5 = 12	41,37 %	1 = 9	31,03 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 5	31,25 %	0,5 = 3	18,75 %	1 = 8	50 %

Pregunta 14: Fets militars					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 5	45,45 %	0,5 = 4	36,36 %	1 = 2	18,18 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 29	67,44 %	0,5 = 10	23,26 %	1 = 4	9,3 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 26	74,29 %	0,5 = 4	11,43 %	1 = 5	14,29 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 4	13,79 %	0,5 = 12	41,38 %	1 = 13	44,83 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 4	25 %	0,5 = 8	50 %	1 = 4	25 %

Pregunta 15: Conseqüències de la guerra					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 4	36,36 %	0,5 = 3	27,28 %	1 = 4	36,36 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 5	11,63 %	0,5 = 21	48,84 %	1 = 17	39,53 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 12	34,29 %	0,5 = 12	34,29 %	1 = 11	31,43 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 4	13,79 %	0,5 = 15	51,72 %	1 = 10	34,49 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 4	25 %	0,5 = 6	37,5 %	1 = 6	37,5 %

Pregunta 16: Reconstrucció durant la Restauració					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 6	54,55 %	0,5 =	%	1 = 5	45,45 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 7	16,28 %	0,5 =	%	1 = 36	83,72 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 21	60 %	0,5 =	%	1 = 14	40 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 16	55,17 %	0,5 =	%	1 = 13	44,83 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 8	50 %	0,5 =	%	1 = 8	50 %

Pregunta 17: Participació a la guerra civil					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 3	27,27 %	0,5 =	%	1 = 8	72,73 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 11	27,9 %	0,5 =	%	1 = 31	72,1 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 9	25,71 %	0,5 =	%	1 = 26	74,29 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 6	20,69 %	0,5 =	%	1 = 23	79,31 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 4	25 %	0,5 =	%	1 = 12	75 %

Pregunta 18: Actitud de Franco					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 6	54,55 %	0,5 =	%	1 = 5	45,45 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 18	41,86 %	0,5 =	%	1 = 25	58,14 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 22	62,86 %	0,5 =	%	1 = 13	37,14 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 13	44,83 %	0,5 =	%	1 = 16	55,17%
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 8	50 %	0,5 =	%	1 = 8	50 %

Pregunta 19: Canvi ideològic					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 6	54,55 %	0,5 =	%	1 = 5	45,45 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 6	13,95 %	0,5 =	%	1 = 37	86,05 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 21	60 %	0,5 =	%	1 = 14	40 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 8	27,59 %	0,5 =	%	1 = 21	72,41 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 9	56,25 %	0,5 =	%	1 = 7	43,75 %

Pregunta 20: Desaparició en la transició					
Centre núm. 1		11 alumnes		Sortida	
0 = 3	27,27 %	0,5 =	%	1 = 8	72,73 %
Centre núm. 2		43 alumnes		Sortida	
0 = 8	18,60 %	0,5 =	%	1 = 35	81,40 %
Centre núm. 3		35 alumnes		Xerrada	
0 = 26	74,29 %	0,5 =	%	1 = 9	25,71 %
Centre núm. 4		29 alumnes		Sortida	
0 = 13	44,83 %	0,5 =	%	1 = 16	55,17 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 7	43,75 %	0,5 =	%	1 = 9	56,25 %

PROVES DE CONTROL. Segona sèrie. Curs 2005-2006 i 2007-2008.

Segona prova

Pregunta 1 Assenyala si aquestes causes serveixen per explicar el conflicte:					
Centre núm. 1		12 alumnes		Sortida	
0 = 1	8,33 %	0,5 = 5	41,64 %	1 = 4	33,33 %
Centre núm. 2		42 alumnes		Sortida	
0 = 0	0 %	0,5 = 20	47,61%	1 = 22	52,36 %
Centre núm. 3		41 alumnes		Xerrada	
0 = 1	2,43 %	0,5 = 28	68,29 %	1 = 12	29,26 %
Centre núm. 4		25 alumnes		Sortida	
0 = 2	8 %	0,5 = 7	28 %	1 = 16	64 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 0	0 %	0,5 = 8	50 %	1 = 8	50 %

Pregunta 2: Grups socials favorables a la causa carlina					
Centre núm. 1		12 alumnes		Sortida	
0 = 4	33,33%	0,5 = 6	50 %	1 = 2	16,64 %
Centre núm. 2		42 alumnes		Sortida	
0 = 21	50 %	0,5 = 12	28,57 %	1 = 8	21,42 %
Centre núm. 3		41 alumnes		Xerrada	
0 = 24	58,53 %	0,5 = 14	34,14 %	1 = 13	31,70 %
Centre núm. 4		25 alumnes		Sortida	
0 = 3	12 %	0,5 = 6	24 %	1 = 16	64 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 5	31,25 %	0,5 = 9	56,25 %	1 = 2	12,5 %

Pregunta 3: Principis fonamentals de la ideologia carlina					
Centre núm. 1		12 alumnes		Sortida	
0 = 2	16,64 %	0,5 = 1	8,33 %	1 = 9	75 %
Centre núm. 2		42 alumnes		Sortida	
0 = 4	9,52 %	0,5 = 2	4,76 %	1 = 36	86,71 %
Centre núm. 3		41 alumnes		Xerrada	
0 = 6	14,63 %	0,5 = 8	19,51 %	1 = 27	65,85 %
Centre núm. 4		25 alumnes		Sortida	
0 = 0	0 %	0,5 = 6	24 %	1 = 19	76 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 1	6,25 %	0,5 = 0	0 %	1 = 15	93,75 %

Pregunta 4: Cronologia de les guerres carlines					
Centre núm. 1		12 alumnes		Sortida	
0 = 5	41,64 %	0,5 = 3	25 %	1 = 4	33,33 %
Centre núm. 2		42 alumnes		Sortida	
0 = 26	61,90 %	0,5 = 5	11,90 %	1 = 11	26,19 %
Centre núm. 3		41 alumnes		Xerrada	
0 = 17	41,46 %	0,5 = 5	12,19 %	1 = 19	46,34 %
Centre núm. 4		25 alumnes		Sortida	
0 = 10	40 %	0,5 = 2	8 %	1 = 13	52 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 7	43,75 %	0,5 = 0	0 %	1 = 9	56,25 %

Pregunta 5: Predomini territorial del carlisme					
Centre núm. 1		12 alumnes		Sortida	
0 = 5	41,64 %	0,5 = 4	33,33 %	1 = 3	25 %
Centre núm. 2		42 alumnes		Sortida	
0 = 5	11,90 %	0,5 = 21	50%	1 = 16	38,10 %
Centre núm. 3		41 alumnes		Xerrada	
0 = 25	60,97 %	0,5 = 13	31,70 %	1 = 3	7,31 %
Centre núm. 4		25 alumnes		Sortida	
0 = 3	12 %	0,5 = 7	28 %	1 = 15	60 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 7	43,75 %	0,5 = 6	37,5 %	1 = 3	18,75 %

Pregunta 6: Final de la primera guerra carlina					
Centre núm. 1		12 alumnes		Sortida	
0 = 5	41,64 %	0,5 =	%	1 = 7	58,33 %
Centre núm. 2		42 alumnes		Sortida	
0 = 17	40,5 %	0,5 = 0	0 %	1 = 25	59,5 %
Centre núm. 3		41 alumnes		Xerrada	
0 = 20	48,78 %	0,5 = 0	0 %	1 = 21	51,22 %
Centre núm. 4		25 alumnes		Sortida	
0 = 3	12 %	0,5 =	0 %	1 = 22	88 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 8	50 %	0,5 =	%	1 = 8	50 %

Pregunta 7: Tipologia de les armes					
Centre núm. 1		12 alumnes		Sortida	
0 = 4	33,33 %	0,5 = 6	50 %	1 = 2	16,67 %
Centre núm. 2		42 alumnes		Sortida	
0 = 11	26,19 %	0,5 = 14	33,33 %	1 = 17	40,48 %
Centre núm. 3		41 alumnes		Xerrada	
0 =	%	0,5 =	%	1 =	%
Centre núm. 4		25 alumnes		Sortida	
0 = 5	20 %	0,5 = 5	20 %	1 = 15	60 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 6	37,5 %	0,5 = 4	25 %	1 = 6	37,5 %

Pregunta 8: Raons del suport de la muntanya					
Centre núm. 1		12 alumnes		Sortida	
0 = 1	8,33 %	0,5 = 5	41,64 %	1 = 6	50 %
Centre núm. 2		42 alumnes		Sortida	
0 = 2	4,76 %	0,5 = 17	40,47 %	1 = 23	54,76 %
Centre núm. 3		41 alumnes		Xerrada	
0 = 3	7,31 %	0,5 = 20	48,78 %	1 = 18	43,90 %
Centre núm. 4		25 alumnes		Sortida	
0 = 1	4 %	0,5 = 9	36 %	1 = 15	60 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 0	0 %	0,5 = 8	50 %	1 = 8	50 %

Pregunta 9: Característica dels carlins catalans					
Centre núm. 1		12 alumnes		Sortida	
0 = 1	8,34 %	0,5 =	%	1 = 11	91,66 %
Centre núm. 2		42 alumnes		Sortida	
0 = 20	47,62 %	0,5 =	%	1 = 22	52,38 %
Centre núm. 3		41 alumnes		Xerrada	
0 = 11	26,83 %	0,5 =	%	1 = 30	73,17 %
Centre núm. 4		25 alumnes		Sortida	
0 = 4	16 %	0,5 =	%	1 = 21	84 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 2	12,5 %	0,5 =	%	1 = 14	87,5 %

Pregunta 10: Finançament					
Centre núm. 1		12 alumnes		Sortida	
0 = 0	0 %	0,5 = 9	75 %	1 = 3	25 %
Centre núm. 2		42 alumnes		Sortida	
0 = 4	9,52 %	0,5 = 24	57,14 %	1 = 14	33,34 %
Centre núm. 3		41 alumnes		Xerrada	
0 = 14	34,14 %	0,5 = 17	41,46 %	1 = 10	24,39 %
Centre núm. 4		25 alumnes		Sortida	
0 = 1	4 %	0,5 = 14	56 %	1 = 10	40 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 4	25 %	0,5 = 7	43,75 %	1 = 5	31,25 %

Pregunta 11: Fet bèl·lic					
Centre núm. 1		12 alumnes		Sortida	
0 = 8	66,67 %	0,5 =	%	1 = 4	33,33 %
Centre núm. 2		42 alumnes		Sortida	
0 = 30	71,43 %	0,5 =	%	1 = 12	28,57 %
Centre núm. 3		41 alumnes		Xerrada	
0 = 40	97,56 %	0,5 =	%	1 = 1	2,44 %
Centre núm. 4		25 alumnes		Sortida	
0 = 10	40 %	0,5 =	%	1 = 15	60 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 5	31,25 %	0,5 =	%	1 = 11	68,75 %

Pregunta 12: Conseqüències					
Centre núm. 1		12 alumnes		Sortida	
0 = 2	16,67 %	0,5 = 6	50 %	1 = 4	33,33 %
Centre núm. 2		42 alumnes		Sortida	
0 = 4	9,52 %	0,5 = 18	42,86 %	1 = 20	47,62 %
Centre núm. 3		41 alumnes		Xerrada	
0 = 15	36,58 %	0,5 = 20	48,78 %	1 = 6	14,63 %
Centre núm. 4		25 alumnes		Sortida	
0 = 1	4 %	0,5 = 12	48 %	1 = 12	48 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 4	25 %	0,5 = 6	37,5 %	1 = 6	37,5 %

Pregunta 13: Bàndol a la guerra civil					
Centre núm. 1		12 alumnes		Sortida	
0 = 1	8,33 %	0,5 =	%	1 = 11	91,64 %
Centre núm. 2		42 alumnes		Sortida	
0 = 3	7,14 %	0,5 =	%	1 = 39	92,86 %
Centre núm. 3		41 alumnes		Xerrada	
0 = 5	12,29 %	0,5 =	%	1 = 36	87,80 %
Centre núm. 4		25 alumnes		Sortida	
0 = 1	4 %	0,5 =	%	1 = 24	96 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 5	31,25 %	0,5 =	%	1 = 11	68,75 %

Pregunta 14: Canvi ideològic					
Centre núm. 1		12 alumnes		Sortida	
0 = 6	50 %	0,5 =	%	1 = 6	50 %
Centre núm. 2		42 alumnes		Sortida	
0 = 12	28,57 %	0,5 =	%	1 = 30	71,43 %
Centre núm. 3		41 alumnes		Xerrada	
0 = 17	41,46 %	0,5 =	%	1 = 24	58,54 %
Centre núm. 4		25 alumnes		Sortida	
0 = 2	8 %	0,5 =	%	1 = 23	92 %
Centre núm. 5		16 alumnes		Sortida	
0 = 8	50 %	0,5 =	%	1 = 8	50 %